

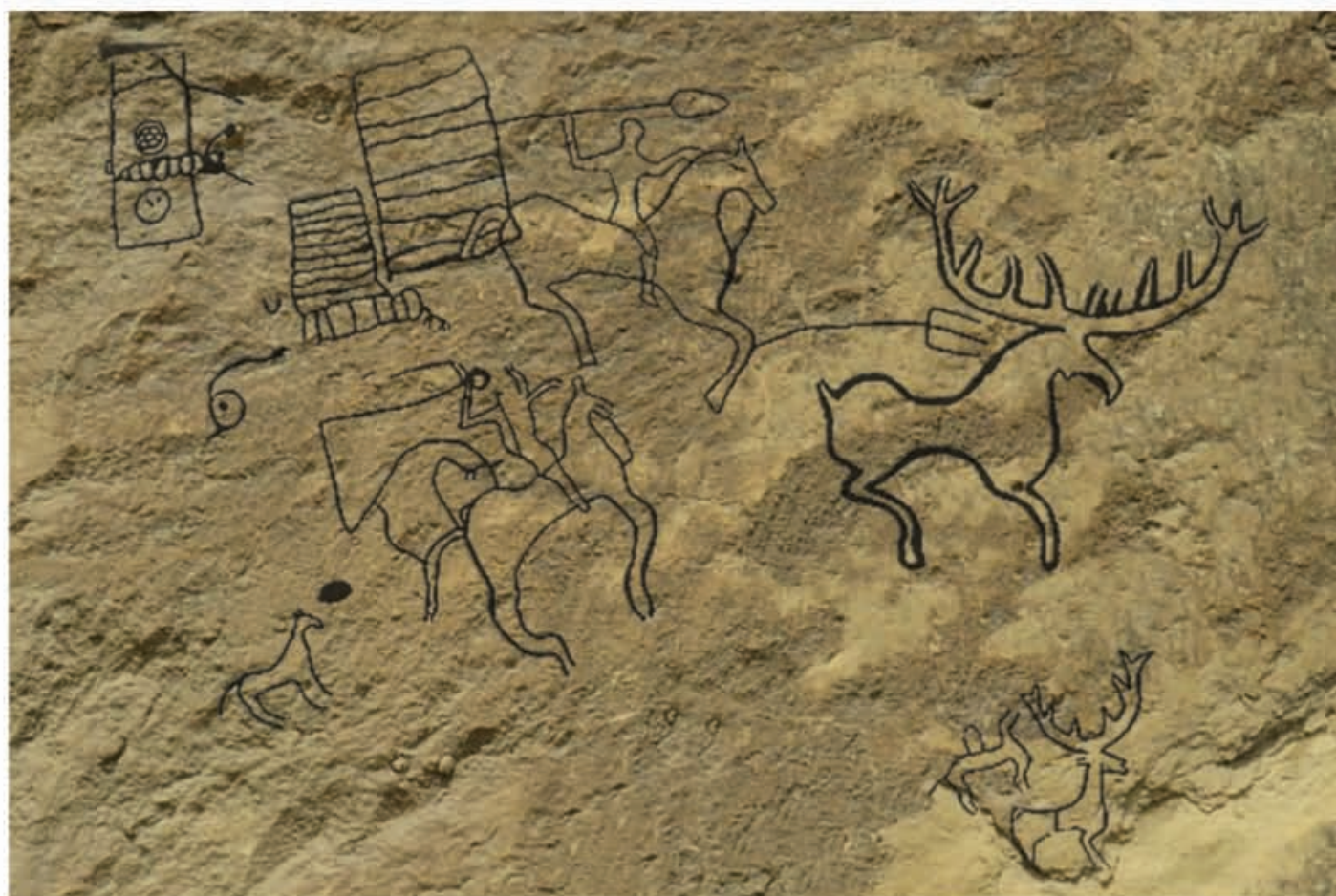
Azərbaycanın uzunmüddətli etibarlı tərəfdaşı və iri enerji layihələrinin əməliyyatçısı olan bp şirkəti ölkənin həyatının ən mühüm sahələrinə – təhsilə, yerli icmalarda imkanların yaradılmasına, kiçik və orta biznesin inkişafına, ətraf mühitin qorunmasına, xalqın zəngin mədəni irsinin və tarixinin tədqiqi və təbliğinə, milli idmanın inkişafına öz töhfəsini verməklə Azərbaycanın gələcəyinin möhkəm təməllər üzərində qurulmasında iştirak edir.

Bu tədqiqat kitabının yazılması və Azərbaycan və ingilis dillərində nəşri bp-nin Azərbaycan tarixinin tədqiqinə və təbliğinə verdiyi dəstəyin bir hissəsidir. Kitab mütəxəssislərə, bu sahə üzrə ixtisaslaşan təhsil müəssisələrinə və geniş oxucu auditoriyasına bp-nin hədiyyəsidir.

*Hər bir insan üçün
onun milli mənsəbiyyəti
onun qürur mənbəyidir.
Mən həmişə fəxr etmişəm,
bu gün də fəxr edirəm ki,
mən azərbaycanlıyam.*

*Heydər Əliyev
Azərbaycan xalqının
Ümummilli Lideri*

Həsən Həsənov

AZƏRBAYCAN

Tarixi-etnoqrafik atlas

Həsən Əziz oğlu Həsənov, tarix elmləri doktoru. Azərbaycan. Tarixi-etnoqrafik atlas.

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr edilməsi tövsiyə edilmişdir.
(protokol №1, 10 yanvar 2020-ci il)*

*Bakı Dövlət Universitetinin Coğrafiya Fakültəsinin Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr edilməsi tövsiyə edilmişdir.
(protokol №1, 28 sentyabr 2021-ci il)*

*Bakı Dövlət Universitetinin Tarix Fakültəsinin Elmi Şurasının qərarı ilə ali məktəblərdə bakalavr səviyyəsində
"Tarixi-coğrafiya" ixtisası və magistr səviyyəsində "Azərbaycan xalqının etnogenezi" ixtisasının tədrisi üçün
əhəmiyyətini nəzərə alaraq əlavə dərs vəsaiti kimi çapa məsləhət görülmüşdür.
(protokol №08, 15 aprel 2022-ci il)*

Əsər Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun və Bakı Dövlət Universiteti Coğrafiya fakültəsinin Elmi Şuralarında müzakirə edilərək nəşrə tövsiyə olunmuşdur. Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin Elmi Şurasında müzakirə zamanı isə dərs vəsaiti kimi istifadəsi yekdilliklə qərara alınmışdır. Müəllif Elmi Şuraların müzakirələrində iştirak və çıxış edənlərə, eləcə də əlyazması ilə tanış olub fikir və mülahizələrini bölüşən görkəmli mütəxəssislərdən tarixçilər – akad. N.Axundovaya, akad. N.Vəlixanlıya, akad. İ.Hacıyeva, akad. Y.Mahmudova, akad. S.Mustafayeva, tarix elmləri doktoru Z.Həsənova, filoloqlar – akad. R.Hüseynova, F.Rzayeva, dilçilər – akad. N.Cəfərova, akad. M.Nağısoya, folklorşünas akad. M.Kazımoğluna, coğrafiyaşünas akad. R.Məmmədova dərin minnətdarlığını bildirir.

Dizayn ideyası: Həsən Həsənov

Qrafik dizayn: Fərid Kərimov

Tərcüməçi: Fəxrəddin Ağazadə

Redaktorlar: Sədaqət Əhmədova, Kərim Kərimli

Texniki redaktor: Vüsalə Babayeva

Korrektor: Flora Əliyeva

Çapa məsul: Rəşad İsmixanov

Dizayn tərtibatında Orta əsr Azərbaycan rəssamlığı, antik heykəltaraşlıq və M.Məmmədovun təqdim etdiyi ornament nümunələrindən istifadə olunub.

*Üz qabığında Qobustan qayalarından görünüş. Yazılıtpə, 9 sayılı daş.
İ.M.Cəfərzadə. Qobustan qayaüstü rəsmlər. Bakı 1997.*

Kitabdakı fikirlərə və məlumatlara görə bp və TEAS Press Nəşriyyat Evi məsuliyyət daşımır.

Bakı, TEAS Press Nəşriyyat Evi, 2025, 280 səh.
ISBN 978-9952-573-28-2

www.teaspress.az
Bütün hüquqlar qorunur.

© Həsən Həsənov, 2025

11

Müəllifdən

От автора

From the author

Bu tədqiqat işi ölkənin onun yararlanması dövründən başlayaraq, tarix yolunu işıqlandıran kompleks tarixi-coğrafi və etno-siyasi atlasının tərtib olunması vasitəsilə qədim və orta əsrlər Azərbaycanının mənzərəsini yaratmaq üçün kifayət miqdarda informasiya toplanmışdır. Mən ümumidən xüsusiyyətlərinə doğru getmişəm: Vətən və müxtəlif ölkələrin çoxlu müəlliflərinin monoqrafiyalarından onların məzmununun yığcam əks etdirilməsinə doğru, bu da, şübhəsiz, hazırkı işə nə isə kompilyativ xarakter verir.

12-41

Birinci fəsil

Azərbaycan – türklər ölkəsidir

Первая глава

Азербайджан – страна тюрков

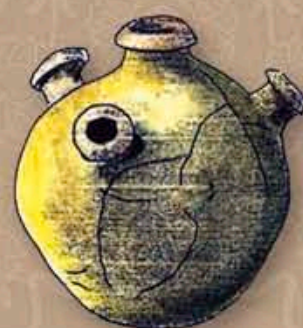
Chapter One

Azerbaijan – land of the Turks

Qədim Azərbaycanın etnik tərkibi problemi Azərbaycan tarixşünaslıq elminin daim xüsusi diqqət yetirdiyi mövzu olmuşdur. Bu məsələ sovet dövründə, Azərbaycan xalqının özünüdərkini türk mənşəyi birmənalı şəkildə əks etdiyi zamanlarda daha kəskin idi. Məhz tarixin bu dövründə iqtidaryönlü elmi dairələr sırf mürtəce mənə kəsb edən "pantürkizm" terminini daha da gücləndirdilər. Əgər kimsə özünün türk mənşəyini xüsusi vurğulamağa çalışırdısa və ya hansısa alim bütövlükdə Azərbaycan xalqının türk mənşəyini tədqiq etməyə cəhd göstərirdisə, onda bunun qarşısı müxtəlif üsullarla, o cümlədən cəza metodları ilə alınır.

42-53

İkinci fəsil

Azərbaycan – odlar ölkəsidir

Вторая глава

Азербайджан – страна огня

Chapter Two

Azerbaijan – land of the fire

"Azərbaycan – odlar ölkəsidir" anlayışını, Yaqut əl-Həməvinin (XII əsr) "Bəziləri hesab edirlər ki, Azər pahləvi dilində "od", bayqan isə "keşikçi" və "od qoruyucusu" mənasını verir, beləliklə, "Azərbaycan" sözü "od məbədi" və ya "od qoruyucusu" mənasındadır" fikrinə istinad edərək ölkənin adı ilə bağlamağa cəhd göstərirlər. Bu zaman "Azər" sözü bəziləri tərəfindən, onu odun təcəssümçüsü hesab etməklə zərdüştilik anlayışı olan "Atar" sözünə bərabərləşdirilir.

54-77

Üçüncü fəsil
*Turanlıların zərdüştilik
aleyhinə irsi*

Третья глава
*Туранское,
антизороастрийское
наследие*

Chapter Three
*The Turanians' legacy
against Zoroastrianism*

Misir ölümlər kitabında, Yeni şahlığın XVIII sülaləsi mətnində (m.ə. 1550–1292-ci illər) “Bakhaui – doğan günəş dağı” anlayışı xatırladılır. Firon Unassin (m.ə. 2375–2345-ci illər) hökmdarlığı dövrünün mətnlərində Baru yerinin adı çəkilir. İngilis arxeoloqu V.M.Flinders-Petrinin fikrincə, burada xatırladılan “Bakhaui” və “Baru” məbəd kompleksi-dir və hər ikisi müasir Bakıya aiddir.

78-89

Dördüncü fəsil
Şumer irsi

Четвертая глава
Шумерское наследие

Chapter Four
The Sumerian heritage

Şumerlər – müasir İraq dövlətinin cəmiyyətində, Dəclə və Fərat çaylarının vadilərində yaşamış qədim xalqdır. Onlar burada m.ə. IV minillikdə görünmüşlər, haradan gəldikləri isə elmə məlum deyil. Şumerlər insan sivilizasiyasının çoxlu aspektlərinin banisi kimi tanınırlar; qonşu xalqlar onların təsirini bu və ya digər dərəcədə öz üzərlərində hiss etmişlər. Bəlkə də, dünya mədəniyyəti tarixinə şumerlərin ən mühüm töhfəsi çoxlu ölkələr tərəfindən istifadə edilən mixi yazının kəşfidir. Şumerlərin dilinin təyini ən mübahisəli məsələdir. Assurşünaslığın atası Raulinson 1853-cü ildə şumerlərin dilini müəyyənləşdirməklə, onu “skif və ya türk”, şumerlərin özünü isə “babil skifləri” adlandırmışdır.

90-137

Beşinci fəsil
*Şumer, skif və türk
ənənələrində 8 rəqəminin
müqəddəsliyi*

Пятая глава
*Сакральность числа 8 в
шумерской, скифской и
тюркской традициях*

Chapter Five
*The sacredness of the number
8 in Sumerian, Scythian and
Turkic traditions*

Şumer sivilizasiyasının əsaslarının formalaşması ənənəvi olaraq Mesopotamiyanın Tunc erasına daxil olduğu vaxtla, m.ə. IV minilliyin ortası ilə əlaqələndirilir.

Dulusçuluq dairəsinin tətbiqi, ən qədim şəhərlərin, əzəmətli məbədlərin və arxaik şəkili yazının – mixi yazıların sələflərinin yaranması bu dövrlə bağlıdır.

138-159

Altıncı fəsil

Azərbaycanlıların skif
etno-mənəvi irsi

Шестая глава

Скифское этно-духовное
наследие Азербайджанцев

Chapter Six

Scythian ethno-spiritual
heritage of Azerbaijanis

Skiflər dünya tarixində mühüm izlər qoymuşlar. Skiflər köçəri həyat tərzini sayəsində bəşər tarixində Avropa və Asiya arasında özünəməxsus ilk vasitəçilərdən biri olmuş, bununla da vahid mədəni və qismən də siyasi məkanın formalaşmasına aktiv təsir göstərmişlər. Azov dənizinin qərb sahillərində dövlətə malik olmuş "şah skifləri", həmçinin m.ə. 673-cü ildə Cənubi Qafqazda, müasir Azərbaycan ərazisində, tarixdə Aşquz adı ilə məlum olan, müasir tarixşünaslıqda Skif şahlığı kimi tanınan dövlət yaratmışlar.

160-175

Yeddinci fəsil

Azərbaycanlılar əvvəlki
dövlətlərin və etnosların sivil
irsinin hüquqi varisləridir

Седьмая глава

Азербайджанцы
законные наследники
цивилизованного наследия
предыдущих государств и
этносов

Chapter Seven

Azerbaijanis are the
legitimate heirs of the
civilized heritage of previous
states and ethnic groups

Bu fəsildə təqdim olunan dəyərlər bizim günlərə qədər müxtəlif yollarla gəlib çatmışdır. "Koroğlu" dastanı şifahi xalq yaradıcılığı şəklində qorunub saxlanılmışdır, lakin onun həqiqi mənşəyinin üzə çıxarılması bizi m.ə. V əsr müəllifi Herodot və müasirimiz Zaur Həsənovun müvafiq tədqiqatı sayəsində nəsil olub. Ən böyük təzyiqə Yeni ilin yaz bərabərliyi günündə qarşılanması ənənəsi məruz qalmışdır.

176-193

Səkkizinci fəsil

"Atropatena/Adorbayqan/
Azərbaycan" adlı ölkənin
salnaməsi

Восьмая глава

Хроника страны под
названием "Атропатена/
Адорбайган Азербайджан"

Chapter Eight

Chronicle of the country
called Atropatene/Ador-
baigan/Azerbaijan

"Azərbaycan" adlı ölkənin salnaməsi" fəslinin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, digər fəsillərdən fərqli olaraq, burada quru xroniki məlumatları verilir, əvvəlki fəsillərdə isə xronika məlumatları nisbətən böyük həcmli informasiya ilə zənginləşdirilirdi.

194-207

Doqquzuncu fəsil

Adorbayqan/Atropatena/Azərbaycan adlı ölkəni yaratmış sülalənin xronikası (m.ə. VII əsr – m. III əsr)

Девятая глава

Хроника династии, создавшей страну под названием "Адорбайган/Атропатена/Азербайджан" (VII в. до н.э. – III в. н.э.)

Chapter Nine

Chronicle of the dynasty that founded the country called Adorbaigan/Atropatene/Azerbaijan (7th century BC – 3rd century AD)

Qədim və orta əsrlərdə Azərbaycanda hökmdarlıq etmiş sülalələr haqqında elmdə çox və ya az dərəcədə aydın bir mənzərə var. Eyni zamanda "Atropatena" adlı ölkəni yaratmış və bir neçə əsr ərzində onu idarə etmiş sülalə barəsində elmdə indiyə qədər sistemli informasiya yoxdur. Mənbələrdə bu sülalə barəsində natamam məlumatlar var ki, onlar da, şübhəsiz, özünün elmi dərk olunması və təmamlanmasını tələb edir.

208-217

Onuncu fəsil

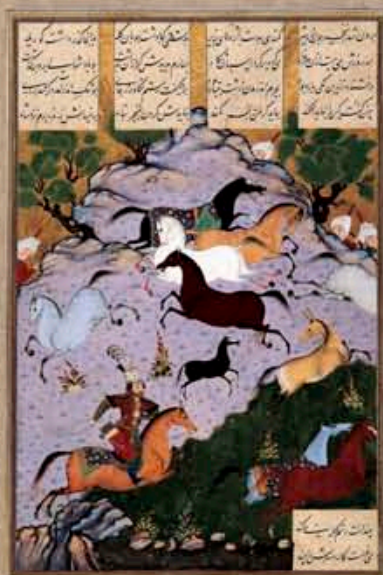
İmperiya dövrü – Azərbaycanda türk intibahı dövrü. XI–XVIII əsrlər

Десятая глава

Имперский период – период тюркского ренессанса в Азербайджане. XI–XVIII вв.

Chapter Ten

The imperial period – the period of Turkic renaissance in Azerbaijan. 11th – 18th cc.

İntibah – tarixi hadisədir, öz məzmununa görə zəngin və mürəkkəbdir. İslam intibahının mövcudluğu ideyasını ilk dəfə A.Mets öz əsərini "Müsəlman intibahı" (1922-ci il) adlandırmaqla söyləmişdir. Görkəmli şərqşünas N.I.Konrad İslam mədəniyyətinin çiçəklənmə dövrünü "Şərq intibahı" və Qərb intibahının sələfi adlandırılmışdır.

218-233

On birinci fəsil

Atropatenanın/Adorbayqanın/Azərbaycanın taleyüklü hökmdarları

Одиннадцатая глава

Судьбоносные правители Атропатены/Адорбайгана/Азербайджана

Chapter Eleven

The fateful rulers of Atropatene/Adorbaigan/Azerbaijan

Bütün zamanlarda hökmdarların əzəmətinin meyarı ölkəni bacarıqla idarə etmək olmuşdur, xüsusən də dağılmış hissələrdən ölkə yaratmaq, ölkəni yeni əzəmət pilləsinə çıxarmaq və daxili qarşıdurmalara son qoymaq bacarığı qiymətləndirilmişdir. Bu giriş məqaləsində biz müxtəlif xalqların taleyüklü hökmdarlarının nümunələrini göstərməyə çalışacağıq.

234-253

On ikinci fəsil
İslamdan əvvəlki və erkən
İslam Azərbaycanının
geosiyasi məkanı

Двенадцатая глава
Геополитическое
пространство
предисламского и ранне-
исламского Азербайджана

Chapter Twelve
The geopolitical territory of
pre-Islamic and early-Islamic
Azerbaijan

Bu fəsildə Azərbaycanın orta əsr regional qurumları haqqında danışılacaqdır. Orta əsr Azərbaycan məkanı, ehtimal etdiyimiz kimi, cənub və şimal bölgələrindən ibarət olmuşdur. Bəzi tədqiqatçılar şüurlu şəkildə tarixi saxtalaşdırır və iddia edirlər ki, guya hazırda "Azərbaycan" adını daşıyan şimal bölgələri tarixi keçmişdə belə adlandırılmışdır.

254-263

On üçüncü fəsil
Azərbaycanın paytaxtları
(m.ə. VII əsr – m. XVIII əsr)

Тринадцатая глава
Столицы Азербайджана
(VII до н.э. – XVIII в.)

Chapter Thirteen
Capitals of Azerbaijan (7th
century BC – 18th century)

Qədim dövlətlərin paytaxt üçün yer seçimi müxtəlif cür müəyyənləşdirilirdi. Müasir tədqiqatçılar paytaxtın əsasını qoymaq üçün onlarla meyar təyin etmişlər. Onların arasında sosial-iqtisadi göstəricilər, iqlim, landşaft, seysmik şərait, ətraf mühit, mühəndis və nəqliyyat infrastrukturunun inkişafının olması və perspektivləri, kommunikasiyalar, tikinti kompleksi, əmək resursları və bir çox başqa məsələlər var. Mənbələrdə "Atropatena" adlı ölkənin ilk paytaxtı barədə bizə yetərli dərəcədə informasiya verilir.

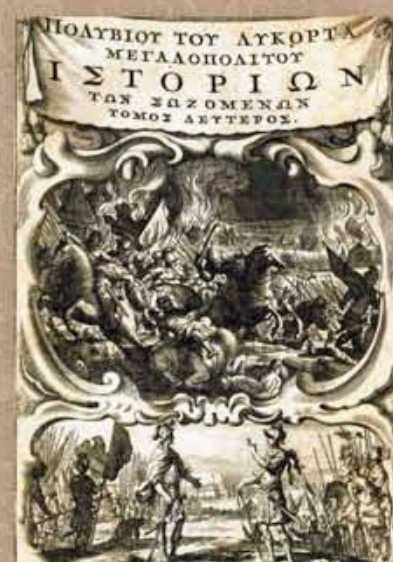
264-279

On dördüncü fəsil
Azərbaycan xalqının
etnogenezi barədə
məsələyə dair

Четырнадцатая глава
К вопросу об этногенезе
азербайджанского народа

Chapter Fourteen
Ethnogenesis of the people
of Azerbaijan

Etnogenetik proseslər nəticəsində Azərbaycan xalqı böyük türk etnosunun bir hissəsi kimi formalaşmışdır. Kimmerilər, skiflər/qızlar, saklar, kaspilər, miklər/maqlar/baqlar, Manna və Midiya tayfalarının bəziləri, massagetlər, albanlar, hunlar, sabirlər, avarlar/türklər, xəzərlər, oğuz/səlcuqlar, qıpçaqlar və başqaları bu prosesin apacı iştirakçıları olmuşdur.

Müəllifdən

Bu tədqiqat işi ölkənin yaranmağa başladığı dövrlərdən keçdiyi tarixi yolu işıqlandıran hərtərəfli tarixi-coğrafi və etnik-siyasi atlasın tərtib olunması vasitəsilə qədim və orta əsrlər Azərbaycanının mənzərəsini yaratmaq cəhdidir. Mən ümumidən xüsusiyyə – çoxlu yerli və xarici ölkə müəlliflərinin monoqrafiyalarından onların məzmununun yığcam əks etdirilməsinə doğru getmişəm, bu da, şübhəsiz ki, tədqiqat işinə, bir növ, kompilyativ xarakter verir.

Təqdim etdiyimiz sistem çərçivəsində dövlətlər, hakim sülalə kimi çıxış edən tayfa ittifaqları, onların etnik mənşəyi, prioritetləri və aparıcı hökmdarları haqqında məlumatlar verilir. Əsərdə həmçinin mənbələrə mütləq istinad edilməklə əfsanəvi kimi qeyd edilən bir sıra hökmdarların və sülalələrin adı xatırladılır. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası müasir elmdə ən çox müzakirə edilən məsələdir. Bizim seçdiyimiz tarixi-coğrafi və etnik-siyasi janr bu elmi predmetin bir çox problemlərinin həllinə aydınlıq gətirməyə cəhd göstərir. Tədqiqat işi miladdan əvvəlki XXIII əsrdən təmiladın XVIII əsrinə qədər olan dövrü, yəni 40 əsrdən çox bir zamanı əhatə edir. Bununla əlaqədar əldə olan xronoloji informasiyalar çoxluğu həm tarixi hadisələrin əks etdirilməsi gedişində xatırladılır, həm də xüsusi bölməyə çıxardılır. Belə yanaşma Azərbaycanın tarixi prosesinin bütün əsas dövrlərini onun etnik-siyasi və tarixi-coğrafi ölçülərində əyani izləməyə imkan verir.

Problemli məsələlərdən biri ölkənin adı – “Azərbaycan” haqqında təsəvvürlər hesab olunur. Problem ölkənin adının mənbələrdə müxtəlif fonetik versiyalar şəklində olmasından ibarətdir ki, ayrıca götürülmüş halda, onların hər birində bu ad müvafiq tarixi gerçəkliklərlə izah olunur.

Kitab üzərində iş zamanı tarixi təsəvvürlərin formalaşmasının effektiv yollarından birinin əyanilik hesab olunduğu əsas götürülmüşdür və bu, indiki halda coğrafi xəritələrin və onların təsvirinin cəlb edilməsinin köməyi ilə realizə olunur. Coğrafi xəritələrin forma və məzmunu və onları müşayiət edən tarixi mətnlər Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişaf mərhələlərini əks etdirir. Bu əsərdə 60-a

yaxın xəritə, eyni miqdarda tarixi epizodları əks etdirən və müvafiq məlumatlarla müşayiət olunan informasiyalar təqdim olunmuşdur. Həmin məlumatlar təqdim edilərkən qədim dövr müəlliflərinin əsərlərinin səhifələri göstərilir. Mötərizədə kitabın nömrəsi, fəsillər və paraqraflar qeyd olunur. Bəzi hallarda əsərin adı da göstərilir, çünki qədim müəlliflərin çoxunun yalnız bir əsəri məlumdur.

Təqdim olunan xəritələr arasında, əsasən, XX əsrin ortalarında tanınmış elmi mərkəzlərdə xüsusi olaraq Sovet Tarix Ensiklopediyası üçün yaradılan tarixi xəritələr vardır. Kitabda həmçinin xarici ölkə müəllifləri tərəfindən tərtib edilən xəritələrdən istifadə edilmişdir – bunlar Azərbaycan tarixini öyrənmiş görkəmli alimlər və dünya şöhrətli alim kollektivləridir. Xəritələrin bir hissəsi müxtəlif tarixi mənbələrdəki məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Müəllifin qəbul etdiyi metodikanın xüsusiyyəti bəzi hadisələrin və ya faktların şüurlu şəkildə bir neçə paraqrafda xatırladılmasıdır. Bu tədqiqat işinin metodologiyasının bütün qeyri-ənənəvilijində müəllif toplanmış etnik-siyasi və tarixi-coğrafi bilikləri vahid məxrəcə gətirməyə cəhd edir. Ümidvaram ki, bu kitabda təqdim edilən materiallar tarixi bilmək və bütövlükdə “Azərbaycan” adlanan ölkənin tarixi taleyini öyrənmək istəyənlər üçün maraqlı olacaq.

Birinci fəsil

Qədim Azərbaycanın etnik tərkibi problemi Azərbaycan tarixşünaslıq elminin daim xüsusi diqqət yetirdiyi mövzu olmuşdur. Sovet dövründə bu məsələ Azərbaycan xalqının özünüdərkinin birmənalı şəkildə türk mənşəli olduğunu əks etdirdiyi zamanda daha kəskin idi. Məhz tarixin bu dövründə iqtidaryönlü elmi dairələr sırf mürtəcə məna kəsb edən “pantürkizm” termininin tətbiqini daha da gücləndirdi. Əgər kimsə özünün türk mənşəyini xüsusi vurğulamağa cəhd göstərirdisə və ya hansısa alim bütövlükdə Azərbaycan xalqının türk mənşəyini tədqiq etməyə cəhd edirdisə, onda bunun qarşısı müxtəlif üsullarla, o cümlədən cəza metodları ilə alınırıldı. Belə qeyri-elmi göstərişə əsaslanmaqla Azərbaycan ərazisindəki üç qədim dövlətin: Midiya, Skifiya və Atropatenanın etnik tərkibi iranlı, Albaniyada isə qafqazdilli hesab edilirdi. Bəzən hətta belə bir paradoksa yol verilirli – eyni bir ərazidə yaşayan skiflər irandilli, onların birbaşa varisləri olan albanlar isə qafqazdilli sayılırdı. Bu arada iddia edilirdi ki, Azərbaycanın türkləşməsi yalnız XI-XII əsrlərdə bölgəyə türk səlcuqlarının miqrasiyası ilə əlaqədar baş vermişdir. Beləliklə, Azərbaycan xalqı öz torpağında minilliklər boyu malik olduğu dövlətlər, etnoslar və onların mədəniyyətlərinin varisliyi hüququndan məhrum edilirdi. Azərbaycan əhalisinin türk mənşəyi barədə məsələ XX əsrin ortalarına qədər müəyyən cavab olmadığından açıq qalmışdı.

Alim Ziya Bünyadov Azərbaycanın etnik tərkibi problemini ətraflı öyrənməyə cəhd göstərmiş və onun, bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə, XI-XII əsrlərdə türkləşməsi fikrini yanlış hesab etmişdir. Azərbaycan ərazisində türkləri gəlmə, yad element hesab etmək yanlışdır, çünki bu halda erkən orta əsr mənbələrinin məlumat verdikləri kompakt şəkildə yaşayan iri türk tayfa birliklərinə etinasız yanaşılır. O, elmi dövriyyəyə müasir Azərbaycan ərazisində türk tayfalarının, o cümlədən hunların, sabirlərin, xəzərlərin və digərlərinin olması barədə orta əsr mənbələrindən bir sıra birbaşa və dolayısı ilə nümunələr daxil etdi. Aşkar edilmiş faktlar əsasında müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan və Aranın türkləşməsi prosesi bölgəyə ərəblərin gəlişindən xeyli əvvəl başlamışdır. Ziya Bünyadov ərəb mənbələrində Əməvi xəlifəsi Müaviyənin qədim tarix üzrə yəmənli mütəxəssis Abid ibn Şəriyyədən soruşduğu aşağıdakı məlumatı aşkar etmişdir: “Türklər və Azərbaycan nədir?” Abid cavab verdi: “Azərbaycan – qədimdən türklərlə məskunlaşan ölkədir”. Bu ərəbdilli məlumat həmin alimin 1126-cı ildə tərtib edilmiş farsdilli anonim mənbədə aşkar etdiyi digər məlumatla bir daha əsaslandırıldı. Həmin məlumatda yazılmışdır: “Azərbaycan qədimdən türklərin əlində olan ölkədir”. Təəssüf ki, bu məlumatlar elmdə tam nəzərə alınmamış və qədim Azərbaycanın etnik tərkibi məsələsi mübahisəli qalmaqda davam etmişdir.

Azərbaycan – türklər ölkəsidir

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan və milli elm ideoloji qadağalardan azad olduqdan sonra ilkin mənbələrin obyektiv qiymətləndirilməsi üçün əlverişli şərait yaranmışdır. Son illər hansısa göstərişlərdən asılı olmadan aparılan elmi tədqiqatlar iddia etməyə tam əsas verir ki, Azərbaycan qədim zamanlardan etibarən türk etnoslarının ölkəsi olmuşdur.

Azərbaycanda və bir çox digər ölkələrdə çoxsaylı alimlər Cənubi və Şimali Azərbaycan ərazilərində qədimdən yaşayan kimmeriləri, skifləri və sakları türk etnosları hesab edirlər. Qeyri-müəyyən/əsaslandırılmamış arqumentlər əsasında kimmerilərin və skif-sakların İran mənşəli olmasına cəhdlər göstərməyə israr edilməsinə baxmayaraq, elmi nöqtəyi-nəzərdən onların türk mənşəli olması sübut edilir. Bu nəticələrin etibarlılığı problemin tədqiqi üçün daha dəqiq məlumat əldə etməyə imkan verən, elmi fənlərin kəsişməsində həyata keçirilən fənlərarası metodun seçilməsi ilə təsdiqlənir.

İlk növbədə kimmerilərin, skif-sakların və türklərin dillərinin eyniləşdirilməsi aparılmışdır. Bunun üçün skiflərin dilinin modulyasiyasının əsası kimi mifologiyadan istifadə edilmiş, eyniləşdirmənin lingvistik resurs əsası, o cümlədən skif sözyaradıcı modulları təyin edilmiş, skiflərin dilinin qrammatik quruluşu tədqiq olunmuşdur. M.ə. IV əsrə aid edilən məlum İssık yazısının türk dilləri əsasında oxunması kimmerilərin və skif-sakların dil mənsubiyyətinin təyininin daha bir sübutu olmuşdur. Bizə qədər gəlib çatan kimmeri və skif-sak hökmdarlarının adları və titulları tamamilə türk dilləri əsasında etimologiyalaşdırılır. Bununla yanaşı, müəyyən edilmişdir ki, bəzi Midiya tayfaları da həmçinin türkdilli olmuşdur. Orijinal mətnlərlə tanışlıqdan sonra aydın oldu ki, “skif” etnonimi, əslində, Herodotda “skuz” formasında yazılmışdır. “S” prefiksi qədim yunan mətnlərində əcnəbi sözlərə tətbiqən qeyd edilirdi, hazırda bu etnonim türk mənsubiyyəti şübhə doğurmayan “quz” və ya “oğuz” formasında qəbul edilmişdir (Z.Həsənov).

Azərbaycan ərazisində yayılan m.ə. XIV-VII əsrlər dövrünün arxeoloji mədəniyyətləri Azərbaycan hüdudlarından kənarda olan ərazilərdə aşkar edilən, kimmeri və skif-sak arxeoloji mədəniyyətləri kimi qəbul edilən abidələrlə sistemli oxşarlığa malikdir. Bunun əsasında skif-sak və türk etnosları ölkəsinin psixoloji eyniliyi, totem paralelləri, mifoloji süjetlərin oxşarlığı, sosial quruluş və prioritetlərin vahid modeli, etnoqrafik quruluşu və hətta həndəsi simvolu aydınlaşdırılmışdır.

Azərbaycan Mahmud
Qaşqarlıının türk
dünyasının
ilk xəritəsində.
1075-ci il.

Mahmud Qaşqarlıının "Di-
vanü lügat-it-türk" ("Türk
dilləri lüğəti") kitabına əlavə
edilmiş dairəvi xəritə onun
mühüm tərkib hissəsidir.
Bu xəritəyə əsasən hansı
ərazilərdə türk xalqlarının
yaşadığını bilmək olar. Türk
xalqlarının yaşadığı ərazilər
arasında Azərbaycanın da
adı çəkilir.

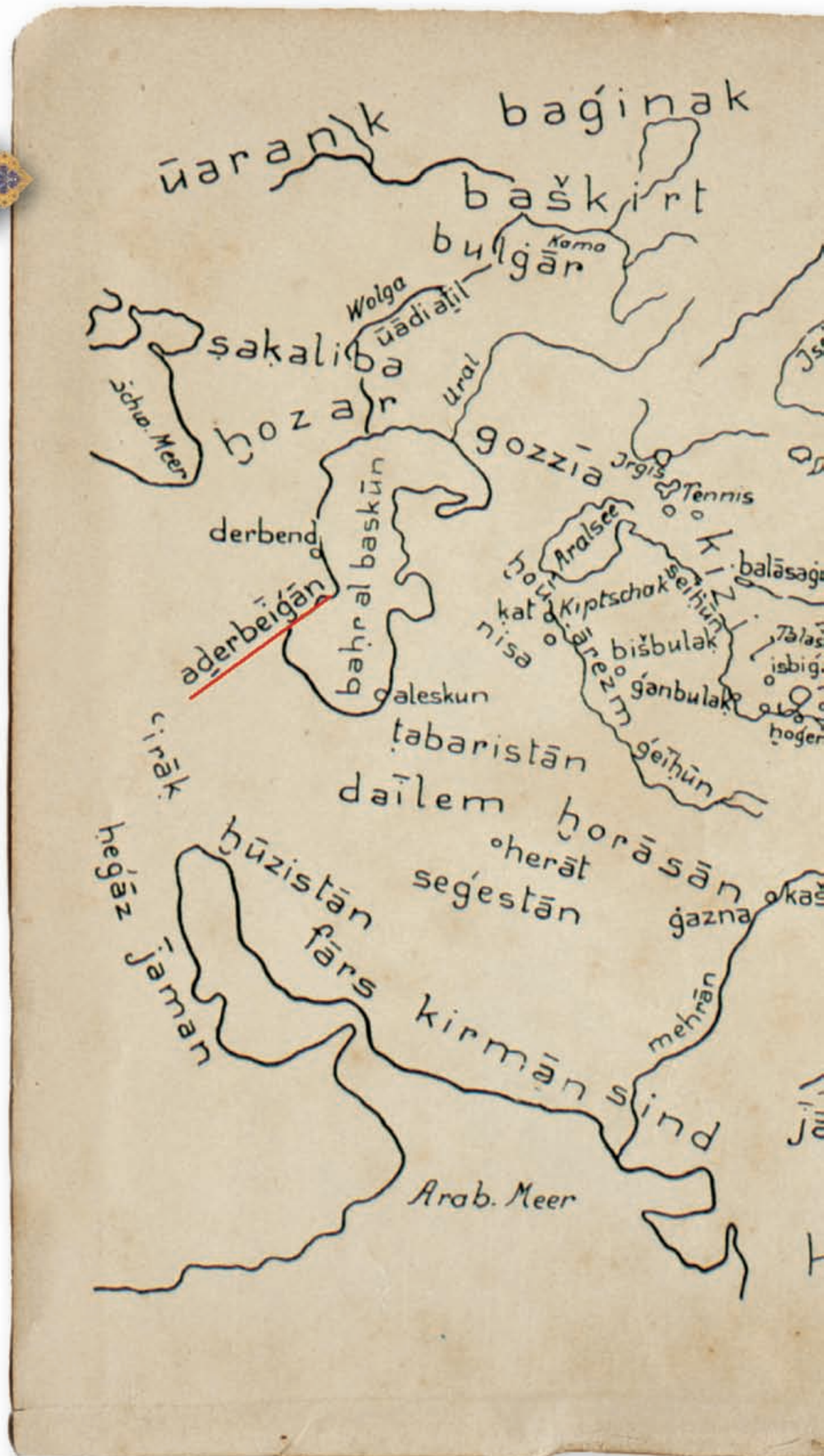

Mahmud ibn əl-Hüseyn ibn Məhəmməd əl-Qaşqarlı (1028/1029-1101/1126-cı illər) – orta əsr müsəlman elmini ətraflı öyrənmiş görkəmli türk alimidir. Təxminən 1075-ci ildə Mahmud Qaşqarlı “Türk dilləri lüğəti” (“Divanü lüğat-it-türk”) əsərini Bağdad xəlifəsi əl-Müktədiyə təqdim edir. Mahmud əl-Qaşqarlının bu kitabı elmi mövzuların geniş aspektinin əks etdirildiyi, dilçiliklə yanaşı böyük tarixi-mədəni və etnoqrafik materialın toplandığı və ümumiləşdirildiyi ensiklopediyadır. Mahmud Qaşqarlı öz əsəri ilə “türkologiya” kimi elmi predmetin əsaslarını yaradaraq dillərin öyrənilməsi işinə müqayisəli metod və tarixi yanaşma daxil edir.

Konrad Millerə görə M.Qaşqarının türk dünyası

Təqdim edilən xəritə Mahmud Qaşqarının məşhur xəritəsi əsasında tanınmış alman kartoqrafı Konrad Millerin (1844–1933) tərtib etdiyi yeniləşmiş formadır. Bu xəritədə Azərbaycan türk dünyasının uzaq qərb hissəsini tutur. Ölkənin adı ilə yanaşı, xəritədə Azərbaycanın ən şimal şəhəri olan Dərbənd də qeyd edilmişdir. Xəzər dənizi “Bəhr əl-Baskun” adlandırılmışdır. Azərbaycandan şimalda xəzərlərin adı xatırladılır, Azərbaycandan cənubda isə İraqi-Əcəmin, yəni keçmiş Midiya torpağının nəzərdə tutulduğu İraq əks etdirilmişdir.

Xəzər dənizinin şimal-şərq kənarlarında “quz” xalqının məskəni vardır. Bu türk xalqının etnoniminin kökləri skiflərə gedib çıxır, onun adı isə Herodotda “scythe-quz” formasında yazılmışdır. “Quz” və “oğuz” etnonimləri identikdir (eynidir). Sonralar “quz” xalqı cənubdan Xəzər dənizini dövrə vuraraq qərbə yönəlmiş və tarixə “Səlcuqlar imperiyası” sülalə adı ilə daxil olmuş böyük imperiya yaratmışdır.

19. Zur Erklärung der Kaschgari-Karte.

Ərəb tarixçisi Təbəri
(839–923-cü illər) ən
qədim Azərbaycan və
türklər haqqında

Xəlifə Müavtə: "Uca Allahın adı ilə,
Azərbaycan haqqında nə deyə bilərsiniz?"
Übeyd (Əbid) ibn Şəriyyə əl-Curhami:
"Azərbaycan – türklərin torpağıdır. Onlar
qədimdən orada toplaşmış və bir-birlərlə
qarışaraq inkişaf etmiş və güclənmişlər".

Übeyd ibn Şəriyyə, *əl-Fütuh*
[661–680-ci illərdəki hadisələr haqqında]

Təbəri mənşəcə fars olan İslam tarixçisi Hişam ibn Məhəmməd əl-Kəlbliyə (738–819-cü illər) istinad edərək yazır: "...Yəməndə Manuşehr zamanında əl-Raişa şahlığı olmuşdur. O, Hindistana, iki Tayi dağına, əl-Ənbara, Seula, Mosula basqınlar edirdi. Sonra əl-Raişa Mosuldan Şimr bin əl-Ətaf adlı silahdaşlarından birinin komandanlığı altında, o zaman türklərə məxsus olan Azərbaycanda onlarla döyüşmək üçün süvari dəstələri göndərdi. O, döyüşçüləri öldürdü və uşaqları əsir götürdü. O öz hərəkətləri barəsində hazırda Azərbaycanda tanınan iki daş lövhəyə həkk etdirdi".

[Təbəri, vol. III, 441]

Şərh:

Manuşehr, Pişdadidlər sülaləsinin [Əhəmənilər sülaləsindən xeyli əvvəl, m.ə. VII əsrdən hökmdarlıq etmişlər] fars şahı. Beləliklə, əl-Kəlbinin məlumatından belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Azərbaycan hələ m.ə. VII əsrdən xeyli əvvəl türklərə məxsus olmuşdur.

"Some scholars from among the People of the Book assert that this king of the Israelites attacked by Sennacherib was lame as a result of sciatica, and that Sennacherib coveted his realm because Zedekiah was chronically ill and weak, and that another king of Babylon had set out against him, one Lifar by name. Nebuchadnezzar, the son of his uncle, was his scribe. "God sent upon him a wind that destroyed his army while he and his scribe escaped, and Lifar was slain by his own son; but Nebuchadnezzar in his fury about his master's death slew the son, the parricide. Sennacherib later set out against Zedekiah. Sennacherib dwelled then in Nineveh with the current king of Adharbayjan, he was called Salman the Left-handed. Sennacherib and Salman clashed and fought until their armies annihilated one another".

[Təbəri, vol. IV, 643]

Şərh:

"The Story of Isaiah's Friend: the Kings of the Children of Israel and Sennacherib" fəslində Təbəri dörd hökmdar barəsində məlumat verir. Assuriya şahı Sennacherib (705–680), İudeya şahı Zedekiah (597–586), Adharbayjan şahı Salman Left-handed (612–585) və Babilistan şahı II Nebuchadnezzar (605–562). Bu məlumatda deyilir ki, Assuriya şahı Sennacherib (705–680) İudeya şahı Zedekiaha (597–586) qarşı çıxdı, eləcə də Adharbayjan şahı Salman Left-handedlə vuruşdu (612–585).

Bu məlumatda bəzi təhrifə yol verilmişdir. Təhrifin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, Zedekiahın (597–586) və Adharbayjan şahının (612–585) müləssiri Assuriya şahı Sennacherib (705–680) deyil, Babilistan şahı II Nebuchadnezzar (605–562) olmuşdur. Təbərinin məlumat verdiyi təcavüzkar hərəkətlər mənbələrdə məhz II Nebuchadnezzarın adına (605–562) yazılır.

M.ə. 587/586-cı illərdə II Navuxodonosorun təcavüzü nəticəsində Yerusəlimin sülqutu baş verdi və Zedekiahın şahlığına son qoyuldu. Navuxodonosor və Adharbayjan hökmdarı arasında döyüş barədə Bibliyada, Yudif kitabında yazılmışdır: "... əzəmətli Nineviya şəhərində assuriyalılar üzərində hökmdarlıq edən Navuxodonosor, – Ekbatanda midiyalılar üzərində hökmdarlıq edən Arpaksadın zamanında... hakimiyyətinin on yeddinci ilində öz qoşunu ilə şah Arpaksada qarşı hücumu keçdi və döyüşdə ona qalib gəldi və Ekbatana çatdı". Skiflərin Midiyalılar üzərində hökmdarlıq etməsi barədə Herodot məlumat verir. Bibliyada xatırladılan, "Ekbatanda midiyalılar üzərində hökmdarlıq edən Arpaksad Atropatena/ Adorbayqan/Adharbayjan adlı ölkəni yaradan və Herodota görə Midiyanı idarə edən skif – Arbakın/Ər-bayın törəməsidir. Yudif kitabında deyilir ki, Arpaksad və Navuxodonosor arasında döyüş sonuncunun hakimiyyətinin 17-ci ilində, yəni m.ə. 588-ci ildə baş vermişdir. Bu tarix m.ə. 585-ci ildə Lidiya və Midiya arasında məğlub edilmiş skiflərin irsi uğrunda gedən döyüş barəsindəki məlumata uyğundur.

Manuşırlə (fars tayfalarının başçısı) döyüşən türk hökmdarı Frasiyat

[Təbəri, vol. IV, 617]

Şərh:

Təbərinin Frasiyatı "Avesta"da Frasiyak, Firdovsidə Əfrasiyab, Mahmud Qaşqarlı və Yusif Balasaqunluda isə Alp Ər Tonqa adı ilə xatırladılır.

Keyxosrov və onun adamları Frasiyatı qaçıb Adharbayjana çatana qədər təqib etdilər. O, burada Bir Həsif kimi tanınan nohurdə gizlənmişdi. Sonra o tutuldu. Keyxosrov gələndən üç gün sonra Frasiyatı çağırdı və Siyavaxşi edam etdirdiyinə necə bəraət qazandıra biləcəyini soruşdu. Lakin Frasiyatın nə dəlili vardı, nə də bəraət üçün söz tapa bildi. Bundan sonra Keyxosrov onun edam edilməsi barədə əmr verdi. Keyxosrov qalib, uğurlu və məmnun halda Adharbaycanı tərk etdi.

[Təbəri, vol. IV, 617]

Şərh:

Bu süjet "Avesta"da da qeydə alınmışdır, orada da həmçinin Frasiyakın/Əfrasiyabın Adharbayjan adlı ölkədə öldürülməsi barədə xatırladılır. Güman edilir ki, söhbət m.ə. VII əsr hadisələri barədə gedir.

"Ərdəşir Bəhmən bin İsfəndiyar bin Bıştəbsin zamanında yaşayan Yəmənin kralı Tiban Əsəd əl-Rəjd əl-Rəjš tərəfindən müəyyənləşdirilən yolla Yəməndən çıxdı və iki Təyi dağına çatana qədər səyahət etdi. Sonra o, əl-Ənbərə, Mosula, oradan isə Adərbaycana yollandı, orada türklərlə qarşılaşdı. O onlarla döyüşdü və çoxlu əsir götürdü. O bundan sonra Yəməni qayıtdı və orada çoxlu illər keçirdi".

[Təbəri, vol. IV, 685]

Şərh:

Azərbaycan türklərinin yəmənlilərlə döyüşünün baş verdiyi dövrdə hökmdarlıq etmiş Ərdəşir Bəhmən Ərdəşir Babakanın 7-ci nəsilə əcdadı olmuşdur. Ərdəşir Babakanın öz dövlətini 224-cü ildə yaratmağa başlamasını nəzərə alsaq, onda Təbərinin söylədiyi Azərbaycan türklərinin Yəmənin hökmdarı ilə döyüşünün təxminən miladın I əsrində baş verdiyini deyə bilərik.

İslamaqədərki
Azərbaycan
türkləri barədə
məlumatlar

661–680-ci illərdə xəlifə Müaviyə və səyyah Übeyd ibn Şəriyyə əl-Fütuh/Curhumi arasında baş verən eyni bir söhbət barədə məlumat iki müəllifin üç əsərində göstərilir. İbn Hişam (833-cü ildə vəfat etmişdir) bu söhbət barəsində “Himyari şahları barədə taclar kitabı” və “Peyğəmbərin tərcümeyi-halı” əsərlərində, əl-Kufi (926-cı ildə vəfat etmişdir) isə “Fəthlər kitabı” əsərində yazır.

Xəlifə Müaviyə: “Uca Allahın adı ilə, Azərbaycan haqqında nə deyə bilərsən?” Übeyd (Abid) ibn Şəriyyə əl-Curhumi: “Azərbaycan – türklərin torpağıdır. Onlar orada qədimdən toplaşmış, bir-biriləri ilə qarışmış, inkişaf etmiş və güclənmişlər”. İbn Hişam

Xəlifə Müaviyə: “Uca Allahın adı ilə, Azərbaycan haqqında nə deyə bilərsən?” Buna cavab olaraq səyyah [Übeyd (Abid) ibn Şəriyyə əl-Curhumi] xəlifəyə dedi: “Bu, türk torpağıdır. Onlar qədimdən orada toplaşmış, bir-biriylə qaynayıb-qarışmış, inkişaf etmiş və güclənmişlər”. Əl-Kufi

“Azərbaycan qədim vaxtlardan etibarən türklərin əlində olan ölkədir”. Fars anonimi, 1126-cı il.

Cənubi Qafqaz Qamir ölkəsinin yaradıcıları türk – kimmerilər

Əlavə olaraq Dionisi qeyd edir: “[Beləliklə], Asiya torpağının kənarında Kaspi və Evksinsk dənizləri arasında yüksək bərzəx uzanır: onu Avropa və Asiya arasında sərhəd hesab etməyə başladılar”. Dionisi kamaritlərlə yanaşı, həmçinin alban xalqının və atropatenlərin adını çəkir. Dionisi həmçinin yazır: “... burada şərq iberlər xalqı... və bir zamanlar Vaxı qonaqpərvərliklə qarşılayan və müqəddəs dairəvi rəqs təşkil edən böyük kamaritlər tayfası məskunlaşıb ... və tanrı bu xalqı və bu ölkənin adətlərini ürəkdən sevdi, Kaspi dənizinin dalgaları onlarla dolaşır”. L.A.Yelnitski qeyd edir ki, kamaritlər və kimmerilər eyni bir xalqdır [bax: *ВДИ. 1949, №3, с. 14-26*]. Yevstafi Strabonun məlumatlarına [Strabo. XI. 2, 12, c. 495] əsaslanmaqla “kamarit” etnoniminin onların istifadə etdikləri 25-30 nəfərlik ensiz qayıqların adından törəndiyini müəyyən etmişdir; yunanlar həmin qayıqlara “kamar” adı vermişlər [Eust. Ad Dion. Per. 700]. Onlarda istənilən tərəfə avar çəkmək olar. Bu gəmilərin (qayıqların) həm öndən, həm də arxadan sivri burunları var [Tacitus, III, 47]. Belə bir şey diqqəti cəlb edir ki, yunanlar, ümumiyyətlə, qayıqları deyil, məhz kamaritlərin qayıqlarını “kamar” adlandırırlar. Dörd qədim türk mənbəsində – Mahmud Qaşqarlı və Yusif Balasaqunlunun əsərlərində, uyğur mənbəsində və “Altun jaruq” türk mənbəsində yazılmışdır ki, türk dilində qayıq “kema” və “kemi” adlanır.

Arxeoloqlar tərəfindən aşkar edilən kimmeri materialları, “Koroğlu” dastanının elementləri, eləcə də skiflərin Herakldan törədiyi barədə mif əsasında onların şamanist dünyagörüşünü müəyyən etmək mümkün olmuşdur. Müəyyən edilmişdir ki, “kimmer” etnonimi onun daşıyıcılarının: “şaman adamlar”ın, “şamanizmə etiqad edən ərlər”in dünyagörüşü xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Kimmeri mədəniyyətinin Azərbaycana nüfuz etməsi ilə şamanizm inkişaf etməyə başladı, m.ə. VIII–VII əsrlərdən etibarən yeni din – banilər “şah skiflər” olan tenqriçilik/tanrıçılıq tədricən onu sıxışdırıb aradan çıxardı.

Miladın II əsr müəllifi Dionisi Perieqetin əsəri əsasında Konrad Millerin 1898-ci ildə tərtib etdiyi xəritə (bax: Dr. Konrad Miller. *Mappae Mundi Bd. Vi. “Rekonstruierte Karten”*, Public Domain).

Qədim yunan coğrafiyaçısı, İskəndəriyyəli Dionisi Perieqet (Dionysius Periegetes; II əsr) özünün “Periegeses” (Yerin təsviri) əsərini bütün məskunlaşan dünyanın etnik-coğrafi öçərki formasında tərtib etmiş və onun dövründə məlum olan bütün dəniz və torpaqları təsvir etmişdir. Orta əsrlərdə bu əsər məktəb dərslərinə çevrilmişdir.

Kimmeri linqvistik məlumatları, arxeologiya və yazılı mənbələrin məlumatları, onların türk dastanı “Koroğlu”nun versiyaları və türk xalqlarının digər çoxsaylı linqvistik və etnoqrafik materialları ilə müqayisəli təhlili birlikdə müasir türk xalqlarının kimmeri etnosunun genealoji (şəcərə) varisləri olduqlarını sübut edir. “Koroğlu” türk dastanı özünün ilkin əsasında mifoloji düşüncə şəraitində yaranmışdır, süjet xəttini isə m.ə. VII–VI əsrlərdən, kimmeri-skif qarşıdurması dövründən almışdır (kimmeri vətəndaş müharibəsi və “korların oğulları”nın “skif şahları”na qarşı üsyanı). “Koroğlu” dastanı sağ qalan “qiyamçı skiflər” sayəsində bütün türk dünyasına yayılmışdır, onlar, həqiqətən, “skif şahlarına qarşı üsyan edən korların oğulları”, başqa sözlə, kimmerilər idi.

Z.Həsənovun tədqiqatları nəticəsində məlum olmuşdur ki, kimmerilər Azərbaycan ərazisinə bir neçə “dalğa” ilə miqrasiya etmişlər: birinci “dalğa” Azərbaycan ərazisinə m.ə. XIV əsrdən VIII əsrə qədər gəlmiş və məskunlaşmışdır. Kimmeri tayfalarının çox əsrlər əvvəl Azərbaycana köçməsi Cənubi Qafqazda, xüsusən də, onun şərq hissəsində türk etnik varlığının üstünlüyünü təmin etmişdir.

Kimmerilərin dövründə Şimali Azərbaycan ilk dəfə Ön Asiya bölgəsində qüdrətli siyasi və hərbi gücə çevrilmişdir.

M.ə. VIII əsrdən başlayaraq Assuriya mənbələri “Qamir” adlı ölkənin mövcud olması və onun kimmeri başçıları barədə məlumat verir. Şimali Azərbaycan tarixinin m.ə. XIV əsrdən m.ə. VII əsrə qədər olan dövrü “kimmerilər dövrü” adlandırılır.

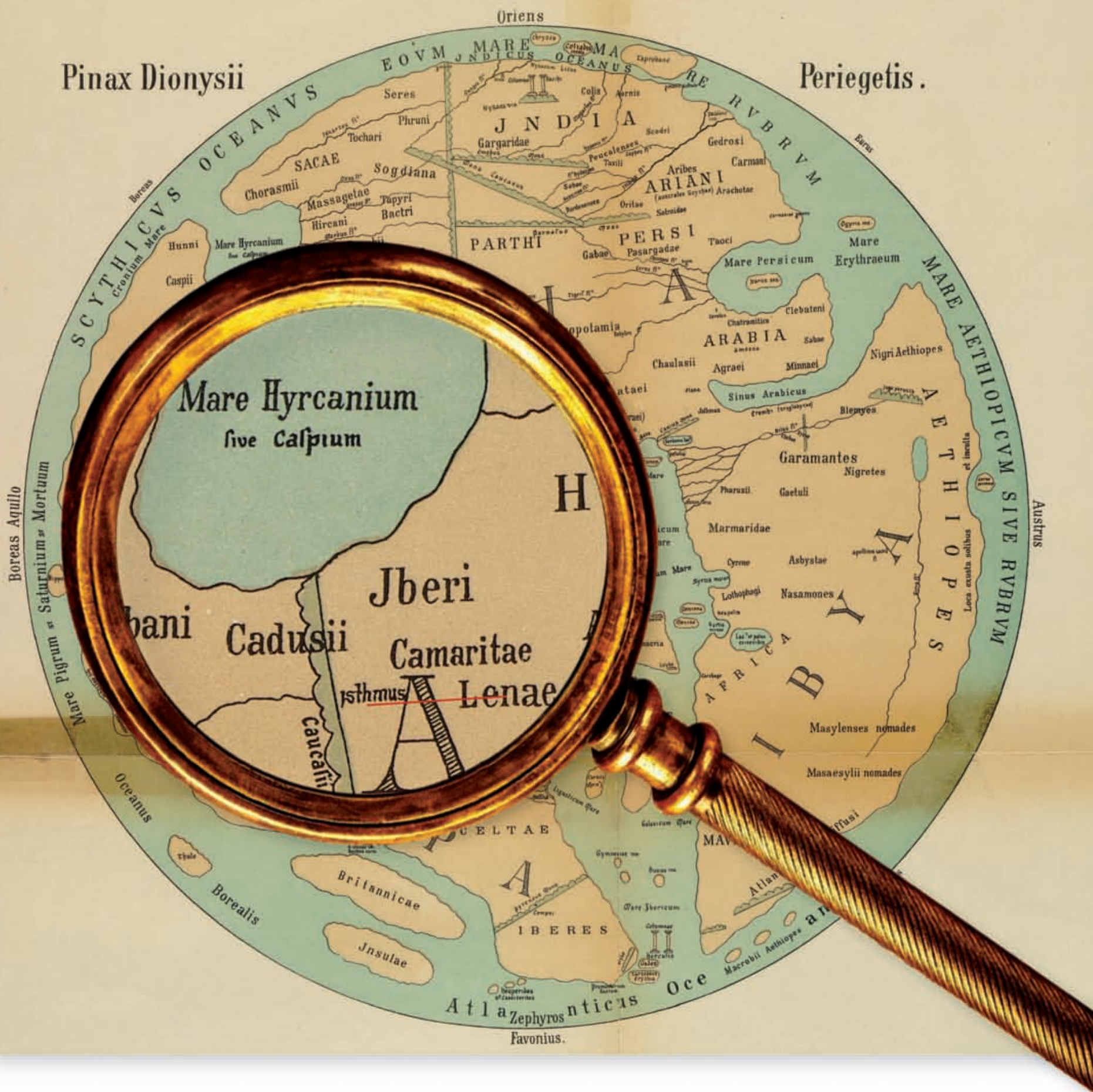
Xəritə II əsr müəllifi Dionisi Perieqetin əsəri əsasında Konrad Miller tərəfindən 1898-ci ildə tərtib edilmişdir (bax: Dr. Konrad Miller. Mappae Mundi Bd. VI "Rekonstruierte Karten", Public Domain).

Miller Mappaemundi VI.

Taf. 6.

Pinax Dionysii

Periegetis.

Aşquz — skiflər
ölkəsi
A.H.Saycenin
xəritəsində

“Thesourode Nobreza” — “Portuqaliya krallığının kral-ları, fəxri şəxsləri və bütün əsilzadə ailələrinin gerblərinin “Əsilzadələrin xəzinəsi” adlı toplusu” — kral VI Afonsun hökmdarlığı dövründə 1675-ci ildə Fransişko Koel tərəfindən tərtib edilən, Portuqaliya gerblərinin əlyazma kolleksiyasıdır. O, dünyanın müxtəlif krallıqlarının, Fransa perlərinin (zadəganlarının), Müqəddəs Roma imperiyası kurfürstlərinin (knyazlarının), katolik monax ordenlərinin, Portuqaliya şəhərlərinin, Portuqaliya müstəmləkələrinin gerblərindən ibarətdir. Lissabon şəhərindəki Portuqaliya Milli Arxivində saxlanılır (Casa Real, Cartorio da Nobreza, liv.21).

Xəritənin mərkəzində Assuriya imperiyasının ərazisi göstərilmişdir. Aşquz ölkəsi Kür–Araz çayarası ərazini tutur. Ondan qərbdə Urartu yerləşir, Anadolu yarımadasının mərkəzi hissəsini isə kimmerilər tuturlar. Aşquz ölkəsindən cənubda Manna ölkəsi yerləşir. Aşquzdan başqa, Cənubi Qafqaz bölgəsində heç bir digər ölkənin adı xatırladılmır.

Xəritə Britaniya tarixçisi, Oksford Universitetinin assurologiya professoru Arçibald H. Sayce tərəfindən tərtib edilmişdir. Bu xəritəni A.H.Sayce 1908-ci ildə Londonda nəşr edilən "The Archeology of the Cuneiform inscriptions" kitabında dərc etdirmişdir. Müəllif xəritəni "The eastern world in the seventh century b.c" adlandırmışdır.

Herodotun skifləri Rəşidəddinin oğuzları ilə eynidir

Zaur Həsənov tarix elmində ilk dəfə şah skiflərinin və qədim oğuzların kompleks eyniləşdirilməsini həyata keçirmişdir.

Eyniləşdirmə Herodotun skif əfsanəsi və Rəşidəddinin “Oğuznamə” əfsanələrinin süjet xətlərinin müqayisə edilməsinə əsaslanmışdır [Oğuznamə: 6, 9].

Herodot: Skiflər Asiyadan çıxır, Volqanı keçir və Şimali Qara dəniz bölgəsinə çatırlar. Oradan skiflər Qafqazdan sol istiqamətdə hərəkət edərək Cənubi Qafqaza və daha sonra Dərbənd keçidini aşmaqla Yaxın Şərqə soxulurlar.

Rəşidəddin: Oğuz xan Asiyadan çıxaraq Atıl (İtil/Volqa) çayını keçir [Oğuznamə: 33], Şimali Qafqaz və Şimali Qara dəniz bölgəsi istiqamətində, daha sonra isə Azərbaycan (Midiya) və Ön Asiya istiqamətində hərəkət edir.

Oğuz xan Volqa çayını keçdikdən sonra itbaşlılar ölkəsinə – Kıl-Baraka düşür. Herodota görə, itbaşlılar bölgəsinin sakinləri öz bədənlərini sülügənlə (qırmızı, narıncı və ya qırmızı-qəhvəyi boya – qurğuşun oksidi) rəngləyirlər [Herodot: IV, 191], Rəşidəddinə görə isə itbaşlılar bədənlərini yapışqanla örtürlər ki, bundan sonra heç bir silah onlara zərər verə bilmir [Oğuznamə: 34-36].

Rəşidəddin bildirir ki, oğuzlar kıl-baraklıların (itbaşlıların) qadınlarının köməyi ilə onların zəif yerlərini öyrənir və onlara qalib gəlirlər. Oğuzlar həmin qadınların yanına öz gözəl kişilərini göndərirdilər. Həmin qadınlardan bəziləri güclü sevgi üzündən oğuz kişiləri ilə gedirlər. “Bu ölkə belə yolla fəth edilmişdir” [Oğuznamə: 34-35].

Herodot savromatların skiflər və amazon qadınlarından törədiyi barədə məlumat verir. Herodota görə, skiflər və amazon qadınları arasındakı bütün hadisələr Meotida gölünün (Azov dənizinin) yaxınlığındakı Kremnida baş vermişdir. Bu yer Don çayından qərbdə yerləşir. Herodota görə, savromatlar sonralar Dondan şərq tərəfə köçmüşlər [Herodot: IV, 110-117].

Skif və oğuzların Qafqaz dağ silsiləsini keçməsi

Herodot: “...skiflər kimmeriləri təqib edərkən yolu azdılar və Midiya torpağına girdilər. Kimmerilər daim Pont sahili boyunca hərəkət edirdilər, skiflər isə həmin təqib vaxtı midiyalıların (Azərbaycan) torpaqlarına girənə qədər Qafqazdan sola doğru (Kaspi dənizinin

qərb sahili boyunca) istiqamət götürmüşdülər [Herodot: IV, 12].

Rəşidəddinə görə, Oğuz xan Atıl/Volqa çayından Xəzər/Kaspi Dərbəndinə tərəf köç etdi... (və sonra) Şirvana və Şamaxıya doğru hərəkət etdi (Şimal-Şərqi Azərbaycan) [Oğuznamə: 37, 39].

Skif və oğuzların Misirə yürüşü

Herodot yazır: “Sonra skiflər Misir üzərinə getdilər. Ora gedən yolda Fələstin Suriyasında skifləri Misir hökmdarı Psammetix qarşıladı, hədiyyə və xahişlərlə istilaçıları irəli getməməyə razı saldı. Geriyə qayıdarkən skiflər Suriya şəhəri Askalona gəldilər” [Herodot: I, 105].

Rəşidəddin yazır: “Oğuzun oğulları Misir sərhədlərinə yaxınlaşan kimi ölkənin bütün əsilzadə adamları onları qarşılamağa çıxdılar. Onlar [Oğuz] oğullarına hədiyyələr və qiymətli şeylər verdilər, il/el (qaliblərin ölkəsinin bir hissəsi – H.H.) olmaqla onlara tabe oldular... onlar [Oğuzun oğulları] Misirdən üç illik vergi... çoxlu pul aldılar və Oğuzun əmrinə görə geri döndülər və atalarının önündə dayandılar. Oğuz Dəməşq vilayətində [mahalında] daha bir il qaldı” [Oğuznamə: 53].

Skif və oğuz tayfalarının yaranması konsepsiyası. Səma atributları

Herodota görə, dörd skif tayfası öz əsasını Tarqıtayın üç oğlundan götürür. İlk skif şahı Tarqıtayın kiçik oğlu Kolaksay olmuşdur. Tayfanın məşğuliyyətini müəyyənləşdirən hakimiyyət simvolu dörd qızıl səma hədiyyəsi hesab olunur: kotan, boyunduruq, təbərzin və cam [Herodot: IV, 5].

Rəşidəddin qeyd edir ki, Oğuz xanın altı oğlu 24 tayfanın əcdadı hesab olunur. Rəşidəddində oxuyuruq ki, “Oğuz xanın ölümündən sonra onun yerini oğlu Gün xan tutdu” və irsən hakimiyyətin verilməsi simvolu 4 qızıl əşya olmuşdu (yay və üç ox) [Oğuznamə: 63].

Skif və oğuz əfsanələrinin konsepsiyasında oxşarlıq

Skiflər haqqında Herodotun və oğuzlar haqqında Rəşidəddinin mifləri. Miflərin poetikası aşağıdakı amillərin olması ilə şərtlənir: etnosun əcdadı, üç/altı oğul, onların adlarında təcəssüm etdirilən ünsürlər: səma, torpaq, su; adı səma ünsürünü əks etdirən vəliəhdlik, aydın ifadə edilmiş sosialyönümlü tayfalardan törəyən əcdadların oğulları: fəthlər, heyvandarlar, əkinçilər, hərbcilər; tayfaların məşğuliyyət simvolları – səmadan göndərilən dörd hədiyyə; onların yerləşdiyi ərazi və şərait. Hər iki əfsanənin bütün atributları güzgü əksi kimi təkrarlanır.

Herodot skiflərin əcdadının, onun üç oğlunun, taxt-tac varisinin adlarını, dörd skif tayfasından törəyən əcdadların oğullarının adlarını, onların sosial yönümünü və hakimiyyətin irsən ötürülməsinin simvolu kimi dörd əşyanın əlamətini bildirir [Herodot: IV, 5].

Rəşidəddin də həmçinin eyni parametrlər barədə məlumat verir: oğuzların əcdadının, onun altı oğlunun, taxt-tac varisinin adları, oğuzların əcdadının oğullarından törəyən 24 oğuz tayfasının adı və sosialyönlümlüyü, hakimiyyətin irsən ötürülməsi simvolu kimi dörd əşya [Oğuznamə: 61-67].

Herodot skiflərinin və Rəşidəddin oğuzlarının hərəkət marşrutları

Herodota görə, skiflərin [Herodot: IV, 11] və Rəşidəddinə görə, oğuzların vətəni Mərkəzi Asiyadır [Oğuznamə: 25]. Həm skiflər, həm də oğuzlar öz hərbi yürüşlərinə başlayarkən Volqa çayını üzüb keçirlər [Oğuznamə: 33]. Həm skiflər, həm də oğuzlar Don və Dnepr kimi müəyyənləşdirilən “iki çay arasında” yerləşdirilir [Oğuznamə: 35]. Həm skiflər, həm də oğuzlar Xəzər dənizinin qərb sahili üzrə cənuba doğru hərəkət edir [Oğuznamə: 38] və Midiya ərazisinə çatırlar. Həm skiflər, həm də oğuzlar Midiyaya Qafqazın Dərbənd qapısından daxil olurlar. Həm skiflər, həm də oğuzlar Midiyada məskunlaşır və burada öz şahlıqlarını yaradırlar [Oğuznamə: 41]. Həm skiflər, həm də oğuzlar sonralar Misirə doğru yürüşə çıxırlar [Oğuznamə: 53-54]. Həm bu, həm də digər halda qoşunu sərhəddə qarşılayırlar və Misir döyüşsüz təslim olur [Oğuznamə: 53-54]. Həm skiflər [Herodot: I, 105], həm də oğuzlar Misiri fəth etdikdən sonra Suriyada/Dəməşq mahalında dayanırlar [Oğuznamə: 53-54].

Skiflər və Oğuz xan dövrünün eyniləşdirilməsi

Assuriya mənbələrinin tədqiqi şah skiflərinin miqrasiya dövrünün tarixini m.ə. VII əsrə aid etməyə imkan verir. Həmçinin Rəşidəddinin müəyyənləşdirdiyi tarix

də qədim oğuzların “Oğuznamə”də təsvir edilən miqrasiya dövrünü m.ə. VII əsrə aid etməyə imkan verir.

Herodot bu xalqı skuthai (skuz/kuz) [bax: Həsənov, 2010], semit mənbələri – aşquz, işkuz, Rəşidəddin isə oğuz adlandırır. Etnonimin hər üç adında eyni bir quz/kuz kökü izlənilir. Xronologiyanın, süjetlərin, leksik-fonetik, etimoloji xüsusiyyətlərin, “şah skifləri”nin və oğuzların mənşəyi, miqrasiyası barədə əfsanələrin poetikasının müqayisə edilməsi və onların arxeoloji abidələrlə tutuşdurulması “şah skifləri”nin qədim oğuzlarla eyniləşdirilməsinə imkan verir.

Skif və türklərin sosial prioritetlərinin eyniləşdirilməsi

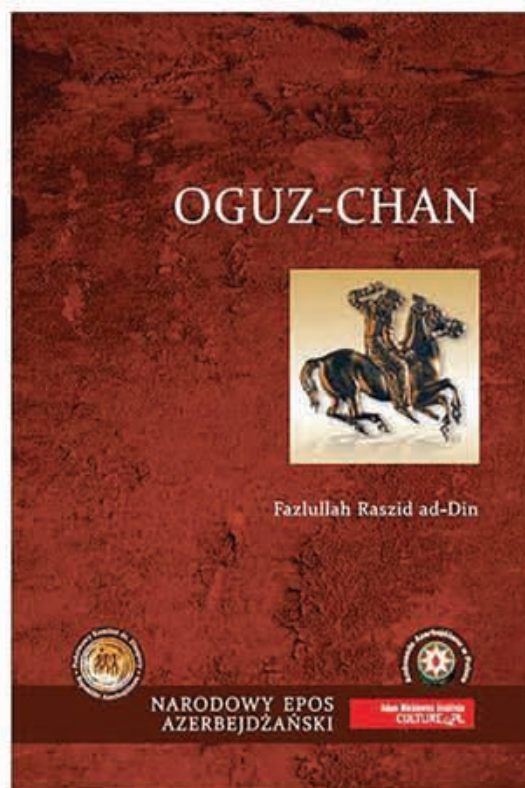
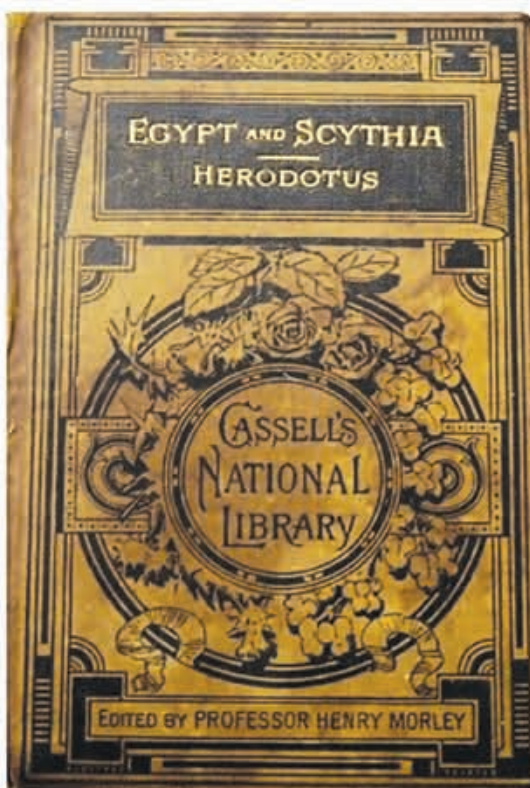
Təhlil nəticəsində skiflərdə və türklərdə aşağıdakı ənənələrin eyniliyi müəyyən edilmişdir: dəfn mərasimləri, qan andları, psixologiya və s.

“Şah skifləri”nin tanrılar panteonunun və türk tenqriçiliyinin eyniləşdirilməsi

Herodot skiflərdə 8 tanrının olması barədə məlumat verir, bu zaman onların yunan analogiyaları barədə xatırladır. Z.Həsənov bu müqayisəni türk büt-pərəst tanrıları ilə tamamlayır, skif və türk büt-pərəst panteonlarının tam eyniliyinə nail olur.

Sonda şah skiflərinin dilinin bərpası həyata keçirilmişdir. Bunun üçün xüsusi metod işlənilib-hazırlanmış, onun da nəticəsində skif sözyaradıcı modulları, terminlər, hecalar, konsonantlar (samitsəslər), mətnlər, qafiyələndirmə prinsipləri, skif terminlərinin polisemantikliyi (çoxmənalılıq) aşkar edilmişdir və nəticə kimi şah skifləri və türklərin dilinin genealogi (şəcərə) qohumluğu müəyyənləşdirilmişdir.

Zaur Həsənovun “Şah skifləri” monoqrafiyası əsasında tərtib edilmişdir.

Oğuz xanın Azərbaycan coğrafiyası

Oğuz xan Oğuz türklərinin əfsanəvi əcdadıdır. Ona həsr edilmiş bir neçə orta əsr əsəri məlumdur. Burada F.Rəşidəddinin əsərindən çıxarışlar gətirilir.

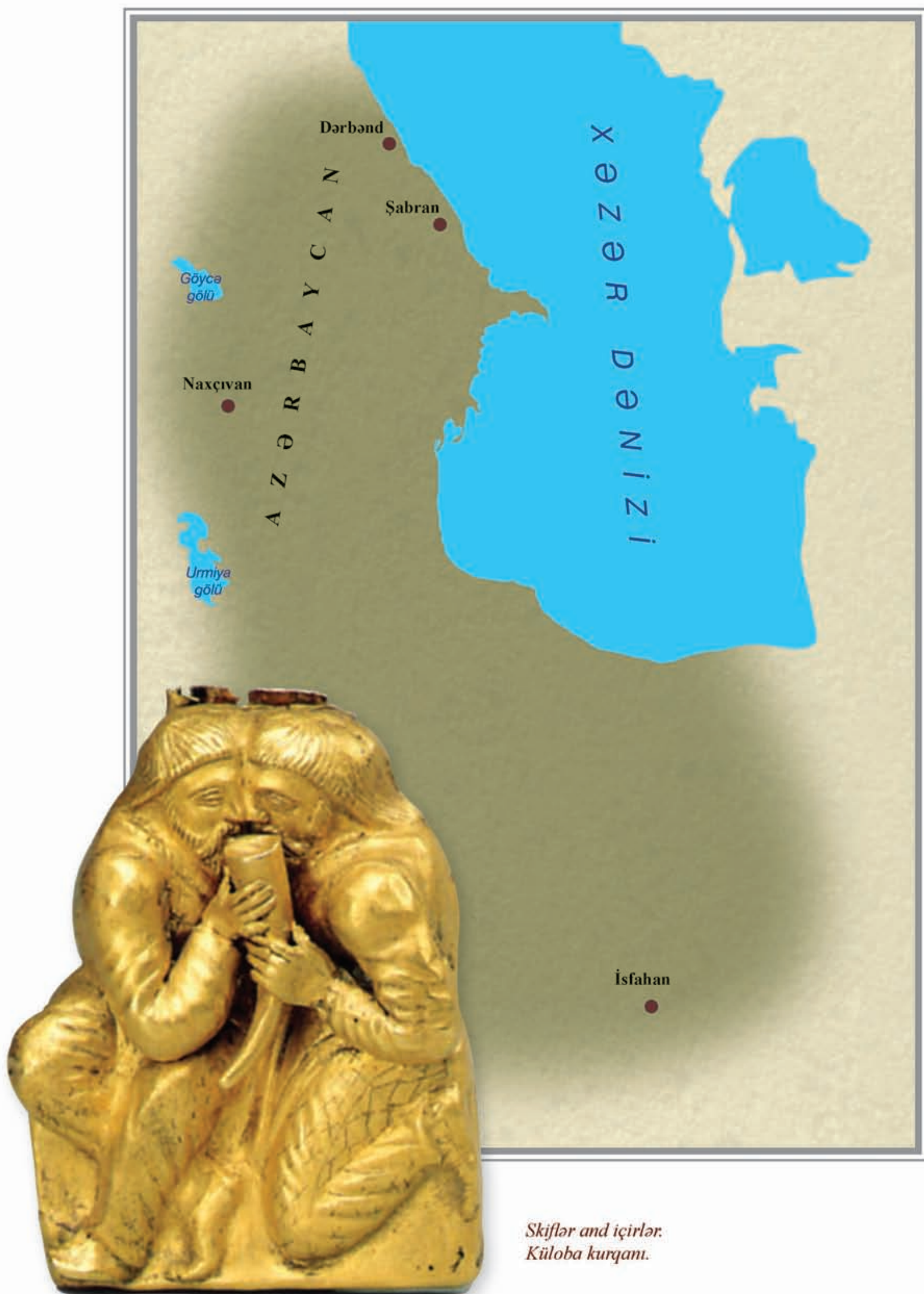
“Dərbənd vilayətində işi başa çatdıran Oğuz Şirvana və Şamaxıya aşağıdakı xəbərlə elçilər göndərdi: “Siz, yəqin ki, artıq bizim bu diyarlara gəlməyimiz barədə eşitmişiniz. Hansı ölkəyə daxil olmuşuqsa, hər yerdə bizim əmrlər icra edilmişdir. Keçdiyimiz yerlərdə fəth edilməyəcək bir ölkə və qarşımızda baş əyib, tabe olmayan bir hökmdar da qoyub getmədik. Əgər indi siz öz iradənlə bizimlə bir il (el; dövlət) olarsınızsa, onda bizə tabe olmağınızla bağlı razılıq cavabı göndərməlisiniz. Əgər siz tabe olmasanız və bizə qarşı dayanmağa inadlı olsanız, o zaman müharibəyə hazırlaşın. Biz dərhal bu elçilərin arxasınca gələcəyik”. Bu xəbər onlara çatan kimi Oğuzun elçisinə mümkün olan hər cür ehtiram göstərdilər. Onlar itaət və ibadət yolunda olmaqla hədiyyə kimi doqquz əbləq at göndərdilər. Onlar Oğuzu qarşılamaq üçün şəhər kənarına çıxdılar. Oğuzu görən kimi, şərtləşməyə görə, [dərhal] özlərinin itaətkarlığını söylədilər. Oğuz Şamaxıya gəldi və orada on dörd gün qaldı. Həmin günlər ərzində Şabaran sakinləri xəzinəyə öz xərəcələrini verdilər. Lakin Şamaxı sakinləri öz xərəcələrini verməyə tələsmədilər. Döyüş əməliyyatları başlandı və şamaxılılar məğlubiyyətə uğradı. Qərara alındı ki, əgər onlar üzərlərinə qoyulan xərəcə ödəsələr və düşmənçilik, itaətsizlik göstərməsələr, onda arvadları və uşaqları onlara qaytarılacaq. Lakin Oğuz onların çarəsizliklərini və vəziyyətlərinin xoşagəlməz olmasını görərək onlara yazığı gəldi, onların arvadlarını və uşaqlarını qaytardı. Onlardan xərac aldı, öz nümayəndəsini təyin etdi, oradan Muğan və Aran tərəfə yollandı.

Oğuz Şirvanın hüduqlarından kənara çıxdı və Arana, Muğana çatdı. Hava çox isti idi, ona görə də onlar yaylaqlara yollanmağı qərara aldılar. Onlar yay ayları ərzində bu vilayətlərin bütün yaylaqlarını və Savalan, Alatak və Ağdiberi dağlarına qədər bütün dağlıq yerlərini ələ keçirdilər. Rəvayətə görə, Alatak və Savalan adını həmin dağlara onlar vermişlər. Türk dilində “savalan” yaranmış və dik dayanmış bir şeyi ifadə edir. Onlar həmçinin Azərbaycan vilayətlərini də ələ keçirdilər. O (Oğuz) öz şəxsi atlarını [kökəlmələri üçün] Ucanın geniş otlaqlarına və gözəl çəmənliklərinə buraxdı.

Onlar orada olan zaman Oğuz bir dəfə əmr etdi ki, hər kəs öz ətəyində torpaq gətirib təpə qurulacaq yerə səpsin. Əvvəlcə o özü ətəyində torpaq gətirdi və onu yerə səpdi. Onun özü belə etdiyindən döyüşçülərin hamısı ətəyində torpaq gətirib yerə səpdi. Böyük bir təpə alındı və onu Azərbaycan adlandırdılar. “Azər” türkcə “hündür (yüksək)”, “bayqan” – “zəngin, möhtəşəm yer” deməkdir. [Bu ölkə belə adla tanındı və məhz ona görə də bu gün o, Azərbaycan adlandırılır]. Həmin yayı Oğuz Alatakda yaylaqda keçirdi. Oğuz qışlamaq üçün Aran və Muğan tərəfə yollandı. O məskunlaşmaq (yurd salmaq) və yerləşmək üçün Kür və Araz çayarasını seçdi və qışı orada keçirdi. O həmin diyarın bütün əhalisini öz ili (eli) [öz dövlətinin vətəndaşları] etdi”.

Şərh:

Azərbaycan elmində Herodotun təsvir etdiyi şah skiflərinin və F.Rəşidəddinin təsvir etdiyi Oğuz xanın marşrutlarının eyniləşdirilməsi həyata keçirilmişdir. Orta əsr müəllifi F.Rəşidəddinin “Oğuznamə” əsərində təsvir etdiyi hadisələr Oğuz xanın fəaliyyət dövrünə, yəni m.ə. VII əsrə aiddir (Z.Həsənov). Burada göstərilən Dərbənd, Şirvan, Şamaxı, Aran, Muğan adlarına gəldikdə isə, onlar F.Rəşidəddinin əsərinin yazıldığı dövrü əks etdirir. Eyni zamanda Rəşidəddinin əsərində Azərbaycan ölkəsinə, Savalan və Alatak dağlarına ad verənin məhz Oğuz xan olmasının xatırladılması ədalətlidir, çünki onlar məhz m.ə. VII əsrdə yaranmışdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, “Azərbaycan” adının fonetik forması qədim Adorbayqan/Atropatena/Atarpatena adının ərəb versiyasıdır.

Skiflər and içirlər.
Küloba qurqanı.

Oğuz xanın oğullarından törəmiş tayfalarla məxsus olan türk tamqa/damğalarının təsvirləri. Orta əsr mənbələri həmin tayfalardan çoxunun Azərbaycan ərazisində yaşadıkları barədə məlumat verir ["Oğuznamə" əsərindən, Yazıçıoğlu (XV əsr). Əlyazma Berlin Dövlət Kitabxanasında saxlanılır]. Tayfaların adı F.Rəşidəddinin (XIV əsr) əsərindən götürülmüşdür [R.Şükürovanın nəşri].

Damğa türk tayfasının/soyunun nişanıdır. Onun türk mənşəyi və bir neçə mənası vardır: "damğa", "möhür", "nişanə".

Böyük Oğuz xanın Günəş, Ay, Ulduz, Göy, Torpaq, Su adlı altı oğlundan törəyən tayfalar

OĞUZ XANIN OĞULLARINDAN ƏN BÖYÜYÜ GÜN XANIN OĞULLARI

Qayı – əzəmətli,
Bayat – varlı, bol nemətli.
Alka-evli – harada olmasından asılı olmayaraq,
o, həmişə uğurludur və firavanlığa çatandır.
Qara-İvli – qara cıgır üzərində atla gözəl gəzən

İKİNCİ OĞUL AY XANIN OĞULLARI

Yazır – bir çox ölkələrin insanları sənin tərəfində olacaq.
Doger (Doka) – ünsiyyət naminə,
Dodurğa – ölkələr fəth edən və nizam müəyyənləşdirən,
Yaparlı – böyük. Onun əsl adı Yağma olmuşdur.

ÜÇÜNCÜ OĞUL ULDUZ XANIN OĞULLARI

Əfşar – işdə zirək və ehtiraslı ovçu,
Kızık – güclü, qanun və döyüşlər bilicisi,
Beqdili – böyüklərin sözü kimi həmişə qiymətlidir.
Karkın – çoxlu qidaya malik və xalqın aclığını
yatıran

GÖY XANIN OĞULLARI

Bayandur – həmişə tam təminatda yaşayan,
Beceneq – çox say göstərən,
Çavuldur – hamıya işində kömək edən,
mübarizə aparan, narahat,
Çepni – düşmənin olduğu hər yerdə dərhal döyüşə atılan

TAK/DAĞ (Torpaq nəzərdə tutulur) XANIN OĞULLARI

Salur – hara gəlməsindən asılı olmayaraq,
hər yerdə qılinc və toppuzla döyüşür.
Eymur – çoxlu döyüşçüsü var və varlıdır.
Alayuntlu – həmişə çoxsaylı gözəl heyvanlara
(atlara) malik olan,
Yüregir – onun işləri həmişə yüksəkdə olur.

TENGİZ XANIN OĞULLARI

Yiqdır – gözəl və böyük,
Bügdüz – digərlərinə münasibətdə
həlim və itaətkar,
Yiva – onun adı (dərəcəsi) həmişə
gözəl və yüksəkdir (ucadır).
Kınık – harada olur-olsun, həmişə hörmətlidir.

Makedoniyalı İskəndər Tarik/Türk – Adarbaijan ölkəsində

Makedoniyalı İskəndərin vəsiyyəti: mənim arvadım Roşnak mənim şəhərim Babildən Azərbaycan, Fars və Midiya ölkələrini idarə edəcək... *Psevdo-Kallisfenin Suriya versiyası*

“Bütün bunlardan sonra İskəndər dedi: “Tanrı izn versə, “şimala doğru yolla gedək və orada hansı gözəl yerlər olduğuna baxaq. O, dörd böyük... götürdü və Tarike (Türküstan) adlanan torpağa, Mərtəkut, Rukel, Dəfər, Tərmət, Kanem, Hur və Marik adlandırılan yerlərə daxil oldu. Musas adlı dağdan keçərək, Nalhemya adlandırılan yerdə aşağıya endi və oradan keçdi, səyahət edərək çoxlu yolları olan çox böyük dağ qapılarına (və ya aşırma) çatdı. Bu yollarla tacirlər həmin dağların arxasında yaşayan ölkələrə gedirlər”. *Psevdo-Kallisfenin Həbəş versiyası*

İskəndər dedi ki, şimala doğru daha da irəliyə gedək: şimala tərəf gəldilər və Armeniyaya, Adhorbaijana və daxili Armeniyaya girdilər. Onlar Turniaqios, Bet-Bardiya, Bet-Tekil, Bet-Drubil, Bet-Bet-Katarmen, Bet Qebul, Bet-Zamrat ölkələrini keçdilər. İskəndər bütün bu yerlərdən keçdi, gedib Musas dağını keçdi, Bahi-Lebta adlanan düzənliyə daxil oldu, yenə getdi və böyük dağın darvazalarında dayandı. İndi oradan böyük tacirlərin ölkələrinə daxilinə girdikləri yol keçirdi və bunun sayəsində İskəndər orada düşərgə saldı. *Psevdo-Kallisfenin Suriya versiyası*

Bir müddətdən sonra orada olan mühafizəçilər arasından biri (Makedoniyalı İskəndərə) yaxınlaşdı və ona cavab verərək dedi: “Hökmdar, sən sakitləşənə qədər özün üçün qurtuluş axtar, çünki burada sənə qarşı gələn saysız-hesabsız düşmənlər var: Turay, Alanları, Qubarbedayları, erməniləri, ərəbləri, Adorbayqan xalqını, belsayları, Aloşeyləri, Şabronkayları, Alinikayları, Halatları, Tebarinikayları, Qurqanlıları, Xaldeyləri, balıq və yırtıcı heyvan yeyənləri görmək üçün şərq bölgələrinin xalqlarından ibarət olan böyük bir ordu ilə güclü adamlar sənə olan Misir torpağına gəlməyə tələsirlər. *Psevdo-Kallisfenin Suriya versiyası*

Şərh:

Kurtsi Ruf söyləyir ki, Makedoniyalı İskəndər Babilistanı ələ keçirdikdən sonra Satrapena adlandırılan ölkəni ziyarət etdi. Çoxlu sayda tədqiqatçılar xüsusilə qeyd edirlər ki, Satrapena adı altında Atrapena/Atropatena adı gizlənilir. Makedoniyalı İskəndərin Azərbaycan adlı ölkəni ziyarət etməsi barədə Makedoniyalı İskəndər haqqında olan iki orta əsr əsərində məlumat verilir. Bu əsərlər Makedoniyalı İskəndəri müşayiət edən yunan tarixçisi (m.ə. 370–327-ci illər) Kallisfenin adı ilə bağlıdır. Onlar arasında ixtilaf baş vermiş, Kallisfen edam edilmişdir. Onun əsəri sonrakı müəllifə İskəndər haqqında yeni əsər yaratmaq üçün əsas olmuşdur ki, bu da Psevdo-Kallisfenin müəllifliyi altında birləşdirilmiş və 30-dan artıq dilə tərcümə edilmişdir. Psevdo-Kallisfenin əlyazmaları Britaniya kitabxanasında saxlanılır, onlar görkəmli ingilis tədqiqatçısı V.Budj tərəfindən tərcümə və nəşr edilmişdir. Azərbaycan haqqında informasiya üç əlyazmada – burada təqdim etdiyimiz iki Suriya və bir həbəş əlyazmasında xatırladılır. Suriya versiyasında Adorbayqan Misirə hərbi yürüşün keçə bildiyi ölkələr sırasında xatırladılır. Həmin bu əsərin digər fraqmentində arvadının “Azərbaycanı, Farsı və Midiyanı Babilistandan” idarə etməsi barədə İskəndərin vəsiyyəti göstərilir. İskəndərin vəsiyyətinin həqiqiliyinin mübahisəli qalmasının davam etməsinə baxmayaraq, xüsusi qeyd edilməlidir ki, satraplıqlar arasında Adorbayqanın xatırladılması İskəndərdən sonrakı dövrün real hadisələrinə tam uyğundur. Əgər İskəndər sağ ikən iki – Fars və Adorbayqanın da daxil olduğu Midiya satraplığı var idisə, vəsiyyətdə artıq üç satraplıq xatırladılır: Fars, Midiya və müstəqil Adorbayqan satraplığı. Sonuncu satraplıq altında İskəndərin ölümündən sonra Babilistan yığıncağında Midiyanın tərkibindən çıxarılan, müstəqil satraplığa çevrilən Kiçik Midiya satraplığı nəzərdə tutulur. Daha bir maraqlı məqam o hesab olunur ki, Suriya əlyazmasında ölkənin adı ənənəvi olaraq yunan versiyasında olan Atropatena kimi deyil, “Karki de bet Selox” Suriya salnaməsindən bizə bəlli olan Adorbayqan formasında xatırladılır. Bizim nümunə gətirdiyimiz, İskəndərin hərəkət marşrutu haqqında olan Suriya və Həbəş versiyalarındakı oxşar mətn xüsusi dəyəərə malikdir. V.Budj bu iki mətni eyniləşdirərək xüsusi vurğulamışdır ki, Tarik ölkəsi, birincisi, Türklər ölkəsi deməkdir, ikincisi isə mövcud halda söhbət Azərbaycan barəsində gedir.

نه دل سید و از دول بگرفت
نی شایسته اش اندر برگرفت

در آن صورت فرمود ساجدی

مادر و صورت پیش ایند

Ərəb müəlliflərinin
məlumatlarına görə,
Kaspi türklərin
torpağıdır

“Əcəmilər dənizi ona görə belə adlanır ki, o, hər tərəfdən əcəmilərlə (ərəb olmayan barbarlarla) əhatə olunub. O, bir qayda olaraq, Bab-əl-Əbvab (Dərbənd dənizi), Xəzər, Dilan, Deyləm və Təbəristan dənizi adı ilə məşhurdur. Bu dəniz ətrafında türk mənşəli müxtəlif xalqlar yaşayır”. *Məsudi*

O dəniz (Kaspi) türk dənizi idi, o, Şimal-Şərqi Cürcan və Təbəristanda yerləşmişdi. Kaspinin şimalında Xəzər ölkələri, qərbində – əl-Lan və əl-Qabaq dağları, cənubunda – Deyləm dağları yerləşirdi. Bu dəniz digər dənizlərlə əlaqəli deyildir”. *İbn əl-Vardi*

“...Corcan dənizi, Xəzər dənizi, Təbəristan və Muğan dənizini türklər “Qorzum dənizi” adlandırırlar”. *Şəmsəddin əd-Dəməşqi*

Şərh:

İslam coğrafiya elmində dünya çox mürəkkəb situasiyada təqdim edilir. Etnik baxımdan dünyaya ərəblər və qeyri-ərəblər dünyasına bölünür. İslam ənənələrində hər fəan donquldanmaq mənasını verən “əcəm” termini meydana gəlir, lakin terminoloji olaraq bu, “qeyri-ərəb”, bəzən də “qeyri-ərəblərin dünyası” mənasını verir. Ərəblər həm türkləri, həm də farsları bu terminlə adlandırırdılar. “Əcəm” termini ilə həmçinin onların əraziləri adlandırılır. Məsələn, Əcəmi Rum – Anadolu ərazisi, İraqi-Əcəm – keçmiş Midiya şahlığının ərazisidir. Orta əsr fransız coğrafiya ədəbiyyatında iki Azərbaycan haqqında xatırladılır: Azərbaycan İraq və Azərbaycan Əcəm.

“Book of Curiosities” (Maraqlı hadisələr) kitabı kimi məlum olan “Kitāb Gharā'ib al-funūn wa-mulah al-uyūn” əsərindən götürülən xəritə. Bu əlyazma, ehtimal ki, XI əsrin birinci yarısında Misirdə tərtib edilmiş anonim əsərin XII əsrin sonunda və ya XIII əsrin başlanğıcında Misirdə hazırlanmış surətidir. Traktat elm tarixi üçün, xüsusən də astronomiya və kartoqrafiya üçün hədsiz vacibdir və hədsiz sayda səma diaqramlarından və yer xəritələrindən ibarətdir.

الفصل الحادي عشر في جزر حرزان

هذا البحر ليس له اتصال بشي من البحار التي على وجه الارض الا ما يدخل اليه من نهر الروس المعروف بابل ولوان رحلاتنا بعد البحر لرجع
 الى مكانه الذي ابتدأه لا ينفقه مانع ولا يقفقه وهو بحر لا مدله ولا جزر وهو مظلم فتم لا يرتفع منه شي سوى السمك
 وترك فيه التماس من ارض المسلمين واية ارض الجزر وهو قصير القدر

Türk dövrü təqvimi haqqında

12 illik türk təqvimi haqqında ilk yazılı məlumatlar VI əsrə aiddir. Türk xaqanı Tasparın "Buqut kitabəsi" kimi məlum olan məzarüstü daşındakı mətnə, tədqiqatçıların fikrincə, 571-ci ili bildirən "Dovşan ili" xatırladılır. Türk İşbar-xaqan (Şabolio) 584-cü ildə Çin imperatoruna yazdığı məktubu "Əjdaha ili" kimi tarixləyir. Türklər tərəfindən "heyvan" təqviminin tətbiqi haqqında bu iki məlumat bu gün ən erkən məlumatlar hesab olunur.

VIII əsrdə böyük türk xaqanları və xadimlərinin adına ucaldılan daş kitabələr üzərindəki runi mətnlərdə 12 illik türk təqvimi istifadə edilmişdir. Bu mətnlərdə 12 illik təqvimin 9-unun adı çəkilir: "Əjdaha ili" (İltərə-xaqan, 690–706-cı illər, El Eltmış, 716-cı il), "Qoyun ili" və "Meymun ili" (Kül-Tekin, 732-ci il), "İt ili" və "Donuz ili" (Xanu Moqulyanu, 734–735-ci illər, Bilgə xaqan, 755-ci il), "Qoyun ili", "Dovşan ili", "Toyuq ili", "Donuz ili", "Bəbir ili" (Moyun Çur, 743, 745, 747, 750, 751-ci illər), "İlan ili" və "Meymun ili" (Xoyto-Tomir, VIII əsr), "Əjdaha ili" (Eleğş abidələrindən, VII–VIII əsrlər).

XI əsrin birinci yarısında Biruni 12 illik türk təqviminin adlarının siyahısını verir: Siçkan (Siçan), Od (Öküz), Bəbir, Tuşkan (Dovşan), Luy (Əjdaha), İlan, Yunt (At), Kuy (Qoyun), Piçin (Meymun), Taqnqu (Xoruz), İt, Tunquz (Donuz).

XI əsrin ikinci yarısında Mahmud Qaşqarlı türk təqviminin necə meydana gəlməsi barədə məlumat təqdim edir və illərin adlarını göstərir. M. Qaşqarlıya görə, türklər 12 ilə 12 müxtəlif heyvanın adını vermişlər. Həmin vaxtdan etibarən doğum vaxtları, hərbi hadisələr və digərlərini bu tarixlə təyin etməyə başladılar. Buna səbəb o oldu ki, şahlardan birinə onun (hökmdarlığı) dövründən illərlə əvvəl olmuş döyüş haqqında məlumat lazım idi, lakin ona həmin döyüşün baş verdiyi ili səhv dedilər. O bu səbəbdən öz xalqı ilə məsləhətləşdi və dedi: "Biz bu tarixlə bağlı səhv etdiyimiz kimi, bizdən sonra digər insanlar da səhv edəcəklər. Ona görə də indi biz ayların sayı və bürclərin əlamətləri üzrə elə işarə edək ki, tarixin hesablanması onların dövr etməsinə görə baş versin və həmişəlik yadda qalsın". Onlar dedilər: "Sən istədiyin kimi olsun". O, ova çıxdı və əmr etdi ki, böyük çayın İl vadisinə ov heyvanları və quşları gətirilsin. Onlar heyvanları suya tərəf qovmaqla ov etməyə başladılar. 12 növ heyvan çayı üzüb keçdi və şah həmin heyvanların çayı keçməsi sırasına görə illəri adlandırdı. O, birinci ili Siçkan (siçan) adlandırdı – o üzüb keçənlərin birincisi olduğundan tarixin başlanğıcına qoyulmuşdu. Daha sonra gəlir: ud yili – "Öküz ili", bəbir yili – "Bəbir ili", tavişqan yili – "Dovşan ili", nak və ya lu yili – "Timsah ili" və ya "Əjdaha ili", yılan yili – "İlan ili", yund yili – "At ili", Kuy yili – "Qoyun ili", bijin yili – "Meymun ili", takaqu yili – "Toyuq ili", it yili – "İt ili", tunuz yili – "Donuz ili". Donuza çatdıqdan sonra hesablama siçkan – Siçanla yenilənir. Tarixin hesablanması mənim sizə izah etdiyim kimi baş verir və türklər bunda öncədən müəyyən etməni görərək hər bir ilin adına müəyyən keyfiyyət yazırlar. Onlar deyirlər: "Əgər bu ud yili – "Öküz ili"dirsə, onda çoxlu döyüş olacaq, çünki öküzlər buynuzlaşırlar. "Toyuq ili"nin başlanması ilə yeməkdə bolluq yaranır, lakin insanlar qarmaqarışıqlıq içində olur, belə ki, toyuğun yemi dəndir və toyuqlar (dən axtarışında) daim tullantıları bir yerə yığırlar. "İlan" və ya "Timsah" ilində yağış yağır və məhsul bol olur, çünki (bu heyvanlar) suda yaşayırlar. "Donuz ili"ndə çox soyuq, çoxlu qar və hərc-mərclik olur".

Türk təqvimi haqqında məlumatlara Qırğızıstanda, XIII-XIV əsrlərə aid Suriya yazısı ilə tərtib edilmiş mətnlərdə rast gəlinir. Bunlar xristian məzar daşlarının üzərində göstərilən iki tarixdir: “(Makedoniyalı) İskəndər Xanın tarixi hesablamasına görə...” və “türkcə il...”. Bir neçə abidə üzərində türk təqviminin məlumatları göstərilir: 1310-cu il Kutaşa “türkcə İt ili”, 1312-ci il Menqu-Taşa “türkcə Siçan ili”, 1313-cü il Mayfra “türkcə Bəbir ili”, 1317-ci il İl-Taşa “türkcə At ili”, 1323-cü il Şadı-bek “türkcə Donuz ili”, 1337-ci il Taq Arslan “türkcə Öküz ili”, 1337-ci il Yuntuz-beq “türkcə Öküz ili”, 1340-cı il Tap-Terim “türkcə Əjdaha ili” və s.

Türk tədqiqatçısı O.Turan “heyvan” təqvimi adlandırılan 12 illik türk təqviminin yaradılması barədə hərtərəfli tədqiqat aparmaqla ehtimal edir ki, bu xronoloji sistem hələ hunlardan əvvəl yayılmışdı və hətta islam qəbul edilənədək göytürklərə, uyğurlara, qırğızlara, tun-bolqarlara məlum idi. Türklər islamı qəbul etdikdən sonra bu sistem həmçinin Qaraxanlar, Teymurilər, Qızıl Orda, Kazan xanları, Xivə xanları və qismən də Osmanlılar tərəfindən istifadə olunmaqda davam edirdi. O.Turan qeyd edir ki, türk təqvimi Azərbaycanda Hülakülər sülaləsindən başlamaqla sonrakı dövrlərdə də istifadə edilirdi. Bu təqvim qədim türk mədəniyyəti vasitəsilə Altay-Sibirdə, Orta Asiyada, Qafqazda, o cümlədən Cənubi Qafqazda və Şərqi Avropada yaşayan türk xalqlarının mədəni quruluşunun mühüm elementlərindən biri hesab olunur. Türk tədqiqatçısı Ufuk Tavkil təsdiq edir ki, türk xalqları bu təqvimi yaratdıqdan sonra onu qarşılıqlı mədəni əlaqələrə daxil olduqları müxtəlif əcnəbi tayfalar arasında da yaymışdır.

زبانان کا فریت را پتایم زبانم را شای خود آموزد مبارک روی کرد آن مجاش ساعتش غم را بخورد آرد سعادت را بدو کنن نقشبندی زینقت تفره در کار او کن فلک پیشین زمین آرام آرد کرامی مطلق آرد در وجودش	ولی ده کو قینت را بید در غم را بنور خود برانبرد عروسی را که بدو دم مجاش سوادش غم را بر نور دارد معانی را بدو دود سر بلند نپسیمی از غایت یار او کن بنام او که پستی نام ازویت کرامی مطلق آرد در وجودش	نظامی را در تحقیق بنیاد بدان از ناما پسندم در کت ز نورم را بلند آواز کرد آن زینقت قندش غم شود یکدیگر کج مشکلا مشغول که خود بر نام شیرین نش پارای کاین که ترا پدید کردی	خداوند اور تو قیق کشی مده ناخوب را در خاطر م بر او پس و لم را تار آرد چنان که خود اندیش غم شود مشترکانه دلباش غم بجشم شاه شیرین کن جالبش پرفیض غایت یار کردی خدا کی غم پیش در سجودش
خود را بی میانجی مکت آموز شب و روز آفرید و ماه و روز ناش بر جرم پند زنی عمور افسد کی گزیت افسوس خاطر خلوت نشین در دیده و غم را بغیر بدان کاشی کیش پیشین حد و نیت تو در لوح ادبی	فلک بر پای دارد باختم آفرود پناه و زور و او و پیم و آید وجودش بحد موجود و قاصر بناشد پاوشای تو تیر سواد دیده با یک بیان محبت مجوی در باو آید نظر و دیر حق نقش خویش حروف کلمات را بر باو آید	که خواندش خداوند خاوند برون آند شبنامی یک که ابر پستی و جلد پستی پایه در جوشش نترانی طبیاع را بگفت ز نور آری برون ز نور چه در فکر و قیاس چو دانش نید اند چار منزه دانش را بالا و زیر چو باشت بر و لیلی و قیاسی	مقالی اندکی عمل نمایند جو امر بخش حکمتی با یک نمودارنده بالا و پستی خداوند کی چو دانش خوانی که اکبر را بقدرت کارزار در اجماع و کبریتی است خود در پیش تیار بر جات بر اگمش از دوری و دیری نموداری همه از روشناسی

Azərbaycanda türk dövrü təqvimi

Səlcuq sultanı Cəlaləddin Məlik şah 1079-cu ildə Yaz bərabərliyi günündə ilin başlanması ilə türk təqvimini tətbiq etməyə cəhd göstərdi. O, ideyasını gerçəkləşdirməyi Ömər Xəyyama tapşırırdı. İş Məlik şahın vəfatından sonra başa çatdırıldı, bu da böyük ehtimalla, Ömər Xəyyama Yaz bərabərliyi gününü yeni illə bağlamaq, lakin bu təqvimin mənşəyini türk ənənələri ilə deyil, tamamilə fars ənənələri ilə əlaqələndirmək imkanı vermişdi.

Azərbaycanda türk təqviminin tətbiq edilməsi barədə elmə məlum olan ilk məlumatlar XIII əsrə aiddir, bu zaman N.Tusi özünün "Zij-i-lkhani" əsərinin "Ahkam-i Sal-ı Türkan" adlı xüsusi bölməsində ilk dəfə elmi baxımdan türk təqviminin yaradılması tarixini təhlil edir. Bu vaxt Tusi yazır: "Bizim hökmdarın istifadə etdiyi təqvim Çin və türk xalqlarının təqvimi hesab olunur". Hülakülərin idarə etdiyi dövlətin ərazisində bu təqvim farslar tərəfindən deyil, yalnız hakim sülalənin üzvləri və türklər tərəfindən istifadə edilirdi. "Zij-i-lkhani"də illər və ayların adı, eləcə də çoxlu termin türk dilində verilir. Sonralar alimlər bu təqvimi, Tusinin qeyd etdiyi kimi, Çin-türk deyil, bu barədə onun ardıcılardan biri olan əl-Məğhribinin yazdığı kimi, Çin-uyğur təqvimi adlandırmağa üstünlük verdilər. Kadi Əhməd Kumi hicri təqviminə "ərəb təqvimi" adı verməklə on iki illik "heyvan" təqvimini "türk təqvimi" adlandırır. Azərbaycan tədqiqatçısı G.İsmixanova aydınlaşdırmışdır ki, islam mənbələrində bu təqvim Tarixi-türki adlandırılır. Yapon alimi İsaşaya qeyd edir ki, N.Tusinin "Zij-i-lkhani"də təsvir etdiyi təqvim həm astronomik-riyazi, həm də humanitar xarakter kimi rəsmi Çin təqvimi üçün qeyri-səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir. E.S.Kennedinin tədqiqatlarına əsasən, N.Tusinin təhlil etdiyi Çin-türk təqviminin detalları rəsmi Çin təqvimində yoxdur. Çinlilərdə və türklərdə illərin adı fərqlənir: türklərdə illərin adı ev heyvanlarının və vəhşi heyvanların öz adları ilə (məsələn, pələng), çinlilərdə isə cinsin adı ilə (məsələn, pişikkilər) göstərilir. Müəllifləri türk olan farsdilli mətnlərdə təqvimdə istifadə edilən heyvan adları da həmçinin çinlilərinkindən fərqlənir.

XIII-XIV əsrlərdə türk təqvimi F.Rəşidəddin tərəfindən onun möhtəşəm "Cami ət-Təvarix" əsərində tətbiq edilir. Rəşidəddin türk illəri ilə paralel olaraq aylıq ulduz fallarını da göstərir. Bu zaman o, dəfələrlə həm türk, həm də islam təqvimindən istifadə edir.

Azərbaycan alimi Namiq Musalı genişmiqyaslı tədqiqat işi aparmış və aşkar etmişdir ki, çoxlu tarixi əsərlərdə Azərbaycandakı hadisələr türk təqvimi əsasında təsvir edilmişdir. Türk təqvimi əsasında tarixlər "Ul-caytu Əbülqasım Kaşaninin tarixi" (Kaşan – XIV əsr, keçmiş Midiya, İraqi-Əcəm şəhəridir) əsərində göstərilir. Onun tərəfindən xatırladılan türk dilindəki illərin adları belədir: Yılan-İlan, Lu-Əjdaha, Tovuşqan-Dovşan, Bars-Bəbir, Ut-İnək, Tunghuz-Donuz, Quy-Qoyun, Yunt-At, Bichin-Meymun və başqaları.

Türk təqvimi ümumi tarix üzrə Qiyasəddin Xandəmirin (1475/76–1535/36) "Tarih-i Habibu's-Siyer fi Ahbar-i Efrād-i Beşer", Kadi Əhməd Qəffari Qəzvinlinin (1515–1567) "Tarih-i Nigāristān", Səyid Əbdülhüseyn əl-Hüseyni Xatunabadinin (1628/29–1693/94) "Vakāyiu's-Sinin ve'l-Avam" əsərlərində, eləcə də ümumi İran tarixi üzrə Məhəmməd Mirek bin Məsud Hüseyninin (1671–72) "Riyāzü'l-Firdevs-i Hāni" əsərində istifadə edilir.

Həmçinin Budaq Qəzvinli Münşi (1510–1577) də "Cevāhirü'l-Ahbār" əsərində, Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular zamanlarının hadisələrindən bəhs edərkən, tarixləri türk təqvimi əsasında göstərir.

Səfəvilər sülaləsi dövrünün tarixçiləri hər yerdə türk təqvimindən istifadə edirlər, məsələn: Səfəvilər sülaləsinin tarixini təsvir edərkən Heratlı Əmir Sədrəddin İbrahim Əmini (1477–1535) "Fütühāt-i şahī"də, Şirazlı Zeynəl Abidin Əli Əbdi Bəy (1515–1580) "Tekmiletü'l-Ahbar"da, Qumlu Kadi Əhməd bin Şərəfəddin əl-Hüseyni (1546-cı ildə doğulmuşdur) "Hülāsātü't-Tevārih"də, Əbü'l-Məfahir Tefriş (1667-ci il) "Tarih-i Şāh Safi"də, Qəzvinli Mirzə Məhəmməd Tahir Vahid (XVII əsr) "Tarih-i Cihānārā-yı Abbāsi"də, İsfahanlı Məhəmməd Yusif Valeh (XVII əsr) "Huld-i Berin"də, Seyid Əbu Talib Musəvi "Tuhfetü'l-Älemer evsāf-o ahbār-ı Şāh Sultān Hüseyn-i Safevi"də, Məhəmməd İbrahim bin Zeynəlabidin Nəsiri (1694–1722) "Destür-ı Şehriyān"da. İsgəndər Münşi özünün "Tarih-i 'Älemārā-yı 'Abbāsi" ("Dünyanı zinətləndirən Abbasın tarixi") adlı möhtəşəm əsərində hicri təqvimindən deyil, "türki" təqvimdən istifadə etmişdir, çünki, ictimaiyyət həmin 12 illik heyvan dövrünü bilirdi. Müəllif etiraf edir ki, ərəblər ili məhərrəm ayından başlayırlar, türklər isə bu tarixi başa düşürlər. Ona görə də, müəllifin təsdiq etdiyi kimi, o, aydınlıq üçün türk təqviminin il adlarını əsas götürmüşdür.

میرزا محمد علی خاں

خداي تعالیٰ حکمران قوت داد وادشاهی همه روی میر اورا تسلیم
و شایانی را کی ایل او شدند و نوخت و کشتانی را کی در و باغ شدند اندک
تر کتان و خطا و سلطان حارزم همه را نیست کرد و با ساهای نیکوینها
تعداد از آن چون خدای تعالی اورا بایش خود بر جاد و سندان او و کتانی قاز می
در خوشی یاد شاهی جهان نشست و با ساهای نیکوینها و خلق را در فرغت و س
داشت و لشکرها و فرستاد و بعضی کارهای باغی شده بودند ایل کرد و بود
سال باشد خدای تعالی شد بد او که و کعبه کی بشیر زاده حکیم خان
یاد شاهی کای در نشست و خواست که کارهای ملک را برین دولت ساق
کار او تب بار شود و چون عهد او را هر زیاده او بد شد ماند از او و مع
ایشان نیکو خان یاد شاهی همه جهان نشست و او سر قوی خان بود که او بش
حکیم خان بود و چون نشست با ساهای نیکوینها و کارهای برین شده بود
با صلاح آورد و اندیشهای نیکو و را یکشم فرمود در همه نوع عیال و اسبها و ترش
نیکو کی فرمود و در خوشتر هو لا کو خان را از اسب چون نایز جانب ترسنا
و ارهتند و دستان نا اقباب فرود شد و او سر زد و چون او سر زد با طرف
اول ملحدان را تفر کرد و دو لاینها و قلعههای ایشان را بد و فدا ساز ایشان
نیست کرد و بعد از آن تعداد گرفت و خطیفه را برداشت و بعد از آن
شد و ناخدا دمشق و مصر رفت و کسای را کی باغی بود بدست کرد و شایانی را
ایل شدند سپهر غاشبی فرمود و همه مندا را در همه انواع بنوخت و فرسود
هندهای خوش طاهر شد و در تنهایی نیکوینها و در آن وقت و کسای ملحد
مخت من ند مکرر بر بصر را کی از طوسم و نوکیت ملحدان اماده نمودم از آنجا بشد و
اورد و بر چند ستار کار فرمود و حکمانی را کی در رصدی داشتند چون بود البز

N. Tusimin 12 illik türk
heyvan təqvimi haqqında
bölməsi olan əsərindən
fragment

Səfəvilər sülaləsi dövründə türk təqvimi təkcə tarixi əsərlərdə xatırladılmır, həm də rəsmi hökumət təqvimi kimi rəsmi fərmanlarda və digər yazılı hökmdar sənədlərində istifadə edilirdi. Novruz bayramı maliyyə ilinin başlanğıcı hesab edilirdi. Bu barədə Şah Sultan Hüseyn Səfəvi (1694–1722-ci illər) dövründə maliyyə naziri işləmiş Ənsari yazır.

Türk təqvimindən Səfəvilər sülaləsinin süqutundan sonra da istifadə edilmişdir. XVIII əsrin sonunda Əbu'l-Həsən Qəzvinli “Feväidü's-Safeviyye” kitabında tarixləri türk təqviminə görə göstərmişdir. Nadir şah Əfşarın (1736–1747-ci illər) tarixşünas-

lığında türk təqvimi tətbiq edilmişdir. Mirzə Mehdi Xan Astrabadi də Nadir şahın tarixini nəql edən “Cihāngüşä-yı Nädiri” əsərində hadisələrin tarixini türk təqviminə müvafiq olaraq xatırlatmışdır. Türk təqvimindən XIX və XX əsrlərdə Qacarlar dövrünün tarixşünaslığında geniş istifadə edilmişdir, məsələn, Qulam Hüseyn Əfdalyu'l-Mülkün (Əfdalü'l-Mülk) “Əfdalü't-Tevärih” əsərində və Məhəmməd Həsən Xan İtimadu'c Saltanın “Tärih-i Müntazam-i Näsiri” əsərində. A.Birşek (Bîrşek) qeyd edir ki, İranda türk təqvimindən istifadə 30 mart 1925-ci ildə qəbul edilmiş qanuna müvafiq olaraq dayandırılmışdır.

Azərbaycanda türk yeni ili

Biruni “Keçmiş nəsillərin abidələri” əsərində türk aylarının adlarını sadalayır: Uluq-oy, Kiçik-oy, Birinci-oy, İkinci-oy, Üçüncü-oy, Dördüncü-oy, Beşinci-oy, Altıncı-oy, Yeddi-oy, Səkkizinci-oy, Tokkuzüncü-oy, Onüç-oy. Belə bir fakt diqqəti cəlb edir ki, ilk olaraq Möhtəşəm/Böyük ay mənasını verən Uluq-oyun, ikinci olaraq isə Kiçik ay mənasında olan Kiçik-oyun adı çəkilir. Birinci-oyun adı yalnız üçüncü olaraq xatırladılır. Sayılma ardıcılığında bu üçüncü ay, Uluk bəyə və müasir uyğur ənənəsinə görə, “Aramay” adlandırılır, o, marta uyğun gəlir və Yeni il onunla başlayır.

“Cuy şu” adlı Çin mənbəsində bildirilir ki, türklər vaxtı “otun yaşıllığına görə” təyin edirdilər. Zic-İlhani türk təqviminin 7-ci paragrafında deyilir ki, türk-monqolların bayram günləri aşağıdakılar hesab olunur: Yeni il günü, hər ayın birinci günü və hökmdarın doğum günü. Çin və türk təqvimlərinə görə Yeni ilin təyində mühüm fərq vardır. N.Tusi çinlilər və türklərdə Yeni ilin başlanması haqda özünəməxsus şəkildə belə deyir: “Bizim” mövsümün (yəni türk ilinin) başlanması “onların” (yəni çinlilərin) mövsümünün ortasına düşür”. Bu o deməkdir ki, Çin Yeni ili fevralın ortasında başlayır, yazın sonu isə aprelin ortasındadır. Yəni həmin ayların ortasındakı mart türklərdə yazın və ilin başlanğıcıdır.

Biruniyə görə, türk təqviminin Yeni ili mart ayından başlayırdı. Mahmud Qaşqarlıya görə, 12 illik “heyvan” təqvimində ilin başlanğıcı Yaz bərabərliyi günündə qeyd olunurdu. Səlcuq hökmdarı Məlik şahın təşəbbüsü ilə, onun idarə etdiyi Azərbaycan, eləcə də keçmiş Fars imperiyası ərazilərini əhatə edən dövlətdə mart ayı dövlət səviyyəsində Yeni ilin başlanğıcı sayılırdı. Həmin qərarın icraçısı, astronom-riyaziyyatçı Ömər Xəyyam bu təqvimi 1079-cu ildən başlayan “Cəlalî dövrü” adlandırmışdır. Səfəvi mənbələrində də belə bir xatırlatma var ki, türk təqvimi Novruzun bayram edilməsindən başlayır və Novruz türk təqviminə görə Yeni ildir. İsgəndər bəy Münşi Novruzun gəlişi ilə təbiətdə yaranan gözəlliyi Şərq ədəbiyyatında gözəllik simvolu hesab edilən Xatay türklərinin gözəlliyi ilə müqayisə edir: “Qış sona çatdı və türk təqviminin 1585-ci ilə təsadüf edən Takaguy ilinin (Toyuq ilinin) Novruz bayramının artan şən əlamətləri, Xatay türkləri kimi, möminlərin qəlbini talamağa çalışaraq gözəl ədalarla görünməyə başladı”. Həmin yazıçı bildirir ki, Səfəvi məmurları Novruzu Ərdəbildə bir həftə qeyd edirdilər. Həm burada, həm də digər mənbələrdə Novruz bayramına “Novruz sultanı” da deyirlər. Səfəvi dövrünün müəllifi Əbu'l-Məfəhri Təfrişi 1667-ci ildə “Tari-i-Şah-Saf” [Şeyx Səfi Səfəvinin hakimiyyət dövrü (1629-1642-ci illər)] adlı əsərini başa çatdırır, orada Yeni ilin, yəni Novruzun bayram edilməsinə xüsusi fəsil həsr edilmişdir. Müəllif həmçinin vurğulayır ki, Novruz türk təqviminə görə Yeni il hesab edilir.

Alman diplomatı Adam Oleari 20 mart 1637-ci ildə Şamaxıda Şirvan xanının divanında (məclisində) Novruz bayramı təntənəsində iştirak etmiş və astroloqun Novruz bayramının gəlişini necə elan etməsi barədə yazmışdır: “Münəccim tez-tez masanın arxasından qalxır, özünün üstürlabı ilə Günəşin yüksəkliyini və zamanı təyin edirdi, beləliklə, o, Günəşin gündüz və gecə bərabərliyinə çatma anını müşahidə edirdi. Gözlənilən an çatanda, o, uca səslə Yeni ilin başlanmasını elan etdi. Dərhal səhra toplarından bir neçə atəş açıldı. Hər yerdə, şəhər hasarlarında və qalalarında təbillər çalınmağa başladı. Beləliklə, bayram böyük coşqu ilə başladı”.

İkinci fəsil

“Azərbaycan – odlar ölkəsidir” anlayışını Yaqut əl-Həməvinin (XII əsr) “Bəziləri hesab edirlər ki, Azər pəhləvi dilində “od”, bayqan isə “keşikçi” və “od qoruyucusu” mənasını verir, beləliklə, “Azərbaycan” sözü “od məbədi” və ya “od qoruyucusu” mənasındadır” fikrinə istinad etməklə ölkənin adı ilə bağlamağa cəhd göstərilir. Bu zaman “Azər” sözü bəziləri tərəfindən, onu odun təcəssümü hesab etməklə, zərdüştilik anlayışı olan “Atar” sözünə bərabərləşdirilir.

Lakin belə yanaşma öz təsdiqini tapmır. Kurtsi Rufa (m.ə. I əsr) və Siciliyalı Diodora (m. I əsr) görə, Atropatena/Adorbayqan ölkəsini sak-skiflər yaratmışdır, onlar isə, zərdüşti farsların özləri tərəfindən tərtib edilmiş Bisütun mətninə (m.ə. 521-ci il) əsasən, zərdüşti olmamışlar və ölkələrinin adını heç cür özlərinə zidd tanrının adı ilə adlandıra bilməzdilər.

Zərdüştilər atəşpərəst olduqlarını qəti surətdə inkar etməklə iddia edirlər ki, onlar oda deyil, “müdrikliyi” simvollaşdıran ali Ahura-Mazda tanrısına sitayiş edirlər (“Avesta”). Ona görə də zərdüştilər özlərini atəşpərəst deyil, Mazdaya ehtiram göstərən mazdayasna adlandırırlar. Zərdüştiliyin məşhur tədqiqatçısı Meri Boys O.Brauna istinad etməklə zərdüşti keşişin bəyanatını göstərir: “Biz heç bir şəkildə odu tanrı hesab etmirik, biz yalnız od vasitəsilə tanrı Ahura-Mazdaya dua edirik”. Beləliklə, mazdayasnalər/zərdüştilər üçün od ali qüvvə deyil, onlar ona sitayiş etmirlər, ondan yalnız öz tanrıları ilə ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edirlər. Zərdüştilərdə od məbədinin olmasına gəldikdə isə, od məbədinin ucaldılması ənənəsinin əsası midiyalılar tərəfindən hələ m.ə. VIII-VII əsrlərdə qoyulmuşdur (onlar da həmçinin zərdüşti olmamışlar).

Atropatena/Atarpatena/Adorbayqan ölkəsinin türkdilli sak-skiflər tərəfindən yaradıldığını nəzərə alsaq, təbii sual yaranır ki, onların ənənələri atəşpərəstliklə necə əlaqələndirilir. Sak-skiflərdə Ali ilahə Tabiti Odu təcəssüm etdirir (bax: Herodot). Rodoslu Apolloni xüsusi olaraq vurğulayır ki, “Prometey skif şahı olmuşdur”. O həmçinin Teofrasta (m.ə. IV–III əsrlər) istinadən söyləyir ki, Prometey “insanlara od vermişdir”

Azərbaycan – odlar ölkəsidir

[bax: Аполлоний Родосский. Схолии к Аполлонию походу аргонавтов (Arqonavlarnın Apolloniya səfərinə dair təfsir), m.ə. III əsr]. Apollodor (m.ə. II əsr) isə əlavə edir ki, “Prometey belə bir cəzaya odu oğurladığına görə məruz qalmışdır”.

Sonrakı türk nəsiləri “Ot-ene”yə (ana oda) sitayiş etmişlər. Bizans tarixçisi F.Simokatta (VI–VII əsrlər) xüsusi vurğulayır ki, “türklər oda hər şeydən yüksək ehtiram göstərirlər...” (Tarix, kitab 7, VIII 14). N.Y.Biqurin (1777–1853-cü illər) Çin mənbələrinə istinad etməklə məlumat verir ki, qədimdə türklər meyitləri yandırır-dılar, sonralar isə (əvvəlcədən kömürləşdirməklə) dəfn etməyə başladılar. Gərdizi (1061-ci ildə vəfat etmişdir) Zayn əl-əxbarda/Xəbərlərin zinətləndirilməsində qırğızlarda kremasiya (meyitlərin xüsusi sobalarda yandırılması – tərc.) adətinin olmasını qeyd edir. Qırğızlar deyirlər: “Od – ən təmiz şeydir; oda nə düşürsə, təmizlə-nir; beləliklə, od meyiti də çirkədən və günahlardan təmizləyir. “İmperator Kazan Universitetinin professoru N.Katanov (1862–1922-ci illər) “Mərkəzi və Şərqi Asiya türk tayfalarının dəfn ayinləri haqqında” məqalə-sində onlarla türk xalqlarının nümunəsində mərhumun ruhuna qurban kimi oda şərab, araq töküldüyünə, ot və digər qida məhsulları atıldığına dair çoxlu faktlar gətirir. [Известия Общества Археологии, Истории и Этнографии, т. XII за 1894 г. Казань, Типолитография Императорского Университета. 1884].

Atropatena/Atarpatan/Adorbayqanın həqiqi mənşəyinə gəldikdə, buna dair antik müəllif Strabon (I əsr), “Kar-ki de bet Selox” (V əsr) Suriya salnaməsi, erkən İslam müəllifi İbn əl-Mükəffə (723–759-cu illər) bildirirlər ki, o, ölkəni yaradanın adı ilə bağlıdır.

Oxucuda belə bir fikir formalaşmamalıdır ki, əks etdirilənlər Azərbaycan – odlar ölkəsi anlayışının heç bir əsasla malik olmadığını hesab etməyə əsas verir. Yox! Axı ölkənin adının yalnız onda od məbədlərinin olma-sına əsaslanaraq zərdüştiliklə bağlı olduğunu düşünmək Azərbaycanda qədim zamanlardan bəri təbii od mə-bədlərinin olması, eləcə də məhz Azərbaycan torpaqlarının qədim zamanlardan bəri od püskürməsi faktlarına tamamilə etinasız yanaşmaq deməkdir.

1. Azərbaycan insanın ilk dəfə neftdən fayda götürməyi öyrəndiyi dünya bölgələrinə aiddir. Azərbaycanda m.ə. VI–IV minilliklərə aid edilən ən qədim neft quyusu Binəqədi kəndinin yaxınlığında aşkar edilmişdir. **Bax: Məhfuzə Zeynalova.**

2. 734-cü il. Xəlifə Hişam Armeniyanı, Azərbaycanı və Şirvanı idarə etmək üçün öz qardaşı Əbu Müslimi təyin etdi. Əbu Müslim Dərbəndə gələrək nəhəng Saqranıç binasını (Narıncalada) dağıtdı, onun yerində neft, ərzaq və su saxlamaq üçün anbarlar tikdirdi. **A.A.Bakıxanov (1794–1847-ci illər).**

3. 755-ci il. Xəlifə Əbu Cəfər Mənsur Yəzid ibn Usaydı Dərbənd hakimi təyin etdi. Onun hakimiyyəti dövründə xəzərlərin saysız-hesabsız dəstələri şəhəri mühasirəyə aldı. Bir dəfə gecə onlar divarların altına çoxlu şalban və müxtəlif meşə ağacları topladılar ki, onların vasitəsilə qalaya daxil olsunlar, lakin mühasirədəkilər hər şeyə neft töküüb yandırdılar və bu yolla xəzərlərin təşəbbüsünü dayandırdılar. **A.A.Bakıxanov.**

4. 885/886-cı il... Bağdad xəlifəsi əl-Mütəmid “neft quyularının və duz mədənlərinin yarısını Şirvan mülkündən ayırdı və onları Dərbənd əhalisinin xeyrinə vəqf etdi. O əmr etdi: “Badkuda dənizin sahilində anbar düzəldin”. **Dərbəndnamə (Rumyantsev siyahısı).**

5. 909-cu ildən 919-cu ilə qədər Armeniyanı və Azərbaycanı idarə edən Yusif ibn Əbu-s-Sac qoşun topladı, o zaman Əli ibn Haysamın idarə etdiyi Şirvana tələsdı və Şirvanın tərkibinə daxil olan neft sahilinə (Bakıya) gəldi. **A.A.Bakıxanov.**

6. ...bu dəniz (Təbəristan) ətrafında Bab-ül-Əbvabın şəhərləri yerləşir və onun üzərində Bakıda və Mukan şəhərində ağ və tünd-boz rəngli neft mənbələri var... Abaskunun ardınca Siyah-Kux dağlarına qədər dənizətrafi çöllər gəlir; bu çöllər Xəzər dənizinə qədər uzanır, sonra isə Bab-ül-Əbvabın hüdudlarınadək çatır, Bakıda isə neft var. **Əl-İstəxri, X əsr.**

7. Ruslar dəniz tərəfə Nafta ölkəsinə və Adərbaycana, Adərbaycanda yerləşən Ardobil şəhərinə doğru irəlilədilər. **Məsudi, X əsr.**

8. Ruslar Şirvanşah şahlığına aid olan Nafta ölkəsinin Babika (Bakı) adlanan sahilinə çıxdılar. **Məsudi, X əsr.**

9. Onun (Albaniyanın) ətrafındakı tarlalar çörək (buğda), şərab, neft, duz, ipək, pambıq, saysız-hesabsız zeytun ağacları ilə zəngindir...” **Musa Kaghankatku, Albaniya tarixi, VIII əsr.**

10. “Mən Şirvan vilayətlərinə aid olan Bakuya adlandırılan yerə çatana qədər Böyük Təbəristan dənizinin sahili boyunca ağacların altı ilə 80 fərsəx getdim (fərsəx – fars uzunluq ölçüsü, 5549 m və ya 12 000 addım – tərc.). Mən orada neft mənbəyi tapdım, gündəlik icarə haqqı min dirhəmə çatırdı, onun yanında fəsiləsiz, gecə və gündüz yasəmən yağı kimi ağ neft axan digər mənbə də vardı ki, onun da icarə haqqı birinciyə bərabər idi”. **Əbu Dulaf, 942-ci il.**

11. “Bakı ağ neft mədənidir”. **Biruni, XI əsr.**

12. “Orada kömür kimi qara olan ada var, ondan acı, üfunətli su axır... bu adanın əks tərəfində kömür kimi qara olan torpaq var. Həmin qara torpaqdan bitum, qara və ağ neft çıxır, bu torpaq Şirvan vilayətindəki Bakının yaxınlığında yerləşir”. **Əl-Qarnati, 1131-ci il.**

13. O (neft) çoxdur, yüzlərlə gəmini həmin yağla bir anda yükləmək olar... Həmin yağ üçün uzaqlardan gəlirlər”. **Marko Polo, Venesiya səyyahı, 1254-1324.**

14. Orada, Bakı adlanan bir yerdə quyular qazır, onlardan naft adlanan yağ çıxarırlar”. **Jurden de Severak, fransız monax-missioner, təxminən 1320-ci il.**

15. “Bakuyədə çox böyük neft yataqları var. Orada elə yer var ki, nefti üzə çıxarmaq üçün quyular qazırlar. Neft suyun səthini örtür və onu həmin mənbələrdən ayırırlar”. **Həmdullah Qəzvini, XIV əsr.**

16. Dənizin bu hissəsində Baka adlanan digər şəhər var ki, ona görə dəniz Bakı dənizi adlandırılır, onun yaxınlığında qara yağ çıxan dağ var”. **İosofat Barbaro, Venesiya diplomati, XV əsr.**

17. Bakının Balaxanı rayonunda aşkar edilən 35 metr dərinlikli quyunun daşı üzərində onun 1594-cü ildə **Allahyar Məmmədnur oğlu** tərəfindən qazıldığı barədə yazı var.

18. “Bakı qalasının ətrafında ağ və qara neft yağı çıxarılan 500-ə yaxın quyu var”. **Katib Çələbi, XVI əsr türk səyyahı.**

19. Şəhərin (Bakının) yaxınlığında qəribə hadisə müşahidə edilir – burada təəccüb ediləcək miqdarda yağ çıxır, bu yağ görə Persiyanın uzaq hüduqlarından bura gəlirlər; o bütün ölkədə evləri işıqlandırmaq üçün istifadə edilir. Bu yağ qarıdır və “neft” adlanır. Göstərilən Bakı şəhərinin yaxınlığında həm də ağ və çox dəyərlı olan digər növ yağ vardır və güman edilir ki, bu bizdə petroleum adlandırılan şeylə eynidir”. *C.Düket, fransız səyyahı, 1568-1574-cü illər, bax: Ç.Sultanov.*

20. “...Bakıda çıxarılan qara neft çoxlu gəlir gətirir”. *Petro della Vale, Venesiya səyyahı, 1618-ci il.*

21. “...Bakı ətrafındakı və Barmax dağı (Beşbarmaq) yaxınlığındakı quyulardan çoxlu miqdarda çıxarılan və dəri tuluqlarda satış üçün daşınan neft xüsusi yağdır. Biz martın 2-də dağı tərk edib dənizdən gələn yolun dördüdəbir məsafəsindəki düzənliyə gəldik, yüksək Barmax dağının yanından keçdik və dənizin yaxınlığında neft quyularını gördük. Bunlar sayı 30-a qədər olan müxtəlif şəkilli çuxurlar idi, onlardan gur çeşmə kimi neft axırdı (Oleum Petroleum). Onların arasında üç baş quyu var idi, ora iki sajin (2,124 metrə bərabər uzunluq ölçüsü – tərc.) enmək lazım gəlirdi, bunun üçün ora pilləkən kimi istifadə edilən bir neçə köndələn tir qoyulmuşdu. Yuxarıdan çeşmənin sanki qaynayaq necə pısqıldadığı eşidilirdi; onların iyi kifayət qədər güclüdür, həm də ağ neft qonura nisbətən daha xoş iylidir”. *Adam Oleari, Səfəvilər sülaləsi dövlətinə Şlezviq-Holşteyn hersoqluğunun iki səfirliyinin iştirakçısı, 1633-1635, 1635-1639-cu illər.*

22. Neft hasilatı ilə məşğul olan adamlar quyuya enirlər, gecə və gündüz neft çıxarır, onu keçi dərisindən olan tuluqlara doldururlar. Sonra onu tacirlər alır və müxtəlif ölkələrə aparırlar. Neft səkkiz rəngdə olur, lakin ən yaxşısı sarı neftdir. Qara neft şahın mülkiyyətindədir, onu qalaya göndərirlər...” *Övliya Çələbi (1611–1682), türk səyyahı, “Səyahət kitabı”.*

23. “...neft və ya petroleum ...yerdən çıxır, qayalar arasından özünə yol açaraq müxtəlif istiqamətlərə axır”. *Niderland səyyahı, Yan Streys, 1670-ci il.*

24. “Bu məktubu alan kimi Senatda de ki, neft yetərli miqdardadır, yəni on vedrə və ya daha artıq ölçüdə bura göndərsinlər...” *I Pyotrun ober-prokuror Pavel Yaqujinskiyə məktubu, 1713-cü il.*

25. “...Həmin Baka (Bakı) əla keyfiyyətli neftlə zəngindir. Tapşır ki, Bakadan bir neçə pud ağ neft götürsünlər və onu bura göndər”. *I Pyotrun general Matyuşkinə əmrindən, 1723-cü il.*

26. “Mən 30 iyun 1735-ci ildə sönməz atəşdən Balaxanıdakı qara neft quyularına qədər beş verst (verst – 1,05 km uzunluq ölçüsüdür – tərc.) yol getdim... Quyulardan nefti böyük və dərin çuxurlara tökürlər, oradan isə iri dəri kisələrdə araba ilə Bakıya daşıyırlar. *İohann Lerx, Əfşarlar sülaləsinin hakimiyyəti zamanı Rusiya səfirliyinin həkimi, 1735-ci il.*

27. 1803-cü ildə Azərbaycan neftçisi Qasımbəy ilk dəfə Bibiheybət buxtası sahilindən 18 və 30 m məsafədə yerləşən iki quyudan dəniz nefti hasil etməyə başlayıb.

1. “Skif şah nəslinin ərləri, sonralar müqavilə bağlamaq üçün Romaya gələn Vasix və Kursix digər yola döndülər, **sualtı qayalardan alov yüksələn** həmin yolla ... gün getdilər və öz ölkələrinə döndülər. Beləliklə, onlar öyrəndilər ki, skif torpağı Midiyadan uzaqda deyildir”. *Paniyli Prisk, Rəvayətlər, V əsr*. Paniyli Prisk həmçinin bildirir: “**sualtı qayalardan yüksələn alovdan sonra** oradan yollanaraq ... gündən sonra vətənə gəldilər. Bu yolla onlar öyrəndilər ki, Midiya Skifiyadan çox da aralı məsafədə yerləşmir”. *İsveç tarixçisi İohann Erix Tunmann hesab edir ki, Paniyli Prisk “Bakının yaxınlığındakı dəniz sahilində olan qayalarda yanan alov”u nəzərdə tutur. Thunmann, Leypsiq, 1774-cü il.*

2. ...həmçinin Bakıda (Bakıda) ağ və digər nafta hazırlanır; ağ nafta Yer kürəsinin heç bir digər yerində yoxdur. Baka Şirvan şahlığının cənubunda yerləşir. Bu nafta ölkəsində **daim alov yaranan, güclü alov püskürən krater vardır. Məsudi, X əsr.**

3. Xəzər (Kaspi) dənizinin sahilində mən Bakux (Bakı) adlandırılan şəhərin yaxınlığında [torpaqdan] bitum çıxarılan yer gördüm... **Gecələr... kükürd alovuna bənzər alov görünür...** Bu yerlərdən neft çıxır”. *Əbu Həmid əl-Qarnati (XII əsr), ölkələrin möcüzələri haqqında seçmə xatirələr.*

4. Bakuya – Şirvan vilayətinin Dərbənd mahalında şəhərdir. Orada fasiləsiz, gecə və gündüz cıvə yağ kimi axan neft mənbəyi vardır. Etibar etdiyim tacirlərdən biri mənə söylədi ki, **orada daim yanan torpaq görmüşdür.** Fikirləşirəm ki, kimsə oraya od atıb, ona görə də daim yanır, çünki onun tərkibi mineraldır. *Yaqut əl-Həməvi, 1179–1229-cu illər.*

5. İbn Səid əl-Məğribi (“Coğrafiya” kitabının müəllifi, XIII əsr) bildirir ki, Kaspi dənizinin qərb sahilində bir ada var, **orada alov dayanmır: o, gecə və gündüz yanır.** *Bax: Z.Yampolski.*

6. Əl-Xəzər dənizinin sahilində daşdan tikilmiş Bakuya şəhəri Şirvan yaxınlığındakı Dərbənd vilayətlərindən biridir. Burada hər gün 200 dəvə yükündən artıq neft hasil edilən neft mənbələri və qatran yataqları məlumdur. Onlarla yanaşı, gecə və gündüz fasiləsiz axan, yasəmən yağ kimi ağ neft çıxan digər mənbə də var. **Orada mənbələrin yaxınlığında şam kimi yanan sarı rəngli bərk torpaq var.** Ondən hissələr kəsir və evləri, hamamları qızdırmaq üçün şəhərə aparırlar. Şəhərdən bir fərsəxlik məsafədə heç vaxt sönməyən alov püskürən yer var... Bəzi illərdə orada dənizdən çıxan və yüksəyə qalxan, birgünlük yoldan və hətta daha uzaqdan görünən böyük alovu müşahidə etmək olar. Bu alov uzun müddət yanır, sonra isə sönmür. *Əbdürrəşid Bakuvi. XIV əsrin ikinci yarısı – XV əsrin başlanğıcı.*

7. “...Mən Dərbəndə, Dərbənddən isə Bakıya getdim, orada heç vaxt **sönməyən alov yanır**”. *Afanasi Nikitin “Üç dəniz arxasına səyahət” XV əsr.*

8. Sarqanı (Suraxanı) kəndində çoxsaylı quyulardan **alov burum-burum qalxırdı... yanan çöl** özünəməxsus, gözəl bir mənzərəni təcəssüm etdirirdi, çünki çatların bir qismi böyük alovla yanır, **digərləri daha sakit alov saçır** və hamıya yaxın məsafəyə yaxınlaşmağa imkan verirdi; üçüncülər tüstü, yaxud da güclə hiss edilən buxar buraxır, çox ağır, pis neft iyini ətrafa yayırdı. Bura uzunluğu 88, eni 26 addım olan sahəni tuturdu...” Daimi alovlardan şimal-qərb tərəfə min addımlıqda digər qərribə şey, yəni ağ neft mənbələri yerləşir”. *İsveç diplomati E.Kempfer 1683-cü ildə neft quyularını və onun daim alovlanan ocaqlarını ziyarət edən ilk Avropa naturalisti olmuşdur. Bu barədə o özünün “Amcenitates Exotica” əsərində yazmışdır. Bax: The penny cyclopaedia of the society for the diffusion of useful knowledge. Volume xiii. London: Charlek Knight and CO., 22, ludgate st...MD CCC XXX IX, 1839-cu il.*

9. **Yerin səthinə çıxan Bakı alovu** kifayət qədər məşhurdur. M.V.Lomonosov (1711–1765). *Yerin layları haqqında. Metallurgiya və ya filiz işlərinin Birinci əsasına ikinci əlavə.*

10. “Ağ neft indi yalnız bir çeşmədən gəlir. Eyni zamanda, onun yaxınlığında yaşayan sakinlər inandırırırlar ki, bu, zamana görə dəyişir. Bəzən birindən gəlir, bəzən isə digərində görünür, bəzən də olur ki, bolluğuna görə biri digərini üstələyir. Həmin quyu **sönməyən atəşin yaxınlığında** yerləşir, demək olar ki, yarım verstlikdə, günorta qərb tərəfə doğru meyil edir, ondan uzaqlaşır. Onun dərinliyi 30 futdan artıq, dairəsi isə iki futdur (fut – 0,3048 m-dir – tərc.). Quyu daşlarla qapanmışdır, onların arasına gil hissələri qoyulmuş və orada Bakı xanının adı həkk olunmuşdur, ona görə də əgər xanın nəzarətçisi onun üzərindəki möhürü qopartmasa, heç kim oradan neft götürə bilməz. *S.Qmelin, Rusiya İmperator Elmlər Akademiyasının üzvü, 1770-ci il.*

11. Yerli sakinlər torpaqda kiçik çuxur qazır, ora gil boru qoyur və yerdən çıxıb borudan keçən **buxarı yandırırırlar və bu, yaş əsgə və ya torpaqla söndürülənə qədər davam edir.** Həmin alov üzərində sakinlər qazanda özləri üçün lazımı yemək hazırlayırlar. Onlar hələ də eyni üsuldən və ya yanan şam əvəzinə qamışdan düzəldilən gövdələrdən istifadə edirlər... Yuxarıda göstərilən çuxurlardan Bakı sakinləri həmçinin əhəng yandırmaq üçün də istifadə edirlər”. *İ.Y.Lerxe, Səyahət gündəliyi, 1780-ci il.*

12. “...sakinlər bu **alovdan gips və əhəng yandırmaq üçün istifadə edirlər.** Yakov Reyneqs, 1780-ci il.

13. ...təpənin ətəyində ağ yağ quyusu yerləşir: **yağ çox tez işıq saçır, hətta suda da.** Dalgaların yüngül toxunuşu keyli dərəcədə yayılan alovu söndürmür, sanki su alışıb yanır. Naft mənbələrindən şərqə doğru dörd verstlikdə diqqətəlayiq yer var... **Ona Atəşgah və ya Atəş yeri deyirlər...**

Atəşgahın mərkəzindən quru havada gecələr güclənən güclü **sarımtıl-mavi alov** ucalır... Əgər sakin oda ehtiyac duyursa, o, döşəmədə kəsik və ya deşik açır: və özünün yeməyini və ya qəhvəsini qaynatmaq istəyəndə o, deşiyin üzərini açır və **həmin andaca alov yaranır**. Əgər deşik çox böyükdürsə, alov onu tamamilə doldurur: lakin o nə qədər dardırsa, alovun gücü və istiliyi bir o qədər çox olur. Bundan savayı, Bakının yaxınlığında daha bir alov var. İsti payız yağışlarından sonra əgər axşamlar da isti olursa, onda **Bakının ətrafındakı çöllük tamamilə alov içində olur**. Çox vaxt elə görünür ki, alov dağdan görünməmiş sürətlə böyük kütlə şəklində yuvarlanır; çox vaxt o, ilk dəfə aşkarlandığı yerdə qalır. Aydın aylı gecələrdə oktyabr və noyabr aylarında çox vaxt **parlaq göy işıq görünür, o, Bakının bütün qərb dağ silsiləsini əhatə edir və işıqlandırır. Tez-tez Soqteku dağı düzənliyə yayılmayan heyratamız dərəcədə möhtəşəm mənzərəyə bürünür. Lakin əgər gecələr qaranlıq və istidirsə, bəzən tək, bəzən də kütləvi halda saysız-hesabsız alovlar bütün düzənliyi örtür, sonra isə dağlar qaranlıqlaşır. Dr. Reineggs və Marşal Biberşteyn, General, historical, and topographical description of Mount Caucasus. London: 1807.**

14. Bu bölgəyə səyahət edən cənab Xolotkinin dediklərinə görə, o da Bakıdan qərbdə, şəhərdən təxminən 7-9 verstlikdəki dağlarda, torpaqda deşik açıldığı və onun üzərinə yanan şam tutulduğu zaman **dərhal alovlanır yanan yer** görmüşdür. Bu dağlar Bakıdan şimal-qərbə doğru uzanır.

Bax: Carl Eduard Von Eichwald, Reise auf dem Caspischen Meere und Caucasus, 1825-ci il.

15. Stiven dənizdən uzaqlarda yerləşən alovlar haqqında xatırlayır. O, Şirvan sərhədindəki yüksək, qarlı Babadağ zirvəsinə səyahət etmiş və orada isti bulaqlar tapmışdır. Oradan dağ silsiləsi ilə qərbə doğru çox təpəlik yer olan və bir neçə dağ çayı ilə kəşşən Xınalığa qədər getmişdir. Xınalıq Xocal bulağının yaxınlığındakı Tufan dağının ətəyində yerləşən böyük bir sahədir. **Bu yerin (Xınalığın) bilavasitə yaxınlığında Bakıdakına bənzər daim alovlanan yüksək dağ yerləşir və bununla o, şaquli qarlı dağ silsiləsini işıqlandırır. Bax: Carl Eduard Von Eichwald, Reise auf dem Caspischen Meere und Caucasus, 1825-ci il.**

16. Şəhərdən şimal tərəfdə, ondan təxminən 12 verstlikdə, Abşeron yarımadasında Suraxanı və **Əmircan kəndləri arasında yerləşən məşhur Əbədi məşəl yerləşir**. Hücrələrdə və monastır binasının (Atəşgahın) həyatında yanan Əbədi məşəl, asanlıqla təxmin edə biləcəyimiz kimi, yanar qazdan əmələ gəlir. Beləliklə, əvvəllər **səyyahların səhv olaraq təxmin etdikləri kimi burada yanan neft deyil, yerin dərinliyindən çıxan, qunt torpağındakı hər cür çatlardan və deşiklərdən yuxarı qalxan (ehtimal ki, karbonlaşmış) qazdır, o, yerin səthinə yaxınlaşan zaman dərhal alovlanır və fasiləsiz sürətdə yanır. Bax: Carl Eduard Von Eichwald, Reise auf dem Caspischen Meer und Caucasus, 1825-ci il.**

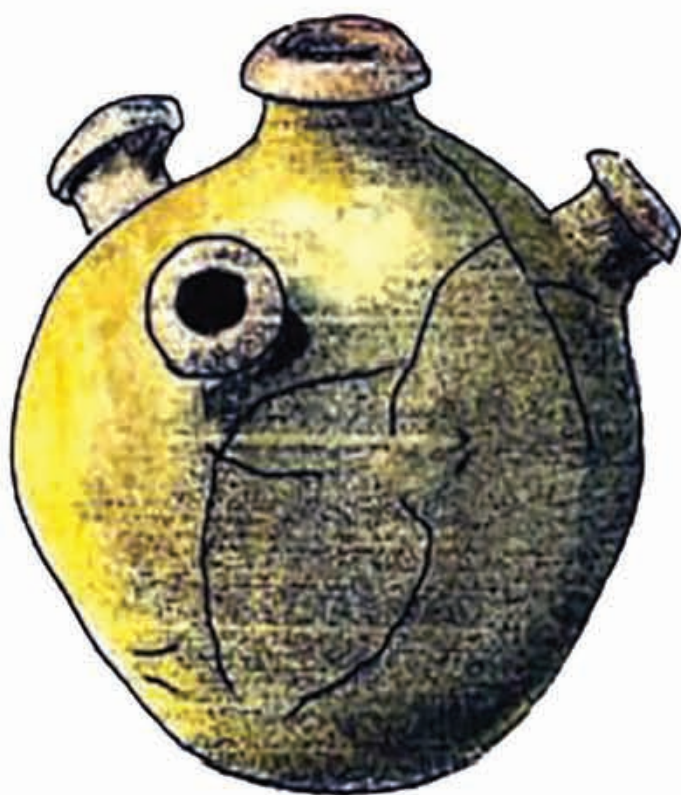
“Bu ölkədə (Midiyada) Midiya yağı hazırlanır. Əgər onunla yağlanan ox zəif dartılmış kamandan buraxılırsa və o **nəyəsə sancılırsa, onda o, güclü alovla yanır** – sürətli uçuş zamanı alov sönmür; əgər kimsə alovu su ilə söndürmək istəyirsə, onda daha güclü şəkildə yanacaq və belə halda alovu söndürmək üçün üstünə torpaq tökməkdən başqa vasitə yoxdur. O belə hazırlanır: bu işin mütəxəssisləri adi yağın xüsusi bir otda cövhərini alırlar və onu çökməyə qoyurlar; o, qatılan zaman onu qatı yağa bənzər təbii məhsul qarışdırmaqla daha da qatılaşıdırırlar. **Bu məhsul Midiyada olur və deyildi ki kimi, yerli dildə “naft” adlanır.** *Ammian Marsellin, IV əsr, XXIII, 6, 37–38, IV əsr.*

Sekst Yuli Afrikan (III əsr) “Naxışlar” kitabında müasir qumbaralara oxşayan mərmilərin köməyi ilə bitumdan, kükürddən, küldən, dağ duzundan, piritdən, “ıldırım daşı” və metaldan hazırlanan **“Midiya su alovu” haqqında danışır.** *Bax: Partington J.R. A History of Greek Fire and Gunpowder. Baltimore and London, 1999.*

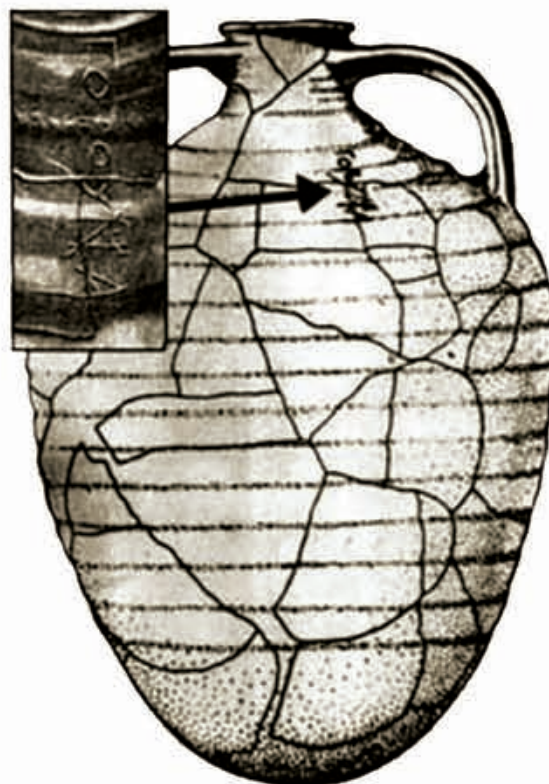
Romalılar həmin **Midiya alovu** ilə Evksinsk dənizində Svyatoslavın valideyni İqorun (“Іггѡр”) saysız-hesabsız qoşununu külə çevirdilər. *Lev Diakon, 950–992-ci illər. Tarix.*

Gülüstən qalasında (Şamaxı şəhərinin 3 km-liyində) arxeoloji qazıntı zamanı Şimali Azərbaycan Şirvan şahlığı (861–1538-ci illər) hökmdarlarının iqamətgahında qeyri-adi formalı keramik qab aşkar edilmişdir. Onun dairəvi əsasının yuxarı hissəsinə dörd boğaz bərkidilmişdir: biri mərkəzdə, üçü isə yanlarda. Mərkəzi boğaz sərbəst surətdə qabın daxili ilə birləşir, kənar boğazlar isə nazik gil arakəsmə ilə ayrılmışdır, ona görə də qaba nəsə tökmək və ondan nəsə süzmək yalnız mərkəzi boğazdan ola bilər. Qab IX–XII əsrlərə aiddir, həm də belə qablara Azərbaycanla qonşu olan bölgələrdə rast gəlinir. Gülüstən qalasında tapılan qab neftli yandırıcı qarışıqla doldurulmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Ehtimal ki, mərkəzi boğaz vasitəsilə qaba yandırıcı qarışıq tökülürmüş və boğaz tıxacla bağlanmış. Mərmini tullama anında kənar boğazlardakı arakəsmələri iti közərmiş metal əşya ilə (uzun biz tipli) deşir və bununla qarışığı yandırırmişlər. Smolenskdəki kurqanlarda “nafta” yazısı olan qablar, neftli kuzələr və “qoruşa” (“ропуша” – yanacaq) yazısı olan qablar aşkar edilmişdir.

Azərbaycanda Salarilər sülaləsi dövründə (941–981-ci illər) qoşunlarda xüsusi neft tullayan dəstələr var idi. XI–XII əsr mənbələrində Azərbaycanı da idarə edən səlcuq-oğuzlar ordusunda “nefttullayanlar” (“an – naffatun”) bölmələrinin olduğu göstərilir. Azərbaycan tarixçisi Rəşidəddin (XIII–XIV əsrlər) “Cami ət-Təvərix” əsərində xüsusi mərmilə tullayan dəstələrin olmasını xatırladır: “neftli qabları (“qarura an-naft”) tullamaq üçün nefttullayıcı (naffatin) gətirdilər; “alov atanlar” “yandırıcı neftlə doldurulmuş qarurları” tulladılar. XIII əsrin ortalarının müəllifi Ata Malik Cuveyni Çingizilərin ordusunun tərkibində “qaynar neftli güvələrin tullayıcıları” barədə danışır. XV–XVII əsrlərdə Xəzərin cənub tərəfindəki qalanın mühasirəsi zamanı Teymur “ora neftli mərmilər atdirmış və yandırmışdır”. 1636-cı ildə Moskvada “hökmdarın xəzinəsi”ndə 162 pud 32 girvənkə yarım qızılbaş nefti olmuşdur”. 1686-cı ildə “Sibir dourian xidməti” üçün Puşkar prikazından

Gülüstan qalasında tapılan neft qumbarası

Smolenskdə tapılan neft qumbarası

(XVI–XVII əsrlərdə Moskva dövlətində idarə adı – tərc.) Sibir prikazına digər “qumbara ehtiyatları” ilə birlikdə “yarım pud neft” göndərilmişdir. 1701-ci ildə Tavanskda qumbara ehtiyatlarının arasında “5 şüşə neft, o cümlədən biri yarımçiq” olmuşdur. Qızılbaşlar dedikdə Səfəvi sülaləsinin hakimiyyəti dövründəki Azərbaycan nəzərdə tutulur.

Şərif Məhəmməd Mübarəkşah “Müharibə qaydaları və cəsarət” kitabında “andazon”un (neft tullayıcılarının) adını çəkir.

XII əsr müəllifi Əli ibn Mərdi ət-Tarsusi “Müharibədə xilas olmaq yolları haqqında ağıl sahiblərinin izahatları” kitabında hərbi əməliyyatlarda istifadə etmək üçün “gil güvəclər”ə tökülən 17 növ yandırıcı qarışıq təsvir edir. Onun nüsxələrindən göründüyü kimi, qarışıq “gil güvəclər”ə tökülür.

Üsamə ibn Munkız (“Tərbiyə kitabı”) neftli yanan qabdan istifadə etməklə Həmədan (keçmiş Midiyanın paytaxtı Ekbatan) əmiri Bursuk ibn Bursukun komandanlığı altında həyata keçirilən hücumu (1115-ci il) təsvir edir. 1264/1265-ci ildə Sultan Bəybars “yunan atəşi”ndən istifadə etməklə Qeysəriyyə şəhərini ələ keçirmişdi. Həsən ər-Pəmmah (“*Kitab əl-furusya fi rasm əl-cihad*”, 1295-ci il, Paris, Milli kitabxana) “içi boş, dairəvi, 5 boğazlı mərmə” haqqında qeyd edir, eləcə də yandırıcı qarışıq olan qabları daşıyan gəmiləri göstərir. “Əl-məhzun fi camii-əl fünun” əlyazmasının miniatürlərində konusşəkilli armudvari qumbaralarla yanaşı, yastı dibli və üçboğazlı qumbaralar da əks etdirilmişdir. “Kitab aniq fi-l manaciq” əlyazmasında yuxarıdan və yuxarı hissəsində boğazları olan, alov dilləri çıxaran mərmilər göstərilir. 1572-ci ildə Termez şəhərinə hücum zamanı alovtullayanlardan (naftandazlardan) istifadə edilmişdir.

Bakıdakı Suraxanı Atəşgah məbədi Makedoniyalı İskəndər tərəfindən ilahiləşdirilmiş Aran hökmdarı Nüşabəyə sitayişin təzahürüdür

Azərbaycanda m.ə. VI–IV minilliklərə aid edilən ən qədim neft quyusu Bakının Binəqədi kəndi yaxınlığında aşkar edilmişdir (Bax: *Məhfuzə Zeynalova*).

Bakının ətrafı əsrlər boyu sönməz odların yandığı ərazi kimi mənbələrdə qeyd olunurdu.

VI əsrdə yaşamış Bizans müəllifi Paniumlu Prisk “Qotik tarixi” əsərində Xəzər dənizinin qərb sahilindəki mənzərəni belə təsvir edir: “Daşdan dənizə qalxan alov görünürdü”.

VII–X əsrlərdə M. Kaghankatuklu, əl-İstəxri, Məsudi və başqaları öz əsərlərində Abşeronda yanan qazın mövcudluğu barədə qeyd etmişlər.

XV əsrdə rus səyyah *Afanasi Nikitin* Dərbənddən “odu sönməz Bakıya” getdiyini və təbii yanğınlara rast gəldiyini yazır.

XV əsrdə azərbaycanlı müəllif Bakuvi isə qeyd edir ki: “Bakıdan bir fərsəx aralıda elə bir yer var ki, oradan heç vaxt sönməyən od püskürür”.

Avropalı Adam Oleari Səfəvilər dövlətində Şlezviq-Holşteyn hersoqluğunun iki səfirliyinin iştirakçısı olaraq 1633-1635, 1635-1639-cu illər hadisələrini belə təsvir edir: “Bakı ətrafındakı və Barmax dağı (Beşbarmaq – H.H.) yaxınlığındakı quyulardan çıxarılan neft xüsusi yağdır. Barmax dağının yanından keçdik və neft quyularını gördük. Onların sayı 30-a qədər olan müxtəlif şəkili çuxurlar idi və bu quyulardan gur çeşmə kimi neft axırdı (Oleum Petroleum). Çeşmənin sanki qaynayaraq necə pıqqıldadığı eşidilirdi. Onların qoxusu kifayət qədər kəskin idi, lakin ağ neft daha xoş iyidir”.

XVII əsrdə Azərbaycanda olmuş *Engelbart Kemper* yazır: “Suraxanı kəndi yaxınlığındakı çoxsaylı quyulardan od tökülürdü”.

1735-ci ildə Rusiya səfirliyinin həkimi *İohann Lerx* öz müşahidələrini belə təsvir edir: “Mən 30 iyun 1735-ci ildə sönməz atəşdən Balaxanıdakı qara neft quyularına qədər beş verst (verst – 1,05 km uzunluq ölçüsüdür – tərc.) yol getdim... Yerli sakinlər yerin altında kiçik bir çuxur qazır, ora gil boru qoyur və yerdən gələn buxarını yandırırılar. Bu od uzun müddət yanan bir oddur. Onu ya bezlə, ya da torpaqla söndürmək mümkündür”.

1858-ci ildə fransız yazıçı *Aleksandr Düma* yazır: “Təsəvvür edin ki, təxminən bir kvadrat mil ərazidə alov axınları yüzə qədər qeyri-müntəzəm dəlikdən püskürür”.

Bu məlumatlar müasir Suraxanı Atəşgahının qədim dövrlərdən bəri mövcud olan təbii abidə olduğunu təsdiq edir. Azərbaycanda “Oda sitayiş məbədi”nin qədim və ən əzəmətli nümunəsi isə Bakıdakı Qız Qalasıdır (Bax: *H.Həsənov*, “Qız Qalası”).

Suraxanı ərazisində təbii odların mövcudluğu, onların müqəddəsləşdirilməsi və XVIII–XIX əsrlərdə burada hind amilinin mövcudluğu haqqında qısa məlumat verim.

Hind amilinin Suraxanıdakı tarixi iki mərhələdə araşdırılır. Birinci mərhələ 1713-1810-cu illəri əhatə edir və sırf ticarət fəaliyyəti ilə bağlıdır. Həmin dövrdə Bakının Multani karvansarasında yaşayan hind tacirləri ilə birlikdə onları müşayiət edən hindlilər üçün Suraxanıda yaşayış yerləri tikilmişdir. İkinci mərhələ isə 1810-1880-ci illəri əhatə edir. Bu mərhələ Azərbaycanın Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olması və İslamın hakimiyyətə təsirinin azalması ilə əlaqədardır. Həmin dövrdə hindlilər Suraxanıda oda sitayiş mərasimləri təşkil edir, bu ərazini dini mərkəz kimi qəbul edirdilər.

Eyni zamanda qədim mənbələrdən məlumdur ki, Makedoniyalı İskəndər Əhəmənilər imperiyasını fəth edən zaman Midiya valisi Atropatın müşayəti ilə qadın döyüşçülərlə görüşmüşdür. Bu görüş İskəndərin Hindistana yürüşü ərəfəsində Cənubi Qafqazın şərq hissəsi də daxil olan Midiyada baş vermişdir. Antik müəlliflər *Plini* və *Arrian* bu ərazini, xüsusən Kür–Araz çayarası bölgəsini Sakasena (Sakların torpağı) kimi qeyd edirlər. Makedoniyalı İskəndərin burada görüşdüyü qadın döyüşçülərin (amazonların) başçısını isə *Arrian* və *Yustin Talestris* adlandırırlar.

Bu tarixi süjet Nizami Gəncəvi (XII əsr) tərəfindən də təsvir edilmişdir. O, görüş yerini Bərdə kimi göstərmiş, Aran hökmdar qadınını isə Nüşabə adı ilə təqdim etmişdir. Müasir tədqiqatçılar M.Munding, E.Baynham və A.Mayor bu hadisəni xüsusi olaraq araşdırmış və bir sıra maraqlı nəticələrə gəlmişlər: birincisi, İskəndərin amazonlarla görüşü, həqiqətən də, olmuşdur; ikincisi, görüşdə iştirak edən qadın döyüşçülər

klassik amazonlardan fərqli olaraq, Sak cəmiyyəti üçün ənənəvi olan qadın döyüşçülərdən ibarət idi; üçüncüsü, antik mənbələrdə qeyd edilən “Talestris” adı, əslində, yerli ənənələrə görə, “Nüşabə” kimi tanınan hökmdar qadının adının yunan versiyasıdır.

Nüşabə ilə görüşün İskəndərdə hansı təəssüratlar yaratdığını İskəndərin Hindistanda olması barədə məlumat verən mənbələrdən öyrənə bilərik. Orta əsr tarixçisi *Mahomed Kasim Feriştə* 1831-ci ildə Bombeydə nəşr olunan “Tarikhi-Ferishta history of the rise of the Mahomedan Power in India” adlı farsdilli əsərində (1612-ci ilə qədər yazılıb) yazır ki, Makedoniyalı İskəndər Hindistanın şimalındakı Kangra şəhərində yerləşən hind məbədini ziyarət etmiş, oradakı bütü sındırmış, Nüşabə adlı sevdiyi qadının şəklini/bütünü məbədə hədiyyə etmişdir. Bu büt hindlilər tərəfindən qəbul edilmişdir. Onlar Nüşabəni öz dillərində “Cvaalaci” (“Alov ilahəsi”) adlandırılmışlar. Hindlilər xatırlayırlar ki, onların “Alov ilahəsi” adı ilə qəbul etdikləri Nüşabə bir şahzadə olmuş və Xəzər dənizinin qərb sahilində yaşamışdır. Hindistanda və Pakistanda çoxlu sayda qadının Nüşabə adını daşması təkcə oxucular üçün deyil, əslində mənim üçün də təəccüblüdür. (Maraqlananlar üçün deyirəm ki, ingilis dilində bu ad orada “Nowshaba” şəklində yazılıb).

Nizami poetik əsərlər yazsa da, o, tarixi salnamələri diqqətlə öyrənmişdir. Xüsusilə, Nizaminin İsgəndərin Azərbaycana səfəri haqqında verdiyi məlumatları Roma tarixçisi *Kvint Kurti Rufin* İsgəndərin bioqrafiyasında qeyd etdikləri ilə uyğunluq təşkil etdiyini gördüm. Nizami əsərində Hindistanda İsgəndərin Nüşabəyə həsr etdiyi bütün quraşdırılmasına işarə edir. O bildirir ki, rəvayətə görə, İsgəndər bir məbədi ziyarət edərək köhnə bütü dağıdır, yenisini ucaldır və onun üzərində bu sözlər yazılır: “Bu hədiyyənin üstündə İsgəndərin damğası var”.

Biruni “Hindistan” kitabında İsgəndərin bütlərə olan marağı haqqında yazır:

XV-XVI əsrlərdə hind tacirlərinin Azərbaycana səfərləri çoxalmışdır. Xüsusilə hind ilahəsi Nüşabənin vətəni kimi tanınan torpaqlardakı “Əbədi alovlar” haqqında verilən məlumatlar bu dövrdə konkret təsdiqini tapmışdır.

Bakı və onun ətrafında yaşayan türk-azərbaycanlıların islamı qəbul etmədən əvvəl sitayiş etdikləri atəş ziyarətgahları olmuşdur. Bu ziyarətgahlar türklərin skif əcdadlarından miras aldığı atəş kultunun davamı idi. (Bu Zərdüştlük deyildi, çünki onlar atəşə deyil, öz ali ilahələrinə Axura-Mazdaya sitayiş edirdilər. Həmçinin Suraxanı Atəşgahı Zərdüşti məbədi deyil!).

Abşeronda üzərində təbii alovların çoxluğu burada islamdan əvvəlki dövrdə Atəşgaha bənzər məbədlərin yaranmasına şərait yaratmışdır. Bu məbədlər bölgənin tarixi və mədəni mirasını təşkil edir.

Təxminən 1810-cu ildən etibarən hind zəvvarları təbii alovlar üzərində Cvaalaci (Nüşabə) şərafinə dua edirdilər. Hindlilərin təşəbbüsü və Rusiya imperiyasının icazəsi ilə məbədin mərkəzi mehrabı yeniləndi. Mütəxəssislər iddia edirlər ki, Atəşgah memarlıq abidəsi yerli ənənələrə uyğun tikilib. Abidənin kənar divarı və giriş portalı var. Həyətin mərkəzində isə dördbucaqlı formalı məbədi-mehrab ucalır. Giriş portalının üstündə Abşeron memarlıq ənənələrini xatırladan— “balaxana” adlı qonaq otağı yerləşir.

Beləliklə, İskəndərin hindlilərə təqdim etdiyi Nüşabə və hindlilərin onu özlərinin Cvaalaci (“Alov ilahəsi”) ilə eyniləşdirilməsinin xatirəsini əks edən Suraxanı Atəşgah məbədi yeniləndi. Bu ondan irəli gəlirdi ki, bu məbəd onların da sitayiş edikləri ilahənin, əslində isə, Bərdə hökmdarı Nüşabənin vətəninə yerləşirdi. Bununla da Bakı və Hindistanda hindlilər tərəfindən bir-birinin analoqu olan iki məbəd mövcud idi. Hindlilər Hindistandakı məbədlərini “Kiçik Cvaalaci”, Bakıdakı Atəşgah məbədini isə “Əsas” və ya “Böyük Cvaalaci” hesab edirlər. Deməli, hindlilər əslən özlərinin “Od tanrıları” olan “Cvaalaci”ni, əslində isə Azərbaycandan olan Nüşabəni ilahiləşdirərək Od tanrısı kimi qəbul etmiş və Suraxanıdakı Atəşgah məbədinin üzərində ona sitayiş haqda mətn həkk etmişlər.

Suraxanı Atəşgahı, Bakı

Azərbaycan – odla deyil, ölkənin yaradıcısının adı ilə bağlıdır

1. *“Karki de bet Selox” Suriya salnaməsi* (V əsr) məlumat verir ki, “Asur şahlığının sonu başlayan və Tanrının hökmü ilə Assuriya hakimiyyəti zəifləyən vaxt Arbak, yəni Midiya şahlığında Adurbad, qala divarı tikdi və Adorbayqan torpağı onun adı ilə adlandırıldı”.

Şərh:

Asur şahlığı dedikdə m.ə. 615-ci ildə xeyli zəifləyən Assuriya imperiyası nəzərdə tutulur. Arbak, yəni Adurbad bu zaman Aşquz skif şahlığının hökmdarı və eyni zamanda Assuriya şahının Midiyadakı valisi idi. Arbak, yəni Adurbad “qala divarı tikdi” ifadəsi “yeni ölkənin yaradılması” deməkdir, bu ölkə “onun adı ilə Adorbayqan torpağı adlandırılmışdı”. Skif şahının adı Madi idi, buradan aydın olur ki, yeni ölkə onun adı ilə deyil, titulu ilə adlandırılmışdır. Ölkənin adının “Adurbadqan” versiyasında Adurbad titulu

aydın şəkildə görünür, sadəcə, ona toponimyaradıcı “qan” suffiksi əlavə olunmuşdur.

2. Suriya mənbəsinin məlumatı Qədim Roma tarixçisi *Ammian Marsellinin* (330–400-cü illər) məlumatı ilə təsdiqlənir. O bildirir ki, məhz Assuriya imperiyasının dağılması nəticəsində Atropatena adlı ölkə yaranmışdır.

3. *Strabon* (I əsr) bildirir ki, m.ə. 321-ci ildə Midiyanın bir hissəsi vali Atropatın rəhbərliyi altında Makedoniyalı İskəndərin varislərinin imperiyasının tərkibindən çıxmış və öz müstəqilliyini elan etmişdir. Yeni ölkə onun xilasedicisinin şərəfinə Atropati Midiyası və ya Atropatın Midiyası və ya Atropatena Midiyası adlandırılmışdır.

4. Yuxarıda verilən iki məlumatdan aydın olur ki, “Karki de bet Selox” Suriya salnaməsi və Ammian Marsellin Atropatena/Adorbayqanın müstəqil ölkə kimi yaradıldığı və yaradıcısı Arpatın/Atarpatın/Arbakın/Adurbadın şərəfinə adlandırıldığı m.ə. 612-ci ilin hadisələri barədə məlumat verirlər. Strabon m.ə. 321-ci il hadisələri, skif şahı Madinin-Arpatın nəslindən olan, Makedoniyalı İskəndərin keçmiş silahdaşı və Midiya valisi Atropatın öz ölkəsini İskəndərin varislərinin tabeliyindən çıxarması və müstəqilliyini elan etməsi ilə m.ə. 612-ci ildə verilmiş tarixi adı bərpa etdiyi barədə məlumat verir. Ehtimal ki, Strabon indi bizə məlum olan mənbələri bilmirdi və ona görə də ölkənin İskəndərin müasirinin şərəfinə adlandırıldığını yazırdı.

İbn əl-Mükəffə (723–759-cu illər),
Xəlil Cübranın əsəri (1883–1931-ci illər)

5. Orta əsr islam müəllifi *Yaqut əl-Həməvi* (1179–1229-cu illər) İbn əl-Mükəffaya (723–759-cu illər) istinad edərək iddia edir ki, “Azərbaycan Azərbaz (Atarpat) ibn İran ibn əl-Əsvad ibn Sam ibn Nuhun – onlara salam olsun! – adı ilə belə adlandırılmışdır”. Bu məlumat “Karki de bet Selox” Suriya salnaməsinin və Strabonun “ölkə onun yaradıcısının adı ilə adlandırılmışdır” məlumatları ilə eyniləşdirilir.

6. Ölkənin adının mənşəyi barədə yuxarıda qeyd edilən məlumatlar bir-birini təsdiqləyir. Lakin, təəssüf ki, onlar kölgədə qalmış, Yaqut əl-Həməvi tərəfindən verilən və heç bir məlumatla təsdiqlənməyən aşağıdakı versiya populyarlıq qazanmışdır: “Bəziləri hesab edirlər ki, Azər pəhləvi dilində “od, atəş” mənasını, bayqan isə “keşikçi” və ya “od qoruyucusu” mənasını verir və beləliklə, söz “od məbədi” və ya “od qoruyucusu” mənasındadır. Bəzi tədqiqatçılar bu qeyri-elmi versiyaya söykənərək süni şəkildə “Azərbaycan” adının komponenti “Azər” sözünü IX əsrdə tərtib edilən zərdüşti və pəhləvi mənbələrində xatırladılan “Atar” zərdüşti adına bağlayırlar. Ador-bayqan/Atropatena/Azərbaycan adı m.ə. 612-ci ildə skiflər tərəfindən yaradılmışdır, Bisütun kitabələrinə görə, onlar, birincisi, zərdüştiliyə qarşı olmuşlar, ikincisi isə pəhləvi dilinin əmələ gəlməsindən 1000 il əvvəl yaşamışlar. “Bəziləri” tərəfindən ölkənin adının mənşəcə “od, atəş məbədi” ilə əlaqələndirilməsi də inandırıcı deyil, belə ki, od məbədləri Fars imperiyasının yaradılmasından xeyli əvvəl, m.ə. VIII–VII əsrlərdə yalnız Midiyada məlum idi, zərdüştilik ənənəsində isə onlar çox sonra yaranmışdır.

Strabon. Strabonun XVII əsr nəşrində gravür

Üçüncü fəsil

B Azərbaycan əhalisinin dünyagörüşünün hissələrlə izləməyə çalışdığımız xüsusiyyətləri çoxəsrlik mürəkkəb bir yolda formalaşmışdır.

Misirə aid “Ölülər kitabı”nda, Yeni şahlığın XVIII sülaləsi mətnində (m.ə. 1550–1292-ci illər) “Bakhau – doğan günəş dağı” ifadəsi vardır. Firon Unassin (m.ə. 2375–2345-ci illər) hökmdarlığı dövrünün mətnlərində Baru yer adı xatırladılır. İngilis arxeoloq V.M.Flinders-Petrinin fikrincə, burada xatırladılan “Bakhau” və “Baru” məbəd kompleksləridir və hər ikisi müasir Bakıya aiddir. Misir mənbələrinin məlumatları belə hesab etməyə əsas verir ki, Bakhau “Osirisin ölkəsi”ndə (Qafqazda), günəş doğan yerdə (Kaspi dənizinin qərb sahilində), “qaynayan göllər” və “odlu sahələr” arasında (palçıq vulkanları və təbii alovların çıxdığı Abşeron nəzərdə tutulur), Cənnətdən – Sekhet Aarudan (bizim nöqteyi-nəzərimizcə, Azərbaycan şəhəri Dərbənddən) cənubda yerləşən, ərazisi təxminən 112,5 kv. km olan real yeri təmsil edir.

Sırf Midiya mənşəyinə malik olan (Herodot) kahin “maq” anlayışı ənənəsi bir neçə dövr keçmişdir. Midiya imperiyası dövründə “maq” anlayışı “kahin” və etnos mənasına malik olmuşdur. Böyük Kirdən I Darayadək farslar Midiya maqlarının dünyagörüşü ənənələrinə qoşulmağa başlayırlar. Dara tərəfindən maq Haumatın Persiya əleyhinə qiyamı yatırıldıqdan sonra Midiya kahin maq ənənələrini fars kahin tayfası mənimsəməyə başladı. Makedoniyalı İskəndərdən başlayaraq “maq” anlayışı onu Midiya dünyagörüşü köklərindən ayıran transformasiyaya uğramağa başlayır. Selevkilər dövrünün sonunda “maq” anlayışı dəyişir, o, çoxprofilli beynəlxalq terminə çevrilir. “Maq təlimi” anlayışı altında çox vaxt Midiya maqlarının ilkin inancı ilə bağlı olmayan müxtəlif məzmunlu çoxlu əsərlər yayılır. “Maq” anlayışı sırf Midiya mənşəli olmasını dayandırır və nominal anlayışa çevrilir. Bütün dinlərin, çox vaxt da İran mənşəli olanların, o cümlədən zərdüşti dininin kahinlərini maq adlandırmağa başlayırlar (“sehrbaz, cadugər, astroloq” kimi “maq” anlayışı sonralar meydana gəlmişdir).

M.ə. XIV əsrdən başlayaraq Azərbaycana gələn kimmerilərin (onlar “srubna” – “ağac türbə” mədəniyyəti tayfaları kimi təsnif edilir) problemi ilk dəfə elmdə Z.Həsənov tərəfindən tədqiq edilmişdir. O, kimmeri arxeoloji materialları, “Koroglu” dastanının elementləri, skiflərin Herakldan törədiyi barədə Herodot mifi əsasında Qamir ölkəsi kimmerilərinin dünyagörüşünü bərpa etməyə nail olmuş və onu “inkişaf etmiş şamanizm” kimi təyin etmişdir.

Turanlıların zərdüştlik əleyhinə irsi

Aşquz ölkəsini yaradan sakların, sonra isə skiflərin söyləri ilə şamanizm Azərbaycanda tədricən sıxışdırılıb aradan çıxarılır və Herodotun məlumat verdiyi skif səkkiztanrılığı inkişaf edir. Skif səkkiztanrılığı Azərbaycanda odu təcəssüm etdirən ilahə Devaya həsr olunmuş Bakı Qız qalası və Bakıda müasir İçərişəhərin əsasını təşkil edən 8 ziyarətgahdan ibarət büt-pərəst kompleksi şəklində izlər buraxmışdır (*H. Həsənov, "Qız qalası"*).

Strabon Albaniyadakı büt-pərəstlik ənənələri barədə məlumat verir. "Onlar (albanlar) tanrılardan Heliosa (Günəş tanrısı), Zevsə (ali tanrı səmanı təcəssüm etdirir) və Selenaya (Ay ilahəsinə), xüsusən də ziyarətgahı İberiya yaxınlığında olan Selenaya sitayiş edirlər. Onlarda kahin vəzifəsini şahdan sonra ən hörmətli adam icra edir; o, böyük və sıx əhalisi olan müqəddəs vilayətin başında dayanır, eləcə də məbədin qullarına sərəncam verir. Onların bir çoxu ilahidən təsirlənərək öncəgörmələr (peyğəmbər kimi) söyləyir (Strabon, XI, IV, 7).

Albaniyadakı büt-pərəstlik ənənələri barədə M. Kaqankatuklu da həmçinin məlumat verir: "Albanlar farsların Aspadiat adlandırdığı tanrı Tanqri xanın (hər iki halda söhbət Səma tanrısı barədə gedir) bütünə ehtiram edir, onun üçün ocaqlarda atları qurban verirdilər. Onlar "səmanı yandıran odlu ildırım parıltısı şəklində təzahür edən Kuar tanrısına xidmət edirlər. Onlar oda və suya qurban verir, yol və ay tanrısına; atların qurban verildiyi və üstünə bu qurbanın qanı çilənən böyük taclı palıd ağacına itaət edirlər. Onların ovsunçuları və cadugərləri, sehrbazları və kahinləri var".

Armeniya katolikosu I Avraamın (606/607–610/615-ci illər) məlumatına görə, Albaniyada xristianlıq ermənilər və iverlərdən daha əvvəl qəbul edilmişdir. Qeyd etmək maraqlıdır ki, Albaniyanın patriarxal taxtı paytaxt Qəbələdə deyil, Çol şəhərində (Dərbənd bölgəsində) idi. Yalnız sonralar bu taxt Çol şəhərindən paytaxt Partava köçürülmüşdü (*M. Kaqankatuklu*).

Ərəb təcavüzünün başlanğıcında Albaniyada çoxdinli vəziyyət vardı. Əhalinin əksər hissəsi xristianlıq yayıldıqdan sonra da büt-pərəst inancını saxlamaqda davam edirdi. Büt-pərəstliyə etiqad edən əhali islamı qəbul etdi və ölkədə əksəriyyətə çevrildi. İlk islam missionerləri xristianları islama cəlb etməyə çalışmırdılar və onlar Azərbaycanda azlıqda qalaraq digər xristian xalqları tərəfindən qismən assimilyasiya edildilər.

Sadalanan dinlərdən islam qəti olaraq Azərbaycanda bərqərar oldu. Digərləri öz aktuallığını itirdi. Azərbaycanda yayılması ilə bağlı aydın mövqe olmayan yeganə din zərdüştlik hesab olunur. Daha sonra biz bu problem üzərində dayanacağıq.

ZEND-AVESTA, OUVRAGE DE ZOROASTRE,

CONTENANT les Idées Théologiques, Physiques & Morales de ce Législateur, les Cérémonies du Culte Religieux qu'il a établi, & plusieurs traits importants relatifs à l'ancienne Histoire des Perses :

Traduite en François sur l'Original Zend, avec des Remarques ; & accompagné de plusieurs Traités propres à éclaircir les Matières qui en sont l'objet.

Par M. ANQUETIL DU PERRON, de l'Académie Royale des Inscriptions & Belles-Lettres, & Interprète du Roi pour les Langues Orientales.

TOME PREMIER.

PREMIERE PARTIE,

Qui comprend L'INTRODUCTION AU ZEND-AVESTA, formée principalement de LA RELATION DU VOYAGE DU TRADUCTEUR AUX INDES ORIENTALES, suivie du PLAN DE L'OUVRAGE ; & un APPENDIX sur les Monnoyes & Poids de l'Inde, sur quelques objets d'Histoire Naturelle & de Commerce, & sur les Manuscrits Orientaux du Traducteur :

Ornée de Planches gravées en taille douce.

A PARIS,

Chez N. M. TILLIARD, Libraire, Quai des Augustins, à S. Benoît.

M. DCC. LXXI.

Avec Approbation & Privilège du Roi.

Zərdüştilik, "Avesta" və onun ilk nəşrləri haqqında məlumat

Zərdüştilik dini onun peyğəmbəri Zərdüştün adı ilə adlanır (qədim yunan tələffüzündə – Zoroastra). Zərdüşt peyğəmbərin yaşadığı dövr, doğulduğu yer, dini təlimin təbliğ edilməsinin başlanması və zərdüştiliyin yayıldığı ərazi ilə bağlı suallar elmi hipotez və fərziyyələr sferasında qalır. Zərdüştiliyin öyrənilməsinin başlıca mənbəyi müqəddəs zərdüştilik mətnlərinin toplusu olan "Avesta"dır (erkən nəşrlərdə "Zend-Avesta"). Zərdüştilik dininin əsas abidəsi "Avesta dili" adlandırılan, başqa heç bir yerdə qeyd olunmayan xüsusi dildə və xüsusi əlifba ilə tərtib olunmuşdur. İlk "Avesta" mətni Videvdad 1723-cü ildə, hansısa bir tacir vasitəsilə Oksford kitabxanasına düşmüşdür. Lakin heç kim bu mətni oxuya bilməmişdir. 20 yaşlı fransız Anketil Düpperon 1755-ci ildə bu barədə öyrənib sırası əsgər kimi Hindistana yollanmış və burada zərdüştü din xadimlərindən birinin etimadını qazanmış, "Avesta" mətnlərini oxumağı və

tərcümə etməyi öyrənmişdir. O, 1762-ci ildə Fransa-ya qayıdaraq Kral kitabxanasına Hindistanda toplanmış, Avesta, pəhləvi, fars və sanskrit dillərində olan 180 zərdüştü əlyazmasını hədiyyə etmişdir. 1771-ci ildə A.Düpperon Avropada ilk dəfə fransız dilində "Avesta"nın tərcüməsini nəşr etdirmişdir. 1776-cı ildə isə Riqada alman dilinə ilk tərcüməsi meydana çıxmışdır. "Avesta"nın rus dilinə ilk tərcüməsi 1861-ci ildə Kaetan Kossoviç tərəfindən yerinə yetirilmişdir. Hesab edilir ki, "Avesta" mətnləri ilk dəfə ilk zərdüştü hökmdar Kavi Viştasp tərəfindən toplanmışdır, dövrümüzədək saxlanılan ən qədim manuskriptin tarixi isə XIII əsrdir (1288-ci il). Bizi qədər gəlib çatan "Avesta" mətni aşağıdakı hissələrdən ibarətdir: Yasna (qurbankəsmə və ya dua etmə) – 72 fəsildən ibarətdir, onlardan 17-ni Qatlar – Zərdüşt himnləri təşkil edir. Yeddi fəsil Yasnası adlandırılan fəsillər də Qatlara yaxındır. "Avesta"ya Yaştlar (Tanrı himnləri) və Videvdad (zərdüştilik əleyhinə olan divlərə, şər ruhlara qarşı qanun) daxildir. Zərdüştilik ədəbiyyatının əksər hissəsi Parfiya və Sasani imperiyaları dövründə tərtib edilmişdir. "Avesta"nın məzmunu həmçinin Denkartın kitabında əks etdirilmişdir (kitab X əsrdə tərtib edilmişdir).

Zərdüştiliyə aid sual-cavab

Zərdüştilik nədir, nə vaxt və harada yaranmışdır?

– Zərdüştilik inançdır, dindir. Yaranma vaxtı: təxminən m.ə. I minilliyin başlanğıcı. Zərdüştilik mətnlərində xatırladılan toponimlər Şimal-Şərqi İrana, Əfqanıstana, Tacikistana, Pakistana, Sistana, Bəlxə, Raqa, eləcə də Azərbaycana aiddir.

Zərdüştiliyin müqəddəs kitabı necə adlanır? – Əsas müqəddəs kitabı "Avesta" adlanır, lakin onunla yanaşı, digər zərdüştilik kitabları da vardır.

Zərdüştilik dininin mahiyyəti nədən ibarətdir? – Xeyir ruhu və Şər ruhunun mübarizəsi. "Avesta"ya görə, Xeyir ruhu Ahura-Mazda (o həmçinin Hörmüzdür) tanrısı surətində, Şər ruhu isə Angro-Manyu (o həmçinin Əhriməndir) tanrısı simasında təqdim olunmuşdur.

Zərdüştiliyin peyğəmbəri kim olmuşdur və bu din, əslində, necə adlanır? – Ahura-Mazda Zoroastrın (o həmçinin Zərdüştüdür) peyğəmbərliyini himayə etmişdir. Çox vaxt bu dini peyğəmbərin adı ilə zərdüştilik adlandırırlar. Lakin, əslində, o, ali Ahura-Mazda tanrısının adı ilə "mazdayasna" adlandırılır. Bu dində Atəş məbədlərinin olması ilə əlaqədar onu səhvən atəşpərəstlik də adlandırırlar. Əslində, Atəş bu dinin tanrısı deyil, yalnız Tanrı ilə ünsiyyət vasitəsidir.

Hansı xalq zərdüştiliyi qəbul etməkdən imtina etmişdir? – Ərəb tarixçisi Təbəri (839–923) məlumat verir ki, Zərdüşt öz dininin təbliğinə Azərbaycanda başlamışdır. Ahura-Mazda Zərdüştə peyğəmbərlik missiyası verdikdən sonra o, ilk növbədə turanlı Franqrasyana və Ajdahaka müraciət etmiş, onlar isə zərdüştilərin “devapərəst” və ya “bütperəst” adlandırdıqları dinlərinə sadıq qalaraq imtina etmişlər (Viştaspanın müraciəti, “Rəvayət” 47.16-20). Sonralar Franqrasyanın və Ajdahakın adları zərdüştiliyin düşmənlərini səciyyələndirmək üçün ümumi isimlər kimi istifadə edilir.

Turlar/turanlılar kim olmuşdur? – “Avesta”da xatırladılan turlar/turanlılar xalqı çoxlu tayfalardan və soy-lardan ibarət olmuşdur. Onların başçılarına zərdüştiliyi qəbul etmək təklif olunmuşdur, lakin onlar bundan imtina etmişlər. Hyaon turan qəbiləsinin rəhbəri fars şahı Viştaspanın zərdüştiliyi qəbul etmək qərarını bilən kimi ona müharibə elan etmişdir. “Avesta”nın çox hissəsi zərdüştilərin tur/turan xalqlarının rəhbərləri ilə qanlı mübarizəsinə həsr olunmuşdur. Turlara Franqrasyan, Ajdahak/Bivarasp, Arcasp və başqaları başçılıq etmişlər. Turlar devapərəstliyə/bütperəstliyə etiqad edirdilər.

Franqrasyan kim olmuşdur? – “Avesta”da onu Franqrasyan, Parfiya və Sasanilər dövründə – Frasiak, zərdüştü Denkart/Dinkard kitabında – Frasiab adlandırılır. Firdovsi onu Əfrasiyab adlandırır, böyük türk müdrikləri Mahmud Qaşqarlı və Yusif Balasaqunlu isə qeyd edirlər ki, Əfrasiyab – böyük türk sərkərdəsi və dövlət xadimi Alp Ər Tonqadır. Bundan sonra biz, əsasən, daha geniş yayılan Əfrasiyab adından istifadə edəcəyik. “Avesta”da bilavasitə Franqrasyanın özünün ifadə etdiyi sözlər xatırladılır. Mütəxəssislər müəyyən etmişlər ki, o bu ifadələri türk dilində söyləmişdir və həmin mətn özbək dilinin köməyi ilə tərcümə edilmişdir. Buna əsaslanaraq turların və onların başçılarının türk etnik mənsubiyyəti barədə mühakimə yürütmək olar.

Zərdüştiliyi birinci hansı xalq qəbul etmişdir? – Ajdahak və Franqrasyandan rədd cavabı alan Zərdüşt Bəlxə gedir (müasir Türkmənistanın cənub hissəsi) və orada öz dinini təbliğ etməkdə davam edir. Zərdüştilik dinini birinci Kavi fars sülaləsindən olan fars şahı Viştaspa qəbul etmişdir (Zərərin oğlu barədə Rəvayət, 39). Tur/turan şahlarından biri olan Arcasp bundan xəbər tutan kimi Viştaspadan tələb edir ki, zərdüştilikdən imtina etsin. Onun imtinası ilə bağlı çoxəsrlək qanlı qarşıdurmanın əsasını qoyan birinci tur/turan – zərdüştü müharibəsi başlayır.

“Avesta”da xatırladılan xalqlar və onların başçıları Xeyir və Şər ruhları arasında necə paylanmışdır? – “Avesta”da Turların/turanlıların və onların başçı-larının himayəçisi Şər – Anqro-Manyu/Əhrimən kimi

qiymətləndirilir. Xeyir ruhu Ahura-Mazda/Hörmüz zərdüştilərə fars şahı Viştaspanın və onun başçılıq etdiyi xalqın simasında hamilik edir. Beləliklə, dualizm formalaşır, bir tərəfdə Xeyir ruhu Ahura-Mazda/Hörmüz farsları, digər tərəfdə isə Şər ruhu Anqro-Manyu/Əhrimən turları/turanlıları və onlara qohum olan xalqları himayə edir.

Müasir azərbaycanlıların əcdadlarını zərdüştiliklə və onun müqəddəs kitabı “Avesta” ilə nə qohumlaşdırıb bilər? – Zərdüştilik etnik dinlər kateqoriyasına aiddir, xristianlıq və islamdan fərqli olaraq, müxtəlif xalqları əhatə etmir. Denkart kitabında zərdüştilik sırf iranlıların dini adlandırılır. Zərdüştilik dini ilə bizi heç nə qohumlaşdırmır, əksinə, zərdüştilik ənənələri və adətləri bizi ayırır. “Avesta”da əks etdirilən ideologiya bizim islamaqədərki ənənələrin və türk əcdadlarımızın neqativ təqdim edilməsinə həsr olunmuşdur. Lakin eyni zamanda əcdadlarımız və onların bütperəstlik dini barədə “Avesta”da olan çoxlu informasiya bizim islamaqədərki tariximizin öyrənilməsi üçün mənbə hesab olunur. Türklər və zərdüştilər əsas prinsiplərə görə fərqlənirlər: müxtəlif cür ailə qurur, müxtəlif cür dəfn edirlər. Onlar müxtəlif dinlərə etiqad edir və oda müxtəlif cür yanaşırlar. Onlar müxtəlif bayramları qeyd edirlər. Altı zərdüştilik bayramı zərdüştilərin türklər üzərində qələbəsinə həsr olunmuşdur.

İlkin mənbələrdə Azərbaycanda zərdüştiliyin olması barədə məlumat verilirmi? – Alban tarixçisi M.Kaqankatuklu bildirir ki, “Təkəbbürlü İazkertin vaxtında şeytan onun içindəki fikri alovlandırdı və körüklədi. Ən sərt əmr Aluanka/Albaniyaya gəldi... moqların təliminə (zərdüştiliyə) tabe olmaq. “Fars qoşunları bizim ölkəyə soxuldu. Həmçinin <fars> sarayından başqa bir çoxsaylı süvari qoşun da gəldi. Bütün bunlardan başqa, onlar özləri ilə həm də <zərdüştü kahinlərin> 300 təbliğçisini gətirib ölkəni parçaladılar. Onlar bəzilərini tovlayıb öz tərəflərinə çəkildilər... <Fars> şahının əmrinə görə onlar hamını məcbur edib deyirdilər: “Əgər siz xoşluqla bizim dini qəbul etsəniz, onda <şah>ın mükafat və ehtiramına layiq görülmək və şah vergilərindən azad ediləcəksiniz, əgər siz bunu xoşluqla etməsəniz, onda biz <bütün> kəndlərdə və aqaralarda (iri torpaq sahəsi; malikanə) məbədlər qurmaq, onlarda vram atəşi (müqəddəs zərdüştü atəşi) yandırmaq, moq və moqpetləri sizin ölkədə din xadimləri qoymaq əmri almışıq. İnadkarlıq göstərənlər edam ediləcək, onların arvadları və uşaqları ölkədən qovulacaq”. Əgər bu məlumata əsaslan-saq, onda alban əhalisinin arasından bəziləri tovlana-raq bu dini qəbul etmişdir. Albaniya və Armeniyanın birləşmiş qoşunları üsyan qaldırmış və zərdüştiliyin bu ölkələrdə yayılmasının qarşısını almışdılar.

Anqro-Manyu/ Əhrimən kimdir?

“Avesta” bildirir: “Devlər devi, ölümsəçən Anqro-Manyu Qaranlıq dünyasının şimal torpaqlarından yüyürüb gəldi” (Videvdad, Fraqard 19). İlk zərdüştilərin müasiri olan Assuriya mətnlərində şimal torpaqlarından gələn, umman-manda adlandırılan xalqlar haqqında danışılır. Bu ad altında kimmeriləri, sonra skifləri, sonralar isə midiyalıları nəzərdə tuturdular. M.Kaqankatuklu albanların mənşəyi haqqında danışarkən xatırladır ki, onlar da həmçinin şimal torpaqlarından gəlmişlər. Son illərin tədqiqatlarında əsaslı şəkildə sübut edilir ki, bütün adları çəkilən xalqlar türk mənşəli olmuşdur. Anqro-Manyunu/Əhriməni onun yaratdığı çoxlu Deva tərəfdarları əhatə etmişdi.

Zərdüştilikdə Xeyirlə Şərin mübarizəsinin mahiyyəti nədən ibarətdir?

Elmdə “zərdüştilik” adı ilə məlum olan din, əslində, şəra, yəni Anqro-Manyuya qarşı dayanan Xeyiri təcəssüm etdirən ali qüvvə Ahura-Mazdanın şərafinə (Yasna 8, 3-4; Yasna 57, 13 və b.) “mazdayasna” adlandırılır. Dünya bu iki yüksək qüvvə: Ahura-Mazda/Hörmüz və Anqro-Manyu/Əhrimən tərəfindən yaradılmışdır. Bu zaman “Avesta”da, onun ardınca isə digər zərdüşti kitablarında xüsusi vurğulanır ki, Ahura-Mazda zərdüştilərin-iranlıların, Anqro-Manyu isə zərdüştilərlə mübarizə aparan devlərin/iblislərin və turların/turanlıların yaradıcısı olmuşdur.

Zərdüşt tərəfindən təbliğ edilən Ahura-Mazda/Hörmüz dini

“Avesta”da “ən böyük, ən yaxşı, ən gözəl” və yeganə düzgün din adlandırılır (Yasna 12, 9). Eyni zamanda “Avesta” ona qarşı dayanan, “devapərəstlər” və ya “büt-pərəstlər” adlanan, Anqro-Manyu tərəfindən təbliğ edilən digər “yanlış” dini təlimin olmasını da etiraf edir.

Zərdüştilikdə xeyirlə şər in mübarizəsinin mahiyyəti Ahura-Mazdanın şər qüvvəsi, zərdüştilik əleyhinə olan bütün güclərin yaradıcısı və rəhbəri kimi zərdüştilərə qarşı dayanan Anqro-Manyu ilə mübarizəsindən ibarətdir. Ahura-Mazdanın başçılığı altında zərdüştiliyə aid olan nə varsa hamısı xeyir, Anqro-Manyunun başçılığı altında zərdüştiliyə qarşı dayananların isə hamısı şərdir. Ahura-Mazdanın etdiyi hər bir şey xeyir, Anqro-Manyunun etdikləri isə şərdir. “Avesta” məqsədli şəkildə zərdüşti tərəfdarlarının müsbət, zərdüştiliyə qarşı dayanan mifik qəhrəmanların, tayfaların və tarixi şəxsiyyətlərin mənfi surətini yaradır.

Zərdüşti tərəfdarı Viştaspa və zərdüşti düşməni turanlı Arcasp arasındakı müharibənin nəticələrinə görə məlumat verilir ki, iranlılar qeyri-iranlılara qalib gəlmişlər (Denkart). Bu isə birmənalı şəkildə təkcə dini fərqlə deyil, həm də zərdüştilərin və büt-pərəstlərin etnik fərqlinə işarədir.

Büt-pərəstlik – zərdüştiliyə qarşı dayanan dindir

Anqro-Manyunun başçılıq etdiyi zərdüştilik düşmənləri zərdüştilikdə “devapərəstlər” və ya “büt-pərəstlər” adlandırılan dini təbliğ edirlər (Yaşt, 19, 87 və s.). Zərdüştilər onları “düşmən”, “rəqib”, “dost olmayan” (Yaşt 2, 12; Yaşt 10, 34 və s.); “şərdanışan” (Yasna 65, 7; Videvdad 18, 17); “şər işlər edənlər” (Yasna 51, 10; Yasna 57, 25 və s.), “yalançı”, “əclaf”, “cinayətkar” (Yasna 9, 11) və s. adlandırırlar. Anqro-Manyunun yaratdığı divlərdən hər birinə “Avesta” hansısa bir mənfi keyfiyyət yazır. Onların arasında: Druc (o həm də uydurma və yalandır); Pitaona – qatil (Yaşt, 19, 41); Tarvi və Zairi (aclıq və susuzluq) vardır.

Pairika – dişi dev varlıqlardır, adətən, yatularla – cadugərlərlə cütlükdə xatırladılır (Yasna 9.32). Buti/Buta; “hiyləgər, kinli ölüm”, ölüm xəbərçisi: [insanın] ölmək vaxtı gələndə ölüm xəbərçisi onun bədənində güclü istilik yaradır ki, bu da ölümə səbəb olur (Videvdad, 19). Türkdilli xalqların rəvayətlərində pairiklər/pərilər gözəl, xoşsifət qız simasında

xeyirxah ruhlar kimi çıxış edirlər. Azərbaycan mifologiyası ələməsində Buta atəşi təcəssüm etdirən Ali ilahə kimi simvollaşdırılır. Büt-pərəstlərin qurbankəsmə ayini (Yasna 44, 20) və hallüsinasiyaedici içkilər ayinləri də Zərdüştin tənqidinə məruz qalır (Yasna 32, 14; Yasna 48, 10). Keyxosrov da öz babası Franqrasyanı öldürərək Çayçast gölü ətrafındakı büt-pərəst məbədlərini məhv edir (Yaşt; 5.49; 17.38, 41, 43; 19.36, 74, 77, 93)

Turanlılar və onlara qohum qəbilələr zərdüştiliyə qarşı çıxan xalqlardır

“Avesta” turlar, turanlılar xalqı (Videvdad: 13.39; Yaşt: 5.41, 54, 73, 81; 13.38, 17.38, 42, 55-56, 19, 56-58, 60, 62), Danu [Yaşt: 5.73; 13.37-38; 19.41] və Vaesaka (Yaşt: 5.54, 57) turan tayfaları, Asaban turan soyu (Yaşt: 5.73) barədə məlumat verir. Varesav (Yaşt: 19.41), Kar və Var (Yaşt: 5.73) kimi türk döyüşçülərinin adları barədə məlumat verilir. Hökmdarı Arcasp olan “hyaon” xalqı (Yaşt: 17. 50-51; 19.87) barədə məlumat verilir. Müxtəlif hyaon soylarının nümayəndələri Arcaspın tərəfində zərdüştilərə qarşı çıxış etmişlər: Aštaarvant (Yaşt: 17.50), Vandarmılanış (Yaşt: 3.116), Peşana (Yaşt: 5.109; 19.87), Spincauruşka (Yaşt: 17.51), Tantriyavant (Yaşt: 5.109; 17.51; 19.87), Humayaka (Yaşt: 5.113). Sonralar “hyaonlar” A. Marsellinin [2, XVIII, 6, 22; XIX, 1.7-8; 2.3] xatırladığı türklərlə, hunlarla, eftalitlərlə və hionitlərlə əlaqələndirilir. Hyaonlar/hionitlər haqqında danışarkən “sivri qalxanı və şiş təpəli dəbilqəsi olan qəzəbli müzəffər Ašta-arvant”ın adı çəkilir (Aşi himni, Yaşt IX, 50). Baş geyiminin bu xüsusiyyətləri çoxlu tədqiqatçılara, farsların “saka tiqrahauda”, yəni “şişpapaqlı saklar” və ya şiş təpəli papaqlardan və ya dəbilqələrdən istifadə edən saklar adlandırdıqları hyaonları düzgün olaraq Herodotun ortokoribantilərinə aid etmələrinə əsas verir. Videvdadın “Coğrafiya poeması”nda bildirilir: “Mən, Ahura-Mazda, ən yaxşı ölkələrdən və məskunlaşma yerlərindən soqdlərin məskunlaşdığı Qavanı yaratdım. O zaman ona əks olaraq Anqro-Manyu çox zərərli “skaiti”ni quraşdırdı”. V.İ. Abayevin fikrincə, “skaiti” sözü “saklar” etnonimindən yaranmışdır və “skifiya” mənasını verir. “Avesta”da və sonrakı zərdüştilik kitablarında zərdüştiliklə mübarizə aparan başlıca şəxslər kimi (Anqro-Manyu/Əhrimənlə yanaşı) Acdahakın, Franqrasyanın, turlar və turanlıların başçılarından (Videvdad: 13.39; “Yaşt”: 5.41, 54, 73, 81, 13.38; 17.38, 42, 55-56, 19.56-58, 60, 62) və hyaonların/hionitlərin hökmdarı Arcaspın adı çəkilir.

چو دشمن جمعیان سپند و نه چنر
 برآمد خروش از دود پرده ای
 بگردار دیار شد آن زرمگاه
 دروشت کشتی که پر خون سد
 هم آگه برآمد تکیه تنه باد
 ز پیرشان همه بر کما گرفت
 ندیدند هیچ رخ کروان نبرد
 ابا رستم و کیو و کوز و روطوس

بگویم ناچار یکدست نیز
 جهان پشت از ناله گرنای
 نه خورشید تابنده روشن
 خور از چرخ گردنده پروان سد
 که مرکز کپس آنرا اندر و بیا
 بماند اندران شکستنی شکفت
 می خاک بر داشت از جنگ مرد
 ز قلب سپاه اندر آورد کوس

اگر سپهر بر تن بکشتن و نیم
 بر قند شمشیر و زوین کج
 سپاه اندر آمد سی فوج
 بغیر اندر آورد و چه سپهر
 سواران ترکان که روز و نیک
 پیابان همه سر بر خون گرفت
 چو کیمبر و آن حش با و دید
 و ما و برآمد ز قلب سپاه

و گرنی تاج شاهی بنیم
 کشید سپهر بر سد و نیک صف
 بدانشان که بر خیزد از آب موج
 که را نبرد بر تن خویش مهر
 زبون داشتند شکیلا و پیک
 دل یک ز یک طبع خون گرفت
 دل و محبت ایرانیا نشان و دید
 ز یک دست رستم ز یک دست شاه

Franqrasyan/Əfrasiyab/ Alp Ər Tonqa kim olmuşdur?

“Avesta”da xatırladılan Franqrasyan kim olmuşdur?” sualının cavabı islamaqədərki Azərbaycan türklərinin zərdüşti olub-olmamaları probleminə aydınlıq gətirə bilər. “Avesta”da Franqrasyan – zərdüştilərin ən qatı düşmənləri olan turların, turanlıların başçısı kimi xatırladılır (Yaşt: 5, 41; 17.38, 42; 19.56-63, 77, 82, 93). Pəhləvi zərdüşti mətnlərində Franqrasyan fars şahı Mənuçöhrü məğlub edib 12 il ərzində fars taxtında oturan Frasiak adı altında xatırladılır. “Denkart” adlanan zərdüştilik kitabında o həmçinin Frasiyab adı altında xatırladılır və zərdüştiliklə mübarizə aparmaqda davam edir. Firdovsidə o, Əfrasiyab adı altında xatırladılır və onun zərdüştilərlə çoxillik mübarizəsi ətraflı təsvir edilir. XI–XII əsr müəllifləri Yusif Balasaqunlu (1020–1075) və Mahmud Qaşqarlı (1029–1105) xüsusi olaraq qeyd edirlər ki, Firdovsinin Əfrasiyab adı ilə xatırladığı şəxs, əslində, böyük türk sərkərdəsi və dövlət xadimi Alp Ər Tonqadır. Çoxlu orta əsr müəllifləri də həmçinin Əfrasiyabı “türklərin şahı”, “türklərin xaqanı”, türk hakim sülalələrinin əcdadı adlandırmaqla türk hesab edirlər. Zərdüştlər ilk olaraq Ahura-Mazda dinini (zərdüştiliyi) qəbul etməyi Əfrasiyaba təklif etmiş, lakin o imtina etmişdi, çünki həmin zamanlarda onun əcdadları (artıq əsrlər ərzində) özlərinin büt-pərəst dinini (çoxtanrıcılıq) təbliğ edirdilər [hazırda bu din elmdə tenqriçilik/tanrıcılıq adlandırılır]. Müasir xristianlıqdan və islamdan (onlar müxtəlif xalqları vahid ideologiya əsasında birləşdirir) fərqli olaraq, zərdüştilik etnik din (bir xalqın dini) olmuşdur. Əfrasiyab öz xalqının başçısı idi və onun tərəfindən etnik zərdüşti dininin qəbulu başçılıq etdiyi tur/turan xalqını assimilyasiya ilə təhdid edirdi. Əfrasiyabın bu hərəkəti onun xidmətlərinin siyahısında ən başlıcası hesab olunur. Əfrasiyabın həmfikirləri arasında, orta əsr ərəb müəlliflərinin məlumatlarına görə, “Atropatena/Adorbayqan/Azərbaycan” adlı ölkəni yaratmış Atropatın nəsilələrindən biri olan Ajdahak-Bivarasp olmuşdur. Əfrasiyabın digər silahdaşı zərdüşti şahı Viştaspa qarşı ilk müharibəyə başlayan və müharibə gedişində həlak olan Arcasp adlı şəxs idi.

Əfrasiyab bütün həyatını öz xalqını zərdüşti hökmdarların təcavüzündən müdafiə etməyə həsr etmişdir. Ona qədər tarixin müəyyən dövründə fars taxtını

onun həmfikirlərindən biri olan Ajdahak-Bivarasp tutmuşdur. Əfrasiyab tez-tez zərdüştilərə qalib gəlməyə nail olurdu. O hətta 12 il fars taxtında oturmağa nail olmuşdu. “Avesta” bildirir ki, onların hər ikisi: Əfrasiyab və Acdahak zərdüştilərlə müharibədə qətlə yetirilmişdir. Əfrasiyab tez-tez Azərbaycanda olurdu, orta əsr müəlliflərinin məlumatlarına görə, o, Arandakı daş qalada yaşamışdır. Fars-zərdüşti şahı Keyxosrov Əfrasiyabı qətlə yetirdikdən sonra onun himayə etdiyi turların/turanlıların Urmiya gölünün yaxınlığındakı ziyarətgahlarını dağıtmış və onların yerində zərdüşti məbədləri tikdirmişdi.

Əfrasiyab İran taxtında

Fars mənbələri bildirir ki, Əfrasiyab Urmiya gölünün yaxınlığında Azərbaycanın ilk paytaxtı Qanzak şəhərinin təməlini qoymuşdur (müasir Təxti-Süleyman xarabalıqları). Türk müəllif Övliya Çələbi bildirir ki, Əfrasiyab “hazırda onun əcdadlarının məzarlarının göründüyü yerdə” Naxçıvan şəhərini tikmişdir.

Əfrasiyab həm də Alp Ər Tonqadır

XI–XII əsrlər müəllifləri Yusif Balasaqunlu (1020–1075) və Mahmud Qaşqarlı (1029–1105) xüsusi qeyd edirlər ki, Firdovsinin Əfrasiyab adı altında xatırladığı şəxs, əslində, böyük türk sərkərdəsi və dövlət xadimi Alp Ər Tonqadır.

Türk bəyləri arasında adlı-sanlı olanlar çoxdur, onlar qüdrətli hökmdarların çoxundan daha şöhrətli dirlər. Onların arasında məşhur igid – Alp Tonqa var və onun şöhrəti hamı üçün əbədi olaraq əzizdir. O seçilmiş böyük adam idi, igidlikdə məşhur, ağıl və müdriklikdə qüdrətli idi. Bu dünya nə qədər cəsarətli, güclü və hökmran insanı əbədi cansıza çevirir! Taciklər onu Əfrasiyab adlandırırlar. Öz təbəələrinə başçılıq edəndə, hakimiyyətini sonsuz həddə qədər möhkəmlətmək üçün, ona müdrik və cəsarətli olmaq yaraşır... *Yusif Balasaqunlu (1020–1075-ci illər).*

Doğrudanmı, Alp Ər Tonqa ölmüş, murdar (pis) dünya isə qalmışdır? *Alp Ər Tonqanın ölümü barədə xatirə ağısından. Mahmud Qaşqarlı (1029–1105-ci illər).*

Əfrasiyab Azərbaycan şəhərinin bünövrəsini qoymuşdur

Fars mənbələri bildirir ki, Əfrasiyab Urmiya gölünün yaxınlığında Azərbaycanın ilk paytaxtı Qanzak şəhərinin təməlini qoymuşdur (müasir Təxti-Süleyman xarabalıqları). Türk müəllif Övliya Çələbi bildirir ki, Əfrasiyab “hazırda onun əcdadlarının məzarlarının göründüyü yerdə” Naxçıvan şəhərini tikmişdir.

Əfrasiyab türklərin şahıdır

Frafiab – türklərin şahıdır. *Dinavəri (815–896-cı illər)*.

Türklərin xaqanı Əfrasiyabın əcdadı Türk ibn Yafəs ibn Nuh olmuşdur ki, onu həmçinin Karkın çağırırdılar [*Əl-Karşi (IX əsr)*, Göbe R. 1967, *Dokumente zur geschichte der Iranischen Hunnen in Baktrien und Indien. Band I. Wiesbaden: Otto Harrassowitz*].

Frafiat türkdür; Frafiat türk torpaqlarının hökmdarıdır; Frafiat – türklərin şahıdır. *Təbəri (839–923-cü illər)*.

Əfrasiyab döyüşə hazır vəziyyətdə gəlmişdi, özü ilə yüz min türk gətirmişdi. *Firdovsi (935–1020-ci illər)*.

Uca Allahın istəyi bu idi ki, həmin vaxt keçmiş dövrlərin tarixi yenidən başlansın və keçmiş padşahların əməllərinin tərzində getsin, insanlara isə əvvəllər heç vaxt ağıllarına belə gətirmədikləri xoşbəxtlik bəxş edilsin, ona görə də o, iki böyük kökdən dünyanın hökmdarını, ən böyük sultanı yaratdı, belə ki, onların ailəsindəki şahlıq və rəhbərlik böyük Əfrasiyaba qədər atadan oğula keçmişdir. *Nizamülmülk, Səlcuq sultanının vəzir, XI əsr*.

Qiyamət gününə qədər adı xeyirxahlıqla xatırlanacaq bütün böyük hökmdarların xeyirxah vəzirləri olmuşdur. O cümlədən, Əfrasiyabın da Visenin oğlu Piran kimi vəziri var idi. *Nizamülmülk, Səlcuq sultanının vəziri, XI əsr*.

Türklərin şahı Əfrasiyab. *Şihabəddin Məhəmməd ən-Nasəvi (1010–1075-ci illər)*.

Qaraxanilər özlərini “Əfrasiyabın evi”, hökmdarlar isə özlərini “Əfrasiyab nəslindən olan Türküstan xanları” adlandırırdılar. [*Molla Musa Səyram. Tarixi-Əmniyə. Urumçi: Şinjan xəlk nəşriyyat, 1989; Материалы по истории. Средней и Центральной Азии X–XIX вв. Ташкент, ФАН Уз. ССР, 1988*].

Türkün oğlu, Rışmanın oğlu, İnatın oğlu, Buşenqin oğlu Əfrasiyab 12 il İrani idarə etdi. *Biruni (973–1048-ci illər)*.

Əgər o, Aydırsa, onda biz Günəşik, əgər o, Keyxosrovdursa (qədim İran şahı), onda biz – Əfrasiyabıq (Məhin-Banu bu barədə Şirinə bildirir. *Nizami Gəncəvi (1141–1209)*. *Nizami onları müxtəlif etnik-mədəni cəmiyyətlərə aid edərək fars Keyani Xosrovu və türk Əfrasiyabı qarşı-qarşıya qoyur*.

Türk Frafiab (bütün türklərin atası hesab olunur) fars hökmdarı Keyxosrov tərəfindən Şerverranda, Azərbaycanda öldürülmüşdür. *Məsudi (896–956)*.

Əfrasiyabın ölümü

Türk qadını ilə evli olan fars şahı Keykavusun Siyavuş adlı bir oğlu dünyaya gəldi. Ögey anası tərəfindən əsasız ittiham edilən Siyavuş edam təhlükəsi altında anasının vətəninə qaçdı və Franqrasyanın yanında xidmətə başladı, hökmdar onu öz qızı Firəngizlə evləndirdi. Onların Keyxosrov adlı oğlu doğuldu. Saray fitnələri nəticəsində Siyavuş Franqrasyana xəyanətdə ittiham edilir və edam olunur. Keyxosrov İrana qaçır və fars hökmdarı olur. Zərdüşti mətnlərində deyilir ki, Franqrasyan öz nəvəsi Keyxosrov tərəfindən “Çayçast gölünün yaxınlığında” (müasir Urmiya, Azərbaycan) qətlə yetirilmişdir. “Anonymous charonicle, Modjmela tewarikh” adlı mənbədə yazılır ki, Əfrasiyabın İranda hökmdarlığı 12 il davam etmişdir, o öz nəvəsi Kei-Khosrou tərəfindən Azərbaycanda qətlə yetirilmişdir. Şihabəddin Məhəmməd ən-Nasəvi məlumat verir ki, “türk şahı Əfrasiyab” Aranda Sind Səvarix qalasında məğlub olmuşdur. Hər üç halda mənbələr Əfrasiyabın Azərbaycanda ölməsi barədə məlumat verir.

Azərbaycan coğrafiyası – Əfrasiyab

Şaburan – “Bab əl-Əbvab (Dərbənd) vilayətində şəhər-cik. Orada Bican quyusu var. Bu, dərin quyudur. [Türklərin] hökmdarı Əfrasiyab farsların [hökmdarı] Bicana qalib gələn zaman onu öldürməməyi, əzablara düşar etməyi qərara aldı, çünki o, döyüş vaxtı Bicandan çox çəkmişdi. Onu qandalladı, həmin quyuda dustaq etdi və dəşiyi böyük daşla bağladı. Zərdüşti sərkərdəsi Rüstəm gizlicə quyuya girdi və onu oğurladı. O, daşı quyunun dəşiyindən kənara itələdi və Bicanı farslar ölkəsinə gətirdi. Bican öz ölkəsinə qayıtdı, daş isə orada qaldı.

Burada Diclə əl-Xanazir çayı [axır] ki, onun haqqında “Şahnamə”də xatırladılır. Burada digər ölkələrə daşınan boyaqotu bitir”. *Bakuvi*

Şabran – Bab əl-Əbvab (Dərbənd) ərazisindədir. Deyirlər ki, [farsların hökmdarı] Bijan [türklərin hökmdarı Əfrasiyab tərəfindən] buradakı “çuxurda və ya quyuda” saxlanmışdır. *Sadiq İsfahani. Takvim əl-Buldan*

“Aranda **Sind Səvarix qalası** hündür bir qayadakı mağaradır. Orada bulaq var və onun altında su dəyirman çarxını fırladır. Bu dəyirman qorunub saxlanılmışdır, çünki qala onu qoruyurdu. Deyirlər ki, bu mağara fars hökmdarı Kay-Xusraunun öz ana babası, türk şahı Əfrasiyaba qalib gəldiyi yerdir”. *Şihabəddin Məhəmməd ən-Nasəvi*

Naxçıvan qalası və ya Nakşicihan – “əsas qədimdə turan şahı Əfrasiyab tərəfindən qoyulan şəhər. Hazırda [hələ də] onun əcdadlarının dəfn olunduğu məzarlar görünür. Onun hökmdarlığı zamanı Naxçıvan [vilayəti] o qədər abad olmuşdur ki, onun tarlalarında bir dənə də olsun boş yer tapmaq qeyri-mümkün idi”. *Övliya Çələbi, “Səyahətlər kitabı”*

Qanzak. Adurbadaqan kustunda [Adurbadaqan kustu/vilayəti – şimal qrupu vilayətləri: Azərbaycan, Albaniya Sasanilər imperiyası tərkibində] turanlı Frasiyak [turanlıların şahı Əfrasiyab] tərəfindən Qanzak şəhəri [Makedoniyalı İskəndər imperiyasından çıxdığı dövrdə Azərbaycanın paytaxtı] tikilmişdir. *Şəhrestaniha-yi Eranşah (İran şəhərləri).*

Çeçist gölü. Kayxosrovdan isə Frasiyaqın qətlə yetirilməsi və Çeçist gölü yaxınlığındakı bütxanaların dağıdılması kimi fayda olmuşdur... Bütperəstlikdən və devalara pərəstiş etməkdən çəkinin, çünki aydındır ki, Keyxosrov Çeçist gölünün yaxınlığındakı bütxanaları məhv etməsəydi, onda... qarşıdurma (zərdüştilərlə zərdüştilik əleyhinə olan devalar arasında – H.H.) daha da güclənəcəkdə. *(Ağıl ruhumun mühakiməsindən iqtibas [Dadestan-i menəq-i xrad])*

Zərdüsti mətnlərinə görə Adurbadaqan coğrafiyası

● Əlburz dağı 800 il ərzində böyümüşdür, halbuki sayı iki min iki yüz qırx dörd olan digər dağlar Əlburz dağından törəmişdir. Onların arasında Əsnavənd dağı da var. Əsnavənd dağı – Adurbadaqandadır *(Bundaxışdən iqtibas, 12. Dağların xassələri haqqında).*

● Zahavay çayı – Adurbadaqandan Parsda/Farsdakı dənizə axır *(Bundaxışdən iqtibas, 20, Çayların xassələri haqqında).*

● Sped çayı – Yer hökmdarı kimi Ajdahak Əhriməndən dünya üzərində minillik hakimiyyət aldı. Sped çayı Adurbadaqanda yerləşir: deyirlər ki, burada Dahak Əhriməndən yardım xahiş etmişdir *(Bundaxışdən iqtibas, 20, Çayların xassələri haqqında).*

● Çiçast gölü – Adurbadaqanda [yerləşir], onun suyu isti və zərərsizdir, çünki orada heç bir canlı yoxdur. Onun mənbəyi Frahv kard gölü ilə bağlıdır. O, “İnsan gözü bənzəyən” göllər siyahısında ilk hesab olunur *(Bundaxışdən iqtibas, 22, Göllərin xassələri haqqında).*

● Keyxosrovun hökmdarlığına qədər Guşasp atası dünyaya hamilik etdi, Keyxosrov Geçist gölünün ətrafındakı bütxanaları dağıdanda isə (bu atası) atın yalına yüklədi, qaranlığı və zülməti qovdu və (yeri) işıqlandırdı ki, bütxanaları dağıda bilsin. Guşasp atası [Keyxosrov tərəfindən] elə həmin yerdə, Əsnavənd dağı yaxınlığındakı od səcdəgahında quraşdırıldı *(Bundaxışdən iqtibas, 17, Alovun (atəşin) xassələri haqqında).*

Şərh:

● *Sped çayı – Ajdahaka yardım göstərmək üçün Əhrimənin yaratdığı mənəvi güclərin qüvvətli olduğu yerdir. Sped/Sepid çayı Adurbadaqanda, Elburs dağ sisteminin cənub yamacından axır və Xəzər dənizinə tökülür (müasir İran). Tədqiqatçılar Zahavay çayını müəyyənləşdirməyə nail ola bilməmişlər.*

● *Adurbadaqanda yerləşdirilən Əsnavənd dağı və Çiçast gölü Franqrasyan tərəfindən qorunan, zərdüştiliyə zidd bütxanaların yerləşdiyi yer kimi göstərilir. Gətirilən iqtibasdan aydın olur ki, Çeçist gölünün yaxınlığında bütperəstlərin və devaya sitayiş edənlərin zərdüştiliyə zidd məbədləri olmuşdur. Onların dağıdılması və “Adurbadaqanda Çeçist gölünün yaxınlığında, Əsnavənd dağıda atəş səcdəgahı olan yerdə” zərdüsti “Çuşasp atası”nın quraşdırılması yalnız Əfrasiyabın Keyxosrov tərəfindən öldürülməsindən sonra mümkün olmuşdur. Yaşda Çeçist/Çayçasta gölünün yaxınlığında Franqrasyanın ölməsi şəraiti barədə məlumat verilir (Aşi himni, Yaşı 17, Ard-yaşı, 38, 42).*

Ajdahak kimdir?

“Avesta” ənənələrində Əhrimən tərəfindən “möminliyi və dünyanı məhv etmək üçün” yaradılan, zərdüştiliyin düşməni Ajdahak-Bevarasp turanlıların əsas devalarına aiddir. “Avesta” onu “mömin varlıqları məhv etmək üçün yaradılan dev Drucdan da güclü, kinli, təhlükəli varlıq” adlandırır (Xom-yaşt 8). Ajdahak-Bevarasp İlan, Əjdaha və İnsan simasında təqdim edilir.

Ajdahak İran taxtını tutmaq üçün dəvət edilir. “Cəmşidlə xalqın əlaqəsi qırılan vaxt” qarışıqlıqlar alovlandı və nəhayət, İran əsilzadələri daxili nifaqlara (vətəndaş qarşudürməsinə) son qoymaq üçün barəsində qorxulu, qətiyyətli hökmdar kimi danışılan Ajdahakı şahlığa çağırdılar. Ajdahak İran taxtını tutdu və onun əmrinə görə Cəmşid edam edildi (*Papakın oğlu Ərdəşirin əməlləri kitabı*, XII 11).

Ajdahak-Bevarasp “Azərbaycan” adlı ölkənin yaradıcısının əcdadıdır

Orta əsr fars zərdüştü mətnlərində Ajdahakın adı Ajdahak-Bevarasp kimi yazılır. Ərəb müəllifləri əl-Müqəddəsi (m. X əsr) və Yaqut əl-Həməvi (m. XII–XIII əsrlər) bildirirlər ki, Bevarasp Azərbazın/Atarpatın (o, mənşəyinə görə skif olmuşdur) əcdadı olmuşdur, Azərbaz/Atarpat isə Azərbaycan adlı ölkəni yaradan və onun sərhədlərini müəyyənləşdirən şəxsdir. Ərəb müəllifləri əl-Müqəddəsi (m. X əsr) və Yaqut əl-Həməvi (m. XII–XIII əsrlər) bildirirlər ki, Ajdahak “Azərbaycan” adlı ölkənin yaradıcısının əcdadlarından biri olmuşdur.

Ajdahakın hökmdarlığının sonu. Yer hökmdarı kimi Ajdahak Əhriməndən dünya üzərində minillik hakimiyyət aldı (Bd, 74). Ajdahak İmini öldürərək Persiya (Fars) hökmdarına çevrilir və zərdüştü Traetaon (pəhləvicə Afridun, Fredon) tərəfindən məğlub edilənə qədər hökmdarlıq edir, sonuncu onu zəncirlə bağlayır və Dəməvənd dağının vulkanik dəliyindən asır. Zərdüştiliyə görə, dünya tarixinin sonunda, Xeyir və Şərin son döyüşləri vaxtı Ajdahak qandallardan qurtulacaq və qətlə yetiriləcək. Avestaya görə, Franqrasyan və zərdüştü dininin digər düşmənləri kimi, Ajdahak da özünün şər əməllərinə görə ölümə layiqdir və ona görə də xüsusi cəzaya məruz qalacaq (*Bundaxişn*, 68).

Arcasp kimdir?

Turan xalqlarından biri hyaonların/hianitlərin hökmdarı devapərəst/bütpərəst Arcasp olmuşdur, zərdüştü mətnləri onu “yalançı yaramaz”, “devalara ehtiram göstərən yalançı”, hyaon xalqını isə “kinli və talançı” adlandırır (Zam himni, Yaşt, XIX, 87), (Aşi himni, Yaşt IX, 50), (Quş himni, Yaşt VII, 51). Arcasp Viştaspın mazdayasna/zərdüştü dinini qəbul etdiyini öyrənib ona bu dindən imtina etmək tələbi ilə müraciət edir. Buna cavab olaraq Viştasp Arcaspa müharibə elan edir [Zarera haqqında rəvayət (Ayadqar və Zareran)]. Döyüşün nəticəsində zərdüştilər qələbə qazanırlar, Arcasp isə həlak olur.

Zərdüştilərin türklər üzərində qələbələrinə həsr olunan bayramlar (Biruniyə görə)

Tir-Mah ayının on üçüncü günü fars xalqının Əfrasiyabın hökmdarlığından azad edilməsi bayramı olmuşdur.

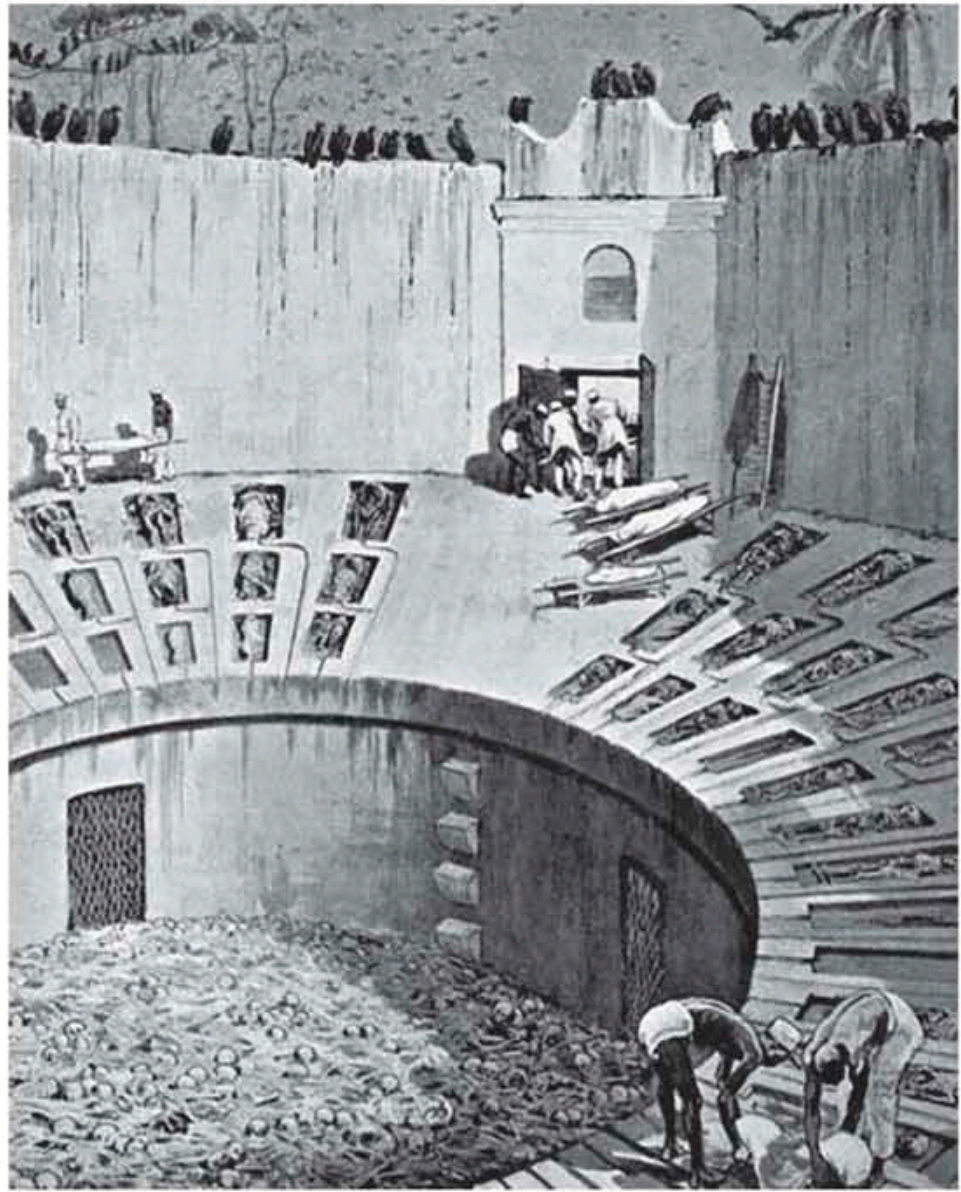
Mir-Mah ayının on altıncı günü Mihrican adlandırılır. Farslar bu günü Afridunun Ajdahak Bivarasifə/Bivaraspa hücum etməsi və onun fars taxtından qovulması bayramı kimi qeyd edirlər.

Mir-Mah ayının iyirminci günü – Afridunun Ajdahak üzərində qələbəsi və sonuncunun əsir alınması günüdür, Böyük Mihrican adlandırılır.

Aban-Mah ayının onuncu günündə Ajdahak-Bivaraspın Afridun tərəfindən əsir götürülməsinə və Afridunun hökmdar olmasına həsr olunmuş bayram qeyd edilir.

Dey-Mah ayının on altıncı günü – Afridunun Ajdahak-Bivaraspa taxtından kənarlaşdırıldığı, İranın türklərin hakimiyyətindən azad edilməsi bayramıdır.

Zərdüştülərin və türklərin dəfn ayinləri

Zərdüştülərin ölənlərə münasibəti türk ənənələrindən tamamilə fərqlənirdi. Zərdüştilər öz ölümlərini torpaqda basdırmırdılar. Zərdüştü ənənələrinə görə, kim ölüsünü torpağa basdırırsa, 500 “at qamçısı” zərbəsinə məruz qalmalıdır. Zərdüştilər ölüni “Sükut qüllələri”ndə saxlayırdılar, həmin qüllələr sümük saxlancları (ossuari) hesab edilirdi. Onlarda ölü bədənlərinin qoyulduğu şəbəkəli sahələr var idi, onları sonra quşlar dimdikləyirdi. Ətdən ayrılmış sümüklər topa halında yığılırdı. Sümüklər son parçalanma məhsulları yağış suyu ilə yuyulana qədər çürüməkdə və dağılmaqda davam edirdi. Zərdüştilər ölünün torpaqla və atəşlə hansısa bir təmasıdan qaçırdılar. Bu ənənə onunla bağlıdır ki, zərdüştilikdə ölü bədən “natəmiz” hesab edilir və ona görə də o, torpağa və atəşə verilməməlidir. Zərdüştilər ölüm anından etibarən ölüyə yüksək dərəcədə yoluxucu bir şey kimi baxırdılar. Ona yalnız peşəkar qəbirqazanlar və lazımi ehtiyat tədbirlərini bilən meyit daşıyıcıları yaxınlaşırdılar. Bu adamlar ömürlərinin sonuna qədər murdar hesab edilirdilər. Onlar atəşdən, sudan 30 addım yaxınlıqda və mərhumdan, digər şəxslərdən üç addımlıqdan yaxın ola bilməzdilər (Videvdad, 8, Dəfnətmə ayini). “Avesta” ölümlərin torpaqda dəfn edilməsi və onların yandırılması ayininin tətbiqinə görə günahı “meyitlərin basdırılmasını və odda yandırılması günahını icad edən mənfur Anqro-Manyu/Əhrimənin” üzərinə qoyur (Videvdad, Coğrafiya poeması, 12). Zərdüştilər tərəfindən pislənilən ənənələr ölümlərini bütün ehtiram əlamətləri ilə onların şərəfinə ucaldılmış yüksək kurqanlarda (təpələrdə) dəfn edən türk-skiflərin ənənələrinə tamamilə uyğundur. Türklərdə ölüyə müstəsna dərəcədə hörmətli münasibət var. Türklər arasında “ölülər kultu” müqəddəs hesab olunur. Kurqanlarda olmayan məzarlara belə müxtəlif növ məzarüstü abidələr qoyurlar. İslamaqədərki türklərdə meyitlərin torpağa dəfn edilməsi ilə yanaşı, meyitin yandırılmadan kömürləşdirilməsi ənənəsi var idi. Bu simvolik ayin ölmüş şəxsi skiflərin ali ilahəsi Tobitinin himayəsinə vermək anlamına gəlirdi (türk dillərində kömürləşdirmə “təpitmə” mənasındadır).

Zərdüştilərdə və türklərdə nikah ənənələri

Zərdüştilikdə onların “hvaetvada” adlandırdığı qan qohumluğu nikahı qanuniləşdirilmişdir. “Avesta”da yazılmışdır: “Mən hvaetvada təşviq edən... mazdayasna inancına and içirəm” (Yasna 12, 7-9). Hvaetvada nədir? Bu, yaxın qohumlar arasındakı nikahdır: ata qızıyla, ana oğluylla, qardaş bacısı ilə və i.a. Beləliklə, yalnız hvaetvada prinsipi ilə evlənməyə söz verən adam zərdüştü hesab edilə bilər. “Mömin Viraz haqqında” adlı zərdüştü kitabında yazılmışdır: “Virazın yeddi bacısı vardı və yeddi bacının hər biri Virazın arvadı idi”. Herodotun müasiri olan Lidiyalı Ksanf bildirir: “Zərdüştülərin kişiləri öz anaları ilə yaşayırlar. Onlar həmçinin qızları və bacıları ilə də əlaqəyə daxil ola bilirlər”. İosif Flavi (I əsr) bildirir ki, parfiyalı şahzadə Fraatak intim münasibətlərdə olduğu anası ilə cinayətkar sui-qəsdə daxil olaraq öz atası V Fraatı öldürmüşdür. I Şapur (239–272-ci illər) öz qızı ilə evlənmişdir və s. Zərdüştü təcrübəsində belə nümunələrə kifayət qədər çox rast gəlmək olar. Biruni bildirir ki, Zərdüşt əvvəlcə oğulların anaları ilə evlənmələrinə yol verməmişdir, lakin ilk fars-zərdüştü hökmdar Viştaspinin təkidi ilə bunu zərdüştiliyin şərti kimi əlavə etmişdir. Türklərə gəldikdə isə, onlar zərdüştülərin əksinə olaraq, evlənmə zamanı ciddi olaraq ekzoqam normalara riayət etmişlər. Onlarda hətta bir tayfanın nümayəndələri arasında nikaha yol verilməmişdir. Göstərilən normanın pozulması qovulmaqla və ya hətta ölümə hədələnirdi (Fəzlullah Rəşidəddin, Cəmi ət-Təvarix).

Zərdüştülərin və türklərin təqvim ənənələri

“Zərdüştü təqvimi” deyərkən qədim fars təqvimi nəzərdə tutulur. Qədim fars təqvimi haqqında məlumatlar Əhəməni hökmdarlarının (m.ə. V əsr) qayaüstü kitabələrində qeyd olunmuşdur. İl 12 ay günlərindən (30 gün üzrə) ibarət olmaqla 360 gün hesablanır. Fərqi tarazlaşdırılması üçün hər altı ildən bir 13-cü ay daxil edilir.

12 illik türk dövrü heyvan təqvimi barədə ilk yazılı məlumatlar VI–X əsrlərin runi mətnlərində xatırladılır. Qədim türk təqvimi barədə həmçinin erkən Çin mənbələri də məlumat verir. Biruni (973–1048-ci illər) 12 illik türk təqviminin illərinin və aylarının tam siyahısını göstərir. Mahmud Qaşqarlıya görə, təqvim türklərin ilk əcdadı Oğuz xan tərəfindən yaradılmışdır. Azərbaycanda bu təqvimdən XX əsrə qədər istifadə edilmişdir. Biruni və Mahmud Qaşqarlıda 12 ilin adlarının siyahısı üst-üstə düşür.

O dəli devalar və haparasi adlı bitkini və namadka bitkisinin budaqlarını odun yanına gətirəndə onlara ehtiram göstərən insanlar ("Avesta")

"Avesta" bildirir ki, dəli devalar və onlara ehtiram göstərən insanlar, "yəni devaya sitayiş edənlər/büt-pərəstlər odun yanına "haparasi" və "namadka" bitkilərini gətirməklə zərdüştilərin dini hisslərini təhqir edirlər. [Haparasi həmşəyaşıl ağacabənzər ardıc-arçı koludur. Arçı bir çox Mərkəzi Asiya xalqlarında tanrıya ətirli buxur vermək üçün istifadə edilir. Namadka, yaşıl, tər budaqlar, cavan zoğlar (İ.V.Rak)]. Türklər "haparasi"ni "ardıc", "artış", "arçın", "arçı" (QTL-DTC) adlandırırlar, o, sehrli təmizləyici atəşlə simvollaşdırılır ki, bu da onun "arı" – təmizlənmək, "arıt" – təmizləmək, "arığ" – müqəddəs türk sözlərindən yaranan adından görünür. Ona görə də türk xalqları üçün ritual təmizləmə məqsədilə yanan ardıc tüstüsü ayini ümumi hesab olunur, bunun nəticəsində şər ruhlar qovulur, böhtandan qorunulur. Altay, Qazaxıstan, Sibir türk xalqları, tuvinlər, yakutlar şər ruhları qovmaq üçün yanan ardıcın tüstüsünü xəstəyə

yönəldirlər. Yanan ardıcla qırğızlar və qazaxlar Novruz bayramından əvvəl, doğum ərafələrində öz evlərini buxurlandırır, qazaxlar və qırğızlar uşağı beşiyə qoymazdan əvvəl beşiyi də buxurlandırır, kumandilərdə ardıc tüstüsü ilə alaçıqları, eləcə də ölənlərin yaxınlarını və qohumlarını buxurlandırır. Ardıc Böyük ilahə – Ana ilə əlaqələndirilir, ona görə ki, N.A.Seroidin bildirdiyi kimi, ardıcı məhz dişi şimal maralları yeyir. Qırğız tədqiqatçısı B.A.Osmonova A.Asankanov və K.J.Maltayevə istinad edərək bildirir ki, "namadka" dedikdə qırğızlarda "ısırık çöp", özbəklərdə "isirik", azərbaycanlılarda "üzərlik" adlandırılan bitki nəzərdə tutulur və o, uğur talismanı, ev üçün amulet hesab edilir. Botanikada bu bitki Adi harmala (*Peganum harmala*) adlanır. Arçı və üzərliyin mistik keyfiyyətləri türk ənənələrində "Avesta"da təsvir edilən formada indiyə qədər istifadə olunur.

Arça-Ardıc

Bisütun kitabəsi məlumat verir ki, skiflər və midiyalılar zərdüştü olmamışlar!

Skiflərin və midiyalıların zərdüştü dininə aid olmaları barədə ən etibarlı məlumatlar midiyalı maq Qaumatanın rəhbərliyi altında farslara qarşı üsyanın yatırılmasından sonra, bilavasitə fars şahı I Daranın adından və rəhbərliyi altında tərtib edilən, m.ə. 521-ci ilə aid Bisütun kitabəsində bildirilir.

• **Bisütun qayasında yazılmışdır:** “Ahura-Mazda mənə [Daraya] kömək etdi. Ahura-Mazdanın iradəsi ilə mənim qoşunum midiyalıların qiyamçı qoşununu darmadağın etdi”. *Bisütun mətnində xatırladılan “Qaumata adlı maq” etnik midiyalı olmuşdur. Verilmiş halda Dara midiyalıların deyil, farsların tərəfində olan “Ahura-Mazdanın iradəsi ilə” midiyalıların üzərində qələbə çalmışdır. Bu mətn bəzi tədqiqatçıların Midiya maqlarını (tarixin həmin dövründə digər maqlar olmamışdır) zərdüştü kahinləri kimi təqdim etmək cəhdlərinin əsassız olduğunu göstərir.*

• **Dara bildirdi:** “Mən gələcə qədər heç kim maq Qaumatanın əleyhinə nəşə söyləməyə cəsarət etməmişdir. Sonra mən Ahura-Mazdaya dua etdim. Ahura-Mazda mənə kömək etdi”. *Bu mətndən aydın olur ki, midiyalı maq Qaumata Ahura-Mazdaya sitayiş etməmişdir, Dara isə “özünün Ahura-Mazdaya duası” sayəsində ona qalib gəlmişdir.*

• **Bisütun kitabəsində deyilir:** “Maq Qaumatanın dağıtdığı ziyarətgahı mən (Dara) bərpa etdim”. *Bu o deməkdir ki, midiyalılarda və farslarda din də, ziyarətgahlar da müxtəlif olmuşdur. Bu məlumatlardan*

aydın olur ki, saklar və midiyalılar farslara hamilik edən Ahura-Mazdaya sitayiş etməmişlər.

• **Şah Dara deyir:** “Bundan sonra mən qoşunla Sak ölkəsinə, saklara, tiqrahaudalara (yuxarısı sivri papaqlar daşıyanlara) qarşı yollandım. Bundan sonra mən çaya yaxınlaşıb salla üzdüm. Daha sonra sakları darmadağın etdim... Onların Skunx adlı başçılarını yaxalayıb mənim yanıma gətirdilər. Bundan sonra ölkə mənim oldu”. Hökmdar Dara deyir: “Həmin saklar dinsiz idilər və Ahura-Mazdaya sitayiş etmirdilər. Mən [isə] Ahura-Mazdaya ehtiram göstərirdim. Ahura-Mazdanın iradəsi ilə mən onlarla istədiyim kimi rəftar etdim”. *Bu mətnə açıqca söylənir ki, saklar “dinsiz olmuşlar və Ahura-Mazdaya ehtiram göstərməmişlər”, Dara isə onları inandırmaq üçün tədbirlər görməyə cəhd etməmişdir. Bu mətn tiqrahauda sakları barədə məlumat verir, Herodot isə yazır ki, Fars imperiyasının onuncu mahalında midiyalıların birlikdə “ortokoribantilər” də yaşamışlar. Mütəxəssislər sak-tiqrahaudaları və skif-ortokoribantiləri eyniləşdirir və hesab edirlər ki, bu adlar altında “sivriüclü papaqları olan saklar” nəzərdə tutulur”.*

Mühüm Əhəməni mənbəyi hesab olunan Bisütun kitabəsinin məlumatlarına əsaslanmaqla, demək olar ki, Dara sak-skiflərin və midiyalıların Ahura-Mazdaya pərəstiş etmədiklərini açıqcasına etiraf edir.

Qurudulmuş üzərlik

Zərdüştilərdə Yeni il

• Zərdüştü mətnlərinə əsasən, zərdüştilərin altı əsas bayramı vardır. Onlar qahambarlar adı altında məlumdur, bütün il ərzində mövsümlər üzrə paylanırlar: Yazın ortası, Yayın ortası, taxıl yığımı bayramı, heyvanların yay otlaqlarından qayıtmasının bayram edilməsi, Qışın ortası, fravaşının şərəfinə ziyafət verilməsinə həsr olunan bayram. Sadalanan bayramların fərqli əlaməti onların hamısının mövsümün əvvəlində deyil, ortasında bayram edilməsidir. O cümlədən Yaz bayramı yaz bərabərliyi günündə deyil, “yazın ortası”nda qeyd olunur. Zərdüştü bayramlarının siyahısında “Novruz” sözü və “Yeni ilin başlanğıcı” anlayışı yoxdur.

• Biruni (973–1048) və Ömər Xəyyam (1048–1131) söyləyirlər ki, farslarda Yeni il gününün bayram edilməsi ənənəsi fars şahı Cəmşid tərəfindən təsis edilmişdir. “Cəmşid yay gündönümünü, yəni Günəşin Xərçəng bürcündə yerləşdiyi 22 iyun gününü ilin başlanğıcı – Nauruz/Novruz kimi müəyyən etmişdir [Nauruz/Novruz gününü apriori olaraq yalnız yaz bərabərliyi günü ilə eyniləşdirənlər səhv edirlər – H.H.J.]. Ömər Xəyyam bildirir ki, ilk zərdüştü fars şahı “Quştasp/Vişasp da həmçinin Yeni il Günəşin Xərçəng bürcünə (22 iyun) daxil olması günündə qeyd etməyi əmr etmişdir.

Ö.Xəyyam bildirir ki, ənənəvi şəkildə Yeni il yay gündönümü günündə həyata keçirməyi sonrakı fars hökmdarları da davam etdirmişlər. Yeni ilin başlanması gününün dəyişməsi artıq IX əsrdə, farsların dövlət dininin zərdüştilik deyil, İslam dini olması ilə baş verdi. Beləliklə, zərdüştilik dinini ilk qəbul etmiş fars hökmdarı Quştasp/Vişaspdan başlayaraq zərdüştü dinini təbliğ edən sonuncu fars şahı III Yezdəgirdə (651-ci il) qədər Yeni il/Novruz müstəsna surətdə 22 iyunda, yay gündönümü günündə qeyd edilirdi (Ömər Xəyyam). Xəlifə Məmun (813–833-cü illər) ənənəni dəyişdi və Yeni il Günəş Qoç bürcünə çatan vaxt bayram etməyi müəyyənləşdirdi, yəni farslar ilk dəfə yeni ilin başlanğıcı kimi yaz bərabərliyi gününü yalnız IX əsrdə, zərdüştiliyin dövlət dini olması dayandırıldıqdan sonra qeyd etdilər. Daha sonra xəlifə Mütəvəkkil (847–861-ci illərdə hökmdarlıq etmişdir) Yeni ilin başlanğıcı Novruzun 22 iyunda, yay gündönümü günündə bayram edilməsi ənənəsini geri qaytardı. 1079-cu ildə türk/səlcuq sultanı Məlik şahın təşəbbüsü ilə qədimi və ya farsı adlanan qədim fars təqvimindən fərqli təqvim qəbul edildi, onu təşəbbüskar Məlik şahın şərəfinə jalali və ya məleki adlandırmağa başladılar. Eləcə də yeni Novruz Novruz-e məleki, Novruz-e soltani və Novruz-e Hamal (“Qoş Novruz”) adını aldı. 1079-cu ildən etibarən hazırkı günə qədər Persiyada yaz bərabərliyi günü Yeni il sayılır.

Türk Yeni ili

• Fars təqvimindən fərqli olaraq, türk təqvimi 1500 ildən artıq bir müddət ərzində stabil xarakter daşımış və heç bir dəyişikliyə uğramamışdır. Təqvim “uluq-ay/böyük ay”dan başlayır, sonra “kiçik-ay” gəlir, lakin il “birinci-ay” adlandırılan aydan başlayır, bu da mart ayı ilə üst-üstə düşür. Həmçinin N.Tusi və Uluq bəy də təsdiq edirlər ki, türklər Yeni il yaz bərabərliyi günündə bayram edirlər. Azərbaycanda türk təqviminin tətbiq edilməsi barədə ilk yazılı məlumatlar N.Tusinin təqvimi “Ahkam-i Sal-i Türkan” (Zic-İlhani) adlandırdığı vaxta, XIII əsrə aid edilir. Yuxarıda adını və əsərlərini sadaladığımız çoxlu Azərbaycan tarixçilərinin əsərlərində tarixlər türk təqvimi əsasında göstərilir. O, rəsmi hökumət təqvimi kimi Azərbaycan hökmdarlarının rəsmi fərmanlarında və digər yazılı sənədlərdə istifadə edilmişdir. Azərbaycan Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil edildikdən sonra ölkədə türk təqvimindən istifadənin dayandırılmasına baxmayaraq, yaz bərabərliyi gününün Yeni il kimi bayram edilməsi dəyişməz qalmışdır.

Yaz bərabərliyi gününün bayram edilməsinin fars və türk ayinləri

Eyni münasibətlə və eyni vaxtda keçirilən yaz bərabərliyi günü (YBG) bayramı fars və türk versiyalarında tamamilə müxtəlif məzmunlara malikdir.

• Biruninin (X əsr) təsvirinə görə, fars YBG ümumxalq bayramı deyil, şah bayramıdır. Şah həmin gün bayramı başlayır və sadə adamlara elan edirdi ki, onlar üçün taxta oturacaq və onlara mərhəmət göstərəcək. İkinci gün o, bir mərtəbə yuxarıda dayananları, yəni dehkanları və əsilzadə ailələrinin üzvlərini qəbul edirdi; üçüncü gün süvarilər və ali möbedlər/ruhanilər üçün, dördüncü gün öz ailə üzvləri və qohumları üçün, beşinci gün öz oğulları və müştəriləri üçün taxta otururdu. Hər kəsə layiq olduğu dərəcədə lütf edilir və tam ona layiq hədiyyələr, mükafatlar verilirdi. Altıncı gün, öz təbəələrinin ehtiyaclarını ödəyib bitirdikdən sonra, şah özü üçün Novruz bayramı təşkil edirdi, orada yalnız şahla təkliddə qalmağa layiq olan yaxın adamları iştirak edə bilirdilər. Kəsrəvinin Novruz haqqındakı “Kitab-əl-mahasin ua-l-əddad” (IX əsr) adlı kitabında eyni ayin Birunidə olduğu kimi təsvir edilir.

• Türk ənənəsində YBG bayramı müstəsna dərəcədə xalq bayramı şəklində ifadə olunur, bu barədə daha sonra danışmağa cəhd göstərəcəyik.

• Azərbaycan ənənəsində YBG bayramı 8 bayram günündən ibarətdir ki, onlardan da yeddisi bayram çərşənbələridir. Azərbaycanda 7 bayram çərşənbəsinin olması barədə məşhur tədqiqatçı M.Q.Təhmasib söyləmişdir. 8 bayram günündən hər biri Herodotun barəsində məlumat verdiyi skif/türk büt-pərəst tanrılarının birinə həsr edilir. Papeyin/Səma tanrısının, Apinin/Yer ilahəsinin, Tagimasadın/Su tanrısının, Tabitinin/Od ilahəsinin şərafinə dörd çərşənbə YBG-dən əvvəl, Ares-Kürün/insan ziddiyyətləri tanrısının, Argimapanın/gələcəyi görmə hamisinin, Heraklin/ qurbankəsmə hamisinin şərafinə üç çərşənbə isə yaz bərabərliyi günündən sonra bayram edilir. Əvvəllər YBG-dən sonra qeyd edilən üç bayram çərşənbəsi hazırda əsas bayram günü ilə birləşdirilir. Yeni ilin qarşılanmasının başlıca hadisəsi Günəş tanrısı Göytosir bayramı hesab edilir, o, bilavasitə yaz bərabərliyi günündə qeyd edilir və 8-ci bayram gününü təmsil edir. Hazırda İranda yaşayan azərbaycanlılar fars versiyasında deyil, türk versiyasında bayram edirlər.

Fars ənənəsində bayramın büt-pərəst tanrıları ilə heç bir əlaqəsi yoxdur və təbii ki, 8 tanrının xatırlanması ənənəsi də yoxdur.

Farslar bayram tonqalını yazın gəlişi ilə martda deyil, Dey ayında, 22 dekabrda qışın gəlişi ilə bağlı yandırırırlar.

Tonqaldan zərdüştilər deyil, qədim türklər tullanırdılar

Azərbaycanda Novruz bayramının aparıcı atributlarından biri “od ilahəsinə ehtiram günü/od çərşənbəsi” hesab olunur. Həmin gündə tonqal yandırılır və tonqalın ən mühüm atributu təmizlənmək məqsədilə onun üstündən tullanmaqdır.

Zərdüştilikdə nəinki tonqaldan tullanmırlar, hətta bunu edənlər böyük günaha yol verirlər. “Mömin Viraz haqqında kitab”da, zərdüştü cəhənnəmi təsvir edilən yerdə “cismimi zərərli həşəratların yediyi” qadın haqqında danışılır. “Bu cisim hansı günah etmişdir?” sualına cəhənnəmdə onu müşayiət edənlər belə cavab verirlər: “Bu, yerdə öz altında od yerləşdirən və öz bədənini od üzərində saxlayan günahkar qadının ruhudur”. Bu sırf zərdüştü mətninə görə mühakimə yürüdülsə, “öz altında od saxlamaq günahdır” və buna görə cəhənnəmə düşmək olar. Zərdüştilərə hətta oda tərəf nəfəs vermək belə qadağan edilir. Strabon bildirir ki, farslarda “atəşə üfürənlər, ona ölü cisim qoyanlar və ya palçıqla ləkələyənlər ölümə məhkum edilir” (Strabon, XV. 3.8).

Zərdüştilərdə və türklərdə atəşə münasibət

◉ Zərdüştilərdə baş tanrı Ahura-Mazda “müdrikliyi” simvollaşdırır (“Avesta”). Skif-türklərdə baş ilahə Tabiti “atəş”i (odu) simvollaşdırır (Herodot). Türklərin sonrakı nəsilləri onu Ot-ene (od-ana) adlandırırdı. Bizans tarixçisi F.Simokatta vurğulayır ki, “türklər hər şeydən çox oda ehtiram göstərirlər...” (Tarix, kitab 7, VIII, 14)

◉ Zərdüştilərdə od tanrı deyil, tanrı Ahura-Mazdanın doğurduğu və sitayiş deyil, ehtiram obyektidir. “Əgər odu təmizləmək istəyirsənsə: ey Ahura-Mazda, biz ilk növbədə sənin odunu ehtiramla əhatə edirik!” (Videvdad, Fraqard 11); lakin ibadətlə deyil. Skif-türklərdə uca Tabiti ilahəsi odu təcəssüm etdirir.

◉ Zərdüştilərdə meyitin odla istənilən təması cəzalandırılır. Zərdüşti ölən evə odu qışda yalnız doqquz gündən, yayda isə bir aydan sonra gətirmək olar (Videvdad, Fraqard 5). “Avesta”ya görə, meyitin yandırılması Şər ruh, yəni Anqro-Manyu tərəfindən düşünlümsüdür və “ölümçül günah” hesab olunur, yəni bu günaha görə öldürmək lazımdır (Videvdad, Coğrafiya poeması, 16).

Türklərdə isə əksinədir. N.Y.Biçurin (1777–1853) Çin mənbələrinə istinad edərək bildirir ki, qədimdə türklər meyitləri yandırır, sonra isə (əvvəlcədən kömürləşdirməklə) dəfn edirdilər. Gərdizi (1061-ci ildə vəfat etmişdir) “Zayn əl-əxbar” (məlumatların zintələndirilməsi) əsərində qırğızlarda kremasiya adəti olmasını qeyd etmişdir. Qırğızlar deyirlər: “od ən təmiz şeydir: oda düşən hər şey təmizlənir; belə ki, od ölünü də ləkə və günahlardan təmizləyir”.

◉ “Avesta”da (Yasna IX, 11-12) söylənir ki, yemək bişirdiyi güvəc çevrilərək içindəki xörəklə odu mürdərəladığına görə qəhrəman Keresaspa göylərdən qovulmuşdur.

Türklərdə isə əksinədir. Kazan İmperator Universitetinin professoru N.Katanov (1862–1922) “Mərkəzi və Şərqi Asiya türk xalqlarında dəfn etmə ayinləri haqqında” məqaləsində onlarla türk xalqlarının nümunəsində mərhuma görə odun ruhuna qurban vermək üçün oda şərab, araq tökülməsi, ət və digər qida məhsulları atılması barədə çoxsaylı faktlar gətirir. [*Известия Общества Археологии, Истории и Этнографии, XII Т. За 1894 год. Казань, Типолитография Императорского Университета. 1894*].

Zərdüştilər atəşpərəst olmamışlar!

Zərdüştilər atəşpərəst olduqlarını qəti şəkildə inkar edirlər. Onlar iddia edirlər ki, Ahura-Mazdaya pərəstiş edirlər və ona görə də özlərini Mazdaya ehtiram göstərən mazdayasnalar adlandırırlar. Oda gəldikdə isə, atəş mazdayasnalar/zərdüştilər üçün ali güc deyildir, onlar ona pərəstiş etmir, yalnız ondan öz tanrıları ilə ünsiyyət üçün vasitə kimi istifadə edirlər. Bütün ehtimalla zərdüştilərin atəşpərəst adlandırılması ilə bağlı yanlışlıq zərdüştilərdə Atəş/Od məbədinin olmasıdır. Zərdüştilər bu məbədlərə oda ehtiram göstərmək üçün deyil, yalnız od vasitəsilə dualarını öz tanrılarına çatdırmaq üçün gedirlər. Zərdüştilikdə od – ehtiram göstərmək deyil, tanrı ilə ünsiyyət vasitəsidir. M.Boysun iddia etdiyi kimi, “Əhəmənilər dövründə xüsusi ziyarətgahların – Atəş məbədinin olması barədə heç bir məlumat yoxdur”, “Avesta”da isə ümumiyyətlə, “Atəş məbədi” anlayışı mövcud deyil. Meri Boys O.Brauna istinad etməklə zərdüşti kahinin aşağıdakı bəyanatını göstərir: “Biz heç bir şəkildə odu tanrısı hesab etmirik, biz yalnız od vasitəsilə tanrı Ahura-Mazdaya dua edirik”.

İslamaqədərki Azərbaycan türkləri atəşpərəst olmuşlar

• Skif-türklər və islamaqədərki türklər atəşpərəst olmuşlar. İngiltərə, Amerika və Fransa elmi cəmiyyətlərinin üzvü Z.A.Raqozina (История Мидии, С.-Петербург, 1903) yazır: “Məlum olduğu kimi, təbiət hadisələrinə ehtiram göstərilməsi turan dünyagörüşünün mühüm əlamətinə təşkil edir; ayrıca olaraq, oda gəldikdə isə, çox güman ki, iranlılar Qərbi Xəzər torpaqlarında ona sitayişin artıq tam gücdə olduğunu görmüşdülər”. Bu məlumatdan aydın olur ki, Qərbi Xəzər torpaqlarında, yəni müasir Azərbaycan ərazisində yaşayan etnos bölgədə iranlıların və zərdüştilik dininin meydana çıxmasından əvvəl artıq oda etiqad edirdi. Həmin etnos “Atropatena/Adorbayqan” adlı ölkəni yaradan, səkkiztanrılı büt-pərəstliyə etiqad edən, Ali ilahəsi odu təmsil edən Deva-Tabiti olan türk etnosları sak-skiflər olmuşdur (Herodot). Bizans tarixçisi F.Simokatta xüsusi vurğulayır ki, “türklər, hər şeydən əvvəl, oda ehtiram göstərirlər...” (Tarix, kitab 7, VIII, 14). Portuqaliyalı rəssam Fransişko Koyel 1675-ci ildə Kral VI Afonsun idarəçiliyi dövründə müasir və qədim ölkələrin və sülalələrin gerblərinin kolleksiyasının şəkillərini çəkdiyi kitab hazırlamışdır. Həmin kolleksiyada şölələnən alov şəklində skif gerbi də vardır. Bakı ətrafında, Abşeronda zərdüştiliklə heç bir əlaqəsi olmayan Atəş məbədləri məlumdur və üstəlik onlar sırf türk adları daşıyır: Yanar-dağ, Yanan-tava (Xəzər dənizində yerləşir; Tava/Taba – Tabiti adının fonetik versiyasıdır). Azərbaycanda yerdən təbii şəkildə çıxan od haqqında xatırlatmalara Paniyli Priskdə (V əsr), əl-İstəxrində (IX–X əsrlər), Məsudidə (X əsr) və digərlərində də rast gəlinir.

• Bakıdakı Qız qalası m.ə. VIII əsrdə iki türk etnosu – kimmerilər və skiflər tərəfindən tikilmişdir. Qala əvvəlcə skiflərin Od ilahəsi Tabitiyə həsr edilmişdir, o həm də ilahə Deva kimi tanınır. Bu tikilinin “Deva qülləsi” və ya “Qız qalası” şəklində adlandırılmasının əsasını da oxşar semantika təşkil etmişdir. Qala, səkkizmərtəbəli ziyarətgahı təmsil edir və tədqiqatların göstərdiyi kimi, səkkiz tanrılı panteonu əks etdirir. Herodota görə, elmə məlum olan büt-pərəst (çoxtanrı-

lı) dinlər arasında səkkiz tanrıya skiflər sitayiş edirdilər. Skiflər bizim tariximizdə xüsusi yer tuturlar və m.ə. 612-ci ildə “Atropatena/Adorbayqan” adlı ölkəni yaratmış etnos kimi tanınırlar.

• Səkkizmərtəbəli Bakı Qız qalasını zərdüştiliyə aid etmək cəhdləri heç bir əsasa malik deyildir. Zərdüştilik “yeddi tanrı” haqqında ideyaya əsaslanır. Ahura-Mazda altı daha aşağı tanrı yaratmışdır və onlar Ahura-Mazda ilə birlikdə yeddi tanrını təşkil edirlər. Zərdüştilərdə səkkizmərtəbəli məbəd ucaltmaq ənənəsi yoxdur. Suraxanıdakı Atəşpərəstlər məbədinə gəldikdə isə, onun mənşəyini xüsusi olaraq sübut etməyə zərurət yoxdur, belə ki, onun divarlarında dəqiq olaraq yazılmışdır ki, o, hind tanrılarından birinə həsr edilmişdir.

“Avesta”da və digər zərdüşti kitablarında turan xalqları və onların başçıları zərdüşti dininin və zərdüştiliyə sitayiş edən xalqların əsas düşmənləri kimi təqdim edilmişdir. Zərdüştilikdə zərdüştilərlə bağlı olan hər şey Xeyir, turanlılarla bağlı olan hər şey Şədir.

Zərdüştiliyə
zidd turan
irsi

Əfrasiyab

“Avesta”da, digər zərdüştü mətnlərində Frasiyak adlandırılan, zərdüştilik dini əleyhinə mübariz, turanlıların başçısı Franqrasyanın adı çəkilir. Firdovsi (X əsr) özünün “Şahnamə” poemasında “Avesta” süjetlərini təsvir etməklə Franqrasyanı/Frasiyaki “Əfrasiyab” adlandırır. XI–XII əsr müəllifləri Yusif Balasaqunlu (1020–1075-ci illər) və Mahmud Qaşqarlı (1029–1105-ci illər) vurğulayırlar ki, Firdovsinin Əfrasiyab adı ilə xatırladığı şəxs, əslində, böyük türk sərkərdəsi və dövlət xadimi Alp Ər Tonqadır. Franqrasyanın/Əfrasiyabın əsas irsi ondan ibarətdir ki, o, zərdüştiliyin qəbulundan imtina edən və bununla da xalqımızın farslarla assimilyasiyasının qarşısını alan əcdadlarımızdan birincisi olmuşdur. Böyük ərəb tarixçisi Təbəri Əfrasiyabı “türklərin şahı” adlandırır. Nizami Gəncəvi Əfrasiyabın fars şahı Keyxosrov üzərində üstünlüyü barədə məlumat verir. Qaraxanilər sülaləsinin nümayəndələri özlərini “Əfrasiyab sülaləsi”, hökmdarları isə “Əfrasiyab soyundan olan Türküstan xanları” adlandırmışlar. Əfrasiyab Azərbaycanda şanlı şəhərsalma irsi qoymuşdur. Övliya Çələbi bildirir ki, “Əfrasiyab qədimdə Naxşevan [və ya Nakşicihan] qalasının əsasını qoymuşdur (ehtimal ki, bərpa etmişdir). Onun hökmdarlığı zamanı Naxçıvan [vilayət] o qədər abad olmuşdur ki, sahələrdə bir dənə də boş yer tapmaq mümkün olmamışdır (“Səyahətlər kitabı”). Orta əsr “Şəhrestaniha-yi Eranşah” (İran şəhərləri) kitabında deyilir ki, Adurbadaqanda Qanzak şəhəri turanlı Frasiyak tərəfindən tikilmişdir. Bu şəhər barədə antik müəllif Strabon məlumat verir (İİR-də müəssir Təxti-Süleyman).

Buta ornamentinin (naxışının)
mənşəyi barədə

“Avesta”da zərdüştiliyə qarşı olan, “Buti – yalançı, pis ölüm” kimi təsvir edilən turan iblisinə ölüm tanrısının adı çəkilir və o özündə odu simvollaşdırır. Bu barədə zərdüşti mətnində deyilir: “Buti ölüm kimi insan bədənində nüfuz edir. İnsanın bədənində və qəlbinə daxil olur. Buti ölüm müjdəçisidir: ölmək vaxtı gəldiyi zaman Buti insan bədənində elə güclü istilik yaradır ki, o xəstələnir. Zərdüştiliyə qarşı turan tanrısı “Buta”-nı simvollaşdırən müqəddəs büt-pərəstlik ornament (naxışı) şəklində ən erkən məmulat nümunələri Tuva, Qazaxıstan və Azərbaycan skif-sak məzarlıqlarında aşkar edilmişdir (m.ə. VIII əsr). Sovet alimi S.V.İvanovun tədqiqatları nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Buta naxışı buynuzlu diş şimal maralının ləpir izi kimi görünür. Büt-pərəstlik dövründə heyvan, quş və insan izi totemin cəmlənmiş simvolu kimi qəbul edilirdi. Skiflər və onların hüquqi varisləri – türklər buynuzlu diş şimal maralını ilahə-ana hesab edirdilər. Onun təsviri sak-skiflərdə çox geniş yayılmış təsvirlərdən biridir. Qobustan qayalarında çoxlu buynuzlu diş maral şəkilləri vardır, onlardan biri Böyük ilahə-ananın təsvirinin altındadır. İslam dövründə Buta özünün zərdüştilik əleyhinə dünyagörüşü statusunu itirdi və Azərbaycan təbiiq incəsənətinin bütün növlərində istifadə edilən ən məşhur Azərbaycan milli simvoluna çevrildi. Azərbaycan xalçaşünası L.Kərimov xalçaların nümunəsində Buta naxışının təsviri versiyalarının çoxlu sayını sistemləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Buta naxışı Azərbaycanda bitən buta-badyan (bə-növşəyi-qırmızı gülləri olan ot bitkisi – tərç.) kolunun alov forması ilə oxşardır. O yazır: “Butanı yandıranda onun hər budağı ayrılıqda şam kimi yanır və ondan buta naxışını xatırladan alov dilləri yüksəlir”. Naturalistlər Dr. Reineggs və Marshal Bieberstein də Azərbaycanda buta-badyan kolunun yanmasını müşahidə etmişlər. “Bu, atəşdir, lakin yanmır və əgər insan odun arasında olarsa, istilik hiss etmir. Yer üzə sanki məhvedici odla doludur. Alov fosfor işığı kimi havada bir neçə dəqiqə dayanır; alov yerdə sönsə də, bununla belə, müəyyən zaman ərzində parlaq şəkildə işıqlandırılmış kimi görünür. Bu alov tünd-qırmızı rənglidir, digəri isə ağım-tıl-göy rəngdə (Dr. Reineggsi, Marshal Bieberstein, *General, historical, and topographical description of Mount Caucasus. London: 1870*). Tədqiqatçı A.Neçayev “yabanı badyan”, “alovlu badyan”, “alışqan”, “buta” kolunun alov rəngini “göy-mavi” kimi təyin edir, elmdə bu rəng “indiyo” rəngi adlandırılır. Mahmud Qaşqarlı (XI əsr) “boya” anlayışını “boduğ” sözü ilə təyin edir, qədim uyğur mətnlərində isə həmin “boduğ” sözü ilə

“indiqo rəngi” müəyyənləşdirilir. Başqa sözlə desək, badyan-buta kolunun “göy-mavi” rəng kimi təyin edilən alov rəngi türk dillərində “buta” sözünə fonetik cəhətdən qohum olan “bodug” kimi səslənir.

Parika/Pəri

Antik mənbələrdə şəhər kimi “parikana” barədə ən erkən məlumat Hekateydən (m.ə. VI əsr) gəlir. Herodot (m.ə. V əsr) bildirir ki, Əhəmənilər imperiyasının X satraplığında “parikan” adında xalq yaşamışdır. Bu xalq barədə “borkan” (“parikan” adının fonetik versiyası) adı ilə Ktesi (m.ə. IV əsr) və Diodor (m.ə. I əsr) da məlumat verirlər. Lakin bundan xeyli əvvəl, m.ə. XXIV əsrdə, Misirə aid “Ölülər kitabı”nda, elə həmin kitabda “Bak-hau” adı ilə eyniləşdirilən “Baru” şəhəri barədə məlumat verilir və onların hər ikisi (həm mənbələrin özü, həm də XX əsr tədqiqatçıları tərəfindən) müasir Bakı şəhəri ilə eyniləşdirilir.

Misirdə yaşamış görkəmli coğrafiyaçı Klavdi Ptolemey (II əsr) Misir “Ölülər kitabı”nda verilən məlumatı təsdiq edərək bildirir ki, Bakı qədimdə “Baruka” adlanmışdır. Deyilənlər belə hesab etməyə əsas verir ki, Hekateyin “parikan” şəhəri müasir Bakı şəhərinə identikdir, Herodotun, Ktesinin və Diodorun xatırlatdıqları “parikan/borkan” xalqı isə Cənubi Qafqazın şərq hissəsi bölgəsində yerləşmişdi.

“Avesta”da “paurika” adlı zərdüştiliyə zidd turan iblisi haqqında məlumat verilir. Orada deyilir: “Pozğun paurika (peri-ka) sehrkardır, çarpayı təklif etməklə şəhəvət doğurur, onun ruhu küləklə hərəkət edən bulud kimi di-yirlənir”. “Pəri” zərdüştilikdə “şeytanla çoxlu ümumi cəhətləri olan şəhər ruh”, “cadugər qarı” mənasındadır. Türk ənənələrində isə “pəri” qadın cildində təzahür edən gözəl fəvqəltəbii varlıqdır. Pəri özünün Yer üzərindəki seçilmişlərinə kömək edir. Pərinin təzahürü qeyri-adi rəyihə və xoş qoxu ilə müşayiət olunur. Pəri su ünsürünə aid edilir. Pəri haqqında möhtəşəm türk dastanı “Kitabi-Dədə Qorqud”da söylənir. Azərbaycanın Zaqatala rayonunda “Pəriqala” adı ilə məlum olan nadir qayaüstü tikili qorunub saxlanılmışdır. Şübhə yoxdur ki, bu, zərdüştiliyə zidd turan tanrısı “paurika”ya həsr edilmiş keçmiş bütperəst məbədidir. İrland yazıçısı Tomas Mur “Cənnət və pəri” poemasını (1817), Pober Şuman “Cənnət və pəri” oratoriyasını (xor, solo və orkestr üçün yazılmış musiqi əsəri – tərc.) yazmışlar (1843), fransız bəstəkarı Pol Dyuk isə “Pəri” baletini (1911) yaratmışdır.

Haparasi bitkisi və namadka bitkisinin budaqları

“Avesta”da deyilir: “Bu dəli devalar və oda “haparasi” adlandırılan bitkini və “namadka” bitkisinin budaqlarını gətirəndə onlara pərəstiş edən insanlar”. Bu məndən belə bir nəticəyə gəlinir ki, zərdüştilər bu bitkini devanın törəməsi hesab edirlər. Haparasi – həmişəyaşıl ardıc – arçidir, namadka – adi yaşıl, tər budaqları, cavan zoğları olan bitkidir. Ardıc – elmdə “pekanum-harmal” adı ilə məlumdur, azərbaycanlılar onu “arç” və ya “üzərlik” adlandırırlar. Azərbaycanda bu bitki indiyə qədər gözdəymənin qarşısını almaq üçün istifadə edilir. O qurudulur və yandırılır, yanan toxumların iyi kefləndirir və valeh edir, onu evin qapısından asırlar. Onsuz heç bir toy ötüşmür. O, şəhər cazibəsinə və cadugərliyə qarşı vasitə kimi istifadə edilir, həmçinin tibbdə tətbiq edilir. Möcüzəli ot sehrli talisman kimi əziz qonaqları astanada salamlamaqla və çağırılmamış niyyətləri qovmaqla ailə üzvlərinə rifah və xoşbəxtlik gətirir.

Turan ilahəsi Parika məbədi

Turan və zərdüştiliyə zidd dünyagörüşü irsi

Zərdüşti mənbələri turan dünyagörüşü haqqında

“Avesta”da “xeyirxah ruh” dedikdə arilərin – zərdüştilərin hamisi Ahura-Mazda/Hörmüz, “şər ruh” dedikdə isə turanlıların – bütperəstlərin hamisi Anqro-Manyu/Əhrimən başa düşülür.

Biruniyə görə, Zərdüşt Azərbaycanda doğulmuşdur, lakin onun yaratdığı din turanlıların deyil, arilərin dünyagörüşünü əks etdirirdi.

“Avesta”da İranqasyan zərdüştiliyə qarşı olan turanlıların başçısı kimi təhqirlərə və alçaltmalara məruz qalır.

“Şahnamə”də (Firdovsi) İranqasyan “Əfrasiyab” adlandırılır, Mahmud Qaşqarlı isə israr edir ki, o, məşhur türk sərkərdəsi Alp Ər Tonqadır.

Orta əsr mənbələri Əfrasiyabı hakim türk sülalələrinin çoxunun ilk əcdadı hesab edir.

Turan/türk və ari-zərdüşti dünyagörüşlərinin müqayisəsi

Türklər ölmüş şəxsləri kömürləşdirir və torpaqda dəfn edirlər. Ari-zərdüştilər meyiti açıq qülləyə qoyurlar, sonra leş quşları meyiti dimdikləyib, ətinə sümükdən ayırırlar.

Türklər evlənərkən ekzoqam normalara söykənirlər. Onlarda hətta bir qəbilənin nümayəndələri arasında da nikaha yol verilmir. Ari-zərdüştilərdə “hvaetvadada” adlandırılan qan qohumluğu nikahı qanuniləşdirilmişdir. Bu, atanın qızı ilə, ananın oğlu ilə, qardaşın bacı ilə nikahıdır.

Türklər qədim zamanlardan bəri Yeni ili günəş Qoç bürcünə daxil olan vaxt (22 mart), ari-zərdüştilər isə (XI əsrə qədər) Yeni ili günəş Xərçəng bürcünə girən vaxt (22 iyun) qeyd edirlər.

Türklər – bütperəstlər bütün ağrıları və uğursuzluqlarını odun üzərindən tullanmaqla yandırırırlar. Ari-zərdüştilər isə odun üstündən tullandıqlarına görə cəhənnəmə göndərilir və əbədi əzablara məruz qalırdılar.

Türk ayin bütü.
Azərbaycan

Dördüncü fəsil

Şumerlər – müasir İraq dövlətinin cənubunda, Dəclə və Fərat çaylarının vadilərində yaşamış qədim xalqdır. Onlar burada m.ə. IV minillikdə görünmüşlər, haradan gəldikləri isə elmə məlum deyil. Şumerlər insan sivilizasiyasının çoxlu aspektlərinin banisi kimi tanınırlar, qonşu xalqlar isə öz üzərlərində onların təsirini bu və ya digər dərəcədə hiss etmişlər. Yəqin ki, şumerlərin dünya mədəniyyəti tarixinə ən mühüm töhfəsi çoxlu ölkələr tərəfindən istifadə edilən mixi yazının kəşfidir.

M.ə. II–I əsrlərin Akkad mətnlərində “Şumer dili” xatırladılır ki, bu da 1869-cu ildə fransız assursünası Y.Oppertuya Qədim Mesopotamiyada “şumerlər” xalqının mövcud olmasını söyləməyə əsas vermişdir. Fransız E.de Sarzeka 1877-ci ildə Laqaş və Nqirsu şəhərində qazıntı apararaq müxtəlif növ artefaktlar və mixi yazılar aşkar etmiş, bununla da şumer arxeologiyasının əsasını qoymuşdur. Fransız Fransua Türo-Danjen (1872–1944-cü illər) 1905-ci ildə şumerologiyanın tarixi-filoloji fənn kimi əsasını qoymaqla şumer mixi xətlə kitabələrinin tərcüməsini nəşr etdirmişdir. Şumerlər haqqında ilk və ətraflı informasiyanı S.N.Kramer “Tarix Şumerdən başlanır” kitabında vermişdir.

Şumerlərin dilinin təyini ən mübahisəli məsələdir. Assursünaslığın atası Raulinson 1853-cü ildə şumerlərin dilini müəyyənləşdirməklə onu “skif və ya türk”, şumerlərin özünü isə “Babil skifləri” adlandırmışdır.

Müəyyən müddətdən sonra Raulinson şumer dilini monqol dili ilə müqayisə etməyə başlamış, lakin ömrünün sonunda türk hipotezinə əmin olmuşdur. Bunun üçün əsas aşağıdakılar idi: birincisi, şumer və türk dillərində dəyişməyən feil kökünə müxtəlif tərəflərdən prefikslər və suffikslər birləşir; ikincisi, hər iki dildə ilahi qüvvənin adlanması oxşar səslənir: şumerlərdə – *dingir* və türklərdə – *tenqri* kimi. Şumer və türk dilləri eyni morfoloji xüsusiyyətlərə malikdir, hər ikisi aqlütinativ dillərə aiddir.

Şumer və türk dillərinin geneoloji əlaqəsi problemi çoxlu tədqiqatların predmeti hesab olunur. Dünya və türkologiya elmində türk alimi Osman Nedim Tunanın tədqiqatının nəticələri ən böyük dəstəyə malikdir, o belə

Şumer irsi

bir nəticəyə gəlmişdir ki, şumer dilində olan türk sözləri 3500 il əvvəl müasir Türkiyənin şərqində şumerlərlə birlikdə yaşamış əhalidən götürülmüşdür. Bu xalq iki hissəyə bölünmüşdü. Osman Nedim Tunanın tədqiqatı türk dillərinin yaşı haqqında olan əsas məsələni faktiki surətdə həll etdi.

Ehtimal olunan dil yaxınlığından başqa, bizi şumerlərlə nə birləşdirirdi? Bu barədə nəşrin iki fəslində danışılır. İndi isə biz iki əlavə halı göstəririk.

Mesopotamiya – Azərbaycan əlaqələrinin ən mühüm nümunəsi Azərbaycanın Leylatəpə arxeoloji mədəniyyəti hesab olunur. Azərbaycan arxeoloqu İdeal Nərimanov təxminən on il Mesopotamiya arxeoloji ekspedisiyasında iştirak edərək, sonra isə Azərbaycanın Qarabağ regionundakı Leylatəpə qəsəbəsində qazıntı apararaq iki mədəniyyətin şübhəsiz əlaqəsini müəyyənləşdirmişdir. İ.Q.Nərimanov özünün qazıntı nəticələrinə görə bəzi Leylatəpə keramik qabları ilə erkən Uruk abidələri arasında aşkar edilən qablar arasında paralelləri və Leylatəpə mədəniyyətinin Şimali Mesopotamiyadan Azərbaycana miqrasiya etmiş Übeyd-Uruk diyarı mədəniyyət ənənələrinin daşıyıcılarına aid olmasını aşkar etmişdir. Mesopotamiya əhalisinin ayrı-ayrı qruplarının Erkən Tunc dövründə (m.ə. V–IV minilliklər) Azərbaycana yayılması nəticəsində Leylatəpə ilə yanaşı Azərbaycanın digər rayonlarında aşkar edilən parlaq və orijinal arxeoloji mədəniyyət formalaşmışdır.

Bizim əcdadlarımızı Şumerlə bağlayan daha bir bağ Zaqros bölgəsində (gələcək Midiya) məskunlaşan qədim kuti xalqıdır. Onların dövlətinin mərkəzi Arrapxda (müasir Kərkük) olmuşdur. Təxminən m.ə. 2200-cü ildə kutilərin başçısı Erudupizur şumer hökmdarı Naram-Sini məğlub etmiş və müntəzəm vergi almaqla 91 il ərzində İkiçayarası üzərində öz hökmranlığını müəyyənləşdirmişdir. M.ə. 2109-cu ildə kutilər məğlubiyyətə uğramış və Zaqros bölgəsinə geri qayıtmışlar. Şumeri idarə etmiş sonuncu kuti hökmdarını Tirikan adlandırırdılar, bu ad asanlıqla Tirkan və ya hətta Tarxan kimi oxuna bilər. M.ə. I minillikdə “kutilər” termini mannalı-lara və midiyalı-lara münasibətdə istifadə edilməyə başlanmışdır.

Ümumdünya
daşqınının
izləri –
şumer irsi

Nuh dağı

Qədim zamanlardan bəri belə bir əfsanə gəzir ki, Nuh peyğəmbərin gəmisi Ağrı dağından sonra müasir Naxçıvana yollanmışdır. Yolda ona ilk olaraq dağ rast gəlmiş, onu yarıb keçərək yoluna davam etmişdir. Digər versiyaya görə, o, burada qısa müddət qalmışdır. Həmin dağın adının iki versiyası var: Haça dağ ("gəmi ilə ikiye bölünmüş dağ") və İlan dağ ("Nuh peyğəmbərin idarə etdiyi ərazilərə hökmdarlıq etmək").

*Nuh peyğəmbərin
məqbərəsi.
Naxçıvan*

Nuh peyğəmbərin məzarının üstündəki məqbərə

Naxçıvan şəhərində Nuh peyğəmbərin dəfn olunduğu yer qədim zamanlardan məlumdur və onun xarabalıqları XX əsrə qədər qorunub saxlanılmışdır. XXI əsrin əvvəlində Nuh peyğəmbərin məqbərəsi bərpa edilmişdir.

Qapıcıq dağı

İngilis tədqiqatçısı A.Uollis Bacem tərəfindən 1896-cı ildə nəşr edilən “Böyük İskəndərin həyatı və əməlləri” kitabında iddia edilir ki, İskəndər Musas dağıni keçərək “böyük dağ qapıları”na çatdı. Bu zaman Naxçıvan bölgəsində yerləşən və Qapıcıq adı ilə məlum olan dağ nəzərdə tutulur. Qapıcıq dağının aşağı hissəsi “Gəmiqaya” adlanır.

Nuh peyğəmbərin gəmisinin parçaladığı İlan dağ. Naxçıvan

Şumer irsi – Naxçıvan

Azərbaycan şumer irsi – Naqua və Naxçıvan

Müasir Azərbaycanda şumer irsinin sistemləşdirilməsi cəhdi ilə bağlı diqqətimizi Zaur Həsənovun tədqiqatları cəlb etdi.

Kimmeri probleminin tədqiqi zamanı (2004–2008-ci illərdə) Zaur Həsənov II Sarqon dövrünün “ABL-146” adı ilə məlum olan Assuriya mənbəsində “Naqu” termininin olması faktı ilə qarşılaşmışdır. Həmin mənbədə yazılmışdır ki, “Quriani və Naqu əraziləri Urartu və Qamir əraziləri arasında yerləşir”.

Zaur Həsənov apardığı tədqiqat nəticəsində müəyyən etmişdir ki, ABL-146-da xatırladılan Qamir ölkəsi Kür və Araz çayları arasında yerləşən Azərbaycan arxeoloji mədəniyyətinin Xocalı-Gədəbəy ərazisində lokallaşmışdır. Naxçıvan bölgəsində də xeyli miqdarda Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti məmulatları tapılmışdır. Bu yayılmanın dərəcəsi həmin bölgələrin əhalisinin həm müəyyən eyniliyi, həm də qarşılıqlı əlaqələri haqqında danışmağa imkan verir. Zaur Həsənovun tədqiqatlarının nəticələri aşağıdakıları iddia etməyə əsas vermişdir: əgər Qamir ölkəsi Kür-Araz çayalarında yerləşmişsə, onda Urartu və Qamir arasında yerləşən Naqu və Quriania ardıcılıqla Naxçıvan və müasir Ermənistan (ola bilsin ki, Gürcüstan) ərazisində yerləşməlidir. Belə halda “Nagu”-nun lokallaşması “Naxçıvan” toponiminin üzərinə düşür.

“Nagu” sözünü tədqiq etmiş U.Horvits göstərir ki, “daşqın barədə şumer mifi”ndən danışılan “Gilqameş/Bilqameş” şumer dastanının XI cədvəlinin 139-cu sətrində “na-gu-u” sözü vardır və o, R.Tompson tərəfindən “ada” mənasında tərcümə edilmişdir. Daşqın haqqındakı bu dastanda Nuhun adına rast gəlinmir. Şumer dastanı qəhrəmanının adı “Utnapiştım”dır. Belə bir sual yaranır ki, sonrakı yazılarda Noah/Nuh adları necə meydana gəlmişdir? “Nagu” sözünün təh-

lili U.Horvitsə belə hesab etməyə əsas vermişdir ki, na-gu-u sözünün ilk semantikasi “daşqından sonra meydana gələn yer hissəsi” anlayışına uyğun gəlir. Bu sözün digər mənası “uzaq, qeyri-müəyyən ərazilər”dir (Yerin kənarları).

Z.Həsənov tərəfindən həyata keçirilən tədqiqat belə bir nəticəyə gəlməyə əsas vermişdir ki, “daşqından sonra meydana gələn torpaq hissəsi” və “uzaq ərazilər/Yerin kənarları” mənasında olan Ön Asiya termini “nagu”-nun kökündə Bibliya peyğəmbəri Nuhun endiyi daşqından sonrakı ilk Yer hissəsinin adı vardır. Nuhun daşqından sonrakı dayanacaq ərazisinin lokallaşmasına gəldikdə, yazılı mənbələrin təsvirinə görə, onun quruya çıxma yeri Urartu dağının yaxınlığındakı ən yüksək düzənlik olmalıdır. Elmdə ən geniş yayılan versiyaların birinə görə, Nuh Ağrı dağında dayanmışdır. Belə vadi Naxçıvan bölgəsində, 3900 m yüksəkliyində olan Qapıcıq dağının qollarında yerləşən, “Gəmiqaya” adlandırılan ərazidir [Psevdokallisten bildirir ki, Makedoniyalı İskəndər bu “qapı”dan keçmişdir]. Görünür ki, bu qayanın adında həmin dağda gəminin dayanması barədə mif əks etdirilmişdir. Bu həm Nuh peyğəmbər haqqında yerli rəvayətlə, həm də “Nuh peyğəmbərin məzarı” adlanan, burada qədim zamanlardan bəri qorunub saxlanılan və yaddaşlarda qalan yerlə təsdiq edilir. Gəmiqaya dağı öz əhəmiyyətinə görə sakral təsvirləri olan nadir arxeoloji abidədir.

Sonda Z.Həsənov vurğulayır ki, ABL-146-da xatırladılan Nagu sözü Naxçıvan şəhərinin müasir adının əsasında dayanır və öz semantik mənşəyini “Daşqın haqqında şumer mifi”nə aparır, onun yazıda qeyd olunması m.ə. III minilliyə aiddir.

K.Ptolemey və İslam coğrafiyaçıları adları üst-üstə düşən iki şəhər haqqında

K.Ptolemey iki şəhər barədə məlumat verir. Onlardan biri “Armeniyada, Fərat çayı boyunca yerləşən Naxuana/Nazuana şəhəri”, digəri isə Atropatenada, Araz çayının və Panaha yaşayış məskəninə yaxınlığında, Əlinçə dağının ətəyində yerləşən Nazada şəhəridir. II əsrdə Atropatena və Midiyanın ayrılmasına baxmayaraq, K.Ptolemey Atropatenanı Midiyanın bir hissəsi kimi görür. Beləliklə, K.Ptolemey iki şəhər: Naxuana/Nazuana (Armeniyada, Fərat çayı boyunca) və Nazada (Atropatendə Əlinçə qalasının və Panaha yaşayış məntəqəsinin yaxınlığında) haqqında məlumat verir.

VIII–XVII əsrlərdə müsəlman coğrafiyaçıları və kartoqrafları, K.Ptolemeylə birlikdə, çox vaxt dolaşıqlığa gətirib çıxaran “Naxçıvan” və “Naşava” adlarının iki versiyasının, iki şəhərin olması barədə əsaslı məlumatları qeyd edirlər.

Yaqut əl-Həməvi (1179–1229) iki Naxçıvan haqqında məlumat verir. Bir halda: bəzilərinin “Nakcuvan” kimi tələffüz etdiyi Naxcuvan – Azərbaycanın ucqarlarında şəhər. Digər halda: Naşava – Azərbaycanda və ya bəzilərinin dediyi kimi, Arranda şəhər. O, Armeniya ilə həmsərhəddir. Xalq arasında “Naxcuvan və ya Nakcuvan” kimi məlumdur”.

İbn-Səid Məğribi (1214–1286) bildirir ki [bax: Əbül-Fəda (1273–1331), Par M.Reionaudun 1848-ci il tarixli tərcüməsi və nəşri], “Naqdjowan çox vaxt Qərbi Fərat kimi xatırladılan Qarasu çayı ilə eyniləşdirilən Korrom çayından şimalda yerləşir”.

Əl-Ənsab (bax: Əbül-Fəda, 1273–1331) bildirir ki, Nacgawan gah Azərbaycanın, gah da Armeniyanın tərkibində göstərilir.

Sadiq İsfahani (XVII əsr) Nakhjewan adlı şəhərin adını iki dəfə çəkir. Bir halda o vurğulayır ki, Nakhjuwan – Azərbaycanda şəhərdir, digər halda isə qeyd edir ki, Nakhjewan Qars qalası ilə yanaşı, onun qərb tərəfində yerləşir.

Adları üst-üstə düşən iki şəhərin olması problemi Z.Bünyadov və A.Axundov tərəfindən də tədqiq edilmişdir. N.Vəlixanlı ilk İslam mənbələrinə istinad edərək göstərir ki, VII əsrin ortalarının ərəb sərkərdəsi Həbib Dabil/Dvin şəhərini fəth etdi, bununla əlaqədar olaraq, Dabildə olan Bizans qoşunları Naşavaya geri çəkildi. Daha sonra Həbib Naşavani da tutdu. Əgər bu məlumatı coğrafi cəhətdən təsəvvür etsək, birincisi, Bizansın Dabildən qərbdə yerləşdiyini xatırlatmaq, ikincisi isə, geri çəkilmə halında Bizans qoşunlarının qərb istiqamətində getməyə məcbur olduğunu və nəticədə Naşava şəhərinin də Dabildən qərbdə yerləşdiyini birmənalı şəkildə qəbul etmək lazım gəlir. Z.Bünyadovun, A.Axundovun və N.Vəlixanlının tədqiqatları iddia etməyə əsas verir ki, bu halda söhbət Araz çayı boyunca deyil, xeyli qərbdə, Fərat çayı bölgəsində yerləşən şəhər barədə gedir.

Avropa kartoqrafları və tədqiqatçıları (XVI əsrdən başlayaraq) çoxəsrlik İslam coğrafi və kartoqrafik ənənələrinə əməl etməyərək və heç bir elmi əsas olmadan iki Ptolemey şəhərini: Fərat üzərindəki Naxuana/Nazuana şəhərini və Artopatenada, Əlinçə qalasının, Panaha yaşayış məntəqəsinin yaxınlığındakı Nazada şəhərini eyniləşdirirlər. Nəticədə Ptolemey şəhəri Naxuana/Nazuana, heç bir əsas olmadan Fərat çayı yerinə (bu barədə Ptolemeyin söylədiyi kimi) səhvən Araz çayı üzərində təsvir edilir, bu zaman Əlinçə dağının ətəyində və Araz çayı boyunca yerləşən Nazada şəhəri barədə K.Ptolemeyin məlumatına etinasızlıq göstərilir.

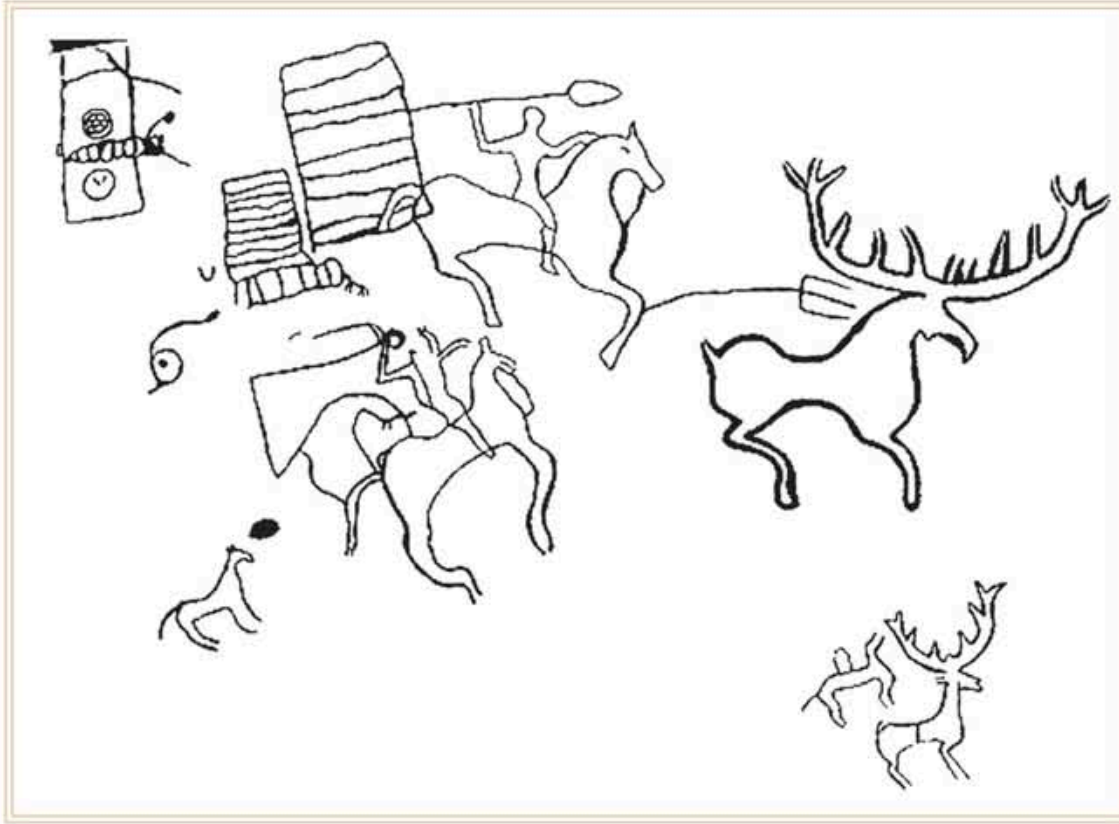
Şumer
və skif
ənənələrində
maral və atlı

Maral

Alulim, A-Lulim – Mesopotamiyanın cənubunda yerləşən Enki dini mərkəzində, böyük daşqına qədərki Qədim Şumerin ilk şəhəri Eriduda sülalə hakimiyyətindən əvvəl hökmdarlıq etmiş ilk yarımfəsanəvi şumer hökmdarıdır. Hökmdarlıq dövrü daşqınla başa çatan Cəmdət-Nəsr (m.ə. XXX əsr) dövrünə aiddir. Alulimin adı Nippur şah siyahısında xatırladılır. Şumer adı Alulim, A-Lulim və ya Aa-lu-lim “erkək maral” mənasında etimologiyalaşdırılır. Maral kultunun ən parlaq təsviri ifadəsi əl-Übeyddəki şumer məhsuldarlıq ilahəsi Ninhursaqın məbədinin relyefidir (m.ə. 2600-cü il). Bu abidədə heraldik kompozisiyada caynaqları ilə iki maralı tutub saxlayan Anzud quşu təsvir edilmişdir. Anzud – şumer-akkad mifologiyasında göy və yer arasında, müvafiq olaraq tanrılar və insanlar arasında vasitəçi kimi çıxış edən, eyni zamanda həm xeyiri, həm də şəri təcəssüm etdirən şirbaşlı qartal şəklində (sonralar, təxminən m.ə. XIV əsrdən etibarən nəhəng qartal şəklində) təqdim edilən ilahi mənşəli nəhəng quşdur (*Mifoloji lüğət*).

Əl-Übeyddəki şumer məbəbindən friz

Qobustan, qayaüstü rəsm

Pazırık xalçasının fragmenti. Buynuzlu diş şimal maralı

Şumer və skif ənənələrində maral və atlı

Burada Qobustan qayalarındakı şumer və skif ənənələrinə aid maral və atlı təsvirləri verilmişdir. Skif təsviri incəsənətində marallar və atlılar geniş işıqlandırılmış və ətraflı təsvir edilmişdir. Skiflər üçün maral ana-ilahə ilə eyniləşdirilmişdir. At skiflər üçün təkcə hərəkət etmək vasitəsi deyil, həm də ox atmaq üçün özül olmuşdur. Mənbələrin məlumatları belə hesab etməyə əsas verir ki, atlı skif daha yaxşı ox atırmış. Yunanlar bildirirlər ki, skif atlıları kamani həm sol, həm də sağ əlləri ilə eyni ustalıqla idarə edirdilər. Aşağıda şumer ənənələrində at və maral barədə məlumat veririk.

Şumer
və skif
ənənələrində
maral və atlı

At

Samyuel Kramerin əsərindən mətn: “Atlara gəldikdə, bir şumer təmsili atların ən erkən dövrdə əhliləşdirilməsi barədə tamamilə gözlənilməz yeni məlumat vermişdir. Bu təmsildə, bizə məlum olduğu qədər, ilk dəfə at sürmək barədə xatırladılır. Düzdür, təmsil mətni olan lövhə təxminən m.ə. 1700-cü ilə aid edilir, lakin eyni mətn təxminən eyni dövrə aid olan həm böyük Nippur lövhəsində, həm də Urdan olan məktəb lövhəsində aşkar edildiyindən cəsarətlə ehtimal etmək olar ki, bu təmsil daha erkən dövrdə yazılmışdır. Belə nəticəni təkcə həmin mətnin yayılma dərəcəsi deyil, həm də onun atalar sözləri və zərb-məsəllərdən ibarət məktəb toplularından birinə daxil olması da təsdiq edir. Ona görə də tam ehtimal etmək olar ki, at sürmək haqqında ən qədim xatırlatmanın yazılı şəkildə təxminən 300 il gec qeyd olunmasına baxmayaraq, şumerlər miladdan əvvəl iki mininci ildə at sürməyi bacarırdılar. At haqqında təmsil belə səslənir:

“At süvarini üzərindən ataraq dedi: “Əgər həmişə belində belə yük daşısan, onda gücdən düşərsən!”” Digər zərb-məsəldə atların tərləməsi barədə xatırladılır: “Sən at kimi tərləyirsən, – buradan belə [çıxır] ki, sən içmisən!” (Samyuel Kramer)

Skif və türk ənənələrində olduğu kimi, şumer ənənəsində də at və maral mühüm yer tutur. M.ə. XXX əsrdə hökmranlıq etmiş ilk yarıməfsanəvi sülaləyəqədərki şumer hökmdarının adı Alulim, A-Lulim idi, onun adı Aa-lu-lim “erkək maral” mənasında etimologiyalaşdırılır. Şumer ənənəsində maralın kult mənşəyi onun əl-Übeyddəki şumer məhsuldarlıq ilahəsi Ninhursaqa məbəbində olan təsviri ilə təsdiq edilir (m.ə. 2600-cü il). M.ə. 1700-cü ildə şumer mənbələrində atın xatırladılması atların əhliləşdirilməsi dövrü haqqında mühakimə yürütməyə əsas verir.

Qobustan, qayaüstü rəsm. Yazılı təpə, şəkil 40

*Qobustan,
qayaüstü rəsm.
Yazılı təpə,
şəkil 100*

*Skif atlısı.
Kül-oba
kurqanı.
m.ə. IV əsr*

*Pazırık
xalçasının
fragmenti.
Atlı*

Qobustan
qayalarındakı şumer və
skif dünyagörüşlərinin
oxşarlığı

Müqəddəs ağacın yanında arxa pəncələri üzərində dayanan iki keçi. Puabi sərdabəsi. Şumer

Müqəddəs ağacın yanında arxa pəncələri üzərində dayanan iki keçi

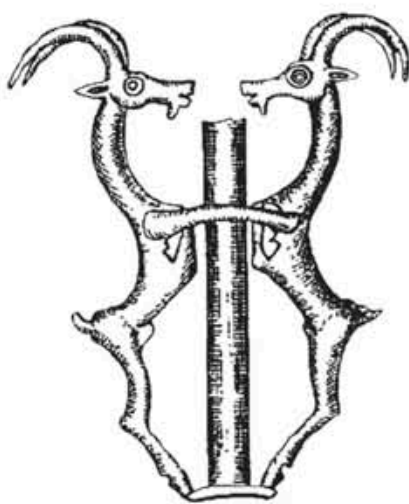
Leonardo Vulli tərəfindən "Böyük ölüm çuxuru"nda tapılmış (1928–1929-cu illərdə, qədim Ur şəhərində) m.ə. 2450-ci ilə aid sərdabədə (Puabi) əksəriyyəti daş-qaşla bəzədilmiş 74 nəfərin qalıqları var idi. Burada müqəddəs ağacın hər iki tərəfində arxa pəncələri üzərində dayanan iki keçi rəsmi ilə naxışlanmış əlüzuyuyan aşkar edilmişdir. Ağacın altında səkkizguşəli ulduz var. Burada həmçinin arxa pəncələri üstə dayanaraq ağacın budaqlarındakı yarpaqları yeyən daha iki keçi heykəli aşkar edilmişdir (onlardan biri Britaniya muzeyində, digəri isə Pensilvaniya Universitetinin muzeyində saxlanılır). Budaqlar səkkiz ləçəkli gül fiqurları ilə bitir.

Şumer mənbələrində "keçi" barədə aşağıdakı məlumatlar var: hava tanrısı – Enlil keçini çəpişlər doğmağa məcbur edən Enteni (qış) yaratdı; canlılar ölkəsinə daxil olmağı qərara alan Gilqameş "qurbanlıq qara çəpişi sinəsinə sıxdı". Enlilin qızı Nidabanın öz keçisi var və Nanşe "Yeni ilin ilk günündə insan nəsli mühakimə edərkən" o öz keçisi ilə birlikdə orada iştirak edir. Bu məlumatlar belə hesab etməyə əsas verir ki, keçi "qış unsuru" (qışın yazla əvəzlənməsi) tərəfindən "çəpiş doğmaq" (məhsuldarlıq) üçün yaradılmışdır və "ilahə Nanşe Yeni ilin ilk günündə insan nəsli mühakimə edərkən" (yeni ilin simvolu) onun yanında olurdu, eləcə də "qurbanlıq heyvan" kimi istifadə edilirdi.

Keçinin analoji keyfiyyətləri həm ümumtürk, həm də Azərbaycan ənənələrində görünür. Azərbaycan xalqının "Kosa-Kosa" adlandırılan ən arxaik ayinlərindən biri keçinin qışın yazla əvəz edilməsi simvoluna aid edildiyini sübut edir. Keçi türk ənənələrində məhsuldarlığın və qurbanlıq heyvanının simvolu kimi xidmət etmişdir. Türk xalqlarında yeni doğulmuş körpəni şər qüvvələrdən müdafiə etmək üçün keçi dərisindən, yunundan və sümüyündən istifadə edildiyi müşahidə olunur. Herodot bildirir ki, skif etnoslarından birində belə bir məlumat var: "kaspilər keçi dərisinə bürünmüşdülər". Ağacın hər iki tərəfində dayanan iki keçi kompozisiyası Ziviyə və Hasanluda aşkar edilən məmulatlarda dəfələrlə istifadə edilmişdir. Azərbaycanda keçi simvolu Qobustan qayaüstü rəsmlərində (m.ə. IV–III minilliklərdən başlayaraq) və Tunc dövrünün sonuna, Dəmir dövrünün başlanğıcına aid keramikada ən geniş yayılmış təsvirlərdəndir.

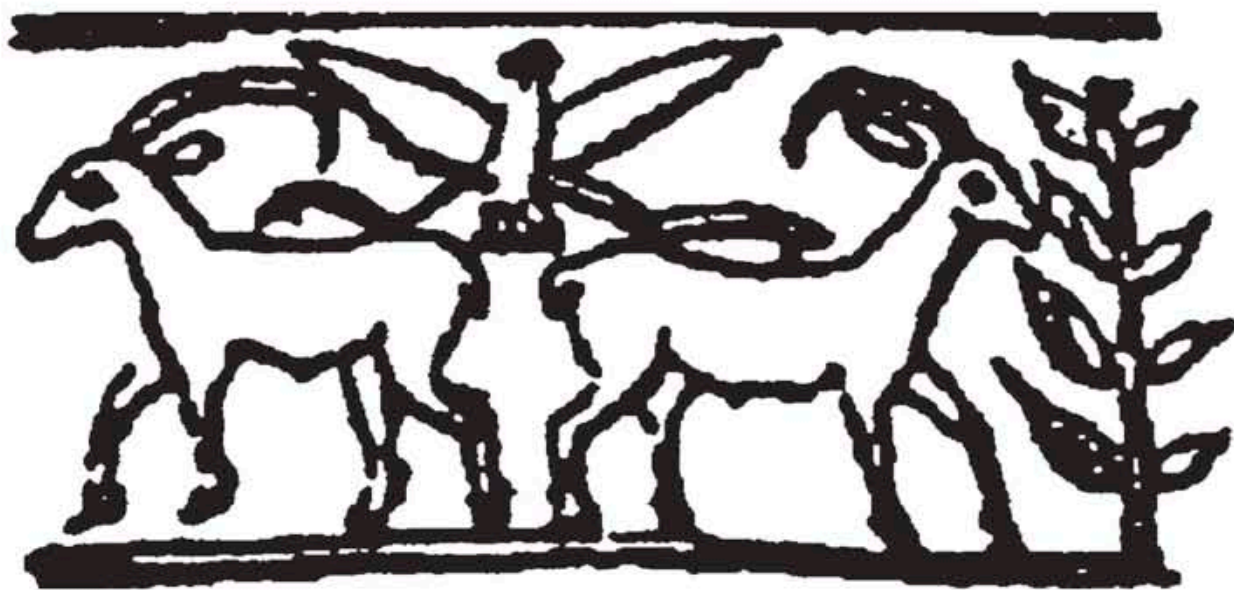
Müqəddəs ağacın yanında arxa pəncələri üzərində dayanan iki keçi. Klermes skifləri. M.ə. VII–VI əsrlər

Luristan, m.ə. 2000-ci il

Qobustan. Qayaüstü rəsm, Yazılı təpə. Daş № 63. Azərbaycan. M.ə. III–II minilliklər

Silindrik möhürün izi. Ur (m.ə. 25–24-cü əsrlər)

Qobustan. Qayaüstü rəsm, Yazılı təpə. Daş № 54. M.ə. III–II minilliklər

Beşinci fəsil

M. ə. V–III minilliklərdə Dəclə və Fərat çaylarının cənub bölgələrində şumerlər/sumerlər ölkəsi yerləşirdi. Şumer dilində bu ərazi “Kenqir”, akkadca – “Şumer” adlanırdı.

Şumer sivilizasiyasının əsaslarının formalaşması ənənəvi olaraq Mesopotamiyanın Tunc erasına daxil olduğu vaxtla, m.ə. IV minilliyin ortası ilə əlaqələndirilir.

Dulusçuluq çarxının tətbiqi, ən qədim şəhərlərin, əzəmətli məbədlərin və arxaik şəkilli yazının – mixi yazının sələfinin yaranması bu dövrlə bağlıdır.

Şumer mədəniyyətinin unikalığı və çoxtərəfiliyi elmi ədəbiyyatda ətraflı öyrənilmiş və əks etdirilmişdir. Buna baxmayaraq, şumerlərin mənşəyi, onların dini və dil əlaqələri qəti olaraq müəyyənləşdirilməmişdir. Şumer dili tədqiqatçılar tərəfindən Altay və Ural-fin dilləri kimi aqlütinativ (sözün kökünü dəyişdirmədən şəkildə artırmaqla yeni formalar və ya yeni sözlər düzəltmə – tərc.) kateqoriyasına aid edilir. Çoxlu dillər şumer dili ilə öz qohumluğunu müəyyənləşdirməyə cəhd göstərmişdir, lakin elm kollektiv hadisə kimi bu məsələyə dair qərarlaşmayıb.

Türk dillərinin şumer dili ilə qohumluğunu müəyyən etməyə cəhdlər göstərilmişdir. XX əsrin 70-ci illərinin ortalarında Oljas Süleymenov türk sözlərinə oxşar 60 şumer sözü seçmişdir: ada – “ata”, ama – “ana”, ere – “ər, kişi”, ud – “od” və s. Türk tenqiri kimi “tanrı” və “göy” – “səma” mənasını verən dinqir şumer sözü xüsusi maraq doğurur. Osman Nədim Tuna 1947-ci ildən başlayaraq şumer-türk dillərinin fonetik və qrammatik xüsusiyyətləri ilə məşğul olmuşdur. O, 1990-cı ildə kitab nəşr etmiş və orada qədim türk dilində köklərini tapmaqla 168 şumer sözünün müqayisəli-tarixi öyrənilməsinə təqdim etmişdir. Alim belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, şumer və türk dillərinin genetik qohumluğu haqqında danışmaq üçün hələlik kifayət qədər sübutlar yoxdur, indiyə qədər aşkar edilmiş material yalnız onu sübut edir ki, bu dillər uzun müddət bir-birindən sözlər götürmüşdür. V.V.Yemelyanov hesab edir ki, şumer dilində digər dillərdən alınma sözlər olmuşdur. Qarşılıqlı olaraq, akkad və şumer dillərində olan sözlərin, xüsusən də astronomik və mifoloji terminlərin başqa dillər tərəfindən götürülməsi də müşahidə edilir. Güman edilir ki, şumerlərin əcdadları Cənubi Mesopotamiyanın ən qədim əhalisinin – Übeyd arxeoloji mədəniyyətinin daşıyıcılarının arasında ola bilərdi (m.ə. 6–5-ci minilliklər).

Ön Asiyaya məxsus olan Übeyd mədəniyyəti nümunələri Azərbaycandakı Eneolit dövrünə aid məskənlərdə də aşkar edilmişdir (*İ.Q.Nərimanov*). İ.Q.Nərimanov Leylatəpə yaşayış məskənlərində aparılan qazıntıların nəticələri

Şumer, skif və türk ənənələrində 8 rəqəminin müqəddəsliyi

haqqında tezislərində Azərbaycandakı Leylatəpə mədəniyyətinin Şimali Mesopotamiyadan gələn Übeyd mədəniyyəti tayfalarına məxsusluğu haqqında yazmışdır. Übeyd keramikası Urmiya gölünün kənarlarından Cənubi Qafqaza qədər (Azərbaycanda Leylatəpə mədəniyyəti) yayılmışdır. Übeyd mədəniyyətinin Cənubi Qafqaza, xüsusən də Azərbaycana şübhəsiz təsiri çoxsaylı arxeoloji tapıntılarda, o cümlədən boyalı naxışlı keramikada özünü göstərir. M.ə. V minilliyin son əsrlərini – IV minilliyin ilk əsrlərini əhatə edən Leylatəpə mədəniyyətinin ilk mərhələsi gec Übeyd mədəniyyəti ilə bağlıdır, sonrakı ikinci mərhələ isə tədqiqatçılar tərəfindən “Übeyd – Uruk termini ilə ifadə olunan dövrə müvafiqdir (N.Müseibli).

Şumerlərdə xüsusi nömrələmə sistemi vardı, burada, inanca görə, ayrı-ayrı rəqəmlər müəyyən sakral mənə daşıyırdı. T.McEvilley. *The Shape of Ancient Thought: Comparative Studies in Greek and Indian philosophies*. 2002. Bu ənənə sonralar yunanlarda davam etmişdir (Pifaqorçular, Aristotel). Skiflər və onların türk nəsiləri özlərinin mifoloji sistemində, sayın leksik mənasının əsasına qoyulan mənə koduna əsaslanmaqla hər bir rəqəmə mənə vermişlər. Bu fəsilə bizim məqsədimiz şumerlərdə “8” rəqəminin sakral xarakter daşmasını göstərməkdir.

M.ə. III minilliyin ikinci yarısından etibarən gələcək Azərbaycanın ərazilərinin bir hissəsi – Urmiya gölündən qərbdə və cənubda yerləşən vilayətlər əhalisi ilə birlikdə şumer-akkad yazılı mənbələrinin orbitinə düşür. Hesab edilir ki, Cənubi Mesopotamiyanın ən qədim əhalisi burada şumerlilər formalaşana qədər kutilərə və digərlərinə qohum olan zaqr-elam tayfalar qrupuna mənsub olmuşdur. Qədim mətnlərdə kutilər “Şumer şahlığını dağlara aparmış dağ əjdahaları” adlandırılır. Gunnar Heinsohn problemi tədqiq edərək belə bir nəticəyə gəlir ki, şumer ənənələri onların müasirləri kutilər vasitəsilə onlara qohum olan etnosa – skiflərə keçmişdir (*Scythian Kurgans and the “Royal Tombs of Ur”*). Bizim nöqteyi-nəzərimizcə, sonrakı türk xalqlarına ənənələr kimmeri və skiflər vasitəsilə keçmişdir. Mənbələr kutilərin Şumerdə təxminən bir əsrlik hökmranlıqları barədə məlumat verir, onlar m.ə. II minilliyin başlanğıcında hegemonluqlarını itirmişlər, lakin böyük ehtimalla etnos kimi qalmış və Ön Asiyada öz iradəsini dikte etməyə başlayan kimmerilərə qoşulmuşlar. M.ə. 653-cü ildə Assuriya kitabələrində “saklar və kutilərin hökmdarı” adlandırılan kimmeri hökmdarı Tuqdamme qoşunla Assuriya imperiyasının üzərinə getdi. Onun digər titulu “sar Kissati” olmuşdur ki, bu da Assuriya dilindən tərcümədə “şah Kişa” və ya “dünya şahı” deməkdir və Tuqdammenin geniş ərazilərini ifadə edir. O həmçinin “umman-manda şahı” kimi xatırladılır. Ön Asiyada kimmerilərin varisləri skiflər olmuşdur.

“Səkkiz”
rəqəminin
səkrallığının
şumer ənənəsi

“Səkkiz” rəqəminə şumer səkral bağlılığının ən parlaq təzahürü onun “tanrı, səcdəgah” ifadə edən və “səma, göy” mənalı DINGIR formasında səsləndirilən **səkkizguşəli mixi ulduzu** şəklində əbədləşdirilməsidir. Əvvəlcə bu ulduz yalnız tanrılardan birini simvollaşdırırdı. Sonra bu simvol bütün şumer tanrılarının təyinedicisinə çevrildi.

Qobustan qayalarında üç personajdan ibarət olan kompozisiya əks etdirilmişdir: öküz, onun altında **səkkizguşəli ulduz** və kişiler. Bu kompozisiya “Bilqameş/Gilqameş və səma öküzü” şumer-Babil poemasının məzmununu əks etdirir. Səkkizguşə ulduzlu məmulatlar şumer kahin əşyalarını bəzəyirdi.

S.Kramer III Ur sülaləsi dövrünün (m.ə. 2111-ci il – m.ə. 2003-cü il) lövhəciklərində bizə gəlib çatan “Enki və Ninhursaq” şumer mifini nümunə göstərir: “Dilmun – “təmiz”, “korlanmamış” və “ışıqlı” ölkə, nə xəstəlik, nə də ölüm tanımayan “canlılar ölkəsi”. Amma orada heyvanlar və bitki həyatı üçün hədsiz zəruri olan içməli su çatmır. Ona görə də böyük su tanrısı Enki Günəş tanrısı Uta Dilmunu yerdən çıxarılan içməli su ilə doldurmağı əmr edir. Beləliklə, Dilmun bərəkətli tarlaları və çəmənlikləri olan ilahi bağa çevrilir. Bu tanrılar cənnətində şumer tanrılarının böyük anası ilahə Ninhursaq **səkkiz bitki becərir**. Enki bu bitkilərdən dadmaq istəyir və onları bir-bir yeyir, bundan qəzəblənən Ninhursaq ona ölüm lənəti yağdırır və tanrıların yığılacağından çıxıb gedir. Enkinin səhhəti pisləşməyə başlayır, onun **səkkiz orqanı xəstəliyə yoluxur**. Şumer tanrılarının hökmdarı, hava tanrısı Enlil yaranmış vəziyyətlə bacarmaq qabiliyyətində olmur və o zaman tanrılara tülkü müraciət edir.

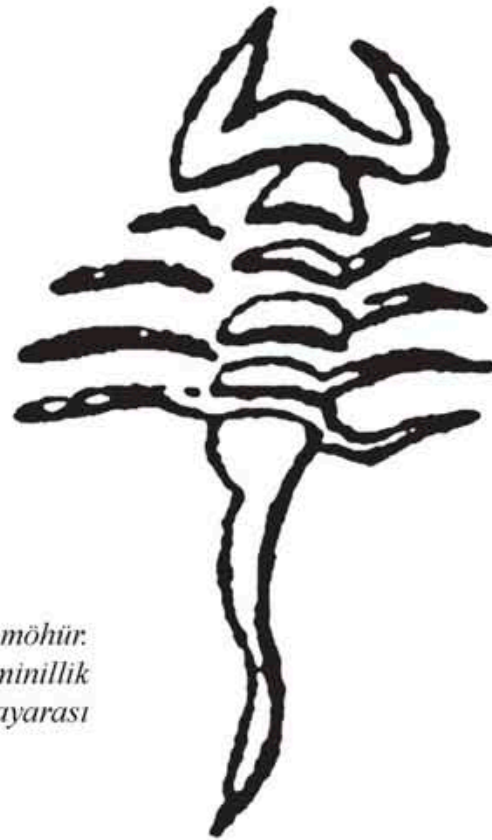
O, Enlilə deyir ki, əgər onu lazımi şəkildə mükafatlandırsalar, onda Ninhursaqı geri qaytarmağı öz öhdəsinə götürə bilər. Həqiqətən, tülkü ilahə-ananın geri qayıtmasına nail olur və ilahə ölməkdə olan su tanrısı Enkinin müalicəsini öz üzərinə götürür. Ninhursaq onu öz dizinin üstündə oturdur və ondan bədəninin hansı səkkiz orqanının əziyyət çəkdiyini soruşmaqla **səkkiz müvafiq ilahi sağaldıcını dünyaya gətirir** və beləliklə, Enki həyata qayıdır”. S.Kramerin təsvir etdiyi mifin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, səkkiz tanrı səkkiz xəstə orqanı sağaldır və şumer tanrısı Enkini həyata qaytarır.

Nippur (şumer) təqvimini tədqiq etməklə V.V.Yemelyanov ikinci ayla Babil zodiakının (planetlərin göydə hərəkət etdiyi dairə – tərc.) ikinci bürcü (Öküz), yeddinci ayla yeddinci bürc (məhkəmə, Tərəzi), doqquzuncu ayla doqquzuncu bürc (Yeraltı dünya tanrısı Nerqal Erra) və i.ə. arasında həqiqi əlaqə müəyyən etmişdir. Ona görə də tamamilə əsaslı olaraq “Əqrəb” adı ilə məlum olan səkkizinci bürcə səkkizinci ay arasında semantik əlaqənin axtarışı ilə məşğul oldu. Akkad ənənəsində səkkizinci ay “araxsamna” tabu adına malik idi, bu da “səkkizinci ay” mənasını verir. V.V.Yemelyanov Nippur təqviminin səkkizinci ayı və Əqrəb bürcü arasında uyğunluq müəyyən etdi. Xüsusən müəyyən edilmişdir ki, Əqrəb bürcünün hamisi, astronomik mətnlərdə “ölkələr xanımı İştar” anlayışı ilə eyniləşdirilən daha qədim ilahə İşhara hesab edilir. İşhara həmçinin dörd ilahə ilə və ilk növbədə ilahə İştarla müqayisə edilir. Şumer-akkad ənənəsində Əqrəb – “ilahə İştarın sevimlisi” adlandırılan, yüksək dəyərləndirilən varlıqdır. Beləliklə, şumer təqviminin səkkizinci təqvim ayı

səkkizinci Zodiak bürcü ilə əlaqəlidir və aşağıdakı oxşarlıqları nümayiş etdirir: **İnanna-İştər-Əqrəb**, bu, m.ə. III minilliyə aid edilən Cənubi ikiçayarası möhüründə səkkizguşəli ulduz və aypara ilə əks olunmuşdur (V.V.Yemelyanov).

Bizim şumer ənənəsindəki “səkkiz” rəqəminin sakrallığına diqqət yetirməyimiz analogi Azərbaycan nümunələri ilə bağlıdır, çünki Azərbaycanın bayraq və gerbini səkkizguşəli ulduz bəzəyir. O həmçinin kütləvi şəkildə xalça, ipək və numizmatik məmulatlarda, memarlıq qurğularında və onların naxış tərtibatında əks etdirilir, mart ayında Azərbaycan Yeni ilinin bayram günlərinin əsasını təşkil edir və i.ə.

*Əqrəb əksli möhür:
M.ə. III minillik
Cənubi ikiçayarası*

Səkkizguşəli ulduzlar şumer tanrılarının simvolu kimi

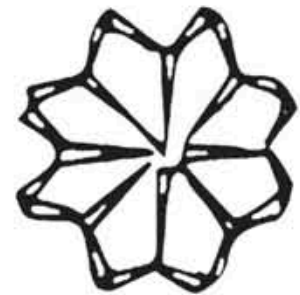
Şumer mixi DINGIR nişanı ulduzun piktoqrafik (şəkillər vasitəsilə ifadə olunan qədim yazı üsulu – tərc.) təsvirindən yaranmış və əvvəlcə “tanrı” və ya tanrılar dəstəsinə başçılıq edən, Ali səma şumer tanrısı ANU-nu ifadə etmişdir. Dingir həmçinin “səma” mənasını verə bilər. Tədqiqatçılar tərəfindən aydınlaşdırılmamış səbəblərə görə Anu tanrısı kultu Urukda ilahə İnanna kultu tərəfindən sıxışdırılıb çıxarılmışdır. Anunun yerini tutan İnanna eyni zamanda qələbə, məhsul, ədalət ilahəsi funksiyalarını yerinə yetirir, ailə həyatının hamisi hesab olunurdu və i.ə. Dingir, adətən, “tanrı”, “coşqun səmavilər” mənası ilə determinativ kimi istifadə edilir və “D” yuxarı yazısı kimi transliterasiya (bir yazı sistemindəki hərflərin başqa yazı sistemi hərfləri ilə verilməsi – tərc.) edilir: məsələn, DAnu, Dİnanna və s. İnanna (şumer) ilə yanaşı, Dingir İştər (Akkad Dishtar) simvolu kimi tanınır, o, Mesopotamiya panteonunda ən mühüm ilahə hesab olunur. Mənbələrdə Dingir simvolunun dörd versiyası göstərilir: arxaik və klassik şumer, Assuriya və Babilistan. Özünün mistik aspektində İnanna/İştər – dan (sübh) və axşam ulduzu hesab edilən Venera planetidir.

Mənbə: Rene Labat, “Manuel d’epigraphie Akkadienne. [Signes. Sullabaire. Ideogrammes]”, “Аккадское руководство по эпиграфике. (Знаки, саллабары, идеогаммы)”. Издание, обзор и уточнения Флорене. Мальбран – Лабат, научный сотрудник Национального центра научных исследований. 5-е издание. 1976, Paris].

Silindrik möhürdə ilahə İnannanın simvolu. Təxminən m.ə. 3000-ci il. Diana Wolksteinin, Samuel Noah Kramerin “Inanna: Queen of Heaven and Earth, Harper and Row, 1983 kitabından iqtibas edilmişdir.

Şumer
arxaik

Şumer
klassik

Assuriya

Babil

Ayağını şirin belinə qoyan İnannanın əksi olan qədim akkad silindrik möhürü. İlahənin başında buynuzlu tac var. İlahənin önündə, səmada İnannanın simvolu – səkkizguşəli ulduz (Venera) təsvir edilmişdir. Akkad silindrik möhürü (m.ə. 2334–2154-cü illər). Çikaqo, Şərq İnstitutu, A 27903.

Urukda İnanna məbədində UR-Hammuya həsr edilmiş lövhə. M.ə. 2112–2095-ci illər.

İlahə İnanna ulduzla. Qədim Babil möhürü (m.ə. 1820–1730-cu illər. Nyu-York, Metropo-liten muzeyi.

Səkkizguşəli ulduz İnanna-İştari'nin ən geniş yayılmış simvoludur. O, II Meli Şipaka aid Kudurru (sərhəd daşı) üzərində Günəş diskini Şamaşa (şumer Utusu) və Sin ayparası (şumer Nannası) ilə yanaşı göstərilmişdir (m.ə. XII əsr). Luvr.

Dingir Səma tanrısının şumer, skif və türk eyniliyi

DINGİR və Səma/Anu – şumerlərin ali tanrısı

“Kult” ideyası şumerlərdə kainatın xarici qanunlarının axtarışına daimi istiqaməti ifadə edən dünyagörüşü formalaşdırmışdı. Ulduzlu səmaya maraq bundan irəli gəlir (Yemelyanov). Bu cəhətdən səma və yer arasında əlaqə problemini həll etmək cəhdləri göstərilir (Sauren, 1980).

Şumer mixisinin bu nişanı ✱ (DINGİR, Dİ-GİR) özlüyündə şumer sözü “an”ı (“səma”) və ya ali şumer panteonu tanrısı An üçün ideogramı ifadə edir.

Şumer mixi nişanı DINGİR ulduzunun piktoqrafik əksindən yaranmışdır və əvvəlcə tanrılar dəstəsinə başçılıq edən şumer ali səma tanrısı ANU-nu və “səma”nın özünü ifadə edirdi. Tədqiqatçılar tərəfindən aydınlaşdırılmayan hallar üzündən o, Urukda ilahə kultu tərəfindən sıxışdırılıb çıxarılmışdır.

Şumer məbəd himnlərinin birində Nippur (Şumerdə müqəddəs şəhər və dini mərkəz) “Səma ilə qucaqlaşan şəhər” adlandırılır. Nippurun baş məbədi Ekurun əsas epiteti “Səma-Yer əlaqəsi” idi.

Yuxarıda səmanın adlandırılmadığı, aşağıda isə yerin adsız olduğu zaman. Anu səmanın sahibi oldu. Anu özünün səmasına qalxdı. *Dünyanın yaradılması haqqında şumer poeması.*

Anu səmanı yaradan zaman səma da yeri yaratdı. *“Anu səmanı yaratdığı vaxt”. Şumer poeması.*

Skif kultu Səma (Herodota görə)

İlk skiflərin atası valideynləri Zevs (Səma) və çay tanrısı Borisfenin qızı olan Targitay olmuşdur. Targitayın üç oğlu olmuşdur: Alpoksay, Arpoksay və ən kiçiyi Kolaksay.

Səma skiflərə dörd müqəddəs əşya göndərdi (kotan, boyunduruq, qılınc və piyalə).

Səma əşyalarını ilk olaraq iki böyük qardaş götürməyə cəhd etdi, lakin “alovlanan qızılın istisi hər iki qardaşı qovdu”. Üçüncü, kiçik qardaş yaxınlaşan kimi alov söndü, ona görə də böyük qardaşlar şahlığı kiçiyə verməyə razılaşdılar.

Dörd səma əşyası dörd skif tayfasının (katiarlar, avxatlar, trasslar, paralatlar) yaranmasının əsası və skif cəmiyyətinin əkinçilik, heyvandarlıq, kahinlik və döyüşçü şəklində ictimai quruluşunun nəticəsi kimi xidmət etdi.

Xatırladılan müqəddəs qızıl əşyaları skif hökmdarları diqqətlə mühafizə etmiş və hər il zəngin qurbanlıq gətirməklə onlara dərin ehtiram göstərmişlər. Skiflərin fikrincə, əgər kimsə bayramda həmin müqəddəs qızılla birlikdə açıq səma altında yatardısı, onda, heç bir il də yaşamazdı. Bu məlumatın bəzi ipucuları şumer eposunda gizlənilir. *Zaur Həsənov mənim diqqətimi bu skif məlumatlarının şumer rəvayəti ilə bəzi oxşarlığına yönəltdi. Öz dostu Enkidunun ölümündən sarsılmış Bilqameş Utnapiştimə (Nuh peyğəmbərin şumer surətinə) ona ölümsüzlük tapmaqda kömək etməsi üçün müraciət edir. Utnapiştim Bilqameşə bildirir ki, onun ölümsüzlük axtarışı əbəsdir, çünki insan hətta ölümə oxşar olan yuxuya belə qalib gəlmək iqtidarında deyil.*

Skiflərin ali tanrısı Papey olmuşdur ki, Herodot onu Səmanı simvolizə edən Zevslə eyniləşdirir.

Herodotun məlumatlarını yekunlaşdırmaqla belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Səma (Göy) skiflərin mütləq kultu olmuşdur. Səma (Göy) skiflərin ilk əcdadı olmuş, əsas skif tanrısı Səmanı simvollaşdırmışdır. Səmanın göndərdiyi dörd əşya skif tayfalarının yaranmasının və sosial quruluşunun əsası kimi xidmət etmişdir. Səma (Göy) onun göndərdiyi dörd əşyanı mühafizə edərkən yatan skifi cəzalandırırdı. İlk skif hökmdarını Səma müəyyənləşdirmişdir.

Feofilakt Simokatt (Tarix, VII əsr)

- ✦ Türklər yalnız göyü və yeri yaradana sitayiş edir və onu “tanrı” adlandırırlar. Türklərin “Tenqri/Tanrı” adlandırdıkları Səma tanrısı nəzərdə tutulur.

Tonyukukun şərəfinə ucaldılmış VII əsr türk abidəsindən

- ✦ Göy/Tenqri, ilahə/Umay, Yer/su – torpaq/su – bu, müqəddəs yerdir – bax onların bizə qələbə bəxş etdiklərini fikirləşmək lazımdır.
- ✦ Göy/Tenqri, yəqin, belə demişdi: “Mən sənə xan verdim, sən öz xanımı qoyub başqalarına tabe oldun. Fikirləşmək olar ki, Göy/Tenqri səni bu tabelik üzündən vurdu (öldürdü)”.
- ✦ Göy/Tenqri (bizə) mərhəmət göstərdi və biz onları (düşmənləri) qovduq.
- ✦ Göy/Tenqri mənə elm verdiyinə görə (xanın az qabiliyyətli olmasına baxmayaraq), mən özüm də (onu xan kimi) istədim (onu xan istədim).

M.Kaqankatuklu (Alban tarixi, X əsr)

- ✦ “Hunlar farsların “Aspandiat” (göy) adlandırdıkları nəhəng **Tanqri xanın** bütünə sitayiş edir, ona tonqallarda atları qurban verirdilər”.

Mahmud Qaşqarlı (Türk ləhcələri divanı, XI əsr)

- ✦ **Tanqri** – tanrı, **Tanqri** – Göy. Həmçinin onlara möhtəşəm görünən hər şeyi, məsələn, yüksək dağı və ya uca ağacı “**Tanqri**” sözü ilə adlandırırdılar. Məhz buradan da alimi “tanqrikan” adlandırırdılar.

Şumer səkkizguşəli
ulduzu, “Bilqameş və
səma öküzü” poeması
Qobustan qayalarında

DINGIR və Göy/Anu – şumerlərin ali tanrısı

Şumer irsinin ilk tədqiqatçısı Samuil Kramer “Bilqameş/Gilqameş və səma öküzü” şumer-Babil eposunun olması haqqında məlumat verir. S.Kramer hesab edir ki, bu süjet əvvəlcə şumer eposunda təsvir edilmişdir, sonralar isə o, babililər tərəfindən köçürülmüşdür. S.Kramer şumer mətnini Babil “Gilqameş haqqında epos” adlı müvafiq rəvayətlə müqayisə edir və onların əsas müddələrinin eyniliyini müəyyənləşdirir.

Bu poemaya görə, sonralar Babilistanda ilahə İştari oynadığı rolu Şumerdə oynayan ilahə İnanna Uruk şəhərinin şahı Gilqameş üçün hazırladığı hədiyyələri sadalamaqla ona öz məhəbbətini təklif edir. Gilqameş İnannanın məhəbbətini rədd edir. Cavabında İnanna Göy tanrısı Andan səma öküzünü verməsini xahiş edir. Əvvəlcə An bundan imtina edir. İnanna Kainatın böyük tanrılarını köməyə çağıracağı ilə onu hədələyir. Bundan qorxan An güzəştə getməli olur və səma öküzünü ona verir. İnanna səma öküzünü Uruk şəhərinə buraxır, o isə şəhəri xarabə qoyur. Gilqameşin İnannanın hərəkətlərindən xəbər tutan silahdaşı və dostu, “yeri yaradan tanrı” Enkidu ondan soruşur: “...İnannanın bu təhqirinə birlikdə cavab verəkmi?” Enkidu təklif edir ki, “Gilqameş öküzü buynuzlarının arasından, başın arxası ilə boyun arasında olan hissədən xəncərlə vursun, özü isə “öküzün quyruğunun yoğun yerindən yapışacağını” vəd edir. Beləliklə, Gilqameş və Enkidu səmavi öküz üzərində qələbə qazanırlar.

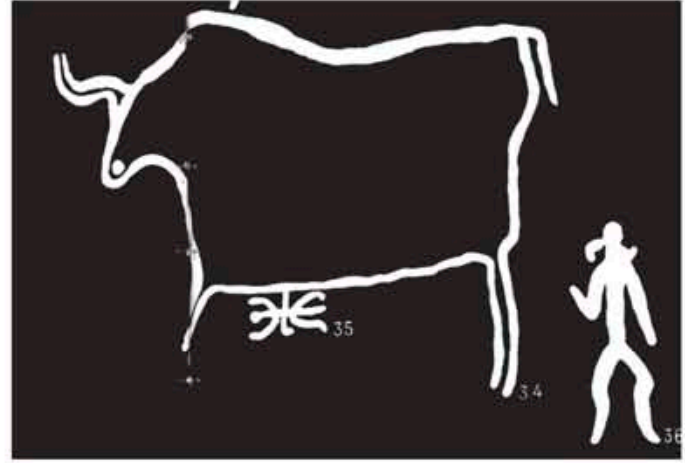
Qobustanın təqdim edilən qayaüstü rəsmlərində bu poemanın personajları və süjet xətti əks etdirilmişdir. *Birinci şəkildə* ilahə İnanna-İştari səma öküzünün aşağı hissəsində, pərəstiş vəziyyətində, yəni Göy tanrısı Ana müraciət etmə vəziyyətində, onun simvolu səkkizguşəli ulduz şəklində əks etdirilmişdir. Səkkizguşəli ulduzun dörd ucu mixiyə bənzər formada əyilmişdir. Kənarda Uruk şahı Bilqameş dayanmışdır (Böyükdaş, yuxarı terras, daş 30, şəkil 34-36). *İkinci şəkildə* Gilqameşin öküzün baş tərəfindən yaxınlaşdığı və ona hansısa iti şey sancdığı göstərilmişdir (Böyükdaş, yuxarı terras, daş 45, şəkil 13-14). *Üçüncü şəkildə* Gilqameşin öküzün belinə minməsi və “buynuzlar arasında, başın arxası ilə boyun arasında” hərəkət etməsi göstərilmişdir (Böyükdaş, yuxarı terras, daş 42, şərq tərəf, şəkil 9-12). *Dördüncü şəkildə* isə “Enkidunun öküzün yoğun quyruğundan” necə yapışması göstərilmişdir (Böyükdaş, yuxarı terras, daş 45, şəkil 1-2, qərb tərəf). *Beşinci şəkildə* (Böyükdaş, yuxarı terras, daş 30) Bilqameşin öküzə baş tərəfindən, Enkidunun isə quyruq tərəfdən hücum etməsi göstərilmişdir.

Daş 30, 35-ci şəkil fragmenti,
Qobustan

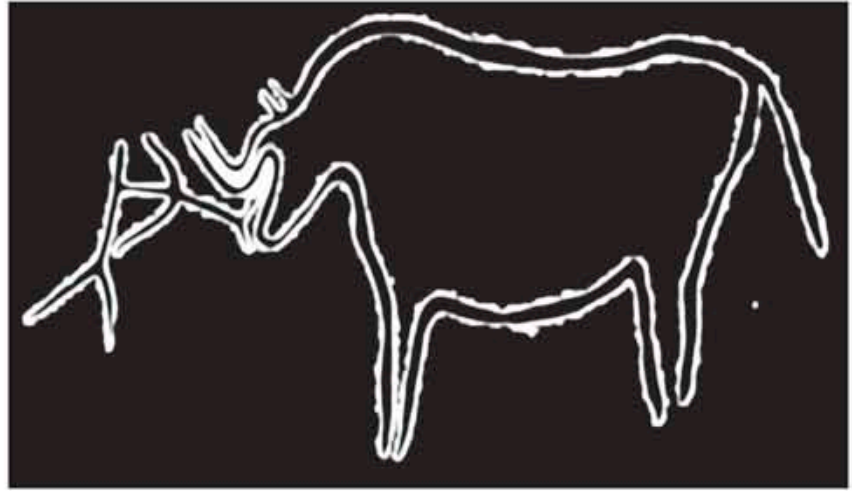
DINGIR simvolları İştər qapısının fraqmenti

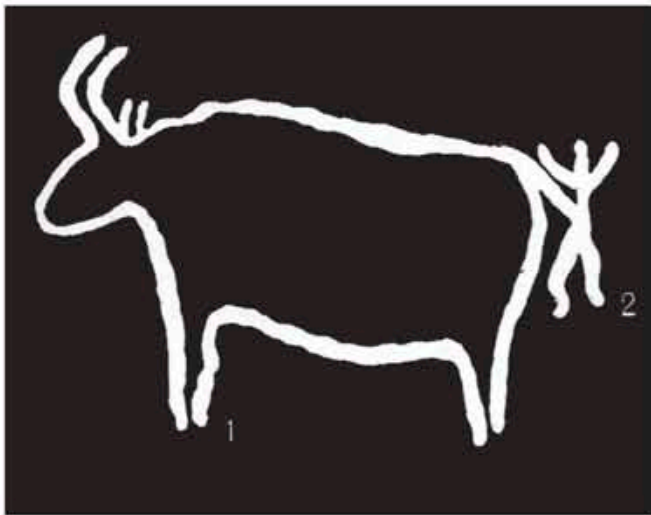
Böyükdaş, yuxarı terras, daş 30, şəkil 34, 35, 36

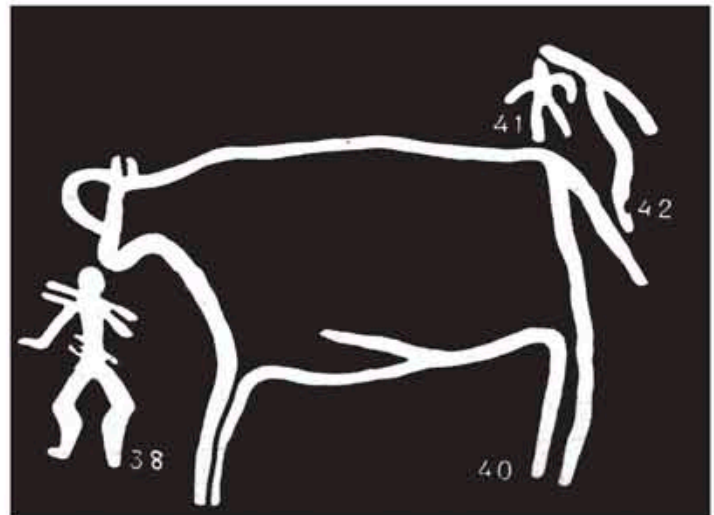
Böyükdaş, yuxarı terras, daş 42

Böyükdaş, yuxarı terras, daş 45

Böyükdaş, yuxarı terras, daş 45

Böyükdaş, yuxarı terras, daş 30

Arxaik şumer simvolu DINGIR

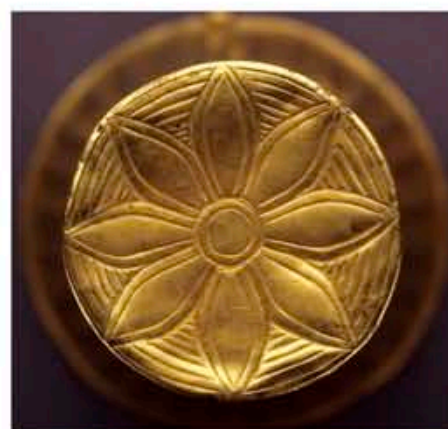
Səkkizguşəli skif simvolu. Qızıl.
Ulyap aulu, Adıgey, Rusiya

Melişipak kudurru fragmenti. Luvr
DINGIR simvolu

Klassik şumer DINGIR simvolu

Səkkizguşəli şumer simvolu. Qab,
Kraliça Pu-abinin məzarı,
m.ə. 2700-cü il

Səkkizguşəli skif simvolu.
Qızıl, Ulyap aulu, Adıgey, Rusiya

Səkkizguşəli skif simvolu. Qızıl.
Arjan, m.ə. VIII–VII əsrlər

Azərbaycan Respublikasının gerbi

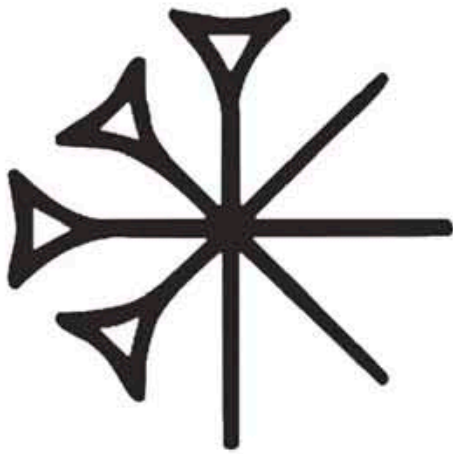

Azərbaycan Respublikasının bayrağı

Yaşlı azərbaycanlı qadın üzü səkkizguşəli ulduzu olan xalçaya doğru dayanaraq dua edir

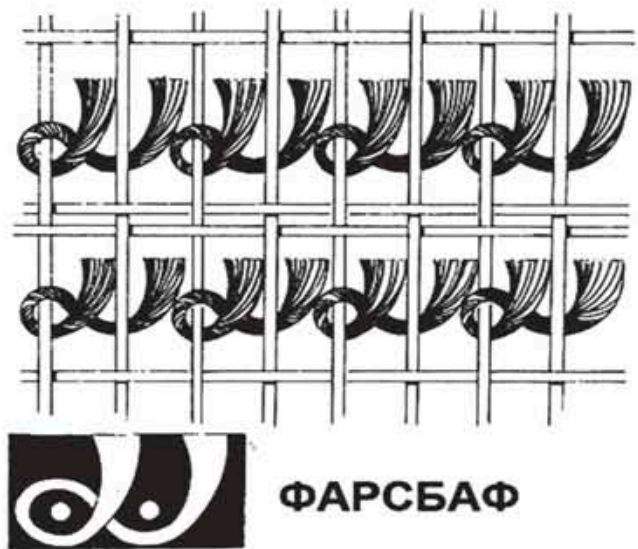
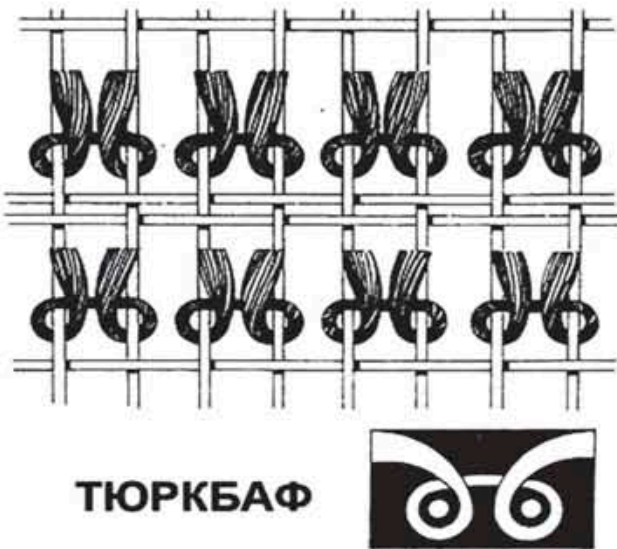

Skif xalçası
və İnannanın
şumer ulduzu

Şumer DINGIR simvolumun
mixi versiyası

Pazırık xalçası 1949-cu ildə S.Rudenkonun rəhbərlik etdiyi sovet arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən Pazırık (Altay Respublikası, Rusiya) skif kurqanında aşkar edilmişdir. Kurqanın hazırlanması m.ə. V–IV əsr hüduqlarında tarixlənir. Dünyada xalça toxuculuğunun bir neçə metodu məlumdur, lakin ən geniş yayılmışları aşağıdakılardır: “farsbaf (fars düyünü)” adlandırılan, fars xalqlarının istifadə etdiyi metod və türk xalqlarının istifadə etdiyi, farsların “türkbaf (türk düyünü)” adlandırdığı metod. Pazırık xalçasının mənşəyini müəyyənəşdirmək məqsədilə müxtəlif ölkələrin mütəxəssisləri işə cəlb edilmişdir. Cəlb edilənlər arasında görkəmli Azərbaycan xalçaşünası Lətif Kərimov da olmuşdur. O söyləmişdir ki, xalça elmə “türkbaf” adı ilə tanınan metodla toxunmuşdur. Alim Erwin Gans-Ruedin “The Splendor of Persian Carpets” kitabında həminin iddia edir ki, Pazırık xalçası “türkish knot”, yəni “türk düyünü” ilə icra edilmişdir. Dövlət Ermitajının (Sankt-Peterburq) rəsmi saytında (xalça orada saxlanılır) yazılmışdır: “Pazırık xalçası “türk düyünü” adlandırılan (1 kvadrat destimetrə əllə 3600 düyün vurulmuşdur, bütün xalçada isə onların sayı 1 250 000-dən çoxdur) ikiqat simmetrik düyünlə toxunulmuşdur və ona görə də o, kifayət qədər yüksək sıxlığa malikdir”. Bununla iki suala cavab verilmişdir: birincisi – Pazırık xalçasının türk mədəniyyətinə aid edilməsi; ikincisi – skiflərin prototürk xalqları sırasına aid edilməsi. Xalçanın simvolik səkkizguşəli ulduzlarla doldurulan iyirmi dörd kvadratdan ibarət mərkəzi hissəsi maraq kəsb edir. 24 rəqəminin sakrallığı ondan ibarətdir ki, türk inancına görə, türk etnosuna türk əcdadı Oğuz xanın 6 oğlundan törəyən 24 tayfanın əmələ gəlməsi başlanğıc vermişdir. 24 tayfa səkkizguşəli ulduzlarla simvoləşdirilir.

Xalça düyünlərinin növləri

Skif xalçası, Pazırık

Skiflər – şumerlərin “səkkiz” rəqəminin müqəddəsliyi ənənəsinin hüquqi varisləridir

Skif səkkiztanrılı panteonu

Skif səkkiztanrılı panteonunun yunan panteonu ilə eyniləşdirilməsi barədə ən erkən məlumat Herodota aiddir. “Səkkiz” rəqəminin sakrallığı skiflər tərəfindən Bakıda səkkizmərtəbəli ziyarətgahın yaradılmasında da öz əksini tapmışdır. Qobustan qayalarında “səkkiz üfqi bölməli qüllə şəklində hündür, dairəvi daş heykəl”i təcəssüm etdirən göy tanrısı Papey ziyarətgahı vardır. Qobustan qayalıqlarında təsvir edilən tanrı Tagimasad ziyarətgahı da səkkiz üfqi bölməsi olan şaquli dördbucaqlı daş heykəldir. Kerakli tanrısının şərəfinə ziyarətgah təbii ünsürləri təcəssüm etdirən beş skif tanrısının şərəfinə beş ayin yerinin – qurbangahın yerləşdiyi qapalı məkandır.

Pazırık xalçasının 24 səkkizguşəli ulduzu

Skif panteonu məhz səkkiz tanrı hissəsində nadir və təkraredilməzdir. Əsası 24 səkkizguşəli ulduzdan ibarət olan məşhur skif (Pazırık) xalçası “səkkiz” rəqəminin mühüm abidəsidir.

Səkkiz ayaq – skif xalqının simvoludur

Samosatalı Lukian (m. II əsr, Skif və ya yad ölkədə Dost) bildirir ki, “Afina şəhərində gözəlliyə hörmət edən, mənəviyyat və adət-ənənələrin ən yaxşılarını öyrənməyə can atan Toksarid adlı müdrik insan yaşayırdı. Vətəninə Toksarid keçə papaqlı “papaqçılar” şah ailəsinə mənsub deyildi, onlarda “səkkizayaqlı” çağırılan, yəni iki öküzü və bir alaçı olan sadə skiflərdən biri idi. Toksarid Afinada vəfat etmiş, bir müddədən sonra Roma hakimi Asklepiadın ardıcıllarından biri kimi qəhrəman olaraq tanınmışdır, afinalılar “yadelli həkim” kimi onun şərəfinə qurbanlıq verirdilər. Skiflərdə adamları “ölməz”ə çevirmək adəti var, lakin afinalılar da Toksaridi onları taundan və qızdırmadan sağaltdığına görə tanrıya çevirdilər. Minnətdarlıq əlaməti olaraq onun məzarının üstünə ağ atları qurbanlıq gətirirlər. Bu məlumat belə hesab etməyə əsas verir ki, “səkkizayaqlı” anlayışı “skif xalqı” anlayışına sinonimdir. Beləliklə, “səkkiz” rəqəminin sakrallığı skiflərdə iki ali surətlə təcəssüm etdirilir: ilahi panteon və xalqın təyinedicisi.

Səkkizüzlü skif tikintiləri

M.K.Kadırbayev skif-sakların səkkizbucaqlı məzarüstü tikintilərində “səkkiz”, “səkkizüzlü” ideyasının sakrallığı ənənəsinin mövcud olması, eləcə də müxtəlif səkkizüzlü məmulatlar barədə yazır: “Skif-sarmat dövrünün kurqan nekropolları (qədim şəhərlərin kənarında böyük qəbiristan – tərc.) onlarda səkkizüzlü sərdabələr şəklində tikintilərin olmasından xəbər verir”. Qazaxıstan haqqında kollektiv monoqrafiyada sak dövründəki səkkizdaşlı qurbanlıqlar, eləcə də səkkiz sfinks (qədim yunan əsatirlərindən gövdəsi şir və ya it, başı isə qadın şəklində ikiqanadlı xəyali bir məxluq – tərc.) və səkkiz qartal başlı məxluqdan ibarət süjet kompozisiyası olan kurqan haqqında danışılır. A.P.Okladnikov yakutlarda səkkizbucaqlı məzarüstü qəbir taxtalarının olması barədə xüsusi qeyd edir ki, onlardan bəzilərinin səkkizüzlü kəsik piramida şəklində damı var idi. “Ukok (keçmiş, indi və gələcək)” kitabında (Barnaul, 2000) qeyd edilir ki, “M.ə. V–III əsrlərdə Bertek-10 kompleksində səkkiz kurqana paralel olaraq səkkiz şaquli daş sütundan ibarət zəncir yerləşir”. Taqar mədəniyyəti kurqanlarının altında küncələrə və hər tərəfin ortasına qoyulan səkkiz hündür daşdan ibarət böyük maneələr yerləşir (*E.B.Vadetskaya*). V.A.Semyonov bildirir ki, Tuvanın sərhədində, Yüstüd çayının ətrafında təpəliklərinin hamısında od izləri olan skif məzarlıqlar qrupu vardır və onlarda qurbanlıq heyvanların sümükləri tapılmışdır, bir sıra hallarda səkkiz daşlı halqanı qapayan balballar (şaquli dayanan daşlar) müəyyən edilmişdir. Yuxarı Kalcin-2 Pazırık məzarlığında yerləşən kurqan düzgün olmayan səkkizbucaqlı formaya malikdir (*V.İ.Qulyayev*). M.ə. IV–III əsrlərə aid Xakasiya taqar mədəniyyəti məzarlıqlarında və kurqanlarında səkkizbucaqlı tir örtüklər aşkar edilmişdir (*İ.L.Kızlasov*). S.İ.Rudenko qeyd edir ki, skif güzgüsünün dəstəyi öküz buynuzundan, eninə kəsiyi – səkkizüzlü idi. Q.L.Yevdokimov Xerson bölgəsindəki skif kurqanında səkkizbucaqlı dəstəyi olan sümük bıçaq hissəsi aşkar etmişdir. Bıçaq dəstəyindəki belə səkkizüzlü hissələr (fragmentlər) skif kurqanlarının çoxunda aşkar edilmişdir. Kökləri m.ə. I minilliyə gedən Tunc dövrünə aid yaşayış yeri “Şoşalı” səkkizbucaqlı çərçivə şəklində tirlərdən düzəldilmişdir (*A.T.Dukombayev*). Şimali Qazaxıstanda Son Tunc dövrünün tikintiləri səkkizbucaqlı ağac çərçivəsindən ibarət idi [*Orazbayev, 1970*]. Tuvada Ukok yaylağında səkkizguşəli tikinti şəklində Erkən Dəmir dövrü (m.ə. VI–III əsrlər) Pazırık mədəniyyəti arxeoloji abidələri (*V.İ.Molodin*), Sırıq-Bulundakı VII–VIII əsrlər xatirə kompleksində isə səkkizüzlü yaşayış binası olan tikinti aşkar edilmişdir (*Kızlasov İ.L.*).

Türklər – “səkkiz” rəqəminin müqəddəsliyi ilə bağlı şumer ənənəsinin hüquqi varisləridir

Şumer kökləri – tenqriçilik andı

Qazax xalq rəvayətçisi Şal-akın (1748–1819-cu illər) bir xalq rəvayətini qeyd almışdır: “Seqiz kırlı bir sırılı”. Bu ifadə qazax elmində ən çox tədqiq edilən mədəniyyət rəmzlərindən birinə çevrilmişdir. “Səkkizüzlü” keyfiyyətlərinin daşıyıcısı kimi tanınmaq şərəfi qazax tarixinin seçilmişlərinə, şəxsiyyətlərinə verilir və onların arasında birincisi Korkıt Ata Aulie/Dədə Qorquddur. Bu ifadəni mənim düşüncəmə ən yaxın şəkkildə B.D.Kokumbayeva başa düşmüşdür, lakin, təəssüf ki, o, “bir” sözünü nəzərə almamış, ona görə də onu “varlıq sirrinə malik olan səkkizüzlü” şəklində tərcümə etmişdir, bu da xalq rəvayətinin semantikasının tamlığını vermir. Bunu nəzərə almaqla ifadə belə bir məna verir: “səkkizüzlü – varlıq sirrinin yeganə sahibidir”. Lakin bu forma da onun semantikasının tamlığını ifadə etmir. “Səkkizüzlü – Şumer-Assuriya-Babilin DINGIR kimi səslənən və səkkizüzlü mixi xətti ilə əks etdirilən “tanrı” simvoludur, türk xalqları onu TENGRİ kimi tanıyır. Beləliklə, qazax “seqiz kırlı bir sırılı” ifadəsi “DINGIR/TENGRİ – varlığın sirrinin yeganə sahibidir” mənasını verir ki, bu da tenqriçilik/tanrıçılıq dininin andıdır.

Səkkizayaqlılar – skif və türk xalqlarının simvoludur

Sekizadaqlıq – “xalq” mənasını verir (*mətn Tuva Yenisey abidələrinin birində dərc edilmişdir. E 42*). Xatırladaq ki, Samosatalı Lukiana görə, Yunanıstanda ilahiləşdirilən skif Toksarid onlarda “səkkizayaqlı” adlandırılan, yəni iki öküzü və alaçıq olan sadə skiflərdən biri idi. Aralarında beş əsr fərq olan bu iki müxtəlif məlumat sadə skiflərdə və qədim türklərdə rəiyyətin eyni şəkildə “səkkizayaqlı” adlandırıldığını iddia etməyə əsas verir.

“Səkkiz” rəqəminin sakrallığı barədə Altay xalqlarının mifləri

Yakut mifində səkkizayaqlı maralın bədən hissələrinin torpağa, dağa, meşəyə və s. çevrilməsi barədə danışılır. Əvvəllər insanlar yalnız səmada yaşayırdılar. Yaxşı ömür sürürdülər. Səmada məskunlaşan bir qızın səkkiz ayağı olan qoca bir maralı vardı. O, maralın belində səmadan yerə enirdi. Aşağıda dəniz görünürdü. Maral ona deyir: “Mən çox yaşlanmışam, tezliklə öləcəyəm, ona görə də mənə indi öldür. Əgər sən mənə öldürməsən, onda sən özün öləcəksən”. Qız maralla razılaşmırdı. Lakin razılaşmağa məcbur idi. Maral deyir: “Öldükdən sonra mənim dərimi suyun üstünə sər – torpağa çevriləcək, yunumu yerə səp – meşə olacaq, başımı onun ortasına qoy, sümüklərimi isə qırıb onun ətrafına dağıt”. Qız ağlayaraq maralın vəsiyyətini icra etməyə başladı. Maral son dəfə dəridən

nəfəs aldı – onun nəfəsi küləyə çevrildi (*Səkkizayaqlı maral haqqında mif Yakutiya da 1978-ci ildə V.A.Robbek tərəfindən even xalqının nümayəndəsi S.Y.Dyaçkovun hekayəti üzrə yazılmışdır. Robbek B.A. “Фольклор эвенков Березовки. Образцы шедевров”. Якутск, 2005*).

1929-cu ildə leninqradlı (müasir Sankt-Peterburq) alimlər Avrorin və Kazminski tərəfindən Tatar körfəzinin materik hissəsində etnoqrafik ekspedisiya zamanı sorğu nəticəsində, sonralar oroç şamanı Saveli Xutunka tərəfindən səhəhləşdirilən xəritə tərtib edilmişdir. “Xəritə”nin mərkəzində oroçlara “rahatlıq üçün yastı formada təsvir edilmiş, iri, lopa bığlı, başı cənuba tərəf dönmüş səkkizayaqlı, buynuzsuz sığın” şəklində təqdim edilən “Avropa və Asiya” materikinə şəkli çəkilmişdir. *B.A.Аврорин и И.И.Казьминский. Представления орочей о вселенной изображенное на “карте”. Сборник Музея антропологии и этнографии. Т. XI. Изд-во АН СССР. Год издания: 1949. Якутлар – türk xalqıdır, oroçlar isə Altay ailəsinin tunqus-mancur qrupuna aiddirlər.*

Səkkizbucaqlı məzarüstü tikintilər və türklərin qurbangahları

➤ Nəhəng türk məkanında çoxsaylı səkkizüzlü məqbərələr, məzarüstü taxta tikintilər, səkkizüzlü naxışlar səpələnmişdir.

➤ Tuvada (Sarıq-Bulun qəs.) şərq türk xaqanlığının xatirə binaları kəşf edilmişdir, onların arasında səkkizbucaqlı alaçıq şəklində qurbankəsmə üçün nəzərdə tutulan tikili də var (L.R.Kızlasov).

➤ Fərqanə vadisində səkkizləçəkli şəklində, kult odunun alovlanması izləri olan ayin binası (I–III əsrlər) aşkar edilmişdir (R.X.Süleymanov).

➤ V.V.Radlov altaylılarda şaquli divarları düzgün səkkizbucaqlı olan iki alaçıq rast gəlmişdir.

➤ A.P.Okladnikov yakutlarda səkkizbucaqlı məzarüstü türbələrin olması barədə xüsusi qeyd edir ki, bu türbələrdən də bəzilərinin səkkizüzlü kəsik piramida şəklində damları olmuşdur.

➤ Qazaxıstanın Aktyubinsk vilayətindəki məzarlıqlarda kurqanın dəfn tikililəri arasında səkkizbucaqlı şəklində tabut olmuşdur.

➤ Aral dənizinin yaxınlığında səkkizüzlü formada Бәйім ана qülləsi yerləşir. (Бегим анна//Казахская ССР: Краткая энциклопедия. Алма-Ата, 1991).

➤ Niyaz Xalit qeyd edir ki, çoxlu türk xalqları, o cümlədən başqırdlar və altaylar çox vaxt evlərini çadırla örtülən səkkizüzlü türbə şəklində tikirdilər. Belə formalar həmçinin yakutların (qardaş tatarların) və xakasların (abakan və ya minusin tatarlarının) taxta memarlığında da müşahidə edilmişdir. Sibirlilərdə xırman vəlləri də səkkizguşəli idi.

Skif və
Azərbaycan
ənənələrində
şumer səkkizguşəli
ulduzu

Şumer ilahi DINGİR simvolunun oxşarları skif Pazırık xalçasında, eləcə də Azərbaycan xalçalarının Quba və Qarabağ qruplarında da müşahidə edilir.

*Pazırık xalçasının fraqmentləri.
Səkkizguşəli ulduz*

*Qollu-çiçi xalçasının
fraqmentləri. Quba.
XIX əsr*

*Qarabağ xalçası.
Səkkizguşəli ulduz*

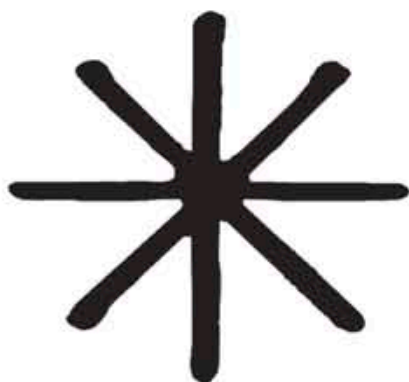

*Şumer DINGIR simvolumun
mixi xətti versiyası*

Fraqment

Azərbaycan
xalçalarında
arxaik şumer
DINGIR simvolu

Arxaik şumer DINGIR simvolu

Xalçaçılıq – Azərbaycan xalq dekorativ-tətbiqi sənətinin ən geniş yayılmış ənənəsidir. Nüfuzlu dünya ensiklopediyaları və tədqiqatçıları Azərbaycan xalçaçılığının xüsusi dəyərini vurğulayırlar və qeyd edirlər ki, Azərbaycan xalça toxuculuğunun vərdiş və ideyaları bir çox xalqlar tərəfindən götürülüb. Bədii-texniki xüsusiyyətlərinə görə bir-birinə qarşılıqlı təsir edən və bir-birini zənginləşdirən Azərbaycan xalça qrupları fərqlənir. Onların arasında Bakı, Quba, Şirvan, Gəncə, Qazax-Borçalı, Qarabağ, İrəvan, Naxçıvan və Təbriz qrupları vardır. Azərbaycan xalçaçılıq məktəbi naxış və kompozisiyalarla zəngindir, onların hər birinin çoxsaylı versiyaları vardır.

Aşağıda şumerlərin ilahi simvolu DINGIR-in səkkizguşəli təsviri ilə eyni naxışlara malik Azərbaycan xalça nümunələrini təqdim edirik.

Azərbaycan
xalçalarında
arxaik şumer
DINGIR simvolu

Arxaik şumer
DINGIR simvolu

*Qaraqaşlı,
Quba. XIX əsr*

*Duruca,
Şirvan. XIX əsr*

Qarabağ, XIX əsr

Ulduzlu, Qazax-Borçalı. XIX əsr

Azərbaycan
xalçalarında
arxaik şumer
DINGIR simvolu

*Xalça hissəsi.
Nadir şah
səkkizguşəli
ulduzlu taxtda.
1870-ci il.
Təbriz*

*İrəvan xalçası.
Səkkizguşəli ulduzlu haşiyələr. XIX əsr*

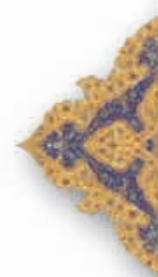
*İrəvan xalçası.
Səkkizguşəli ulduzlu medalyon. XX əsr*

*Ləçək-turunc, fragment. Təbriz.
1850-ci il*

*Ləçək-turunc, fragment. Təbriz.
1900-cü il*

Azərbaycan
xalçaçılığında
səkkizguşəli
ulduzlar

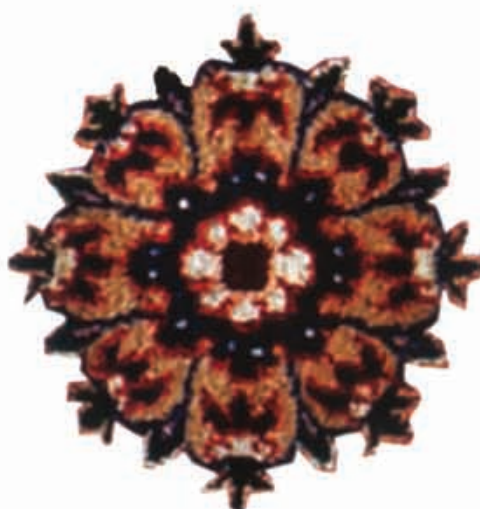
*Ləçək-turunc, fragment.
Təbriz. 1870-ci il*

*Xeris, fragment. Təbriz.
1850-ci il*

*Ləçək-turunc, fragment.
Təbriz. 1900-cü il.*

*Əfşan, fragment. Təbriz.
1900-cü il*

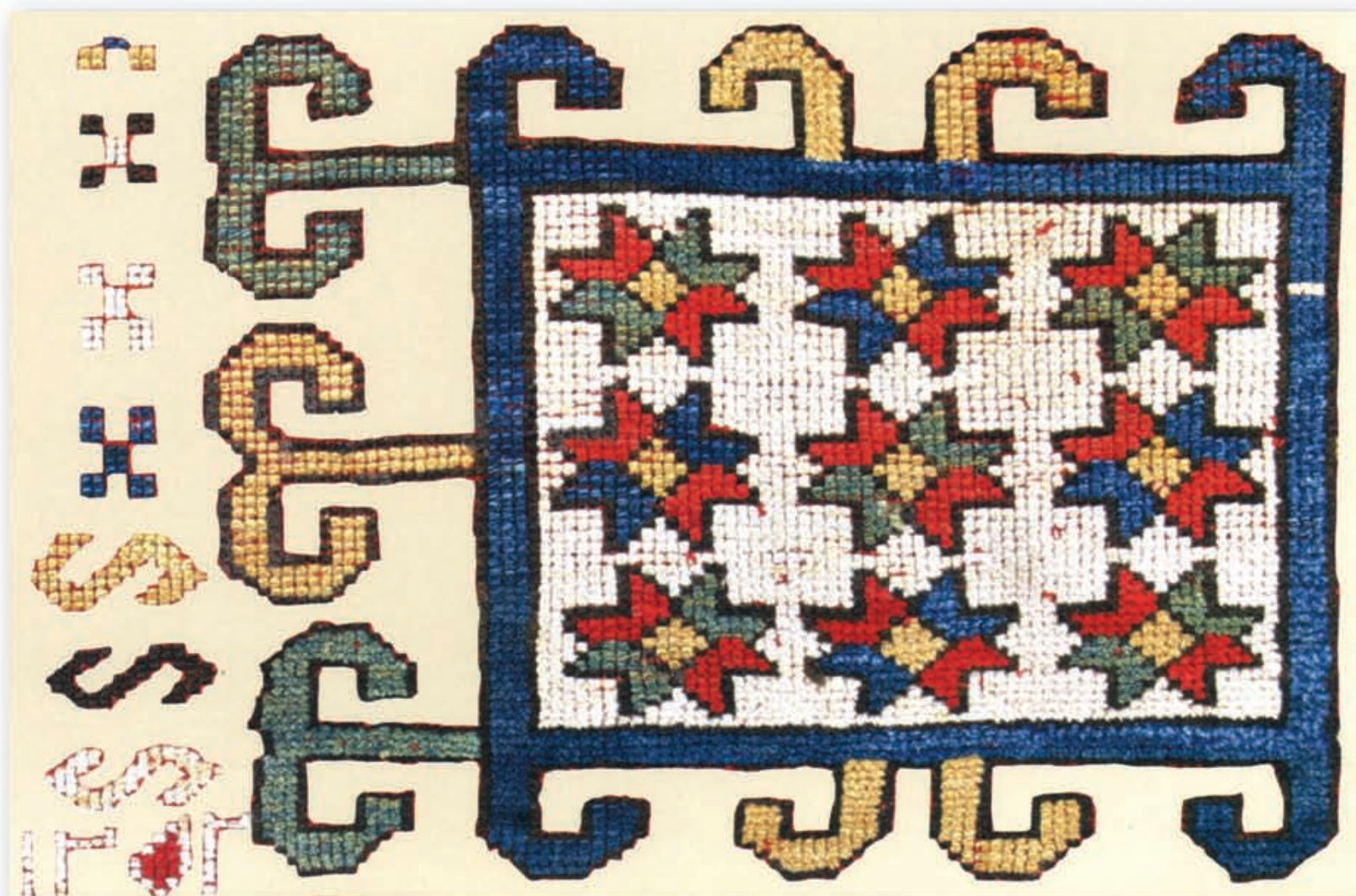
Azərbaycan
 xalçaçılığında
 səkkizguşəli
 ulduzlar

Şadda. Naxçıvan. 1880-ci il

Ulduzlu, Gəncə. XIX əsr

İrəvan qrupu, fragment. Keçmiş İrəvan xanlığı, müasir Şəmşəddin. 1831-ci il

*İrəvan qrupu, fragment.
Keçmiş İrəvan xanlığı,
müasir Aştarak,
1885-ci il*

Səkkizguşəli ulduzlu şumer məmulatları

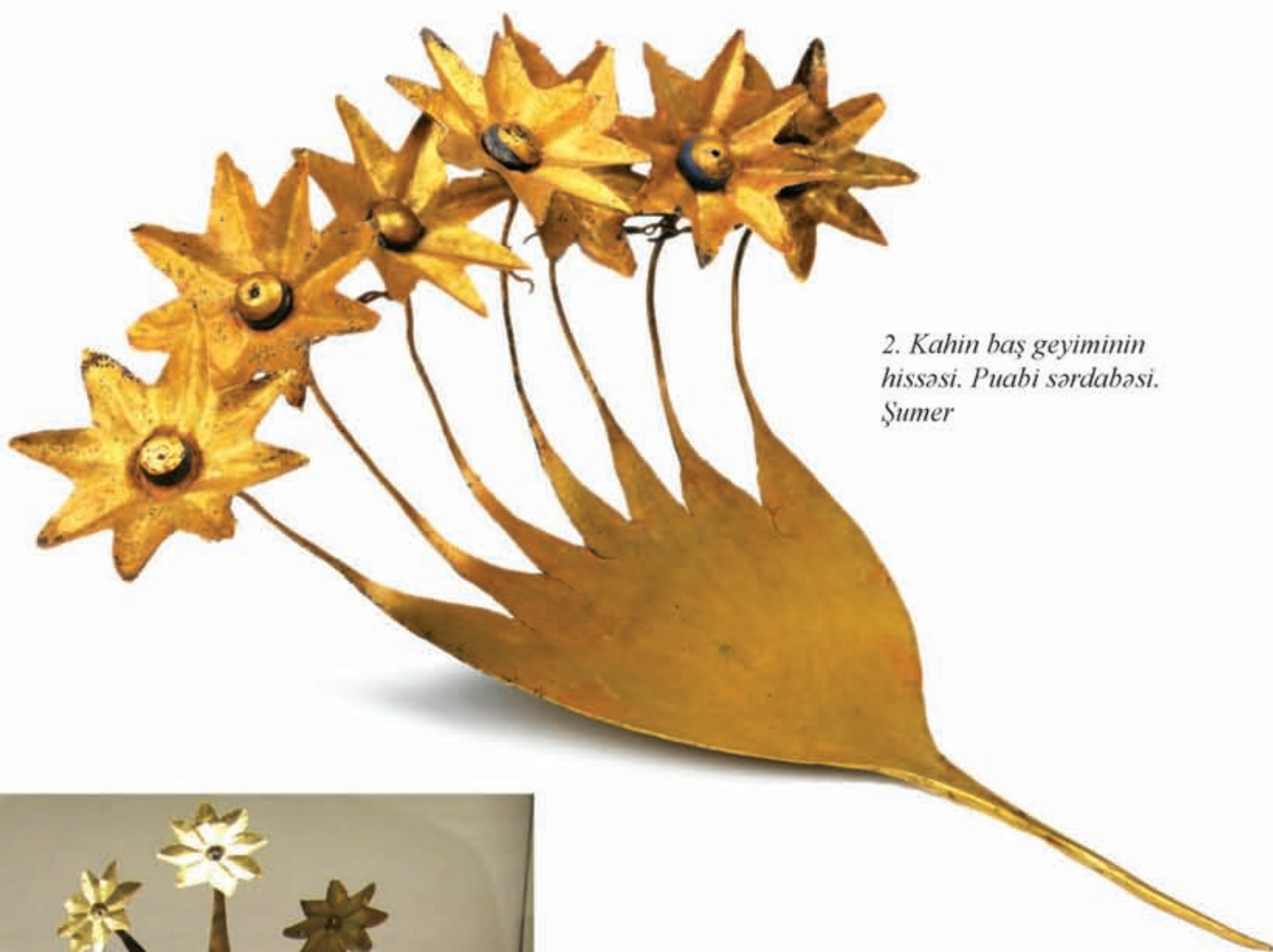
1. Kahin baş geyimi. Puabi sərdabəsi.
Şumer

1. Şubad və ya Puabi (akkad dilində “atamın sözü” mənasını verir) – bu, 1922-ci ildən 1934-cü ilə qədər olan dövrdə Britaniya arxeoloqu Leonard Vulli tərəfindən aşkar edilən Ur “kral nekropolu”ndakı sərdabədir. Puabi – Ur şumer şəhərinin təxminən m.ə. 2600-cü ildə yaşamış yüksək vəzifəli sakini. Onun sərdabəsində bir neçə silindr şəkilli möhür aşkar edilmişdir, onlarda onun titulu “kraliça” və “kahinə” mənasını verən şumer sözləri “nin” və ya “eresh” terminləri ilə ifadə olunmuşdur. Puabi artefaktları Filadelfiyadakı Pensilvaniya Universiteti muzeyi və Britaniya muzeyi, Bağdaddakı Milli muzey arasında bölüşdürülmüşdür.

2. Kraliça və ya kahinə Pu-abi. “Ur kral sərdabəsindəki” diqqətəlayiq xəzinələrin əksəriyyəti “kraliça” və ya “kahinə” Puabinin dəfn kamerasından tapılmışdır. Onların arasında çoxsaylı qızıl yarpaqlardan ibarət olan, Leonard Vullinin arvadı Ketrin tərəfindən bərpa edilən baş geyimi olmuşdur. Kraliçanın üzü onun kəlləsinin əsasında deyil (o, tamamilə başqa cür görünə bilərdi), sərdabənin aşkar edildiyi yerlə yanaşı yaşayan yerli qadının əlamətləri əsasında modelləşdirilmişdir. Dəfn edilən qadın nin kimi xatırladılır ki, bu da “ledi” və ya “kraliça” mənasını verir. Belə bir fərziyyə var ki, o, kahinə ol-

muşdur. Bəlkə də, o eyni zamanda bunların hamısından olmuşdur: şübhəsiz, ledi, titullu zadəgan qadın və ehtimal ki, kralın arvadıdır; bəlkə də, ali kahinə olmuşdur, çünki yalnız yüksək zadəgan qadınlarını belə yüksək mövqeyə təyin edirdilər. Dəqiq bilinən odur ki, o, ətrafının zənginliyi və bolluğu, eləcə də axirətdə ona xidmət etmək üçün fəda edilən kişi və qadınların sayı nəzərə alınmaqla yüksək statuslu bir qadın olmuşdur. Dəfnindən 4500 il keçdikdən sonra Leonard Vullinin onu aşkar etdiyi zaman hələ bu mürəkkəb baş geyimi onun başındaydı və onun bədəninin bütün yuxarı hissəsi daş-qaşla (qiymətli şeylərlə) örtülmüşdü. Biz bu əsərdə yalnız səkkizguşəli ulduzun əksi olan artefaktları dərc edirik.

3. Pu-Abinin sərdabəsində tədqiqatçılar tərəfindən “ən qədim stolüstü oyun” və “nərd oyunu nümunəsi” kimi təsnifatlaşdırılan məmulat tapılmışdır. Bizim fikrimizcə, bu, kahinin atributu olan “fal açma lövhəsi”dir. Məmulat daxilində fişkalı saxlamaq üçün taxtadan düzəldilmiş qutudur. Sədəf, qırmızı əhəngdaşı və lazuritdən əlavələri vardır. Güllü naxışı olan kvadratlar müəyyən pozitiv hadisəni ifadə edir. Bu motivə şumer incəsənətində çox tez-tez rast gəlinir – yəqin ki, xüsusi simvolik mənaya malikdir.

2. Kahin baş geyiminin hissəsi. Puabi sərdabəsi. Şumer

3. Kahin baş geyimi. Puabi sərdabəsi. Şumer

4. Kahin fal lövhəsi. Puabi sərdabəsi. Şumer

Səkkizgüşəli
naxışlı
Azərbaycan
sikkələri

Burada təsvir edilən sikkələr Azərbaycanda Hülakülər sülaləsinin və onların yaxın varislərinin hakimiyyəti dövrünə aiddir. Biz sikkələrdə səkkizüzlü, səkkizbucaqlı və səkkizləçəkli əkslərin zərb olunma ənənəsinin Azərbaycanda hökmdarlıq edən sonrakı sülalələr zamanı da davam etməsini iddia etməyə əsas verən mətnlər aşkar etmişik.

1. Göyçə gölü hövzəsində 1962-ci ildə tapılan Şirvanşahlar və Qaraqoyunlu gümüş sikkələri xəzinəsində səkkizləçəkli kartuşu olan üç sikkə aşkar edilmişdir. Urmı şəhərində zərb edilən səkkizləçəkli kartuşu olan sikkələrin əks

1. Hülakü xan. 1259–1265-ci illər

2. Hülakü xan. 1259–1265-ci illər

3. Əhməd Tekudar xan.
1282–1284-cü illər

4. Əhməd Tekudar xan.
1282–1284-cü illər

5. Arqun xan. 1284–1291-ci illər.
Həmədan

6. Qazan xan. 1276–1304-cü illər

7. Olceytu xan. 1304–1316-cı illər

8. Olceytu xan. 1304–1316-cı illər.
Mardin

9. Əbu Səid Bahadır xan.
1316–1335-ci illər. Təbriz

tərəfində [№ 86 (8187)] yazılmışdır: “Yusif Noyonun hökmdarlığı vaxtı”. Bu onu Qaraqoyunlu Qara Yusifə aid etməyə əsas verir (1410–1420-ci illər).

2. Səkkizləçəkli kartuşu olan sikkələrin [№ 107 (31075)] əks tərəfində yazılmışdır: “Şamaxıda 908-ci ildə zərb edilmişdir”. Bu, mütəxəssislərə onu Şirvanşah II Şeyx İbrahimə aid etməyə əsas vermişdir (1502–1524-cü illər).

3. Y.A.Paxomovun kolleksiyasında mütəxəssislərin sonuncu Ağqoyunlu hökmdarlarının sikkə sistemində aid etdiyi möhürlü sikkə vardır. Möhür sikkənin üz tərəfindəki səkkizguşəli kartuşda yerləşdirilib və aşağıdakı yazılardan ibarətdir: “Şah İsmayıl, Təbrizdə 908-ci ildə zərb edilmişdir. Qanunidir”.

Pr.1. Musa xan. Təbriz. 1336-cı il

Pr.2. Musa xan. Təbriz. 1336-cı il

Pr.3. Musa xan. 1336-cı il

Pr.4. Musa xan. Təbriz. 1336-cı il

Pr.5. Musa xan. Təbriz. 1336-cı il

Pr.6. Məhəmməd xan.
1336–1338-ci illər

Pr.7. Sati bəy Təbriz.
1338–1339-cu illər

Pr.8. Sati bəy. 1338–1339-cu illər

Pr.9. Sati bəy. İrəvan.
1338–1339-cu illər

Skif səkkiztanrılı panteonu və türk oxşarlari

Səkkiztanrılı skif panteonu barədə ilk dəfə Herodot məlumat verir. Bu məlumat sonralar digər mənbələrin müəllifləri tərəfindən müxtəlif kompozisiyalarda təsdiq edilir.

1. Tabiti. “Hestiya skif dilində Tabiti adlandırılır” [Herodot, IV, 59-60]. Tabiti – skif panteonunun ali ilahəsidir. O, od, qan, çöküntü, yəni bütün maye, bərk və ərinti maddələri şəklində çıxış edir. O, türk ilahəsi Od ana ilə oxşardır [Z.Həsənov].

2. Papey. “Fikrimcə, Zevsi skiflərdə tamamilə düzgün olaraq Papey adlandırılır” [Herodot, IV, 59-60]. Papey yuxarı dünyanı – göyü təmsil edir, kişi başlanğıcını təcəssüm etdirir [Z.Həsənov]. “Hunlar farsların Aspandiat (Göy) adlandırdıqları nəhəng Tanqri xan bütünə sitayiş edirlər” [M.Kaqankatuklunun xatırladığı skif və hun tanrılarının oxşarlığına mənim diqqətimi Z.Həsənov yönəltmişdir].

3. Api. “Skiflərdə Geya Zevsin arvadı sayılır – bu skif Apisidir” [Herodot, IV, 59-60]. Api – ailə və uşaqların hamisi olan ilahədir. O, türk ilahəsi Umayla eynidir [Z.Həsənov].

4. Tagimasad. “Poseydon – skif Tagimasadıdır” [Herodot, IV, 59-60].

Yer məkanını, bitki və heyvan aləmini təmsil edir. Türk ənənəsində Poseydonun oxşarı olmaqla Tagimasad at kultu ilə təcəssüm etdirilir [Z.Həsənov]. “Atların qurban verildiyi və qurbanın qanı səpilən, başı və dərisi bu ağacın budaqlarına asılan sıx taclı palıd ağacı. Palıd pis tanrılardan xilas edən, həyat və hər cür nemətlər verən ağac sayılırdı, qalan bütün hündür ağacların başı və anası idi” [M.Kaqankatuklu].

5. Qoytosir. “Apollon – skif Qoytosiridir” [Herodot, IV, 59-60]. Qoytosir ölən və yenidən dirilən təbiətin tanrısıdır – bitki, heyvan və insan aləmini, təbiətdə və insan fəaliyyətində balans və tarazlığın saxlanılmasını tənzimləyir [Z.Həsənov]. Bu skif tanrısı əvvəllər ölmüş təbiətin doğulması (dirçəlməsi) bayram edilən vaxtı, Yaz bərabərliyi günü ilə təcəssüm etdirilir [Z.Həsənov].

6. Qor-Ares. “Ares [Herodot bu skif tanrısının adını çəkmir, onun yunan oxşarının adını çəkməklə kifayətlənir. Z.Həsənov tədqiqat nəticəsində müəyyən etmişdir ki, Ares dedikdə skif hökmdarı Kolaksay nəzərdə tutulur; o, ölümündən sonra “Qor” adı ilə ilahiləşdirilmişdir. Mənim fikrimcə isə, məşhur Qorqud Qor peyğəmbər

olmuşdur, “Qorqud” sözü isə “Qor tanrısının ruh daşıyıcısı” mənasını verir]. Herodot deyir: “Skiflərdə Aresdən başqa, tanrılara bütlər, qurbangahlar və məbədlər ucaltmaq adət deyil. Onlarda vilayətlərin mahalları üzrə Ares ziyarətگاهی bax bu üsullarla düzənlənir: uzunluğu və eni təxminən üç stadiya, hündürlüyü bir qədər az olan çırpı bağlısı üst-üstə yığılır. Yuxarıda kiçik dördbucaqlı sahə düzəldilir, onun üç tərəfi dik olur, bir tərəfdən isə ona giriş qoyulur. Qar və yağış üzündən bir yığın çırpı (çör-çöp) yarandığından hər il onlardan yüz əlli araba gətirirdilər. Yuxarıda qılınç quraşdırır, qurbanlar, o cümlədən də insan qurbanları gətirir və müəyyən hallarda onların hamısını yandırırldılar” [Herodot, IV, 59-60]. Ares/Qor – qılınç şəklində təcəssüm etdirilən müharibə, ildırım və şimşək tanrısıdır [Z.Həsənov]. “Əgər fəzanı işıqlandıran güclü şimşək çaxması insanı və ya digər heyvanı vururdusa, onda bunu tanrı Kuara həsr edilən qurban sayır və ona ibadət edirdilər. [M.Kaqankatuklu. Gürcülər Kür çayını “Mtkuari” adlandırırlar ki, bu da “ilahi Kuar” mənasını verir – H.Həsənov].

7. Afrodita. “Səməvi Afrodita – skif Arqimpasasıdır” [Herodot, IV, 59-60]. Arqimpasa münasibətləri tənzimləyir və üç saquli hissə arasında uzlaşma yaradır: yuxarı, orta və aşağı aləmlər; hava, torpaq, su, od ünsürləri arasında; canlılar və ölümlər arasında; təbiətdə və insan fəaliyyətində saxlanılan və məhv edilənlər arasında. Baş şaman olmaqla o həmçinin onlar və tanrılar dünyası arasında vasitəçi hesab olunur və bəsiətliləri (gələcəyi görənləri) himayə edir [Z.Həsənov]. “İlahə Afroditanın sehrbazları, cadugərləri və ovsunçuları özlərinin çılğın cadularına, çığırtılarla Yerə çağırış etməyə başladılar” [M.Kaqankatuklu].

8. “Kerakli” – “Herakli” (Herodot skif Heraklinin ilahi funksiyası haqqında fikir bildirmir). Hesab edirəm ki, skif Heraklinin yalnız adı yunan Heraklinin adına bənzəyir, onların arasında başqa bir oxşarlıq yoxdur. Z.Həsənovun fikrincə, o, dirilərlə ölümlər arasında ahəngdarlıq yaradırdı. Türk dillərində “Kerak/kerək” sözü “gərəkli, lazımlı” mənalərini bildirir, bu da skif Heraklinin qurbankəsmə ayininin himayəçisi olduğunu ehtimal etməyə əsas verir (H.Həsənovun qeydi).

Herodota görə, “... onlarda bütün tanrılara və bütün bayramlarda qurbankəsmə ayinləri eyni cürdür və bu şəkildə icra edilir: qurbanlıq heyvan ön ayaqları bağlı vəziyyətdə qoyulur...” (Herodot, IV, 59-60)

“Skif Herakli/Keraklisi təbiətdə və insan fəaliyyətində dirilər və ölümlər arasında ahəngdarlığın yaranmasını, gərəkli olanın gərəksizdən (məziyyətin qüsurdan) ayrılmasını simvollaşdırır” (Z.Həsənov).

Alban hunlarında “... atalar tərəfindən tikilmiş bütxanalar və qurbangahlar var idi... onlar oda və suya qurban... bütxanalara və ağaclara hədiyyələr gətirirdilər” (M.Kaqankatuklu).

1. Tabiti. Qızıl. Oğuz kurqanı.
M.ə. 330–300-cü illər. Ukrayna

2. Papey. Tunc ucluq. Keçəl dağ
kurqanı. Ukrayna. M.ə. IV əsr

3. Api. Qızıl. Oğuz kurqanı.
M.ə. 330–300-cü illər. Ukrayna

4. Tağimasad. Qızıl lövhə. Sobelev
məzarlığı kurqanı. Ukrayna.
M.ə. IV əsr

5. Qoytosir. İki qrifon simvolu.
İkinci Pazırık kurqanı. M.ə. V əsr

6. Qor-Ares. Akinak simvolu.
Arjan-2 kurqanı. Tuva,
Rusiya, M.ə. VII əsr

7. Arigimpasa. Oğuz kurqanı.
M.ə. 330–300-cü illər. Ukrayna

8. Qerakle. Qazan simvolu.
M.ə. IV əsr. Raskopan məzarlığı
kurqanı. Ukrayna

Qobustan qayalarında
səkkiz bütperəst
ziyarətgahının
sxematik təsvirləri

1. 14 nömrəli daşda sxematik şəkil, Yazılı təpə, Ali skif ilahəsi, Od ilahəsi – Tabiti ziyarətgahı. Müasir İçərişəhər xəritəsində 1 №-li yerdə yerləşdirilmişdir.

2. 9 nömrəli daşda 12-ci sxematik şəkil, Yazılı təpə, Göy tanrısı Papeyin ziyarətgahı. Müasir İçərişəhər xəritəsində 2 №-li yerdə yerləşdirilmişdir.

3. 9 nömrəli daşda 12-ci sxematik şəkil, Yazılı təpə, Yeri simvollaşdıran və ailəni, evi himayə edən Api tanrısının ziyarətgahı. Müasir İçərişəhər xəritəsində 3 №-li yerdə yerləşdirilmişdir.

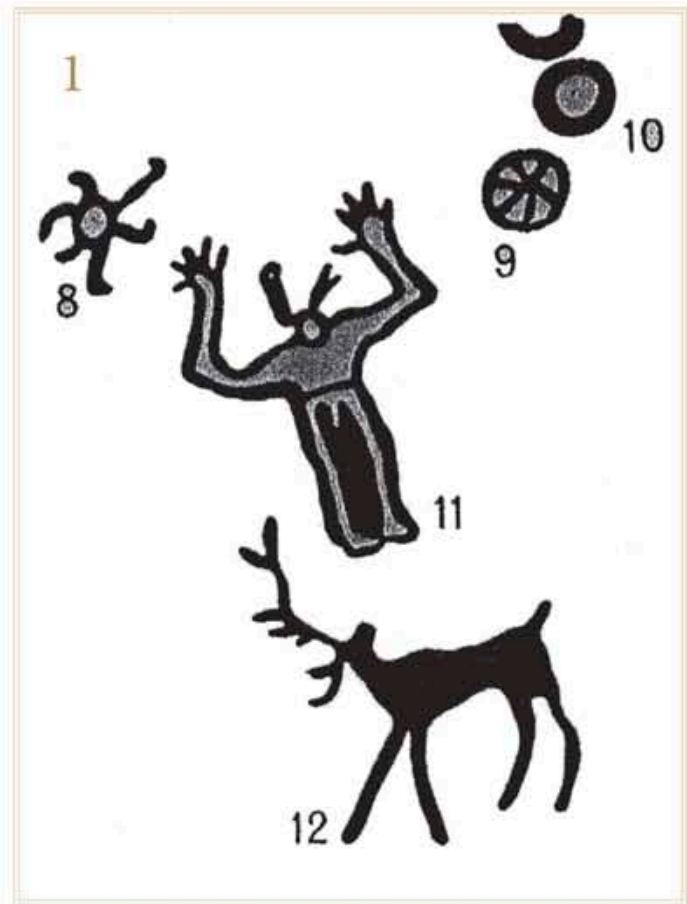
4. 81 nömrəli daşda 10 və 11-ci sxematik şəkillər. Böyükdaş dağının yuxarı terrasları, Dəniz, Su, Təbiət və mənəviyyat nəzarətçisi, təbiət hamısı Tagimasad tanrısının ziyarətgahı. Müasir İçərişəhər xəritəsində 4 №-li yerdə yerləşdirilmişdir.

5. 9 nömrəli daşda 7-ci sxematik şəkil, Yazılı təpə, batan və doğan günəşi simvollaşdıran Qoytosir tanrısının ziyarətgahı. Müasir İçərişəhər xəritəsində 5 №-li yerdə yerləşdirilmişdir.

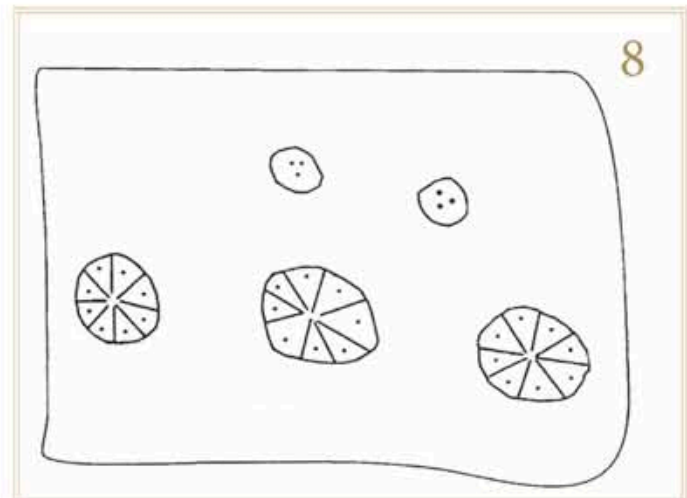
6. 99 nömrəli daşda 1-ci sxematik şəkil, Böyükdaş dağının yuxarı terrası, ilahiləşdirilən ilk skif hökmdarı Kolaksayın surətini simvollaşdıran, mifologiyada “Qor” adlandırılan, Od və Metalları ram edən tanrının ziyarətgahı. Müasir İçərişəhər xəritəsində 6 №-li yerdə yerləşdirilmişdir.

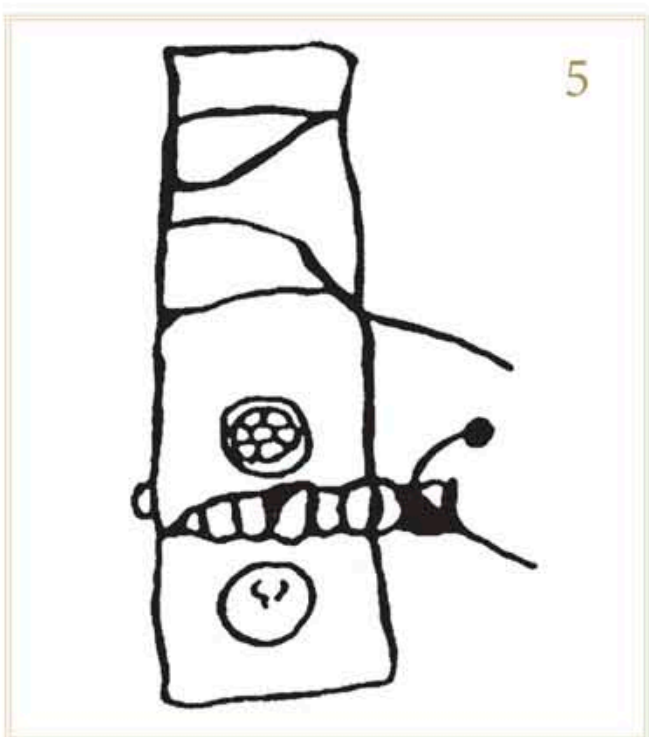
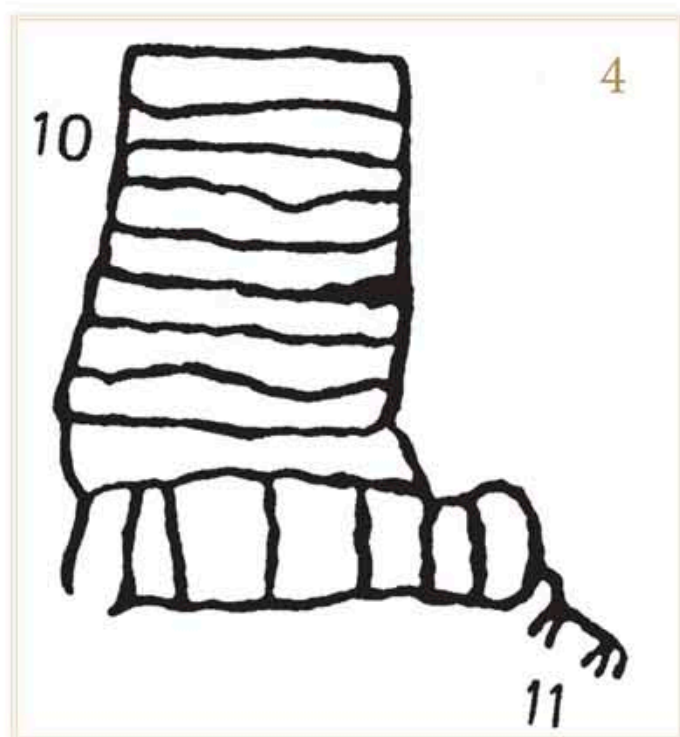
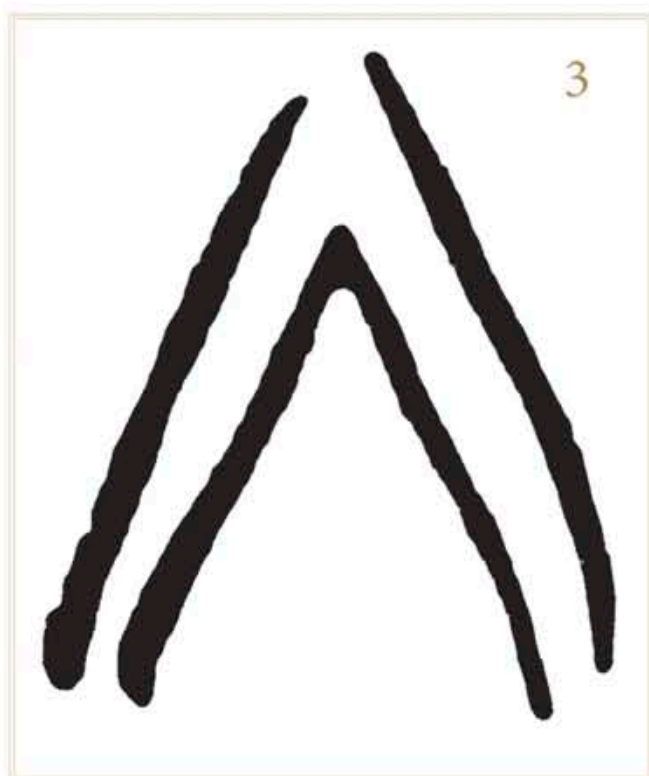
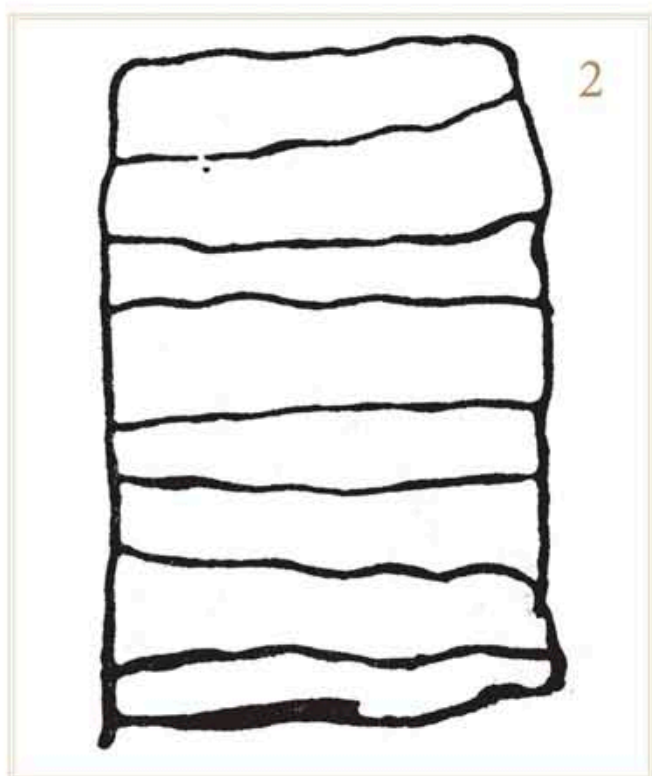
7. 23 nömrəli daşda 19-cu sxematik şəkil, Böyükdaş dağının yuxarı terrası, öncəgörelərin hamısı Ari-gimpasa tanrısının ziyarətgahı. Müasir İçərişəhər xəritəsində 7 №-li yerdə yerləşdirilmişdir.

8. Qaraatlı kompleksində, Kiçikdaş adlı yerdə, daş üzərində beş həndəsi fiqur təsvir edilmişdir, onların kompozisiyası Şirvanşahlar sarayı kompleksinin baş planını təkrar edir. V.V.Radlov qeyd edir ki, türk

qurbanvermə ayini “səkkiz” rəqəmiylə simvollaşdırılmışdır. Daşda – dairə şəklində, radial olaraq səkkiz hissəyə bölünmüş üç həndəsi fiqur vardır. Hazırda həmin yerlərdə mövcud olan tikililər də həmçinin səkkizbucaqlıdır və şübhəsiz, onların yerində mövcud olan qədim bütperəst ziyarətgahlarının varisləridir. Bu, Bakının səkkizinci ziyarətgahı, daha dəqiqi, qurban gətirilən qurbangah kompleksi idi. Skiflərdə qurbanvermə hamısı tanrı Qerakle olmuşdur ki, o da türk dillərində “zərurət” mənasını verir [yunan-Roma Heraklı ilə qarışdırmamalı].

Bakı büt-pərəstlik kompleksi kimi yaradılmışdır

Misir “Ölülər kitabı”nda iki ziyarət-gah barədə məlumat verilir. M.ə. XVI–XIII əsrlər NU papirusunda “Günəş çıxan Bakhau dağı” ziyarət-gahı haqqında danışılır, burada “dağ” dedikdə “uca ziyarət-gah” nəzərdə tutulur. M.ə. XXIV əsr tarixli papirusda Baru şəhərinin adı çəkilir. İngilis tədqiqatçısı, Misir arxeologiyasının banisi V.Flinders-Petri (1853–1942-ci illər) hər iki Bakhau və Baru ziyarət-gahını müasir Bakı ilə eyniləşdirmişdir. II əsrdə Misirdə yaşamış Klavdi Ptolemey həmçinin bildirir ki, Bakı qədimdə Baru adlandırılmışdır. Bu ideyalar sonrakı elmi tədqiqatlarda öz təsdiqini tapmışdır. Axtarış nəticəsində müəyyən etdim ki, “dağ-ziyərət-gah” ifadəsi altında müasir Qız qalasının yerində olan baş ziyarət-gah nəzərdə tutulur, “Bakhau” və “Baru” adları altında isə müasir “İçərişəhər”in yerində olan müxtəlif ziyarət-gahlardan ibarət büt-pərəstlik kompleksi gizlənir.

İçərişəhərdə büt-pərəst ziyarət-gahların izlərinin olması barədə XIX əsrdən başlayaraq müxtəlif tədqiqatçılar məlumat verirlər.

Həmin büt-pərəst ziyarət-gahları arasında birincisi Qız qalasıdır.

D.Axundova görə, qaladan sağda bilavasitə müasir Bazar meydanına birləşən yerdə əvvəlcə qədim büt-pərəst məbədi olmuşdur, sonra məscid, XIX əsrdə onun dağıdılmasından sonra isə rus kilsəsi tikilmişdir. S.Aşurbəyli 1903–1905-ci illərdə Venesiyada nəşr olunan coğrafi lüğətə istinad etməklə yazır ki, Bakı qalasında XIX əsrin sonunda tikilən erməni kilsəsi Dəniz tanrısının şərəfinə ucaldılan büt-pərəst məbədinin yerində tikilmişdir. Ş.Fətullayevin tədqiqatının nəticələrinə əsasən, hazırda “Məscid məktəbi”

*Qobustan qayalıqlarında
Bakı büt-pərəstlik kompleksinin
sxematik şəkli*

və “Aşura məscidi” adları ilə məşhur olan binaların yerləşdiyi Asəf Zeynallı küçəsi, 59 və 63-də qalıqları indiki zamana qədər saxlanılan qədim büt-pərəst məbədləri olmuşdur. 1873-cü ildə Məhəmməd Həsən xan, sonra isə A.Pavlinov yazırlar ki, XIV əsrdə müasir Cümə məscidinin yerində qorunub saxlanılmış büt-pərəst məbədinin yenidən qurulması hesabına müsəlman məscidi tikilmişdir. S.Aşurbəyli yerli rəvayətlərə və yazılı məlumatlara istinad etməklə həmçinin müəyyən etmişdir ki, Cümə məscidi Od tanrısının şərəfinə ucaldılan qədim məbədin yerində tikilmişdir. Bir qədər yuxarıda “Sınıqqala” adı ilə məlum olan məscid yerləşmişdir ki, orada Ş.Fətullayev “islamaqədərki kultun ritual (ayın) elementləri”ni aşkar etmişdir. Şirvanşahlar sarayı kompleksinin ərazisində qazıntılar aparən L.Bretanitski, S.Aşurbəyli, V.H.Leviatov və Ş.Fətullayev birmənalı olaraq göstərmişlər ki, o, qədim islamaqədərki ibadət yerlərinin yerində tikilmişdir.

Beləliklə, Misir mənbələrinə görə, Bakhau-Baru sakral kompleksinin yerləşdiyi müasir İçərişəhər ərazisində müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən 8 büt-pərəst

Səkkiztanrılı skif bütperəstlik kompleksinin bərpa prosesi – Bakı

Biz yuxarıda əsasında bütperəst ibadətgahlarının izləri aşkar edilən, İçərişəhərdəki səkkiz kult tikintisi haqqında xatırladıq. Biz həmçinin Qobustan qayalarında bütperəst ziyarətgahlarının səkkiz sxematik təsvirini aşkar etmişik. Həmçinin biz Herodotun təsvir etdiyi skif tanrılarının siyahısını və funksiyalarını göstərdik; onların skif irsindən toplanan simvolik şəkillərini və Qobustanda aşkar edilmiş kiçik bütperəst kompleksinin baş planını müasir İçərişəhərin baş planı ilə uyğunlaşdırdıq.

Müasir İçərişəhərin planı üzrə Qobustan qayalarında aşkar edilən keçmiş bütperəst kompleksinin konfigurasiyası əsasında keçmiş bütperəst kompleksinin baş planı yaradılmışdır. Bununla skif səkkiztanrılı bütperəst kompleksinin yenidən qurulmasına doğru ilk addım atılmışdır. Lakin iki problem, yəni bütperəst ziyarətgahların yerləşmə növbəliliyi və onların real görüntülərə yaxınlığı xüsusi tədqiqatlar tələb edirdi.

Ziyarətgahların iyerarxik lokallaşmasının əsası kimi, mənim tərəfimdən, bilavasitə mifologiya ilə bağlı olan rəqəmlərin yunan, skif, sonralar isə türk ənənələrinə əsaslanan semantikasi götürülmüşdür.

Rəqəmlərin aşağıda göstərilən semantikasi qədim türk lüğətindən götürülmüşdür. “Valideyn” mənasını verən “bir” ilk olaraq ilahə Tabiti – Qız qalası məbədini yerləşdirmək üçün əsas verdi. “Ağa, cənab” mənasını verən “iki” ikinci olaraq “göy”ü təcəssüm etdirən Papey məbədini yerləşdirməyə imkan verdi.

“Ocaq tanrısı” mənasında olan üç rəqəmi Yeri simvolizə edən və ailə ocağı ilahəsi hesab edilən ilahə Api məbədini üçüncü olaraq yerləşdirməyə imkan verdi. “Qayda, qanun, ayin, adət-ənənə, ədalət” mənasında olan “dörd” dördüncü olaraq Suyu təcəssüm etdirən Tagimasad məbədini yerləşdirməyə əsas verdi. Bu məbəd vasitəsilə ədaləti, əxlaqı qorumaq kimi mifoloji missiyaya əməl edilirdi.

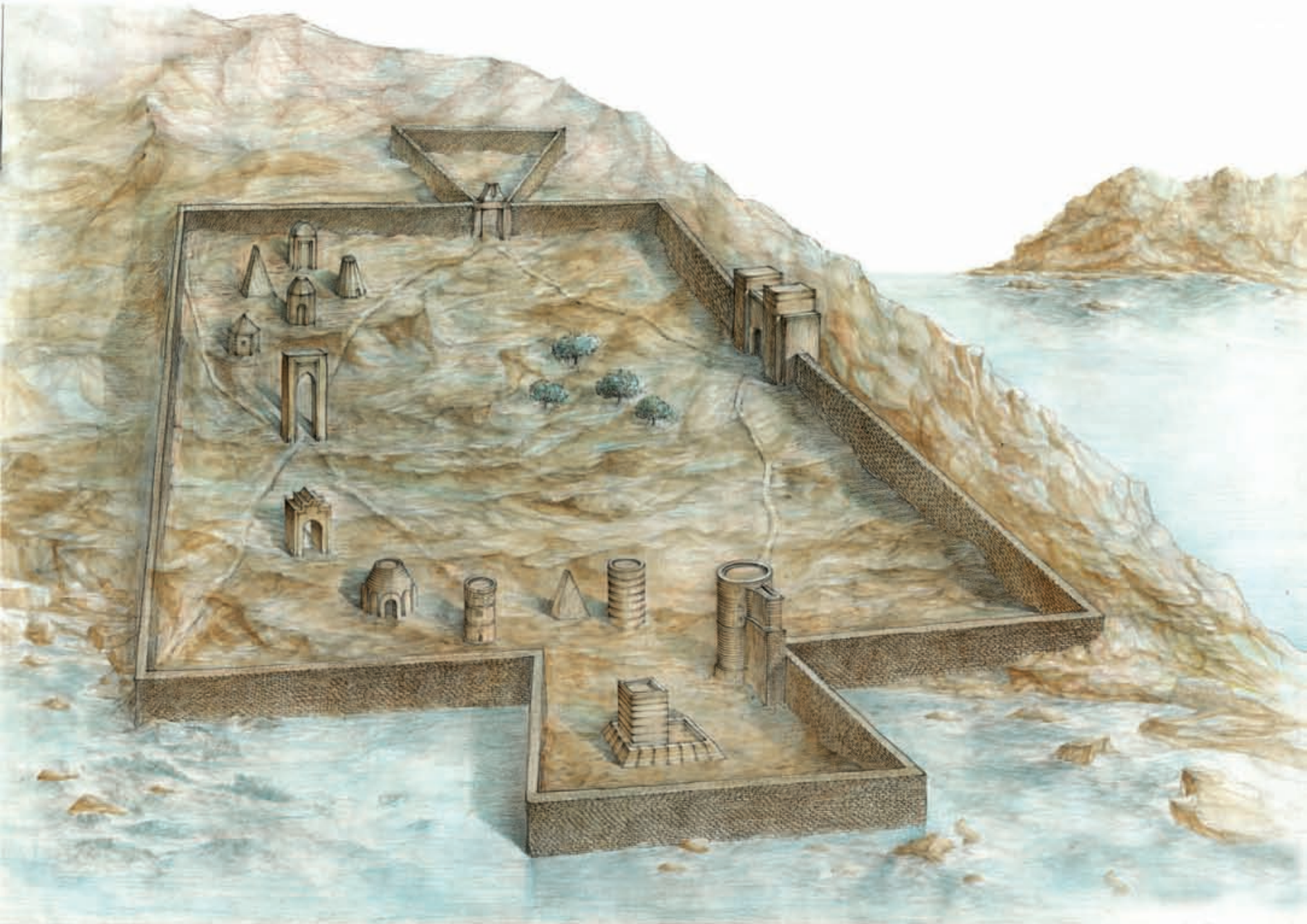
“Beş” rəqəmi bizim diqqətimizi adı “beş” və “barmaq” sözlərindən ibarət olan Beşbarmaq məbədi tərəfə yönəltdi. Plutarx “beş” rəqəmi ilə Herodotun skif Qoytosirlə eyniləşdirdiyi, Günəşi simvollaşdıran yunan Apollonunu simvolizə edir. “Barmaq” sözü qədim türk dillərində “mövcud olmaq” mənasını verir. Yekunda “Beşbarmaq” sözü “öləziyan və yenidən doğulan Günəş” deməkdir. Əks etdirilənlər Günəşi, eləcə də öləziyan və dirçələnin təbiəti simvollaşdıran Qoytosirin şərəfinə olan məbədi beşinci olaraq yerləşdirməyə əsas verdi. “Altı” rəqəmi “qızıl” mənasındadır. Herodot bildirir ki, skif torpağına səmadan dörd qızıl əşya düşdü: kotan, boyunduruq, qılinc və piyalə, onlara ilk skiflər olan üç qardaş sahiblənmək istədi. Herodot deyir: “Közəran qızılın hərarəti iki böyük qardaşı kənarlaşdırdı, lakin kiçik qardaş yaxınlaşan kimi qızılın alovu söndü. Ona görə də böyük qardaşlar kiçik qardaşın hökmdarlığını tanımağa razılaşdılar”. Altıncı olaraq qızılı fəth edən ilk skif hökmdarı Koloksayı təcəssüm etdirən Qor tanrısının şərəfinə olan məbəd yerləşdirildi.

Türk dillərində “yeddi-yetil” rəqəmi “məqsədə çatmaq” mənasını verir. Qədim yunan mənbələri iddia edir ki, “yeddi ölçü” – “məqsədə çatma” və “tale” deməkdir. Herodot skif ilahəsi Arigimpasanı yunan Afrodita ilə eyniləşdirir. Alban tarixçisi M.Kağan-katuklu qeyd edir ki, Qafqaz türklərinin sitayiş etdiyi Afrodita sehrbazların, cadugərlərin və ovsunçuların, başqa sözlə, tale görücülərinin hamisi olmuşdur. *Yeddinci olaraq falçıların himayədarı olan skif ilahəsi Arigimpasanın şərəfinə olan məbəd yerləşdirilmişdir.*

“Səkkiz” rəqəmi V.V.Radlov tərəfindən (bax: A.D.Qraç) qurbanlar simvolu kimi təyin edilmişdir,

onun aşkar etdiyi qurban yerləri isə kurqanüstü “səkkizdaşlı basmalar”ı ifadə edir. Qobustan qayalarında aşkar edilən sxematik şəkillərin birində beş dairə çəkilmişdir, onlardan üçü 8 hissəyə ayrılmışdır, digər iki dairənin daxilində isə üç nöqtə qoyulmuşdur. Bu sxem beş səkkizüzlü tikintinin yerləşdiyi müasir Şirvanşahlar sarayı kompleksinin planlaşdırılmasına tamamilə uyğun gəlir və qurbangah yerini simvollaşdırır. Çuvaşlarda qurban yeri “kiremet” (qədimdə – “kerakli”) adlandırılırdı. *Səkkizinci olaraq qurban ayinlərinin həyata keçirildiyi kompleksi ifadə edən Kerakli tanrısı məbədi yerləşdirilmişdir.*

Bütəpərəst məbədinin yenidən qurulması – Bakı. Həsən Həsənova görə

Səkkizmərtəbəli
Qız qalası şumer
qalasının skif
eyniliyi kimi

Herodot Babilistanı təsvir edərkən yazır: “Babilistan müqəddəs məbədinin ortasında nəhəng qüllə ucaldılmışdır... Bu qüllədə ikinci, onun üstündə isə daha bir qüllə dayanır, ümumilikdə biri digərinin üzərində olan səkkiz qüllə vardır... Sonuncu qüllənin üzərində böyük bir məbəd ucaldılmışdır” (*Herodot, I, 181*).

Herodotun bu məlumatından aydın olur ki, Babilistanda “müqəddəs məbəd sahəsi” yaradılmışdır. Skif sakral təcrübəsində həmçinin müqəddəs sahələr olmuşdur, onlardan biri müasir İçərişəhər ərazisində yaradılan “Bakı müqəddəs büt-pərəstlik kompleksi”dir.

Qız qalası səkkizmərtəbəli binadır. Qüllənin xarici dekorativ və konstruktiv (quruluş) tərtibatının xüsusiyyətləri onu skif kurqan tikintisi ənənələri ilə eyniləşdirməyə əsas verir. Qalanın daxili quruluşunun tədqiqi nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, onun mərtəbələri spesifik planlaşdırmaya və xüsusiyyətlərə malikdir, bu da onların hər birinin səkkiz skif tanrısından birinə həsr edildiyini deməyə əsas verir (*H. Həsənov. Qız qalası*).

Avrasiya genişliklərində skif kurqanları, əsasən, yeraltı tikintiləri ifadə edirdi, lakin onların arasında piramida şəkilli tikintilər də olmuşdur. Bakı Qız qalasının Herodotun təsvir etdiyi Babil qülləsinin varisi olması onların səkkizmərtəbəli olmasında ifadə edilir.

Səkkizmərtəbəli
Qız qalası.
Bakı. M.ə. VIII əsr

Şirvanşahlar sarayı kompleksində səkkiz rəqəminin sakrallığı

Şirvanşahlar sarayı – ikimərtəbəli binadır, orada bir-birinə bitişik iki səkkizüzlü zal yerləşir: zalların hər ikisi yüksəkdir və iki cərgədən ibarət pəncərəyə malikdir. Onların kənar divarları təmiz yonulmuş daşdan uclu taqları olan taxçalarla bir qədər zənginləşdirilmişdir (*M.Hüseynov, C.Dadaşov*). S.Aşurbəyli iddia edir ki, saray binasının yerində qədim bir tikili olmuşdur və onun səkkizüzlü günbəzli zalı qorunub saxlanmışdır. Tədqiqatçıların fikrincə, bu tikilinin büt-pərəstlik keçmişini təyin edən mühüm xüsusiyyəti birinci mərtəbədə nizamsız şəkildə yerləşən çoxlu miqdarda quyuların olmasıdır ki, onlar sarayın tikintisi zamanı qoyulmayıb. A.M.Pavlinov bildirir ki, səkkizüzlü zal xalq arasında “xan oturacağı” adlandırılırdı. Biz qanq – ata, qan, çonq – böyük, qüdrətli, qan – xan, hökmdar, şahşah, başçı (QTL) sözlərini seçmişik. Şirvanşahlar sarayının müasir səkkizüzlü günbəzli zalının yerində yerləşən büt-pərəst məbədi Səma tanrısı Papeyin qurbanı üçün qurbangah olmuş və Qan quyusu adlandırılmışdır.

Divanxana – hündür stilobatın (özülün) üzərində dayanan və eyni düzənli açıq dağ sırası ilə əhatə olunmuş **səkkizguşəli rotandadır** (girdə və ya yarımgirdə qübbəli kiçik bina – tərç.). Dəqiq təyinatı müəyyən edilməmişdir, ad şərti verilmişdir. Keçmiş büt-pərəstlik məbədinin yerində tikilmişdir. Bakı şəhərində İçərişəhərdə yerləşən Şirvanşahlar sarayı kompleksinin bir hissəsi hesab olunur. XIII əsrdən XVI əsrə qədər olan dövrdə tikilmişdir. Hazırda Divanxana olan meydançada büt-pərəstlik məbədi yerləşmişdir. İndiyə qədər burada əhalinin ziyarətgah-pir kimi ehtiram göstərdiyi quyu vardır. İ.Leviatov bu ziyarətgah barədə bildirir: “İnqilabaqədərki dövrdə müsəlman əhalisi arasında belə bir inanc mövcud idi ki, təsvir edilən günbəzəbənzər otaq və ya Divanxana həyatında yerləşən quru quyulardan biri südü qurumuş analara südü qaytarmaq qabiliyyətində olan möcüzəli təsir gücünə malikdir. Bu quyu

süd quyusu adlanır. Divanxananın tikintisinə qədər göstərilən ziyarətgah (pir) böyük kult kompleksinin tərkib hissələrindən biri olmuşdur və onu tıxamamışlar. M.Qaşqarlıya görə, süd “mənsə” və “təbiət” mənasını verir (QTL). Müasir Divanxananın yerində yerləşən və büt-pərəst ziyarətgahı olan süd quyusu Yer üzərindəki bütün canlıların hamisi olan skif tanrısı Tagimasadın şərəfinə verilən qurbanların qurbangahı olmuşdur.

“Dərviş türbəsi – tədqiqatçıların orta əsr alimi Seyid Yəhya Bakuvinin türbəsi kimi tanıdığı **səkkizguşəli binadır**. Büt-pərəstlik məbədinin yerində tikilmişdir. Bakı şəhərindəki İçərişəhərdə yerləşən Şirvanşahlar sarayı kompleksinin orta həyətinin mərkəzində yerləşir. Təxminən 1457–1463-cü illərdə tikilmişdir. UNESCO-nun Ümumdünya irsi obyektidir. “Bakuvi türbəsi” tikintisinin kənarlarının zahiri tərtibatının xüsusiyyəti rənginə və hündürlüyünə görə fərqlənən hörgü sırasının növbələşməsidir. Bundan başqa, şaquli hissənin yuxarısında iki sıra yapma daş rulon yerləşmişdir. “Dərviş” tikilisinin bəzədilməsi zamanı istifadə edilən naxış tərzı Qız qalasının xarici tərtibatını xatırladır. Xalqın yaddaşında qorunub saxlanılan “dərviş” adı, fikimizcə, burada olan hansısa bir büt-pərəst tikilisinin adını daşıyır. Onun kök komponenti “dər, tər, tir”dir. Bu zaman tiril “yaşamaq, dirilmək, dirçəlmək” mənasındadır (QTL). Xalq arasında “Dərviş” adlandırılan, müasir “S.Y.Bakuvi türbəsi”nin yerində yerləşən büt-pərəst ziyarətgahı skif Günəş tanrısı Qoytosirin şərəfinə verilən qurbanın qurbangahı olmuş və Tir, Tirilmə – “həyata qayıtma” adlandırılmışdır.

Səkkizüzlü daş günbəzli türbə – məzar. Düzbucaqlı qəbir binasının mərkəzi hissəsi daş günbəzlə örtülmüşdür. Binanın damının üstündə qaldırılan yüksək səkkizüzlü daş günbəz tamamilə iri həndəsi ornamentlə örtülmüşdür. Qobustan daşlarındakı beş rəsmdən üçü səkkiz hissədən ibarət dairədir, iki dairədə isə üçbucaq silueti yaradan üç nöqtə yerləşdirilmişdir. Səkkizüzlü tikintilər barədə biz artıq danışmışıq. Üç nöqtəli iki dairə ☉ skif ilahələrini simvollaşdırır. Əgər bu simvolun sakral həndəsəyə uyğun təyini ilə kifayətlənsək, onda belə tərzdə yerləşmiş nöqtəli dairələr (üçbucaq siluetini xatırladan) bir halda Od ilahəsi və ali ilahə – Tabitini, digər halda isə ailə ocağı ilahəsi Apini simvollaşdırır.

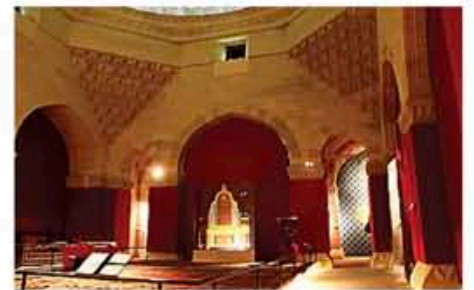
Ətraflı məlumat üçün bax: Həsən Həsənov. Qız qalası. Kompleksə müasir görünüş XV əsrdə Şirvan şahlığının hökmdarı tərəfindən verilmişdir.

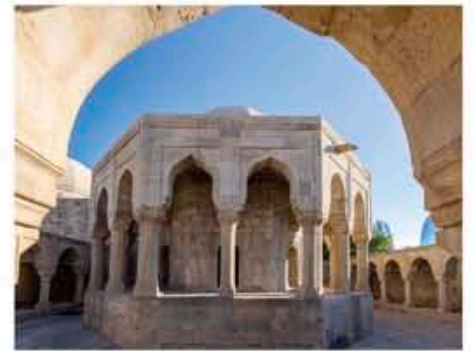
Qobustandakı Kerakle qubğahının sxematik planı

Şirvanşahlar sarayı kompleksinin müasir görünüşü

Sarayın səkkizüzlü zalı

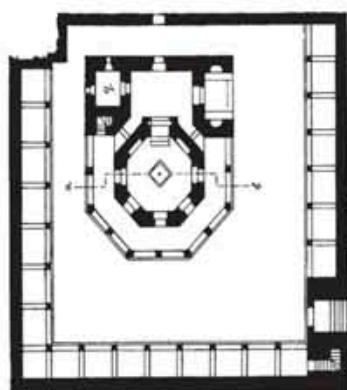
Divanxana

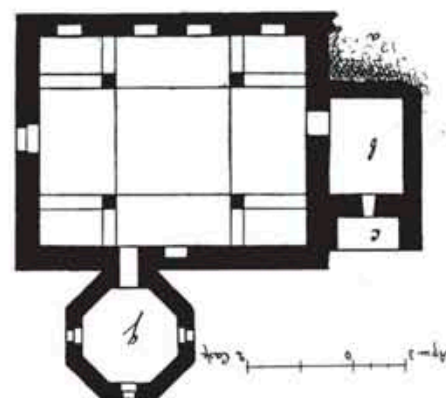
Məzarların səkkizguşəli günbəzi

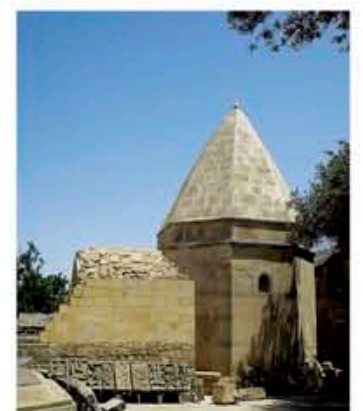
Şah ailəsi üzvlərinin məzarları

Divanxananın planı

Türbənin və köhnə məscidin planı

Bakuvi türbəsi

Səkkizguşəli planlaşması olan Azərbaycan sitayiş tikililəri

Bu mətnlərin yazılması zamanı Davud Axundovun "Qədim və erkən orta əsr Azərbaycan memarlığı" əsərindən istifadə edilmişdir.

Kilisədağ məbədi. Qəbələ rayonu, Böyük Əmili kəndi

Böyük Əmili kəndinin yaxınlığındakı Kilisədağ dağında olan məbəd tarixi təxminən m. II–III əsrlərə aid edilə bilən, Qafqaz Albaniyasının büt-pərəst dövrünün memarlıq abidələrindən biridir. D.Axundov arxeoloji materialın öyrənilməsi əsasında abidənin fasadını və planlaşdırılmasını bərpa etmişdir. Ayırı-ayrı tədqiqatçıların bu abidəni erkən xristian dövrünə aid etməsinə baxmayaraq, onun arxitektura-kompozisiya və planlaşdırma quruluşu göstərir ki, bu, büt-pərəst məbəddir, o, sonradan istifadə oluna bilən və bəlkə də, ucaldığı dağa ad verən xristian alban kilsəsinə çevrilmişdir. **Məbədin binasının daxili dairəsi səkkiz daş sütun üçün dairəvi stilobatdır** və ikincidərəcəli təbil günbəzlə saxlanılır. Kilisədağdakı məbəd Azərbaycanın Şomutəpədə (m.ə. VI minillik), Qarğalar təpəsində, İlanlı təpədə, Kültəpə I-də (m.ə. V–IV minilliklər), Qaraköpəktəpədə (m.ə. III minillik), eləcə də, Abşeronun Mərdəkan, Türkan, Zirə və s. qəsəbələrində (m.ə. III–I minillik) ucaldılan qədim dairəvi dini və memorial tikililərin bazasında yaradılmışdır.

Mamrux kəndində məbəd. Zaqatala rayonu

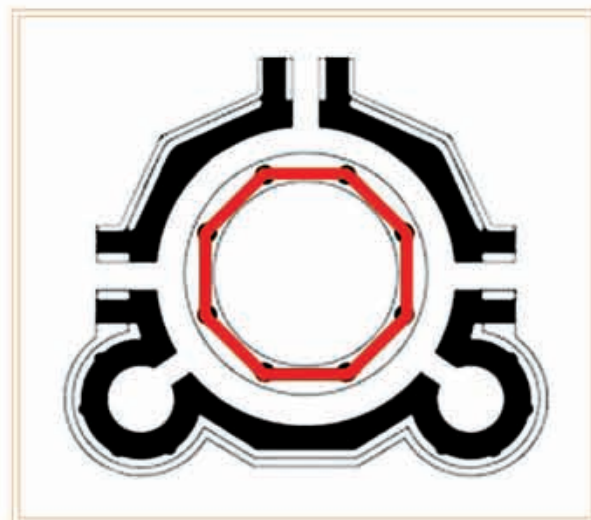
Zaqatala rayonunun Mamrux kəndinin yaxınlığındakı nə vaxtsa möhtəşəm olmuş məbədin xarabalıqları Armatay dağının zirvəsində yerləşir. İlk olaraq büt-pərəst tanrılara həsr edilən Mamrux məbədi daha mürəkkəb kompozisiyalıdır. Mamrux məbədinin memarlığı artıq yerli alban formalarında həll edildiyindən o, Kilisədağdakı məbəddən daha mükəmməl və mürəkkəbdir. O, m. III–IV əsrlərinə aid edilir. **Dörd daxili sütun üzərində yonulmuş günbəzlə örtülmüş, yuxarısı bərabərtərəfli olmayan səkkizguşəli təbil dayanır.**

Ləkit kəndində məbəd. Qax rayonu

Ləkit məbədi əvvəlcə büt-pərəst bir icmanın dini binası kimi tikilmişdi, onların dini ziyarətgahın kənardan müşahidə edilməməsinə tələb edirdi. Lakin xristian kilsəsinin təsirinin güclənməsi binanın xristian kilsəsi kimi yenidən qurulmasına gətirib çıxardı. Məbədin planlaşdırma xüsusiyyəti bir çox tədqiqatçıların belə bir fikrini təsdiq edir ki, Ləkit məbədi IV əsrin sonuna və ya V əsrin başlanğıcına aiddir. Ləkit məbədinin plan kompozisiyası dörd küncündə düzbucaqlı sütunlar olan terrakonxdur. **Pilonların (naxışlı sütunların) arxasında yerləşən, ayırı-ayrı dayanan sütunlar səkkizüzlü əsasın dayaqlarıdır.**

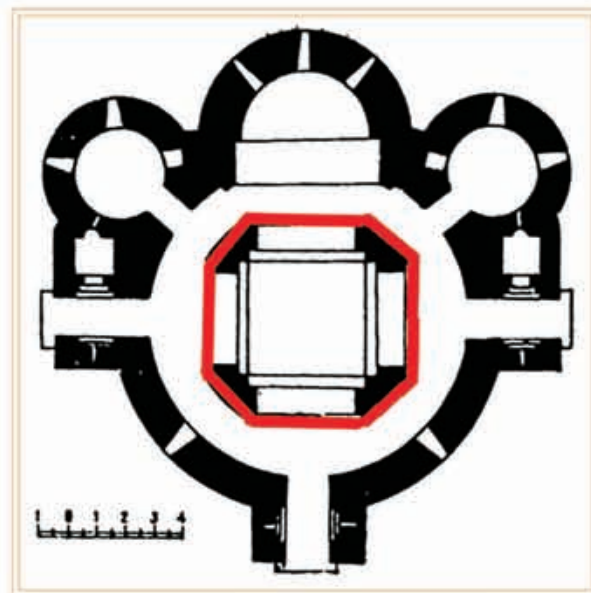
*Kilisədağ alban məbədi. II–III əsrlər.
D.Axundovun rekonstruksiyası*

Planda Kilisədağ alban məbədi

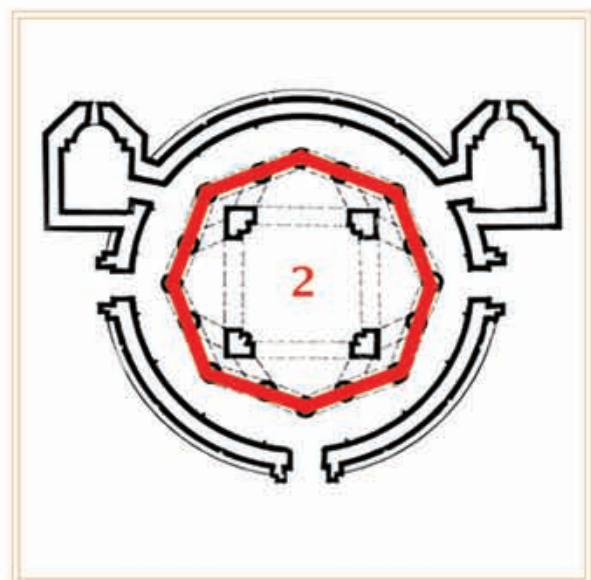
*Mamrux kəndində alban məbədi. Zaqatala.
III–IV əsrlər. Model*

Planda Mamrux kəndindəki alban məbədi

Ləkit kəndində alban məbədi. IV–V əsrlər

Planda Ləkit kəndindəki alban məbədi

Azərbaycanın səkkizguşəli türbələri

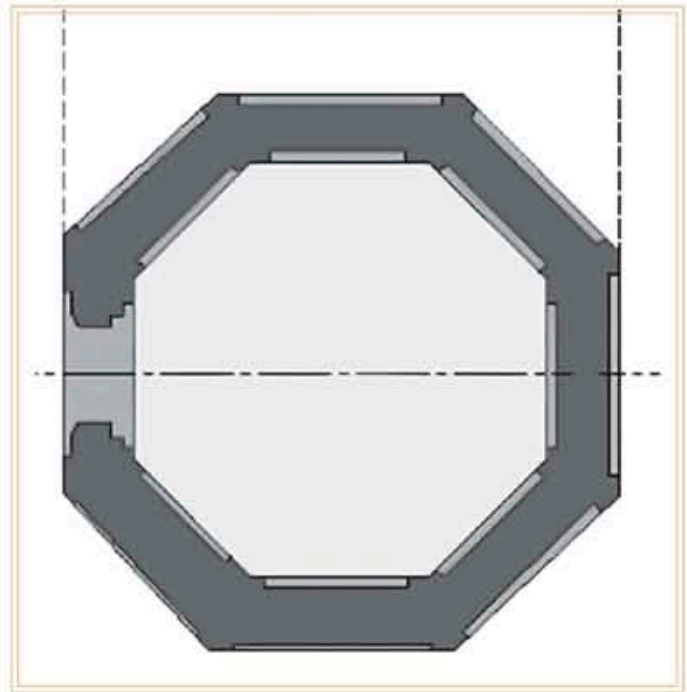
Küseyr oğlu Yusif türbəsi

1. Küseyrin oğlu Yusifin məqbərəsi – piramidal çadırla tamamlanmış səkkizguşəli tikili. Əbu-bəkr Naxçıvaninin oğlu memar Əcəmi tərəfindən 1161–1162-ci illərdə Naxçıvan şəhərində tikilmişdir.

2. Şeyx Babi Yaqub türbəsi, səkkizguşəli sferik günbəzi olan səkkizüzlü tikili. Aşağıdakı məzmun-da yazı qorunub saxlanılmışdır: “Şeyx-zahid, kamil şəxs Babi Yaqub ibn İsmayıl Gur Harunun bu türbə-sini 672-ci ildə tikməyi əmr etdi”. 1272-ci ildə indiki Füzuli rayonunun Babi kəndində tikilmişdir.

3. Sultaniyyə türbəsi – səkkiz qüllə ilə əhatələn-miş, günbəzli, səkkizüzlü tikili. Bu, dünyada kər-picdən tikilmiş ən böyük günbəzlərdən biridir. Türbə Teymur Qur Əmirin Səmərqənddəki məzarı üçün nümunə kimi xidmət etmişdir (S.S.Blair). İdxan Ol-ceytu Hülakünün göstərişi ilə təbrizli memar Əli Şah tərəfindən tikilmişdir. Tikinti 1309-cu ildə başa çat-dırılmışdır. Ümumdünya UNESCO irsi obyektidir. Sultaniyyədə (müasir İran, keçmiş Midiya, Zəncan şəhərinin yaxınlığında) daha iki səkkizüzlü türbə vardır: Çələbi oğlu (1330-cu il) və Mövlanə Həsən Kaşi (1565-ci il).

4. Diri Baba türbəsi – ikimərtəbəli bina, onun bi-rinci mərtəbəsində səkkizguşəli günbəzi olan zal yerləşmişdir. Bu yerlə bağlı olan bir əfsanədə deyilir ki, burada hansısa bir müqəddəs adam dəfn olunmuş və çürüməmiş qalmışdır, ona görə də Diri Baba ad-lanır. Bütpərəstlik ziyarətgahının yerində ucaldılmış-dır. Qayada tikilmiş türbə XVII əsrdən etibarən zəv-varların və maraqlanan insanların diqqətini cəlb edir. O, K. de Bryuinin və A.Olearinin gündəliklərində, eləcə də B.Dornun əsərində təsvir edilmişdir. Divar-da Şirvan hökmdarı İbrahim şahın adını xatırladan mətn həkk olunmuşdur, həmçinin memarın adının bir hissəsini göstərən liqatura parçası mövcuddur: “...Ustad hacı oğlu” və tarix: 1402-ci il. Türbənin bi-

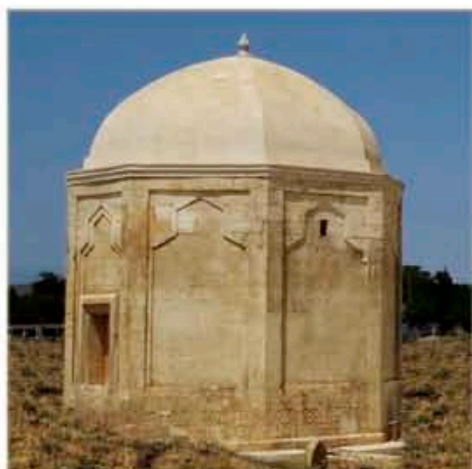

Küseyr oğlu Yusif türbəsinin planı

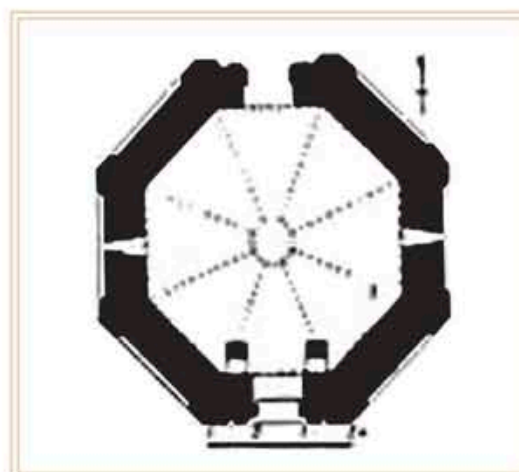
nası Azərbaycan memarlıq məktəbinin incisi hesab olunur və dövlət tərəfindən mühafizə edilir. Bakıdan Şamaxıya gedən yolda qədim qəbiristanlığın əks tərəfində yerləşir.

5. Yeddi səkkizguşəli türbədən ibarət Turbələr kompleksi. Onlardan hər biri piramidal çadırla örtülmüşdür. Oranı holland rəssamı Kornelisde Bruyn ziyarət etmiş və onun rəsmini çəkmişdir. Kompleks Şamaxı şəhərinin yaxınlığındakı Kələxana kəndində yerləşir, türbələrin birində isə yazılmışdır ki, 1663-cü ildə usta Əbdül Əzim tərəfindən tikilmişdir.

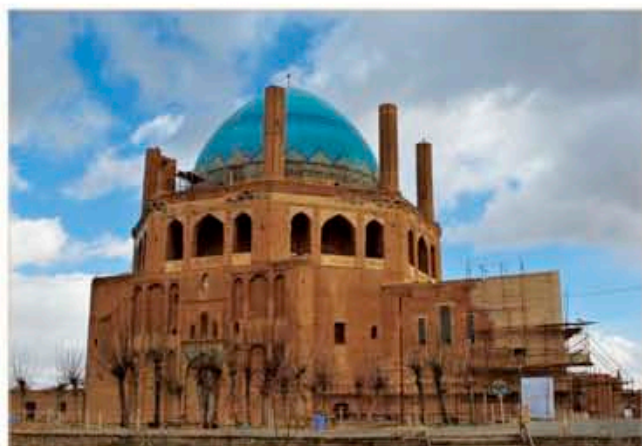
Ümumilikdə Azərbaycanda 20-dən artıq səkkiz-guşəli türbə qorunub saxlanmışdır.

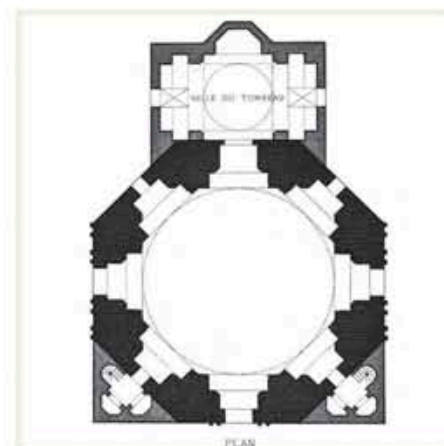
*Şeyx Babı Yaqub türbəsi.
X. Əlməmmədovun restavrasiyası*

Şeyx Babı Yaqub türbəsinin planı

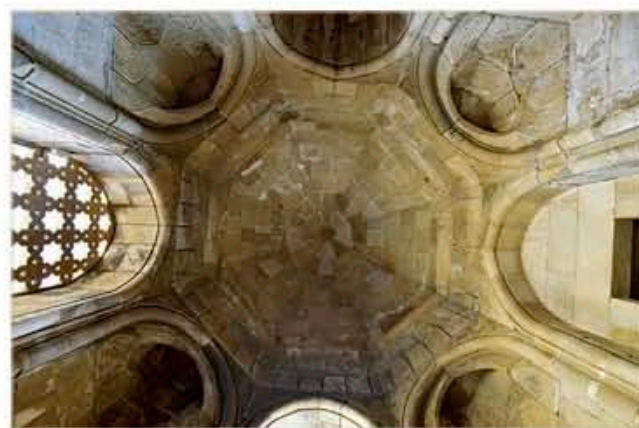
Sultaniyyə türbəsi

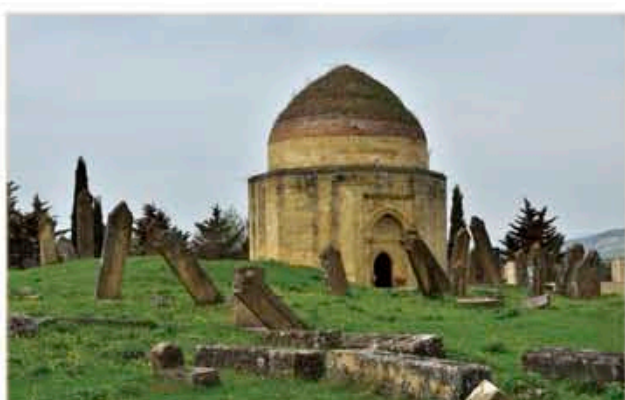
Sultaniyyə türbəsinin planı

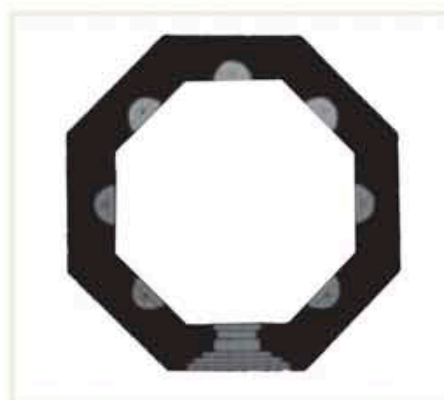
Diri Baba türbəsi

Diri Baba türbəsinin səkkizguşəli zalı

Yeddi Günbəz kompleksindən ibarət Türbə

Türbənin planı. Şamaxı

Azərbaycanda səkkizguşəli memarlıq ornamenti

Azərbaycan memarlığında səkkizguşəli naxış geniş yayılmışdır. O, binaların fasadlarında, otaqların daxili bəzəyində, pəncərə oyuqlarının dekorasiyasında tətbiq edilir. Səkkizguşəli naxış skif ənənəsinə gedib çıxır. Pazırık kurqanından olan məmulatlar arasında (m.ə. V–IV əsrlər) səkkizşüalı rozetlə (yarpaqcıqla) bəzənmiş ağac yastıq aşkar edilmişdir (L.M.Şklyaeva).

Qarabağlar kəndindəki (Naxçıvanın şimal-qərbində olan Kəngərli rayonu) türbənin yaxınlığında yerləşən iki minarədə (XII əsr) və “Şəmkir qülləsi” və ya “Şəmkir minarəsi” və ya “Şamxor dirəyi” adı ilə məlum olan tikilidə (XI əsr) istifadə edilən səkkizüzlü stilobatlar (yunanca – “dirək”, “sütun altındakı lövhə”) nadir hesab olunur.

S.İ.Rudenko qeyd edir ki, Pazırık skif güzgülünün dəstəyi en kəsiyində səkkizüzlü olmuşdur. Q.L.Yevdokimov Xerson vilayətindəki skif kurqanında sümükdən səkkizbucaqlı sapı olan bıçaq parçası aşkar etmişdir. Belə səkkizbucaqlı sapı olan bıçaqlar çoxlu skif kurqanlarında tapılmışdır. Qırğız “Manas” dastanında səkkizbucaqlı dəmir ucluğu olan nizə təsvir edilir.

Qarabağlar kəndində minarələr

Pirsat çayının üzərindəki Xanağa divarlarının üzlüyü. Fraqment. Abşeron

Şəki xan sarayının interyeri. XVIII əsr

*Şeyx Babı Yaqub türbəsinin fasadındakı naxış.
Füzuli*

*Dağıdılmış türbənin fraqmenti.
Füzuli*

Diri Baba türbəsinin interyeri. Şamaxı

Altıncı fəsil

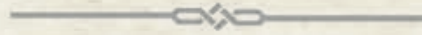
Skiflər dünya tarixində mühüm izlər qoymuşlar. Skiflər köçəri həyat tərzini sayəsində insanlıq tarixində Avropa və Asiya arasında özünəməxsus ilk vasitəçilərdən biri olmuş, bununla da vahid mədəni və qismən də siyasi məkanın formalaşmasına fəal təsir göstərmişlər. Azov dənizinin qərb sahillərində dövlətə malik olmuş “şah skifləri” həmçinin m.ə. 673-cü ildə Cənubi Qafqazda, müasir Azərbaycan ərazisində tarixdə Aşquz adı ilə məlum olan, müasir tarixşünaslıqda skif şahlığı kimi tanınan dövlət yaratmışlar. Bu skiflər m.ə. 612-ci ildə inzibati mərkəzi müasir Azərbaycan Respublikası ərazisində yerləşən Atropatena/Adorbayqan adlı dövlət yaratmışlar.

Skiflər haqqında ən ilk xatırlatmalardan biri Assuriya mətnlərindədir, orada xatırladılır ki, İşpakayın başçılıq etdiyi skiflər dəstəsi Assuriya üçün təhlükə idi. İşpakayın ölümündən sonra yeni skif şahı Partatua (Prototi) peyda olur (*Herodot, 1, 103*). Partatuanın vəfatından sonra skiflərin şahı onun oğlu Madi olur. Herodotun məlumatına görə, Midiya şahı Kiaksar artıq Assuriyanın paytaxtı Nineviyanı ələ keçirən zaman Madinin başçılığı ilə skiflərin nəhəng ordusu Midiyaya hücum edir və midiyalılara qalib gəlir. Nəticədə skiflər 28 il Asiyanın hökmdarı olurlar (*Herodot, 1, 103*).

Skiflərin özlərinin yazılı mənbələri qalmamışdır. Assuriya, yunan-Roma mənbələri ilkin skiflərin adları, onların tayfaları, tanrıları, şah və sərkərdələrinin adları, eləcə də ayrı-ayrı skif sözləri barədə məlumat verir. Herodotun məlumatlarından belə çıxır ki, bütün Skifiyanı dolaşmaq üçün yeddi dil bilmək tələb olunurdu. Çoxsaylı tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, şah skiflərinin dili türk dilləri qrupuna aid idi. Herodotun məlumatına görə, Skifiyanın faktiki hökmdarları olan “şah skifləri” səkkiz tanrıya sitayiş edirdilər: Tabiti, Papey, Api, Tagimasad, Qoytosir, Ares, Herakl və Argimpas. Skif tanrıları çoxfunksiyalı olmuşlar. Herodot onları səkkiz yunan tanrısı ilə eyniləşdirir. Skiflər yalnız öz müharibə tanrıları Aresin şərəfinə səcdəgah yaradırdılar. Belə səcdəgahlar zirvəsinə

Azərbaycanlıların skif etnik-mənəvi irsi

qədim qılinc sancılmış çırpı qalağından ibarət olurdu (*Herodot, IV, 59*). Onlarda Herodotun ətraflı danışdığı, inkişaf etmiş qurbankəsmə ənənəsi olmuşdur. Skiflərin çoxlu öncəgöreləri və kahinləri vardı (*Herodot, IV, 69*). Skiflərdə dostluq haqqında müqaviləni andla təsdiqləmə ayini olmuşdur. Böyük bir kasaya qanla qarışdırılmış şərab tökür, silahı onun içinə salır və andıcmədən sonra müqavilə iştirakçıları kasadakı qarışığı birlikdə içirdilər (*Herodot, IV, 70*). Tədqiqatların nəticələri bizə belə deməyə əsas verir ki, skif bütpərəstlik sistemi özündə yerdə sülhün və həyatın mənşəyinə dair skif baxışlarının bütün sistemini əks etdirir.

Biz bu atlasın birinci hissəsində sak-skiflərin dövlətçilik tariximizdə yerini ətraflı təsvir etmişik. Bu fəsilə söhbət müasir azərbaycanlılarda sak-skiflərin hansı etnik-mənəvi irsinin qorunub saxlanıldığı barədə gedir. Ön mühüm irs ölkənin qədim *Atarpatena* (At-Arpat-ena) və Adorbayqan (Ad-orbay-qan) adının ərəb versiyası olan Azərbaycan adıdır. Sak-skiflərdən irs kimi bizdə böyük əcdadımız Oğuz xan haqqında yaddaş qorunub saxlanmışdır. XIII əsr tarixçimiz F.Rəşidəddinə görə, o bizim Azərbaycan dövlətinin banisi olmuşdur. Bizim ölkəni təxminən doqquz əsr idarə edən Atropatilər adlı məlum ilk hakim sülalə mənşəyinə görə məhz sak-skif olmuşdur. Bu, dünya tarixində Azərbaycanı həm müstəqillik dövründə, həm də əyalət kimi müxtəlif imperiyaların tərkibində olan zaman idarə etmiş yeganə sülalədir. Böyük türk müdriki, müasir azərbaycanlıların müqəddəs şəxs kimi ehtiram göstərdikləri Dədə Qorqud da həmçinin sak-skif irsidir. Azərbaycanlıların İslamın qəbuluna qədər si-tayış etdikləri od kultu da skif irsi hesab edilir. Skif irsinin görkəmli abidəsi Bakı Qız qalasıdır, o bizə islamaqədərki səkkiz tanrılı skif panteonu barədə informasiya çatdırır. Skiflərin gerbində də həmçinin Azərbaycan Respublikasının gerbində olduğu kimi od və səkkizguşəli ulduz əksi olmuşdur. İndiyə qədər istifadə etdiyimiz Qafqaz, Araz, Kaspi anlayışları məhz sak-skiflər tərəfindən yaradılmışdır.

“Atropatena/
Adorbayqan/
Azərbaycan”
adlı dövləti
skiflər yaratmışlar

Skiflərin mənşəyi və onların etnonimi barədə

Skif problemi ən çox tədqiq edilən elmi mövzular-dan biridir. Skiflərin etnik mənsubiyyətinə gəldikdə, onların İran mənşəli olmasının tərəfdarları məsələni sübut edilmiş sayırlar. Lakin skif tayfalar ittifaqının polietnikliyi barədə Herodotun (m.ə. V əsr) “skif cəmiyyətində yeddi dildə danışurdılar” məlumatına əsaslanan alternativ fikir də vardır. Z.Həsənov bu problemi xüsusi və hərtərəfli tədqiq etmiş və belə bir fikrə gəlmişdir ki, “skif” etnonimi orijinalda “quz” kimi oxunur, bu da şah skiflərinin prototürk dilində danışdıqlarını və qədim oğuzlarla eyniyyət təşkil etdiklərini göstərir (Z.Həsənov. *Şah skifləri*).

Skiflər ittifaqda Assuriya əleyhinə üsyanın uğuruna köməklik göstərirlər

Sak etnosu müasir Azərbaycan ərazisində hələ m.ə. IX–VIII əsrlərdə cəmləşmişdir. M.ə. VII əsrdə buraya həmçinin, Herodota görə, saklarla etnik identikliyə malik olan skiflər gəlmişlər. Skif-saklar daimi hərəkətdə olmaqla bütün bölgədə nüfuza malik olmuşlar. Yerli şəraitə öyrəşməklə onlar bölgənin hegemonu Assuriya imperiyasına qarşı yerli qüvvələrin hərbi birləşməsi üzrə böyük iş görmüşlər. Mixixətli mətnlərə görə, m.ə. 673-cü ildə Assuriyaya qarşı Kaştariti hökmdarları, Karkaşsi “qəsəbələr ağası” (tədqiqatçılar hesab edirlər ki, onlar eynilə “Babilistan qalası”nda olduğu kimi “Kassitlər koloniyası” olmuşdur), Midiya əyalətindəki “qəsəbələr ağası” Mamitiarşu və Saparda əyalətindəki “qəsəbələr ağası” (Midiya knyazlığı və Manna şahlığı qovşağındakı ərazi) Dusanni Assuriyaya qarşı üsyan etdilər. Üsyan edənlərin imkanları onlara İşpakayın başçılığı ilə skiflərin birləşməsi nəticəsində xeyli gücləndi.

Skiflər Aşquz şahlığını yaratmaqla gələcək Azərbaycan torpaqlarında ilk quz şahlığının əsasını qoydular

Hərbi əməliyyatlar nəticəsində müttəfiqlər Assuriya hegemonluğunu devirməyə nail ola bilmədilər, lakin dağınıq Midiya knyazlıqlarını birləşdirib mərkəzləşmiş Midiya şahlığı yarada bildilər. Skif-saklar Cənubi Qafqazın şərq hissəsində kimmerilərin torpaqlarına sahibləndilər və orada Aşquz şahlığı yaratdılar. Bu, bölgədə skiflərin/quzların ilk şahlığı olmuşdur. Assuriya və yunan mənbələrində skif hökmdarlarının üç nəslə haqqında məlumat verilir. İlk olaraq Assuriyaya qarşı üsyanda iştirak edən və döyüş əməliyyatlarında həlak olan İşpakayın, Aşquz şahlığını yaratmış və ona başçılıq etmiş oğlu Partatuanın/Prototinin və nəhayət, Partatua/Prototidən sonra şah olmuş Madinin adları xatırladılır (*Assuriya mixixətli mətnləri*).

Skiflər bölgənin hegemonuna çevrilirlər

M.ə. 623-cü ildə Midiya şahı Kiaksar uğurla Assuriyanın paytaxtı Ninevaya hücum edir və qələbəyə yaxınlaşır. Assuriya şahının xahişinə cavab olaraq skif şahı Midiyaya hücum edir.

Kiaksar öz ölkəsinə geri qayıtmağa məcbur olur. Skiflər midiyalılar üzərində qələbə çalır və Herodotun dediyi kimi, 28 il ərzində Ön Asiyanın hegemonuna çevrilirlər. Şah Madi Aşquzla yanaşı, Midiyanı da idarə edir və Assuriya canişini kimi Arbak/Arpat/Adurbad/Orbay titulu daşıyır.

Skiflər babillilərlə ittifaqda Assuriya imperiyasını dağıdır və yeni Atropatena/Adorbayqan ölkəsini yaradırlar

M.ə. 615-ci ildə (yunan müəllifi Ktesiyə görə, m.ə. V–IV əsrlər) Babilistan hökmdarı skif şahı Madiyə/Arbaka/Arpata/Orbaya Assuriya şahını devirmək üçün ittifaq təklif edir. Bir qədər düşündükdən sonra Madi/Arbak/Arpat razılaşıır. M.ə. 612-ci ildə müttəfiqlər Nineviyanı tutmağa nail olurlar, Assuriya hökmdarı ömrünü intiharla başa vurur. M.ə. 612-ci ildə Assuriya imperiyasının süqutu barədə “Gadd salnaməsi” adlı Babil mixixətli mətnində məlumat verilir. M.ə. 609-cu ilədək Assuriya hökmdarının varisləri öz şahlıqlarını qorumağa cəhd göstərirlər, lakin heç bir real hakimiyyətə malik olmadan tarixin səhnəsindən gedirlər. Roma tarixçisi Ammian Marsellinin (IV əsr) və “Karki de bet Selox” Suriya salnaməsinin (V əsr) məlumatlarına görə, Assuriya imperiyasının süqutu nəticəsində “Atropatena/Adorbayqan” adlı ölkə əmələ gəlmişdir. Bu adlar (VII əsrdə) ərəb dilinin əsasında yeni “Azərbaycan” fonetik versiyasını qazandı.

Skiflər yeni ölkəyə ad verir və hakim sülalənin əsasını qoyurlar

Ölkənin yaradıcısı Arbak/Arpat/Orbay titulu daşıyan skif şahı Madi olmuşdur. “Karki de bet Selox” Suriya salnaməsi (V əsr) bildirir ki, ölkə onun yaradıcısının şərəfinə adlandırılmışdır. Ölkənin adı yunan mənbələrində “Atropatena”, Roma mənbələrində isə “Atrapatena” kimi göstərilir. “Ro=or, ra=ar” metatezasını nəzərə almaqla düzgün yunan versiyası “Atropatena”, Roma versiyası isə “Atarpatena olacaqdır ki, onların da kök komponentləri şah Madinin titulu-nu əks etdirən “arpat” və “orpat”dır. “Adorbayqan” adında kök komponenti Madinin titulu mənasını verən “orbay”dır. Birinci komponent “at/ad” “nəsil”, son komponent “ena/qan” toponimyaradıcı suffiksidir. Yekunda ölkənin adının etimologiyası “Arpat/Orbay nəslinin ölkəsi” mənasını verir. Skif şahı Madidən – Arpatdan elmdə “Atropatilər” adı ilə məlum olan hakim sülalə çıxmışdır. Krımda, Taman yarımadasında m.ə. IV əsrin birinci yarısına aid, üzərində Satrabat

(Σατραβατης) skif adı xatırladılan əhəngdaşı steli tapılmışdır. Əgər yunan qrammatikası üçün ənənəvi olan ilk “S” hərfini götürsək, onda bu ad “Atrabat” kimi oxunar. Bu adın qeyd olunma tarixi m.ə. 321-ci ildə Atropatenanın/Azərbaycanın müstəqilliyinə nail olmağı bacaran Midiya satrapı Atropatın/Satropatın fəaliyyət vaxtından xeyli əvvəldir. “Atropatena/Atarpatena” adlı ölkə m.ə. 612-ci ildə yaradılmışdır, m.ə. 585-ci ildə isə Midiya tərəfindən fəth edilmişdir. Bununla belə, Midiya imperiyasında ikinci şəxs Atropatilər sülaləsinin Herodotun “Arpak/Qarpak” adlandırdığı nümayəndəsi olmuşdur. M.ə. 550-ci ildə farslar hakim sülaləyə çevrildilər və ölkə Midiya-fars imperiyası adlandırılmağa başladı. M.ə. 521-ci ildə fars şahı Kambiz Misirdə hərbi səfərdə olan zaman biri şahı əvəz edən iki midiyalı qardaş hakimiyyəti ələ keçirməyi bacardı və çoxlu fəth edilmiş xalqlara imtiyazlar verdilər. Bu barədə eşidən Kambiz ölkəyə geri qayıtmağı qərara aldı. Lakin tezliklə vəfat etdi. Təşəbbüsü fars elitası qrupu öz üzərinə götürdü və qrup qiyam edən qardaşları qətlə yetirməyə nail oldu. Bunun ardınca hakimiyyətə qayıdan farslar hamını Midiya tayfalarından biri olan maqları öldürməyə səslədilər. Həmin vaxtdan etibarən Midiya satraplığına rəhbərlik (Atropatena/Adorbayqan da bu satraplığın tərkibinə daxil olmuşdu) Atropatilər sülaləsinin nümayəndəsinə tapşırıldı. M.ə. 331-ci ildə fars imperiyası məğlub olub hakimiyyət Makedoniyalı İskəndərin əlinə keçən zaman Midiya satraplığına “Atropat” titulu daşıyan Arsak adlı şəxs rəhbərlik etdi: o, dövlətin banisinin nəslindən idi və Atropatena/Adorbayqanın sonrakı hökmdarlarının əcdadı oldu. Mənbələr hesab etməyə əsas verir ki, bu sülalə 9 əsr ərzində – ölkənin yaranmasından başlayaraq ta Azərbaycanın Sasani imperiyasının tərkibinə daxil olmasına qədər, yəni IV əsrə qədər hökmdarlıq etmişdir.

Böyük skif
əcdadları -
Oğuz xan
və
Dədə Qorqud

Türklərin ilk əcdadı Oğuz xanın skif mənşəyi

Mənbələrdə "Azərbaycan/Atropatena/Adorbayqan" adlı ölkəni yaradan şəxs barədə məlumat verilir. F.Rəşidəddin (XIII–XIV əsrlər) bildirir ki, bu, böyük türk əcdadı Oğuz xan olmuşdur. "Karki de bet Selox" Suriya salnaməsi nəql edir ki, ölkəni arbak/arpāt/adurbad titulu daşıyan skif şahı Madi yaratmışdır. Orta əsr ərəbdilli mənbələr: əl-Müqəddəsi, əl-Həmədani, Z.Qəzvini məlumat verirlər ki, onu Azarbaz/Atorpat adlandırırdılar. Böyük Didro və Dalamber tərəfindən nəşr edilən (1783-cü il) fransız ensiklopediyasında deyilir ki, yuxarıda xatırladılan skif şahı Madi fars şahı Kirdən xeyli əvvəl yaşayan türk Oğuz xanın özüdür.

Azərbaycan/Atropatena/Adorbayqan ölkəsinin yaranması ərəfəsində Madi-Oğuz xan-arpāt Cənubi Qafqazın şərq hissəsində yerləşən Aşquz/İşquz skif şahlığının hökmdarı olmuşdur. Madi-Oğuz xan-Arpat Assuriya imperiyasını dağıdan ittifaqa başçılıq etmiş, nəticədə yeni, daha güclü Azərbaycan/Atropatena/Adorbayqan adlı skif şahlığı yaranmışdır. Özü-nün yaranma anında Azərbaycan/Atropatena/Adorbayqan Xəzər dənizinin qərb sahilindən Anadoludakı Qalis/Qızılmaq çayına qədər, Qafqaz sıra dağlarından Urmiya gölünün hövzəsinə qədər əraziləri əhatə edirdi. Midiya şahlığı da həmçinin yeni skif şahlığının tərkibinə daxil olmuşdu.

Oğuz xanın "Oğuzlar" adlandırdığımız nəsiləri səlcuqlar, Eldənizlər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər və Əfşarlar tayfa ittifaqlarının hakim klanı kimi 1054–1747-ci illərdə metropoliyası Azərbaycanda olan türk imperiyasını idarə etmişlər. Yuxarıda sadalanan tayfalardan hər birinin əsasını Oğuz xanın oğulları (Tengiz xan, Göy xan, Gün xan, Ulduz xan) və ya Oğuz xanın özü tərəfindən yaradılan tayfalarından biri təşkil edirdi. Səlcuqlar Tengiz xanın kınık tayfasına, Eldənizlər Oğuz xanın özü tərəfindən yetişdirilən qıpçaqlara, Qaraqoyunlular – Tengiz xanın yıva tayfasına, Ağqoyunlular – Göy xanın Bayandur tayfasına; Səfəvilər – Gün xanın bayat tayfasına, Əfşarlar – Ulduz xanın əfşar tayfasına aid edilir. Ona görə də, bütövlükdə götürüldükdə, sadalanan tayfaları Azərbaycanda hökmdarlıq etmiş Oğuz sülaləsi kimi təsnifatlaşdırmaq, ölkəni isə onların idarə etdiyi "metropoliyası Azərbaycanda olan türk imperiyası" adlandırmaq olar.

Azərbaycan alimi Zaur Həsənov türk əcdadları haqqında "Oğuznamə" eposunu tədqiq edərək, orada Herodotun skif məlumatlarına gedib çatan çoxlu süjet aşkar etmişdir. O cümlədən skiflərin və oğuzların ata-baba torpaqları, onların Araz çayını keçməsi, onların Xəzər dənizinin ətrafında yerdəyişmə marşrutları, Qafqaz dağ silsiləsindən keçmələri və Misirə yürüşləri üst-üstə düşür. Əvvəlki fəsillərdə skif və oğuzların eyniləşdirilməsi haqqında ətraflı məlumat verilmişdir.

Türk müdriki Dədə Qorqudun skif mənşəyi

“Qorqud Ata Oğuzlar arasında birinci şəxs idi, o hər şeyi bilirdi: nə deyirdisə, gerçəkləşirdi. O, gizli (gələcək) barədə müxtəlif xəbərlər verirdi”. “Qorqud Ata Oğuz xalqının çətinliklərini həll edirdi. Hansı iş olursa olsun, Qorqud Atanın məsləhətlərini soruşmadan onu həll etmirdilər. O nə əmr edirdisə, qəbul edirdilər, onun sözünü tutur, icra edirdilər” (dastandan sitatlar). Dədə Qorqud – tarixi şəxsiyyətdir, müdrik şəxs, dastanların, öyüd və nəsihətlərin, alqış və xəbərdarlıqların tərtibatçısı, göstərilmiş qəhrəmanlıqlara görə ad verən, öncəgörən kimi məşhur idi. Rəşidəddinin iddiasına görə, Dədə Qorqud türk bayat tayfasından çıxmışdı, Oğuz xanın Gün xan adlı oğlunun törəməsi idi. Mahmud Qaşqarlı (XI əsr) bildirir ki, qədim bütperəst türklərdə Bayat adlı ilahə vardı. Səfəvilər sülaləsi və böyük şair M.Füzuli bu tayfaya aid idilər.

Alman alimi və səyyahı Adam Oleari Dərbənddəki müqəddəs Qorqud məzarı barədə məlumat verir. Həmçinin Türkiyə və Qazaxıstanda da Dədə Qorqudun məzarları vardır. Bunun və bütövlükdə Dədə Qorqudun obrazının və mənşəyinin izahını qədim skiflər haqqında mənbə və tədqiqatlarda tapmaq olar. Herodota görə, ilk skif şahı yanan qızılı ram edən Kolaksay olmuşdur, digər mənbələrdə onun adı “Qar/Kuar” formasında göstərilir. Ölümündən sonra onu bütperəst peyğəmbər titulu “Qorqud” ilə ilahiləşdirdilər. F.Rəşidəddin söyləyir ki, Dədə Qorqud Oğuz zamanından Məhəmməd peyğəmbər zamanına qədər yaşayan real şəxs olmuşdur. İnsan həyatının minillik dövrü əhatə edə bilməməsini nəzərə alsaq, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu, müəyyən bir titul olmuşdur. “Dədə Qorqud” dastanında bir neçə oğuz ərazi birliklərinin, o cümlədən “iç oğuz” və “dış oğuz” birliyinin olması barədə məlumat verilir. Düşünürəm ki, bu birliklərin hər birinin öz Qorqudu olmuş, bu da bir

neçə Qorqud məzarının olmasına gətirib çıxarmışdır. “Qut” komponentinin qədim türk dilində “ruh, can” mənasını verdiyini diqqətə alsaq, onda “Qorqud” adı “Qor ruhunun daşıyıcısı” mənasını alar (*bax: Z.Həsənov. Şah skifləri; H.Həsənov. Qız qalası*). Xalq islam dinini qəbul etməklə yanaşı islamaqədərki ənənələr və Koroğlu, Oğuz xan və Qorqud kimi böyük əcdadlar barəsində xatirəni qoruyub saxlamışdır.

Ən böyük türk dastanlarından biri Dədə Qorqudun adı ilə bağlıdır, o, Dədə Qorqudun nəsihətləri ilə zəngindir, türk xalqları üçün isə o, etnik identikliyin, tarixin, adət-ənənələr və dəyərlər sisteminin əsas xəzinəsidir. Qorqud haqqında rəvayətlərə bütün türk xalqlarında: azərbaycanlılarda, qazaxlarda, türkmənlərdə, türklərdə, qaraqalpaqlarda, qaqauzlarda, tatarlarda, başqırdlarda, yakutlarda rast gəlinir. 2018-ci ildə “Dədəm Qorqudun kitabı” dastanı UNESCO-nun bəşəriyyətin mədəni irsi siyahısına daxil edilmişdir.

Skif od
kultuAzərbaycanlıların büt-pərəst
əcdadlarının od kultu
skif ənənələrinə gedib çıxır

1. Bakıdakı Qız qalası uzun müddət XII əsr tikintisi hesab edilirdi. Qalanın tarixi və funksional mənsubiyyəti müzakirə mövzusu olaraq qalırdı. Tədqiqatlar nəticəsində (*D.Axundov və H.Həsənov*) müəyyən edilmişdir ki, Qız qalası m.ə. VIII–VII əsrlərdə tikilmişdir. Tarixin bu dövründə Abşeron skif Aşquz şahlığının tərkibində olmuşdur. Qalanın adının mənşəyinin axtarışı ilə bağlı olan tədqiqatlar iddia etməyə əsas vermişdir ki, o eyni zamanda Od ilahəsi olan, skif ilahəsi Devaya – Tabitiyə həsr edilmişdir. Qalada səkkiz mərtəbənin olması, onların hər birində skif tanrılarından birinin atributlarının yerləşdirilməsi belə hesab etməyə əsas verir ki, Qız qalası eyni zamanda ali ilahənin himayəsi altında skif səkkiztanrıçığının panteonu olmuşdur (*bax: H.Həsənov. Qız qalası*).

2. Buta naxışını (ornamentini) skif irsi hesab etmək lazımdır, o, çoxlu əsrlər ərzində azərbaycanlıların ehtiram göstərdikləri ən məşhur etnik ornamentdir. Buta ornamentini böyük Azərbaycan tədqiqatçısı Lətif Kərimov tərəfindən alov simvolu kimi tanınmışdır. Buta ornamentinin ən erkən nümunəsi Qız qalasının yuxarıdan görünüşü hesab edilməlidir. Oxşar ornamentlər Azərbaycanda arxeoloji artefaktlar qismində də aşkar edilmişdir. Buta ornamentini nümunələri olan artefaktlar Qazaxıstan və Tuvanın skif məzarlıqlarında da aşkar edilmişdir (*bax: H.Həsənov. Qız qalası*).

3. Azərbaycanlıların Yeni ili, Yaz bərabərliyi gününü qarşılamaq ərafəsində – axır çərşənbədə qaladıqları bayram tonqalı skif irsi hesab olunur. Bu tonqal skif Od ilahəsi Tabitiyə ehtiram göstərilməsi ayini hesab edilməlidir (*bax: H.Həsənov. Qız qalası*).

4. Herodotun ilk skiflərdən biri olan Kolaksayın göydən göndərilən dörd yanan qızıl atributun ram edilməsi nəticəsində ilk skif şahı olması barədə məlumatı skif od kultunun tanınmasıdır (*bax: Z.Həsənov. Şah skifləri*).

Tabitinin rəsmi

Skif
gerbiAzərbaycan Respublikasının
gerbindəki alovun skif mənşəyi

Skif ilahi panteonuna od ilahəsi olan deva Tabiti başçılıq edirdi. Herodotun (m.ə. V əsr) təsvir etdiyi skif rəvayətinə görə, ilk skiflər arasında göydən göndərilən odu, qızıl əşyaları ram etməyi bacaran qardaş birinci hökmdar seçilmişdir. Od kultu skiflərin və onların hüquqi varisləri olan müasir azərbaycanlıların gerb ənənəsinə nüfuz etmişdir.

Skif gerbi nümunəsinin axtarışlarında mən "Thesouro de Nobreza" əlyazmasını aşkar etdim. "Nəciblərin xəzinəsi" adı altında "Portuqaliya krallığının krallarının, titulların və bütün nəcib ailələrin gerblərinin toplusu" – bu, kral VI Afonsun hakimiyyəti dövründə (1675-ci il) Fransişko Koel tərəfindən tərtib edilən gerblərin kolleksiyasının portuqal əlyazmasıdır. Əlyazmada dünyanın müxtəlif krallıqlarının, Fransa perlərinin, müqəddəs Roma imperiyasının kürfürstlərinin, katolik monarx ordenlərinin, Portuqaliya şəhərlərinin, Portuqaliya müstəmləkələrinin gerblərinin əksi vardır. Onların sırasında əsas mövzusu yanar odlar olan, müəllifin "Scithea/skif" adlandırdığı gerb də vardır. Əlyazma Lissabonda, Portuqaliya Milli Arxivində saxlanılır (*Casa Real, Cartorio da Nobreza, liv. 21*).

Təqdim edilən mövzu ilə əlaqədar Azərbaycan alimi Z.Həsənov mənim diqqətimi Roma müəllifi V.Flakk (I əsr) tərəfindən təsvir edilən skif simvoluna və Tuvada Arjan-2 skif kurqanının (m.ə. VII əsr) arxeoloji qazıntısı zamanı K.Çuqunov, Q.Parsinqer və A.Naqler tərəfindən aşkar edilən artefaktlara yönəltdi.

Valeri Flakk, eləcə də ondan çox əvvəl Herodot qeyd etmişdir ki, skif lideri Kolaks Yupiterdən/Zevsdən və "ilanabənzər ilahə"dən törədiyi üçün ilahi qandan sayılır. Daha sonra V.Flakk bildirir ki, "Kolaksın bütün falanqası (dəstəsi) oyma üzlüklərdə (qalxan nəzərdə tutulur) Yupiter atributu – üç hissəyə bölünmüş alov rəsmi daşıyır". V.Flakk öz məlumatlarında "Roma döyüşçüsü, parıldayan şimşəklərin şüalarını və qırmızı qanadları qalxanlara səpələyən ilk döyüşçü sən deyilsən" deyərək qeyd edir ki, romalılar oxşar simvol ideyasını skiflərdən götürmüşlər. V.Flakkın "skif qalxanlarında üç hissəyə bölünən alovlar" və "Roma döyüşçülərinin qalxanlarına səpələnmiş parıldayan şimşək şüaları" şəklində olan bu iki təsviri hesab etməyə əsas verir ki, söhbət tanınmış skif simvolundan və onun romalılar tərəfindən götürülməsindən gedir. Simvolun belə ənənəsinin əsası skiflər tərəfindən, həm də onun orta əsrlərdə Avropa xalqlarında "gerb" adı ilə yaranmasından xeyli əvvəl qoyulmuşdur.

Arjan-2 kurqanında üç hissəyə ayrılmış və arxeoloqlar tərəfindən "alovlanan" adlandırılan od əksini təmsil edən artefaktlar aşkar edilmişdir. Biz üç hissəyə ayrılmış, alovlanan od şəklindəki bu skif simvolunu qalxana yerləşdirməklə V.Flakk tərəfindən təsvir edilmiş skif simvolunun dəqiq formasını alırıq.

Əks etdirilən materiala görə hansı nəticəyə gəlmək olar:

V.Flakk tərəfindən təsvir edilən, hərbi qalxana çəkilmiş "üç hissəyə bölünmüş alov"u təmsil edən skif simvolu və Arjan 2 skif kurqanında üç hissəyə bölünmüş alov şəklində analogi simvolun aşkar edilməsi skiflərdə bu simvolun müəyyən dərəcədə qanuniləşdirildiyini və onun müasir gerb ənənəsinin sələfi olduğunu hesab etməyə əsas verir. Orta əsr Portuqaliya toplusundakı skif gerbinin təsviri xüsusiyyəti həmçinin od kultunun açıq simvollaşdırılmasıdır.

Qədim skif qanuniləşdirilmiş simvolizmində və müasir Azərbaycan gerbinin mərkəzindəki alovun oxşarlığı ondan irəli gəlir ki, skiflər bilavasitə müasir azərbaycanlıların əcdadı və "Azərbaycan" adı altında dövlətçiliyin yaradıcısıdır. Bu xalqlarda "alovlanan simvolizm" in oxşarlığının zəminlərindən biri də o hesab olunur ki, həm azərbaycanlılar, həm də skiflər uzun əsrlər ərzində od kultuna sitayiş etmişlər.

Azərbaycan Respublikasının gerbi

Azərbaycan Respublikası gerbinin fraqmenti

V.Flakka və Arjan artefaktına görə skif gerbi

V.Flakka və Arjan artefaktına görə skif gerbi

V.Flakka və Arjan artefaktına görə skif gerbi

Thesouro de Nobreza, skif gerbi, 1675-ci il

Skif bayrağı

Hərbi bayraqlar ənənəsi skif təcrübəsinə gedib çıxır

Çoxlu qədim mənbələrlə tanışlıq və onların təhlili israr etməyə imkan verir ki, müasir ümumdünya hərbi bayraq ənənəsi skif ənənəsinə gedib çıxır. Məhz skiflər ilk dəfə öz silahlı dəstələrində hərbi bayraq tətbiq etməyə başlayıblar, lakin təbiidir ki, o, müasirlərdən bir qədər fərqlənirdi.

Roma müəllifi V.Flakk (I əsr) bildirir ki, “[skif şahı] Kolaks hava əjdahalarını [Herodotun versiyalarından birinə görə, anasının ilanabənzər ayaqlarına oxşar olanları] topladı; hər iki tərəfdən qarşı-qarşıya qoyulmuş ilanlar yaxınlaşır və dilləri ilə yonulmuş daşları zədələyirlər”. V.Flakka görə, skif şahı Kolaksın bayrağı “hava əjdahasına/ilanına” oxşar olmuşdur.

Arrian da “Taktika” əsərində skif bayraqları haqqında yazır:

“Skif nişanları dirəklərə yapışdırılmış müvafiq ölçülü əjdahlardır. Onlar bir-birinə tikilmiş boyalı parçalardan hazırlanır və mümkün qədər daha çox qorxu oyatmaq üçün başları və quyruğuna qədər bütün bədənləri ilanlara bənzədilir. Niyətəndən ibarətdir ki, atlar sakit dayanana qədər sən yalnız aşağı sallanan müxtəlif rəngli parçaları görə bilərsiniz, lakin at çaparkən onlar küləkdən elə şışırlər ki, həmin heyvanlara çox bənzəyirlər, sürətli hərəkət zamanı isə hətta [onların] daxilindən keçən güclü hava axınından fit səsi çıxarırlar”.

Azərbaycan taxt-tacı uğrunda Səfəvilər və Ağqoyunlu sülalələri arasındakı müharibə. 1501-ci il

Skiflərin bayrağı “hava ilanı”na bənzətmək ənənəsi türk xalqlarının digər çoxlu hərbi bölmələrinə də keçmişdir. XI əsr türkoloqu Mahmud Qaşqarlı bildirir ki, qədim türklər belə bayraqları “badruq” adlandırırdılar, müasir özbək dilində isə “hava ilanları” ona oxşar sözlə “patrak” adlandırılır.

Makedoniyalı İskəndərin bioqraflarından biri Kurtisi Ruf məlumat verir ki, Makedoniyalı İskəndər Babilistanın alınmasından sonra Satrapenaya gəldi. Satrapena dedikdə o zaman Əhəmənilər imperiyasının tərkibindəki Midiya satraplığının bir hissəsi olan Atropatena nəzərdə tutulur (bax: *Kurtisi Rufun nəşri*). Kurtisi Ruf yazır ki, burada İskəndər skiflərdən hərbi bayraq ənənəsini götürmüş və tətbiq etmişdir: “O, əvvəlcə çox vaxt səsi başlayan səs-küydən kifayət qədər eşidilməyən kərənay (boru) ilə düşərgəni tərk etmək işarəsi verərdi, indi isə o, çadırın üzərində hər yerdən görünən bir şüvül/çubuq qaldırırdı, onun üstündə isə yenə də hamının eyni dərəcədə görə biləcəyi bayraq olurdu”.

Beləliklə, ilkin mənbələr təsdiq edir ki, hərbi bayraqların tətbiqi skif ənənələrinə gedib çıxır.

İlanabənzər bayraq

Əsas
Azərbaycan
toponim və
hidronimlərinin
skif mənşəyi

“Qafqaz” adının skif mənşəyi

Esxil (m.ə. VI əsr), Feokrit (m.ə. III əsr), Apollodor (m.ə. II əsr), Heleni Akron (m.ə. I əsr), Lutsi Ampeli (II əsr), Klavdiya-Klavdian (IV əsr) Qafqazı skif torpağı kimi göstərirlər. Arrian (II əsr) bir neçə Qafqaz haqqında danışır, onlardan biri indiyə qədər “skif Qafqazı” adını qoruyub saxlamışdır. Yunanlatın mənbələrində Qafqaz tez-tez Prometeylə bağlı xatırladılır, bu zaman Rodoslu Apolloni (m.ə. 290-cı ildə doğulmuşdur) və Lukian (II əsr) xüsusi qeyd edirlər ki, “Prometey skif şahı olmuşdur”. Qafqaz dağı barədə hələ qədim yunan müəllifləri: Homer, Hekatey, Esxil, Aristotel də yazırdılar. Yunan dərkətməsində Qafqaza “məskunlaşan və məskunlaşmayan yer hissələri arasındakı sərhəd” kimi, qısa variantda isə “sərhəd” kimi baxılırdı. “Qafqaz” adının “Qapkas” formasında çuvaş versiyası onu maneəsiz olaraq türk dilləri əsasında etimologiyalaşdırmağa imkan verir: “qap” sözü “qapı” və ya “bağlı qapılar”, “kas” isə “sərhəd” mənasını verir. Nəticədə “sərhəd qapıları” alınır. E.Sevortyanın təyininə görə, “kaş” sözü həmçinin “dağ zənciri, dağ silsiləsi”, “dağ yolu, dağ zirvəsi”, “sıldırım dağ yamacı” mənasını verir. Başqa sözlə, “Qafqaz” – “dağ qapıları” deməkdir. Belə etimologiyalaşdırma antik mənbələrdə Qafqaz dağlarında üç dağ keçidinin olması barədə məlumatlarla təsdiqlənir: Kaspi qapıları/Qafqaz qapıları (müasir Dərbənd bölgəsində), K.Ptolemeyə görə isə – Sarmat qapıları (Gürcüstana çıxmaqla Qafqaz dağ silsiləsindən keçən Daryal dərəsi) və Alban qapıları (Çuxur-Qəbələ qəsəbəsinə çıxmaqla Qızılqaya və Bazardüzü dağları arasından keçir).

“Kaspi” sözünün skif mənşəyi

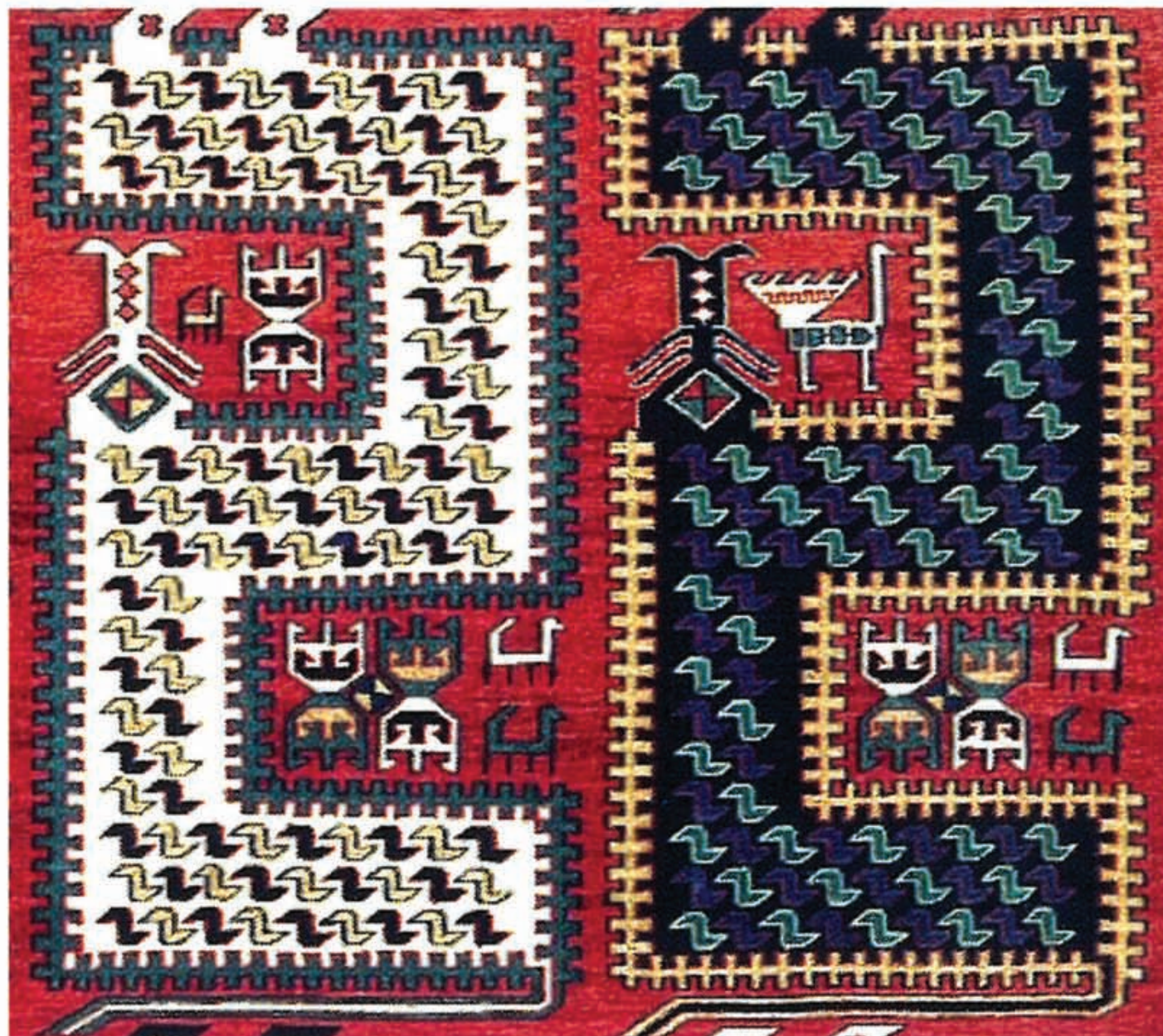
Qədim mənbələrdə “kaspi” sözü bir neçə mənada istifadə edilir: “xalq”, “bölgə”, “keçidlər-qapılar”, “dəniz”, “dağ”. Qədim müəlliflərin – Hekatey (m.ə. VI əsr), Herodot (m.ə. V əsr), Aristotel (m.ə. IV əsr), Eratosfen (m.ə. III–II əsrlər), Rodoslu Apolloni (m.ə. II əsr), Strabon (m.ə. I əsr – m. I əsr), Plini (I əsr), İosif Flavi (I əsr), Kurtisi Ruf (I əsr), Ptolemey (II əsr), Tasit (50–120-ci illər), Qeysəriyyəli Yevsevi (260–340-cı illər), Solin (IV əsr), İordan (VI əsr), Dionisi (730-cu il) – məlumatları hesab etməyə əsas verir ki, kaspi xalqı bir neçə yerdə yaşamışdır, bir neçə bölgə “Kaspiana” və bir neçə dağ keçidi “Kaspi qapıları” adlandırılmışdır. “Kaspi” sözü iki komponentdən ibarətdir: “kas” və “pi”. A.M.Şerbak hesab edir ki, “kaş/kas” sözü “ucqar, son” kimi tərcümə edilir. Qədim türk lüğətində “bi” sözü “tiyə, bıçaq” mənasını verir (QTL). Buna əsaslanaraq deyə bilərik ki, “Kaspi” sözünün hər iki hecası türk mənşəyinə malikdir, bu zaman “kas-qaş” sərhəd, “pi” isə “tiyə” mənasındadır ki, bu da sözü “sərhədin kənarı, sərhədin tiyəsi” mənasında etimologiyalaşdırmağa imkan verir. E.Sevortyan əlavə edir ki, “kaş” sözü həmçinin “dağ zənciri, dağ silsiləsi”, “dağ yolu, dağ zirvəsi”, “dağın sıldırım yamacı” mənasını verir (Sevortyan). Deməli, “kaspi” sözünü həmçinin “sərhəd dağları” kimi təyin etmək olar. Nəticə olaraq “Kaspiana” “sərhəd vilayəti”, müvafiq olaraq “Kaspi dənizi” – “sərhəd dənizi”, “Kaspi dağları” – “sərhəd dağları”, “kaspi” isə “sərhəd tayfası”, yəni sərhədləri qoruyan tayfa mənasındadır. Biz dörd Kaspi qapısını (onlardan ikisi müasir Qafqaz dağ silsiləsi bölgəsində, dördüncüsü isə Qalis/Qızılmaq çayının mərkəzi hissəsində yerləşmişdir) qoruyan dörd kaspi xalqlar qrupunun yaşadığı dörd Kaspiana müəyyənləşdirmişik: birinci Dərbənd və Kaspi dənizi arasındakı keçiddir; ikinci Kaspi keçidi Daryal dərəsi olmuşdur, onun cənub hissəsində, Gürcüstanda indiyə qədər Kaspi şəhəri qorunub saxlanılmışdır; üçüncü Kaspi dənizinin cənub hissəsində Elburs dağlarının ətəyindəki Kaspi qapılarıdır; dördüncü Anadoluda Qalis çayından keçid formasında olan Kaspi qapılarıdır. Dörd Kaspiana və müvafiq olaraq dörd Kaspi qapısı Adorbayqan/Atropatena (m.ə. 612–585-ci illər) dövlətinin dörd sərhəd qovşaq nöqtələri olmuşdur və onlar sərhədlərin mühafizəsinə cavab verən, müvafiq sərhəd zonalarında yaşayan dörd Kaspi etnos qrupu tərəfindən mühafizə edilirdi.

“Araks” hidroniminin skif mənşəyi

Herodot və Siciliyalı Diodor Araz çayını əzəli skif mənşəli yer adlandırırlar. İtaliyada aşkar edilən yunan epigrafi “Heraklın qəhrəmanlıqları” abidəsində (*Tabula Albania, Roma, IG, XIV, № 1293a*) söhbət təkcə ərazi cəhətdən deyil, həm də genealoji cəhətdən skif mənşəli Araz adlı çay barədə gedir. Heraklın əməllərinə həsr edilən mətnə digər hadisələr arasında onun Skifiyaya gəlməsi barədə də təsvir var: “O [Herakl], buradan Skifiyaya yollanaraq döyüşdə Araza qalib gəldi və onun qızı Yexidna ilə nikaha daxil olaraq Aqafirs və Skif adlı oğullar dünyaya gətirdi”. Beləliklə, Arazı skiflərin ilk əcdadlarından biri hesab etmək lazımdır. “Ara” sözü türk dilində “aralıq”, “aragi” isə – “...aralıqda olan”, “...arasında olan”, “aralıqda” mənasını verir. Araz çayının adı-

nın “...aralıqda olan”, “...arada olan” mənası yunan müəlliflərinin “Midiyanı Armeniyadan ayıran Araz” (*Plutarx*), “Araz çayını üzüb keçən Gistasp Persiyaya qayıtdı” (*Herodot*) məlumatları ilə də təsdiqlənir. Oxşar hal əzəli adı “Araz” olan “Tanais” və “İaksart” çayları nümunələrində də müşahidə edilir: “Tanais materiki iki hissəyə ayırmaqla Asiyanın sərhədi rolunu oynayır” (*Psevdo-Skimn (m.ə. III–II əsrlər)*: “...Tanais çayı Asiyanı Avropadan ayırır” (*Strabon*); “Tanais çayı Avropa və Asiya arasında sərhəddir” (*Strabon, Arrian*); “Tanais baktirləri skiflərdən ayırır” (*Kurtsi Ruf*); “İaksart çayı sakları soqdlərdən ayırır” (*Strabon*); “İaksart həmçinin soqdlər və köçərilər arasında sərhəd əmələ gətirir” (*Strabon*).

Skif hökmdarı – Prometey

Bu bölmənin tərtibi zamanı, əsasən, antik müəlliflərin əsərlərindən istifadə edilmişdir. Oxucunun diqqətinə: yunan tanrısı Zevs romalılar tərəfindən Yupiter adı ilə, Herakl isə Herkules adı ilə uyğunlaşdırılmışdır. Gətirilən məlumatlarda bəzi ziddiyyətlər vardır ki, bu da onların bir neçə əsr ərzində müxtəlif mənbələr əsasında yaradılması ilə izah edilir.

Prometeyin mənşəyi haqqında

- Herodot (m.ə. V əsr, “Likofronun “Aleksandra” əsərinə şərhlər”) və Apollodor (m.ə. II əsr) bildirirlər ki, Prometey titan İapetin və Asiyanın oğlu olmuşdur (materikin adının onun adından yarandığını başa düşmək lazımdır – H.H.)
- Herodot (m.ə. V əsr) bildirir ki, Asiya öz adını “Prometeyin arvadı”nın adından almışdır.

Prometey – skif şahıdır

- Herodotun sözlərinə görə (Arqonavtların Apolloniya yürüşünə dair təfsir), Prometey skif şahı olmuşdur. Rodoslu Apolloni (m.ə. III əsr) Herodota (m.ə. V əsr) istinad edərək “öz hekayətində Qafqaza çataraq” vurğulayır ki, “Prometey skif şahı olmuşdur”. “Skif şahı Prometey”in cəzalanmasının skiflərdə təəssüf doğurması barədə Samosatalı Lukian (II əsr) “Prometey və Qafqaz” əsərində, xüsusən Prometeyin Hermesə (qədim yunan tanrısı) müraciətində yazır: “...bütün skiflər üçün kədərli mənzərə olan, Qafqazda, bu Kaspi qapılarında çarmıxa çəkilməyimi bağli sanki düzgün hökm verdiyini sübut etməklə Zevsin müdafiəsini öz üzərinə götür”.

Prometeyin qayaya zəncirləndiyi Qafqaz skif torpağıdır

- “Qafqaz – yerin uzaq hissələrində yerləşən Skifiyada dağdır”. *Feokrita (m.ə. III əsr) dair təfsirlərdə*.

“Zevs Hefestə Prometeyin cismini Qafqaz silsilə dağına mıxlamağı əmr etdi. Bu silsilə Skifiyada yerləşir”. *Apollodor (m.ə. II əsr)*.

Makedoniyalı İskəndərin bioqrafı Arrian (II əsr) bir neçə Qafqaz haqqında danışır ki, onlardan biri, onun qeyd etdiyi kimi, indiyə qədər “skif Qafqazı” adını qoruyub saxlamışdır.

“Skif dərəsinə mıxlanmış Prometey”. *Roma şairi Klavdiya-Klavdian (IV əsr)*.

Heleni Akron Horatsiyə dair təfsirlərdə (m.ə. I əsr), M.Valeri Prob (I əsr), Lutsi Ampeli (II əsr), Yevsefi (IV əsr), Mavr Servi Honorat (IV əsr Vergiliyə dair izahlar) israr edirlər ki, “Qafqaz – Skifiyadadır”, “Qafqaz – Skifiyada dağdır”.

- Antik müəlliflər Qafqaz Albaniyasının “İrkaniya” adı ilə məlum olan cənub hissəsini də Skifiyaya aid edirlər. P.Papini Statsi (I əsr, Fivaida) söyləyir ki, “skif çöllərində sürünü dişi İrkan şirləri dövrəyə almışdı; Statsiyə dair təfsirdə isə yazılmışdır: “dişi İrkan pələngləri, yəni dişi skif pələngləri”.

- Belə mülahizələr mif yaradıcılığından çox uzaqdır, çünki Qafqaz dağ silsiləsindən cənubda, m.ə. 673-cü ildə Aşquz skif şahlığı yaranmışdır. Verilən nümunələrdən göründüyü kimi, antik müəlliflər Prometeyi skif, Qafqazı isə skif torpağı hesab edirlər.

Prometey nə üçün qayaya zəncirlənmişdi?

• Teofrast (m.ə. IV–III əsrlər) deyir ki, Prometey müdrikə çevrilməklə ilk olaraq adamlara fəlsəfə barədə məlumat verdi; buradan da onun “insanlara od barədə məlumat verməsi” kimi rəvayət yayılmışdır. *Rodoslu Apolloni, Arqonavtların Apolloniya yürüşünə dair təfsir, m.ə. III əsr.*

• Prometey sudan və torpaqdan insanlar yaratdı, Zevsdən gizləncə qamışda gizlətməklə onlara od verdi. Zevs bundan xəbər tutan kimi Hefestə Prometeyin cismini Qafqaz dağına mismarlamağı əmr etdi; bu, skif dağı idi. Mıxlanmış Prometey illərlə zəncirdə qaldı; hər gün yanına uçan qartal onun gecə ərzində böyümüş ciyərinin kənarlarını dimdikləyirdi. Beləliklə, Prometey odu oğurladığına görə, Herakl onu azad edəndək bu cəzaya dözmüşdür. *Apollodor, m.ə. II əsr.*

• Barbarların həmin Qafqaz dağı barədə dolayan rəvayəti ellin şairlərində də vardır, yəni Prometey bu dağa öz insansevərliyinə görə zəncirlənmişdir. *Tiannalı Apolloni barədə, I əsr.*

• “Zevs atası [Kronosu] təqib edərək, onu hörmə yunla bağladı və Tartara atdı, (daxili orqanlar üzrə fal üçün Prometeyin öldürdüyü) çobanın şərəfinə isə dağın adını Qafqaz qoyaraq çobanın daxili orqanları ilə qanunsuz əməlinə görə Prometeyi ona zəncirlədi” – Kleant III “Teomaxi” kitabında belə söyləyir. *Plutarx, I–II əsrlər.*

• Qafqaza zəncirlənən Prometey insanlara yaxşılıq etdiyinə görə cəzaya məruz qalmışdır. *Tatian, II əsr.*

• Kim bilmir ki, Prometey həddən artıq insansevərliyinə görə hansı cəzaya məruz qalıb? Axı Zevs onu Skifiyaya apararaq Qafqazda çarmıxa çəkdi, əlavə olaraq hər gün onun ciyərini parçalamaq üçün ona qartal da qoşdu. *Samosatalı Lukian, Ölülərin söhbətləri, II əsr.*

Hermes (qədim yunan tanrısı): “Prometey, sən heç bir cinayət törətmədin? Birincisi, sən əti bölmək əmrini alıb elə bir ədalətsiz və dələduz bölgü apardın ki, ən yaxşı tikələri özünə seçdin, Zevs isə “sümükləri parıldayan yağla örtüb” aldatdın; sonra sən ən rəzil olan məxluqları, xüsusən də qadınları yaratdın; nəhayət, sən tanrıların ən qiymətli xəzinəsini – odu oğurlayıb adamlara verdin. Bu qədər qorxulu əməllər

Prometey insanlara od verir

törətdikdən sonra sən hələ də deyirsən ki, heç bir günahın olmadan zəncirlənmişəm!” *Samosatalı Lukian, Prometey və ya Qafqaz, II əsr.*

Prometey: “Məni azad et, Zevs! Mən artıq dəhşətli əzablara dözdüm”. Zevs: “Səni daha ağır zəncirlərlə zəncirləmək, bütün Qafqazı sənin başına qalaqlamaq və on altı çalağana təkəcə sənin ciyərlərini parçalamağı yox, belə rəzil məxluqları – insanları, xüsusən də qadınları yaratdığına, odu oğurladığına görə gözlərini oymağı əmr etmək lazım idi. Bəs ətləri böləndə mənə yağlı sümüklər təklif edib, ən yaxşı hissəsini özünə saxlamaqla məni aldatdığına nə demək olar?” *Samosatalı Lukian, Prometey və Zevs, II əsr.*

Skif şahı – Prometey

Prometeyi xilas edən Herakl haqqında

Antik mənbələrdə bir neçə Herakl barədə məlumat verilir: fivan (yəni yunan, Roma Herkulesi isə uyğunlaşdırılmış yunan Heraklıdır), etrusk, tir, Misir və skif Heraklı. Yunan Heraklı Zevs və Alkmenanın oğlu kimi tanınır: uyğunlaşdırılmış Roma Heraklı Yupiterin oğludur, qartal öldürmüş və Heraklı xilas etmiş Herakl (Prometey kimi) İapetin oğludur. Alkmena hər iki Heraklın anası kimi xatırladılır, lakin onların ataları ayrıdır (Zevs və İapet). Skif Heraklı Herodot tərəfindən skiflərin 8 tanrısından birinin əcdadı kimi tanınır. Skif Heraklının üç oğlu olmuşdur: Aqafirs, Helon və Skif. Prometeyin azad edilməsinə görə skif Heraklının qəhrəmanlıqları yunan Heraklının qəhrəmanlıqları siyahısında xatırladılır. Latındilli "Giginin hekayətləri" toplusunda (II əsr) bildirilir: "Prometeyin Yupiterə Fetida ilə yaxınlaşmamağı tövsiyə etməsindən sonra Herkules onun ürəyini yeyən qartal öldürmək üçün göndərilir (mənbələrin əksəriyyətində bildirilir ki, qartal onun ciyərini yeyirmiş – H.H.); qartal öldürüldükdən sonra Prometey 30 illik işgəncədən sonra Qafqaz dağlarından qoparılır... [Herkules] Prometeyin ürəyini yeyən Eton qartalını oxla öldürdü".

• "Tianalı Apolloni haqqında" adlı antik əsərdə deyilir: "Herakl (anlamaq istəmədikləri fivanlı deyil, başqası) [Prometeyin əzablarına] dözmədi və Prometeyin daxili orqanlarını dimdikləyən quşu oxla vurdu".

• Gözəl ayaqları olan Alkmenanın qüdrətli oğlu Herakl qartalı öldürdü, İapetin oğlunu ağır əzabdan və kədərdən azad etdi. *Hesiod, m.ə. VIII–VII əsrlər.*

Prometeydən üzük taxmaq ənənəsi

Rəvayətə görə, qiymətli daşlardan istifadə etmə öz başlanğıcını Qafqaz qayalarından götürür və Prometey qandallarının təfsirinin nəticəsi olmuşdur. Dəmirə işlənən və barmağa taxılan bu qaya parçaları ilk üzük və ilk "daş" olmuşdur. *Q.Plini Sekund. Vergiliyə izahlar, I əsr.*

Yupiter Prometeyin cəzasız qalmaması məqsədilə ona taxmaq üçün üzük verdi ki, sonuncu ona qayalar və dəmir buxovlar haqqında xatırlatsın. *M.Valeri Prob. Bukolikalara izahat. I əsr.*

Qurbanların bölünməsinin Prometey metodu

Qədim yunan mənbələri müəllifləri (Hesiod, Apollodor, Esxil və digərləri) məlumat verirlər ki, Prometey və Zevs arasında ilk münaqişə Mekonda, qurbanlıq heyvanın bölünməsi zamanı baş vermişdir. Sonralar Roma müəllifləri bu süjeti saxlamaqla onu Prometey və Yupiter arasındakı münaqişə kimi təsvir ediblər. Ovidi bildirir ki, Prometey qurbanlıqların çox hissəsini Yupiterə vermək adətinə görə kədərlənirdi. Hadisənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, Prometey qurbanın bölünməsi zamanı adamlara qurbanlıq heyvan ətinə özlərinə saxlamağı, tanrılara isə yalnız sümükləri verməyi öyrədirdi. Bunun üçün o yalnız sümükdən ibarət olan hissəni parlaq yağla örtüdü, həqiqi dəyərə malik olan digər hissəni isə üstünə öküzün qarnını qoymaqla cazibəsiz (xoşagəlməz) etdi. Yupiter kisədə böyük bir hissənin olduğunu güman edərək onu özünə götürdü, həqiqəti öyrəndikdə isə təkə Prometeyi deyil, həm də adamları cəzalandırmağı qərara aldı. Apollodora görə, qurban adətini müəyyənləşdirərkən Prometeyin və adamların göstərdikləri əməllərdən qəzəblənən Zevs adamları uzun müddət oddan məhrum etməyi düşündü, lakin Prometey yenidən onu aldadıb odu oğurladı və insanlara gətirdi.

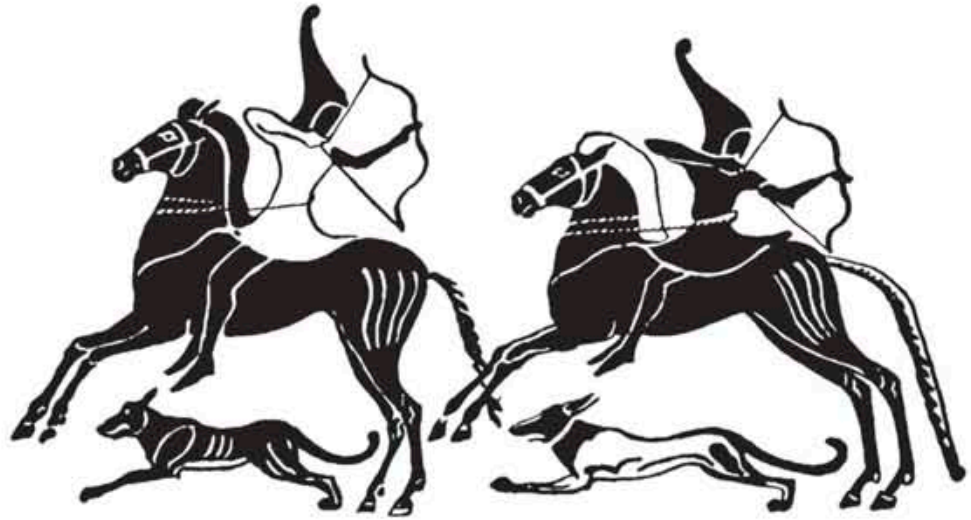
Herodot skiflərin qurban proseduruna dair yazır: "... heyvanın dərisini soyub ətinə ayırır, sonra onu qazana və ya heyvanın qarnına qoyur, heyvanın sümüklərini yandırır və onun üstündə əti bişirirlər". Beləliklə, skiflər Prometey kimi əti qurbanlıq heyvanının sümüyündən ayırır, sümüklərdən qızdırıcı vasitə kimi istifadə edirlər. Daha sonra Herodot qeyd edir: "ət bişən kimi qurbanı kəsən şəxs ətin və içəliyin ən yaxşı hissələrini tanrıya həsr edərək irəliyə atır", yəni "ətin ən yaxşı hissələrini tanrılara verirlər", qalan hissələrini isə adamlara saxlayırlar".

Karl Meyli (*K.Meuli. Griechische Opferbräuche, 1945-ci il*) bildirir ki, "Prometeyin etdiyinə oxşar

olan ovun bölüşdürülməsi Sibirin çox qədim ovçuları və Mərkəzi Asiya heyvandarları üçün ənənəvidir. Onlar tanrılara heyvanın sümükləri və başını qurban gətirirdilər". Sibir ənənələrinin məşhur tədqiqatçısı S.Q.Botalov (Nəmada, 2003-cü il) həmçinin Sibir türklərində indiyə qədər qorunub saxlanılan ayini – atın əvəzinə qurbanlıq üçün onun başı və ətrafları üstündə olan dərisinin qurban gətirilməsini xatırladır". Belə çıxır ki, Prometeyin tətbiq etdiyi qurbankəsmə metodu yunan ənənələri şəraitində Zevsi təhqir etmişdir. Eyni zamanda Prometeyin tətbiq etdiyi qurbankəsmə metodu (Karl Meyli və S.Q.Botalova görə) Sibir və Mərkəzi Asiya türkləri tərəfindən əsrlərlə geniş tətbiq edilmişdir.

Şiş
papaqlar
skif irsi
kimi

Skiflər. VI əsrin ortalarına aid "ponti" (etrusk) vazası üzərində rəsm

"Şah Dara deyir: "...bundan sonra mən qoşunla saklar ölkəsinə, tiqrahaud saklarına (şiş papaq geyənlərə) qarşı yollandım. Çaya yaxınlaşan kimi onu sallarda keçdim. Bundan sonra sakları tamamilə darmadağın etdim... Onların Skunx adlı başçısını ələ keçirib yanıma gətirdilər. O zaman mən istədiyim başqa adamı onların üzərində başçı etdim. Bundan sonra ölkə mənim oldu"". *Bisütun kitabəsi, 5-ci sütun, 20–30.*

Saklar isə (skif tayfası) başlarına hündür, sivri uclu çalmalar qoyurdular, onlar möhkəm idilər, çünki dik dayanırdılar. *Herodot, VII, 64.*

"...Aqbatandan və Midiyanın digər diyarlarından və parikantilərdən və ortokoribantilərdən ("şiş-papaqlılardan")... Bu, onuncu mahal idi..." *Herodot, III, 92.*

"...Bu düzənliyin ardınca Albaniya və Kir çayı ilə həmsərhəd olan Sakasena gəlir..." *Strabon, XI, 14, 4.*

"Midiyalılara Atropat rəhbərlik edirdi: kadusilər, albanlar və sakesenlər də midiyalılarla birlikdə idilər". *Arrian, III, 8, 4.*

"Albanlar və iberlərdən cənubda ... sakasanlar". *Plini, VI, 29-30.*

Türk, o cümlədən də Azərbaycan ənənələrində "papaq" kişilik şərəfinin simvolu hesab olunur və o, kişiyyə şəxsi ləyaqət hissi verir". Bu, folklorda da əks etdirilmişdir. Azərbaycan atalar sözündə deyilir: "Papağı soyuğa və istiyə görə deyil, şərəf üçün qoyurlar"; "Papaq altında kişilər var"; "Qızı evi olana deyil, papaq qoyana ver"; "Papağını qabağına qoy və fikirləş (qəti qərar qəbul edilməsinə zərurət olan halda)". Düşünürəm ki, Azərbaycan dilində "papaq" sözü "baba" sözü ilə və ya skif teonimi "papey" termini ilə əlaqəlidir. Azərbaycan konusvari papaqlarının beşdən artıq müxtəlif növü vardır ki, onları indiyə qədər "şiş papaq", yəni "sivriüclü

papaqlar" adlandırırlar. XVI əsrdə Şirvan hökmdarı Abdulla xanın qonağı olmuş ingilis səyyahı A.Cenkinson hökmdarın baş geyimini belə təsvir edir: "Onun başında uzunluğu yarım yard (ingilis ölçü vahidi, 1 yard təxminən 91,44 sm-dir), zəngin qızılı parçadan olan ucu şiş çalma var idi". Gəncəli şair Mirzə Şəfi Vazehin "sivriüclü papaqla rəsmi, eləcə də A.A.Bakıxanovun bir qədər az uzunluqlu "sivriüclü papağı"nın rəsmi qorunub saxlanılmışdır. Rəssam Q.Qaqarin (1810–1893) "sivriüclü papaq" geyən Azərbaycan zadəganlarının bədii rəsmini çəkmişdir. Belə papaqlar Azərbaycanda yalnız XX əsrin 30-cu illərində istifadədən çıxmışdır.

Skif döyüşçüsü Persepolis.
M.ə. VII–VI əsrlər (2)

Skiflərin şışpapaqlı başçısı
Skunx. Bisütun qayası.
M.ə. VI əsr

Görkəmli Azərbaycan alimi Nəvvab.
XIX əsr

Azərbaycan sivriüclü papağı.
Azərbaycan Tarix Muzeyinin
kolleksiyasından

Rəssam Q. Qaqarin
(XIX əsr). Qarabağlı
Azərbaycan zadəganı

Azərbaycan zadəganı.
Rəssam Q. Qaqarin. XIX əsr

Türk
şalvarları
(çaxçurları)
skif irsi kimi

Rəssam Q. Qaqarin (XIX əsr). 1840–1863.
Azərbaycanlı. Zabit – Kəngərli sülaləsinin süvarisi

Yunan komedioqrafı Antifan (m.ə. IV əsr) özünün “Skiflər və tavlrlar” komediyasında yazır ki, “hamı sarabara (σαράβαρα) və xiton (qədim yunanlarda uzun köynəyə oxşar geyim – tərç.) geyinmişdi. “Sarabara” kimi yazılan yunan mistik sözü hazırda türk dillərində şalvar kimi məlumdur. Yunanlarda şalvar anlayışı olmadığından güman etmək olar ki, Antifan bu paltar növünü ifadə etmək üçün qədim skif sözündən istifadə etmişdir. “Sarabara” skif sözündən sonrakı antik müəlliflər də istifadə etmişlər. Yunan mütəfəkkiri Dion Xrisostom (m. I əsr) yazırdı: “Kallistrat mənə yaxınlaşdı, o, şalvar geymişdi, ümumiyyətlə, o, skif tərzində geyinmişdi, onun çiyində isə borisfenitlərdə qəbul edildiyi kimi qısa yüngül qara plaş vardı”. Miladın başlanğıcında imperator Avqust tərəfindən Dunay çayının ağzına yaxın olan Toma şəhərinə göndərilən Roma şairi Ovidi (m.ə. 43-cü il – m. 18-ci il) xatırlayır ki, yerli sarmatlar və skiflər “geniş, enli şalvarlar geyirdilər, “enli şalvar geyən skiflər”.

Herodot (m.ə. V əsr) bildirir ki, “saklar, onlar həmçinin skiflərdir, başlarına sivriuculu papaqlar qoyur, anaksiridlər geyirdilər”, Plutarx isə (46–127-ci illər) bu mövzunu mühüm bir məlumatla tamamlayır: “İskəndər Midiya paltarını deyil, hədsiz dərəcədə sadə olan fars paltarını tətbiq etdi. Eratosfenin şahidlik etdiyinə görə, o, tiar, Kandi, anaksiridlər kimi qeyri-adi və tələbkər (iddialı) geyimdən imtina edərək, özündə makedon ilə farsı birləşdirən paltar geyinməyə başladı”. “Anaksirid” sözünü fars şalvarı hesab edən tədqiqatçılar səhv edirlər, çünki Herodotun məlumatı hesab etməyə əsas verir ki, “anaksirid” – skif şalvarı, Plutarxa görə isə Midiya şalvarıdır.

Mahmud Qaşqarlı (XI əsr) “sarın” – sarınmaq, bükülmək; “sarla” – dolamaq, bürümək; “sarmash” – bükmə, dolama türk sözləri göstərir ki, bu da skif “sarovar/sharovar”ının funksiyalarına oxşardır.

Türk xalqları skiflərin birbaşa nəsiləri və onlarla sıx təmasda olan xalqlar kimi “geniş şalvarlar” ənənəsini skiflərdən götürmüşdür. Burada göstərilən şəkilləri rus rəssamı Q. Qaqarin Azərbaycanda naturadan çəkmişdir.

*Braslet (qolbaq)
fragmenti. Kül-oba.
Skiflər, qızıl*

*Rəssam Q. Qaqarin (XIX əsr).
Şamaxı şəhərindən rəqqasə və gənc oğlan*

*Rəssam Q. Qaqarin (XIX əsr).
Şalvar geyinən kişi*

Yeddinci fəsil

Irs dedikdə bizim tarixi torpaqlarımızda əvvəllər yaşamış əcdadlarımızın bizə saxladığı hər şeyi başa düşmək lazımdır. Bizim nəsil hansı irsi almışdır və müasir azərbaycanlıların şüurunda onun yeri necədir? İrs – bizi əvvəlki dövlətlər və etnoslarla birləşdirən bağları təcəssüm etdirir. Bu fəsildə təqdim olunan irs nümunələri müasir azərbaycanlıların özünüdərkinin əsaslandığı mühüm müddəalardır.

Əvvəlki fəsillərdə biz şumerlərin və sak-skiflərin irsi üzərində dayanmışıq. Bu fəsildə təqdim etdiyimiz irs bizə qədər kimmerilərdən, mannalılardan, midiyalılar və albanlardan etnos şəklində, musiqi mədəniyyəti, toponim və etnonimlər, şəhərsalma təcrübəsi nümunəsində gəlib çatmışdır. Bu irs arasında xüsusi yeri yaz bərabərliyi günündə Yeni ili qarşılama bayramı, onun ritualları və şirniyyat ayinləri tutur ki, onlarda da şumerlərin, etrusqların, misirlilərin və digər mədəniyyətlərin izləri qorunub saxlanılmışdır. Sadalanan etnoslardan biri bizim genetik əcdadlarımızdır, genetik olmayanlar isə bizim əcdadlarımızın tərəfdaşları olmuşdur və onları kulturoloji əcdadlar kimi qiymətləndirmək lazımdır. Bizim xalqın milli dəyər kimi ehtiram göstərdiyi irs əsrlər boyunca formalaşmışdır və milliliklər keçməklə bizim günlərə qədər qorunub saxlanılmış və şüurlu olaraq milli dəyərlər statusu qazanmışdır.

Bu fəsildə təqdim olunan dəyərlər bizim günlərə qədər müxtəlif yollarla gəlib çatmışdır. “Koroğlu” dastanı şifahi xalq yaradıcılığı şəklində qorunub saxlanılmışdır, lakin onun həqiqi mənşəyinin üzə çıxarılması bizə m.ə. V əsr müəllifi Herodot və müasirimiz Zaur Həsənovun müvafiq tədqiqatı sayəsində nəsib olub. Ən böyük təzyiqə yaz bərabərliyi günündə Yeni ilin qarşılınması ənənəsi məruz qalmışdır. Bütpərəst çoxtanrılıq şəraitində yaranan bu ənənə Azərbaycanda monoteizmin bərqərar

Azərbaycanlılar əvvəlki dövlətlərin və etnosların sivil irsinin hüquqi varisləridir

olmasının ilkin mərhələsində müxtəlif transformasiyalara və qeyri-təbii yenidən mənalandırılmalara məruz qalıb, lakin ən irimiqyaslı qadağana ateist kommunist ideologiyası şəraitində uğrayıb. Buna baxmayaraq, xalq bu bayramı inkişaf etmiş ayin və adətləri ilə bütövlükdə qoruyub saxlaya bilmişdir. Mənşəyi müxtəlif növ kulturoloji və dünyagörüşü transformasiyaları ilə əlaqədar təhrif olunan toponimlər ən zəif yer olmuşdur. Eyni zamanda son illər həyata keçirilən lingvistik tədqiqatlar müəyyən etməyə əsas verir ki, məhz qədim toponimlər müasir Azərbaycan xalqının bu torpaqlardakı keçmiş dövlətlərin əhalisi ilə lingvistik varisliyinin əsaslı sübutu hesab olunur.

Milli dəyər dərəcəsinə ucaldılan mədəni irs etnik özünüdərkini formalaşmasında mühüm rol oynayır, etnik birləşmənin əsasını təşkil edir və alimlər tərəfindən yekdilliklə milli eyniliyin əsası kimi qiymətləndirilir. İrs həmin dəyərlərin varisliyini, etnik yaddaşda saxlanılan zaman və nəsillərin qırılmaz əlaqəsinin olmasını əks etdirir. Aşkar edilən mənəvi varislik müasir Azərbaycan xalqının bu torpaqlarda yaşamış əvvəlki etnoslarla, müasir dövlətçiliyin isə burada mövcud olmuş dövlət qurumları ilə genetik varisliyi barədə şəhadət verir.

Müstəqillik şəraitində Azərbaycan cəmiyyətinin müasir inkişaf mərhələsini səciyyələndirən ictimai-mədəni transformasiyalar baş verir, tarixi, mədəni və etnik dəyərlərə yüksək maraq müşahidə edilir. Qloballaşma şəraitində irsin dərk edilməsi vəzifəsi bizim xalqın milli xüsusiyyətinin qorunmasının istiqamətlərindən biridir.

Biz hesab etmirik ki, bu atlasda təqdim edilən müxtəlif növ dəyərlər bütün irsi əhatə edir. Bu halda biz yalnız nümunələrin bir hissəsini təqdim edirik və hesab edirik ki, onların əlavə aşkarlanması üçün məqsədyönlü yeni tədqiqatlar aparılacaqdır.

“Koroğlu”
dastanı
kimmeri
irsi kimi

Herodot “korların oğulları” kimmeri əfsanəsi haqqında məlumat verir və Zaur Həsənov bunu türk dastanı “Koroğlu” ilə eyniləşdirir. Z.Həsənov “Korların oğulları” barədə əfsanədə (Herodota görə) və türk dastanı “Koroğlu”da həm süjet xəttində, həm də əsas qəhrəmanların surətlərində analogiya aşkar etmişdir.

- ▶ Həm əfsanədəki, həm də dastandakı hadisələr eyni bir yerdə: Şimali Qara dəniz ətrafında, Ön Asiyada və Cənubi Qafqazda baş verir.
- ▶ Həm əfsanədə, həm də dastanda hökmdarlar mehtəri kor edirlər.
- ▶ Əfsanədə “korların oğulları”, dastanda isə “korun oğlu (Koroğlu)” hökmdarlara qarşı üsyan edirlər.
- ▶ Əfsanədə deyilir ki, “korların oğulları” hökmdarların qızları ilə evlənilər, dastanda isə bildirilir ki, üsyanın başçısı, “korun oğlu/Koroğlu” hökmdarın qızı ilə evlənilir.
- ▶ Həm əfsanədə, həm də dastanda üsyan ümumxalq xarakteri daşıyır.
- ▶ Herodot bildirir ki, skif şahı hakimiyyəti göydən göndərilən qılınc sayəsində əldə edir. Türk dastanında deyilir ki, üsyanın başçısı üsyana səlahiyyəti səmavi qılıncı əldə etməklə qazanır. Koroğlunun səmavi qılıncı “misri” adlandırılır [onu səhvən “Misir qılıncı” adlandırırlar, halbuki “mis” metalı mənasındadır. Bununla o, qədim dövrü əks etdirir].
- ▶ Əfsanədə “Kimmeri təpəsi”nin adı çəkilir ki, bu da türk dastanı qəhrəmanının özünə yurd etdiyi “Çənlibel”lə eyniləşdirilir.
- ▶ İlk baxışda türk dastanındakı hadisələr orta əsrlərdə baş verir. Lakin bu o qədər də səhih deyil. “Koroğlu” dastanında mifik dövrdə baş verən süjetlər təsvir edilir. Bunlar dənizdən çıxan və iki möcüzəli at dünyaya gətirən bir at, səmavi qılıncın göndərilməsi, Koroğlunun məzarda doğulması, müqəddəs bulaqda çiməndən sonra ona ilham vergisinin verilməsi, onun ciyərini çıxardıb içini işıqla təmizlədikdən sonra ona xeyir-dua verən ruhlar (ərənlər) haqqında olan süjetlərdir.

Zaur Həsənovun “Şah skifləri” monoqrafiyasının əsasında tərtib edilmişdir.

Koroglu. Rəssam Tahir Salahov

Şumer və
mannalıların
musiqi
irsi

M.ə. XXIX–XXIII əsrlərin şumer musiqiçisi və m.ə. VIII əsrin Manna musiqiçisi simli musiqi alətini sinəsinə qaldırmaqla çalırdı. XIX əsrə qədər azərbaycanlılar “tar” adlanan simli musiqi alətini dizlərinin üstündə tutaraq çalırdılar. XIX əsrdə azərbaycanlı Sadıqcan tarı yenidən qurdu və şumer-Manna ənənələrinə uyğun olaraq, aləti sinəyə qaldırıb çalmaq ənənəsini bərpa etdi. Şumer, Manna və Sadıqcan ənənəsində alətin əyilmə bucağı şaquliyyə nisbətən 135 dərəcəyə yaxın olur. Farslarda da həmçinin tar musiqi aləti vardır, lakin o, zahiri cəhətdən Azərbaycan tarından fərqlənir. Bundan başqa, farslar əvvəl də, indi də bu alətdə onu diz üstə tutmaqla çalırlar.

*Lyutnya, Uruk, Şumer, Bağdad, İraq muzeyi.
M.ə. 2900–2370-ci illər*

*Manna musiqiçisi. Tunc situla üzərində
rəsm. M.ə. VIII əsr*

*Qarabağ musiqiçisi Sadıqcan aləti
sinə səviyyəsinə qaldırmaqla çalın-
masını bərpa etmişdir. XIX əsr*

Sadıqcanın portreti. Kağız üzərində akvarel. XX əsr

Tarzən Şirin Abdullayev

*Musiqi alətində dizlərin üstündə tutmaqla çalmaq.
Qacarlar, XIX əsr*

Muğallar
və Muğan
Midiyanın etnik
və coğrafi
irsi kimi

Muğal və Muğan Midiyanın etnik və coğrafi irsidir

Bu paraqrafda söhbət dörd termin haqqında gedir: “maq”, “miki”, “muğal”, “muğan”. Onlar, fikrimizcə, mənşəyinə görə qohumdur. “A”, “i” və “u” saitlərinin qarşılıqlı əvəzlənməsinə gəldikdə, bu, türk dilçiliyi təcrübəsində tez-tez rast gəlinən hadisədir. “Miklərdən Araz çayına qədər” “Hekatey” (m.ə. 550–476-cı illər) ifadəsi (bax: Bizanslı Stefan) – Herodot maqlarının yaşadığı Midiya Baqaristan (müasir Bisütun) dağlarından müasir Araz çayına qədər olan ərazini əhatə edir. Herodot (m.ə. V əsr) altı Midiya tayfası barədə məlumat verir ki, onlardan da biri kahin tayfası və yuxuyozanlar olan maqlardır.

Midiyalılar m.ə. 673-cü ildə mərkəzləşmiş dövlət yaratdılar. Onlar tezliklə dağınıq fars tayfalarını itaətə gətirdilər və 100 ildən artıq onları idarə etdilər. M.ə. 550-ci ildə farslar Midiya sülaləsini devirməyə və imperiyaya özləri başçılıq etməyə nail oldular. M.ə. 522-ci ildə Midiyada maq tayfasından olan və biri Qaumata adlanan iki qardaş fars şahı Kambizin ölkədə olmamasından istifadə edərək qiyam qaldırdı. Midiyalı maq Qaumata qısa müddətdə imperiyanın böyük bir hissəsində hakimiyyəti ələ keçirdi. O bütün tabelikdə olan xalqlara carçılar göndərərək onların vergilərdən və üç il hərbi xidmətdən azad olmalarını elan etdi. Qaumata Fars imperiyasının tabeliyində olan xalqların etimadını qazandı. Onlara böyük mərhəmət göstərdi, ona görə də maqın ölümündən sonra farsların özündən başqa bütün Asiya xalqları onun ölümünə acı-acı ağladı. Ölkəyə qayıtmağı qərara alan Kambiz ölür. Fars taxtını midiyalı maq Qaumatanı öldürən I Dara ələ keçirir. Herodot bildirir: “...farslar midiyalıların üsyanını yatırıqdan sonra tapa bildikləri bütün maqları öldürməyə başladılar; əgər gecə düşməsəydi, onda bir maq da salamat qalmazdı”. Bu günü bütün farslar böyük bayram günü hesab edir və onu hədsiz təntənə ilə keçirirdilər. Farslarda bu bayram “maqların qırğını” bayramı adlandırılırdı. Lakin farslar bütün maqları məhv etməyə nail ola bilmədilər.

“Maq” Midiya etnonimi “muğal”a transformasiya edərək XX əsrə qədər qorunub saxlanılmışdır. Brokhauz və Yefron xüsusi olaraq qeyd edirlər ki, “muğallar – Azərbaycan tatarlarıdır”. A.L.Zisserman 1842–1867-ci illər tarixindəki xatirələrdə yazır: “muğallar – tatarlardır”. 1863-cü il Zaqatala üsyanı haqqında məlumatda da deyilir: “Muğallar tatarlardır”. Burada “tatarlar” etnonimi altında azərbaycanlılar nəzərdə tutulur.

Azərbaycan Respublikasının Ağdam, Ağstafa, Ağcabədi, Xocavənd, Bərdə, Goranboy, Kürdəmir, Qubadlı, Şamaxı, Zaqatala, Zəngilan rayonlarında, İranın Azərbaycan vilayətlərində, eləcə də Gürcüstanın Qardabani rayonunda, Cənubi Qazaxıstanda və digər bölgələrdə “Muğan” adı ilə bağlı olan onlarla yaşayış məntəqəsi mövcuddur. Ayrı-ayrı yaşayış məntəqələri ilə yanaşı, “maq-mik-muq” etnonimi Muğan çölünün adında da qorunub saxlanılmışdır. “An” şəkilçisi bu halda “maq-muq-mik” etnoniminə toponimyaraıcı suffiks hesab olunur.

Midiya “maq” kahin anlayışının transformasiyası

Bizim fikrimizcə, sırf Midiya mənşəyinə malik olan “maq” kahin anlayışı ənənəsi, onun dünyagörüşü və etnik mahiyyətinin transformasiyası ən azı dörd dövrə bölünür.

Ən qədim zamanları əhatə edən birinci dövrü (Midiya imperiyası dövrü də daxil olmaqla) müstəsna olaraq “kahin” və etnos anlayışlarının Midiya mənasında mövcud olma dövrü hesab etmək olar. Ehtimal ki, maq tayfalarında çox erkən vaxtlarda öncəgörmələr, falçılar və qurban ayinini icra edənlər kimi xüsusi təbəqə ayrılmışdır. Midiya maqları zərdüştiliyə aid deyildilər, “Avesta”da “maq” sözü yoxdur. Zərdüştilikdə “kahinlər” “zaotar, havanana, fraberetar, atravan” adlandırılırdı.

Əhəmənilər imperiyası tarixini – hələ müəyyən dərəcədə midiyalılar və farslar arasında paritet saxlanılan, Böyük Kirdən I Darayadək olan zamanı əhatə edən ikinci dövrdə farslar təkamül yolu ilə Midiya maqlarının dünyagörüşü ənənələrinə qoşulmağa başlayır və onların güclü nüfuzu altında qalmaqda davam edirlər.

Üçüncü dövr I Daranın maqlara qarşı cəza tədbirlərinə başladığı vaxtdan fars imperiyasının dağılmağa başlamasına, yəni III Daraya qədər olan dövrü əhatə edir. Maq Qaumatanın qiyamı yatırıldıqdan dərhal sonra farslar maqları qırmağa başladılar. Herodotun bu məlumatı iddia etməyə əsas verir ki, məhv edilməyə məruz qalan Midiya maqları heç cür Fars zərdüştizminin kahinləri ola bilməzdilər. Qaumata üsyanından sonra Midiya maqlarının kahin təbəqəsi ciddi dəyişikliklərə məruz qalmağa başladı, çünki hakim fars-Əhəməni klanı tərəfindən kahin maqların tərkibinə fəal surətdə fars mənşəli kahinlər daxil edildi. Maqların Midiya kahinlik ənənəsi radikal şəkildə fars kahin klanı tərəfindən mənimsənilməyə başladı. Bununla belə, tarixin bu dövründə yayılmış maq təlimi hələ də zərdüšti adlandırıla bilməz.

Dördüncü dövr ərzində (Makedoniyalı İskəndər dövründən başlayaraq) “maq” anlayışı onu Midiya dünyagörüşü köklərindən ayıran çoxsaylı transformasiyaya uğramağa başlayır. Selevkilər dövrünün sonuna qədər “maq” anlayışının məzmunu köklü şəkildə dəyişir. Onun tətbiq dairəsi genişlənir, o, çoxprofilli beynəlxalq terminə çevrilir. “Maqların təlimi” anlayışı altında çoxlu müxtəlif məzmunlu uydurmalar yayılır ki, çox vaxt onlar Midiya maqlarının ilkin inancları ilə bağlı olmur. “Maq” anlayışı sırf midiyalı olmaqdan çıxaraq nominal anlayışa çevrilir. Bütün dinlərin (çox vaxt da İran mənşəli olanların) kahinlərini, o cümlədən də zərdüšti kahinlərini maq adlandırmağa başlayırlar (“cadugər, astroloq” kimi “maq” anlayışı sonralar meydana gəlmişdir).

Şəhərsalma təcrübəsi ən görkəmli alban irsi kimi

I əsrdə Böyük Plini Albaniyanın paytaxtı kimi Xabala (Qəbələ) şəhərinin adını çəkir. II əsrdə Ptolemey Kabalak şəhəri barədə məlumat verir. Sonralar alban tarixçisi M.Kaqankatuklu: “Kapalaka Atrpatakan knyazları köçmüşlər”, – deyər məlumat verir. Yaqut əl-Həməvi (1179–1229) söyləyir ki, “Qəbələ qədim şəhərdir”. Çuxur-Qəbələ adlı bu şəhərin xarabalıqları Azərbaycanın Qəbələ rayonunda qorunub saxlanılmışdır.

Klavdi Ptolemey (II əsr) “Ölülər kitabı” adlı Misir abidəsində xatırladılan Baru versiyası altındakı yeri Baruka adlandırır. İngilis arxeoloqu Flinders-Petri bildirir ki, Misir “Ölülər kitabı”nda xatırladılan Bakhau ziyarətgahı elə həmin Baru şəhəridir və onların hər ikisi “müasir Bakı” mənasındadır (*Flinders-Petri, S.Aşurbəyli, Həsən Həsənov. Qız qalası*).

K.Ptolemey Qay(ı)tarə şəhəri barədə məlumat verir. Dr.F.K.L.Sickler hesab edir ki, “Gaetara – Gaitara (Abcheron), nördlich an der mündung des Cyrus (Kor) nah bei deuin heut Baku. Gaetara – Gaitara (Abşeron) Kür çayının mənsəbindən şimala doğru, bugünkü Bakının yaxınlığındadır”. Biz hesab edirik ki, söhbət müasir Sumqayıtdan gedir. Bu iki ad versiyası – Gaitara və Sumqayıt – Ptolemey “Qoy(ı)tarə” və skif teonimi “Qoy(ı)t-osir”də olan Gait komponentini qohumlaşdırır (yaxınlaşdırır). Mənim apardığım tədqiqat hesab etməyə əsas verir ki, antik Ptolemey “Qoy(ı)t-ara” və müasir “Sum-qayıt” yerində skif tanrısı Qoytosirin ziyarətgahı yerləşmişdir. Abşeron “Sumqayıt” toponimi ilə yanaşı, Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsində “Sumbatan” toponimi vardır. Burada B.İbrahimli tərəfindən aparılan qazıntılar göstərmişdir ki, Sumbatan Tunc dövrünün ziyarətgahıdır və bu bizim “Sumqayıt” toponimini etimologiyalaşdırma versiyamızı təsdiq edir (*bax: Həsən Həsənov. Qız qalası*).

K.Ptolemey coğrafi koordinatları (85°-46° 40') olan Teleba şəhəri barədə məlumat verir və bu məlumat hesab etməyə əsas verir ki, bu, Albaniyanın ən şərq və ən şimal şəhərlərindən biridir. Ptolemeydən sonrakı xəritələrdə Teleba müasir Dərbənd şəhəri bölgəsində, Xəzər dənizi sahilində yerləşdirilmişdir. Ptolemey şəhərləri ənənəvi olaraq onların etimologiyası, digər yaşayış məntəqələri və ya məlum hidronimlərlə qonşuluğu əsasında eyniləşdirilir. Teleba şəhərinin adı iki komponentdən ibarətdir: Tel və eb (a), burada Tel, Mahmud Qaşqarlıya görə, “deşmək, oymaq, deşik açmaq”, “eb” isə, “Qutadqu bilik” kitabına görə, “düşərgə, yaşayış yeri” mənasını verir. Əgər bu mənaları birləşdirsək, onda Telebanın “deşilmiş (oyulmuş) düşərgə, yaşayış yeri” mənasını alırıq ki, bu da müasir Dərbəndin yerləşmə yeri və mənası ilə tamamilə uzlaşır. K.Ptolemeyin Teleba şəhəri – müasir Dərbənddir.

K.Ptolemey Bacchea şəhəri barədə məlumat verir. Məşhur alim Reyqnald Fesengen (*Richard Fesenden, 1923*) “Qafqaz bərzəxi sivilizasiyasının su altında qalması” tədqiqatında yazır ki, “Qafqazın şərq vadisi” Misir, Babilistan, semit, Finikiya və yunan dinlərində müqəddəs torpaq kimi tanınmışdır. O daha sonra qeyd edir ki, “Nucha Bacchus (Bakha) və üzüm tənəyinin vətəni olmuşdur”, eləcə də “Sakatali – Bakhın doğulduğu Nuchanın yaxınlığındakı Alizon (Alazan) çayı vadisindəki şəhərdir”. Şübhə yoxdur ki, Albaniyada Bacchea şəhərinin olmasını xatırlatmaqla Ptolemey Reyqnald Fesengenin söylədiyi Misir, Babilistan, semit, Finikiya, yunan mənbələrindən istifadə etmişdir. Reyqnald Fesengenin məlumatı Ptolemey şəhəri Baccheanı müasir Azərbaycan şəhərləri Şəki və Zaqatala arasındakı bölgədə lokallaşdırmağa əsas verir.

➤ Nega (K.Ptolemey) müasir Şəkinin yaxınlığında yerləşmişdir (A.A.Bakıxanov). Qeyd edilməlidir ki, ənənəvi olaraq Azərbaycanın iki yaşayış məntəqəsi – Şəki və Nuxa – eyniləşdirilir. Lakin XIX əsr coğrafiya xəritələri ilə tanışlığımız belə iddiaları təkzib etməyə və Şəki ilə Nuxanın bir-birinin yaxınlığında yerləşən, sonralar birləşən iki müxtəlif yaşayış məntəqəsi olmasını bəyan etməyə əsas verir.

- Camechia (K.Ptolemey), müasir Şamaxı (A.A.Bakıxanov)
- Albana (K.Ptolemey), Quba rayonunda müasir Alpan (A.A.Bakıxanov)
- Gangara (K.Ptolemey), müasir Gəncə (H.Həsənov Nəsirəddin Tusiyə görə)
- Chobata (K.Ptolemey), müasir Quba şəhəri (William Hazlit, 1851-ci il)
- Osica (K.Ptolemey), müasir Şəki, “sak” etnonimindən (V.F.Minorski)
- Eblea (K.Ptolemey), müasir Yevlax şəhəri (S.Muravyev)
- Sanua/Sanina (K.Ptolemey), müasir Salyan şəhəri (S.Vəliyev)
- Samunis (K.Ptolemey), müasir Samux şəhəri (A.Yanovski, S.Muravyev)

“Qarabağ” toponimi – alban “Baq” xalqının irsi

➤ “Qarabağ” toponimində “qara” komponenti ənənəvi olaraq “qara rəng” mənasında, “bag” komponenti isə “bağ, bağça” mənasında etimologiyalaşdırılır. Yekunda – “qara bağ” mənası alınır. Belə versiya özünü doğrultmur. Birincisi, “bağ” sözü soqdi dilində “bağ, bağça” mənasında olmasına baxmayaraq, türk dillərinə sonradan keçmələrdən hesab olunur. İkincisi, “qara” sözü “qara rəng” mənası ilə yanaşı, digər bir qrup mənaya da malikdir, yəni: “ışıqdan məhrum olmuş, zülmətə qərq olmuş, bədbəxt, başıbəlalı (uğursuz), mürdar (rəzil), zibil” və bunlar “bağ” anlayışı ilə heç cür kompozisiya ola bilməz.

➤ Ən nadir alban irsi M.Kaqankatuklunun “bağ”ın alban xalqlarından birinin etnonimi olması barədə məlumatıdır.

➤ “Qara” sözünün qədim türk dilində “xalq”, “xalq kütlələri” mənasında olmasını nəzərə almaqla belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, “Qarabağ” toponimi “Baqi xalqı” və ya “Baqi xalqının torpağı” mənasını verir.

➤ “Qara” komponenti tez-tez türk sözlərinə əlavə edilir və bununla mürəkkəb sözlər yaranır. Məsələn, “qaraboluk”, “qarayağma”, “qaraqamaq” etnonimləri və ya “qarayığaç”, “qarayağca”, “qaragöl” və s. toponimlər.

Yazda Yeni
ilin qarşılansının
türk, o cümlədən
Azərbaycan
versiyasının
sumer, etrusk,
Misir və skif mənşəyi

Yeni ilin Yaz bərabərliyi günündə bayram edilməsi müəyyən dərəcədə etrusk ənənələrinə gedib çıxır. Məhz etrusklar yazın birinci ayını Bahar tanrısı olan və yalnız romalılar tərəfindən Mühəribə tanrısına çevrilən Mars tanrısının şərəfinə adlandırmışlar.

Azərbaycan Yeni il “Novruz bayramı”nın səkkiz bayram günü skif mənşəyinə malikdir və səkkiz skif tanrısına həsr edilmişdir: Tabiti-Deva ilahəsi, Od ilahəsi; Papey – Göy tanrısı; Api – Torpaq ilahəsi; Tagimasad – Su tanrısı; Qoytosir – Günəş tanrısı; Qor – Mühəribə tanrısı; Arigimpasa – insan taleyini təyin edən ilahə; Herakle – qurbanların hamisi. Müasir İçərişəhərin yerində skiflərin səkkiz tanrısına həsr olunan skif büt-pərəst ziyarətgahı yerləşmişdi. O, ərəb təcavüzünə və Azərbaycanda İslam yayılana qədər mövcud olmuşdur. X əsrdən başlayaraq burada büt-pərəst ziyarətgahlarının yerində İslam məscidləri tikməyə başladılar və büt-pərəst kompleksini tədricən şəhərə çevrildi.

Azərbaycan praktikasında Yeni il, yəni Yaz bərabərliyi günü üçün addım-addım bayramlar kimi ikinci günün (çərşənbə axşamı – təkə günü) seçilməsi Misir və etrusk ənənələrinə gedib çıxır. Həftənin günlərini “planetlər” adlandırılan yeddi ulduza bağlamaq adəti misirlilər tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir. Avropa ənənəsində ikinci gün (çərşənbə axşamı) Mars günü hesab olunur və bu, Günəş sistemində Marsın yerləşməsinin müəyyən astronomik hallarına əsaslanır. XII əsrdə yazıb-yaratmış şair Nizami Gəncəvi “Yeddi gözəl” poemasında ikinci günü latın xalqlarının versiyasına görə “Mars günü” adlandırır.

Yaz bərabərliyi gününün başlanması ərəfəsində azərbaycanlılar dörd ikinci günü (“Çərşənbə axşamı”) bayram edirlər. İkinci günlərdən hər biri skif büt-pərəstlik tanrılarının birinə (hava, su, torpaq və od) həsr edilir. A.Samoyloviç Azərbaycan ənənəsini tədqiq edərək, Firidun Köçərliyə istinad etməklə məlumat verir ki, Azərbaycanda ikinci gün rəsmi “çərşənbə axşamı” ilə yanaşı, “tək/təkə günü”, yəni “oğlaq günü” adlandırılır. Dörd çərşənbə axşamının – Oğlaq gününün bayram edilməsinin mifoloji mahiyyəti Günəşin ölü haldan tədricən öz dirçəlişinə keçməsi prosesinin canlandırılmasıdır. Şumer ənənəsində “oğlaq” Qışdan Yaza keçidin, başqa sözlə, “ölülər ölkəsi”ndən “canlılar ölkəsi”nə keçidin iştirakçısı olaraq “qurbanlıq heyvan” rolunu oynayır. Bu ənənəyə görə, “Təkə günü” həmin gün anılan tanrının şərəfinə oğlaq şəklində qurbanvermə günüdür.

Sonuncu çərşənbə axşamında Od tanrısına həsr edilmiş bayram tonqalının yandırılması ənənəsi şumer ənənələrinə gedib çıxır. Bilavasitə Yaz bərabərliyi günündən əvvəlki günlər şumer mifologiyasında “Günəşin parıltısının Süd yolunu örtüyü zaman” kimi qiymətləndirilir, “adamlar isə müqəddəs ağacın yandırılması ayinini keçirirlər”. Eyni zamanda azərbaycanlılar “ötən ilin son çərşənbə axşamı bayramı”nı qeyd edir və bu mərasimi “bayram tonqalı” adlandırmaqla ağacın yandırılmasını həyata keçirirlər (şumer ənənəsinə görə – müqəddəs ağacın).

Yaz bərabərliyi günü bayramını hazırda Novruz bayramı adlandırırıq. Əvvəllər türk xalqları öz Yaz bərabərliyi günü bayramını bir türk sözü ilə “bayram” adlandırırdılar. 15 mart 1079-cu ildə, səlcuq sultanı Məlik şahın qərarı ilə Ömər Xəyyamın başçılığı altında astronomiya heyəti fars Yeni ili Novruzu Yay gündönümü günündən Yaz bərabərliyi gününə keçirdi. Təkə bayram günü keçirilmədi, həm də fars təqvimini islah edildi. Daha dəqiqi, Günəşin Xərçəng bürcünə daxil olması (22 iyun) ilə üst-üstə düşən ilk yay ayı olan Fərvərdin-Mah fars ayı Günəşin Oğlaq bürcündə yerləşdiyi (22 mart) ilk yaz ayına keçirildi. 15 mart 1079-cu il tarixli səlcuq islahatı nəticəsində əvvəlcə Xərçəng bürcündə yerləşməklə 22 iyunda qeyd edilən fars Yeni ili “Novruz” və özünün mövcud olmasının bütün dövründə Oğlaq bürcündə yerləşməklə 22 martda qeyd edilən türk Yeni ili “Bayram” vahid təqvimdə birləşdi və Azərbaycan Yaz bərabərliyi gününün ikiləşən Novruz bayramı adı alındı.

“Beşbarmaq” toponimi – alban bütperəstliyinin irsidir

K.Ptolemeyin göstərdiyi “Misya” termini “məsih edilmiş xilaskar” mənasını verir. Qədimdə peyğəmbərlərin zühuru məsihin, yəni “xilaskar”ın, “qurtarıcı”nın gəlişi kimi qəbul edilirdi və belə bir inanc bərqərar olmuşdu ki, “məsih ölülər arasından diriləcək (*İsa peyğəmbərin kitabı*, 53:10-12).

Bizim fikrimizcə, K.Ptolemey “mesia” dedikdə xalq arasında mifik peyğəmbər Xızır kimi ehtiram göstərilən şəxsin dəfn olunduğu yeri, Beşbarmaq dağını nəzərdə tutur (Bakıdan şimala doğru 40 km-likdə). Türk inancına görə, o, hər il müəyyən gündə dirilir və insanlara köməyə gəlir.

“Beşbarmaq” sözündə “beş” sözü “beş” sayı mənası ilə yanaşı, Xızır peyğəmbəri simvollaşdıran “başçı”, “rəhbər” mənalarını da ehtiva edir, “barmaq” sözü isə qədim türk dilində “mövcud olmaq”, “yollanmaq”, “ölmək” mənasındadır. Anlayışın polisemantikliyini nəzərə alsaq, onda “beşbarmaq” ifadəsi aşağıdakı mənanı kəsb edə bilər: “Beşinci başçının (Xızırın) olduğu, getdiyi, öldüyü və dirildiyi yer”. Beləliklə, biz iddia edə bilərik ki, Beşbarmaq ziyarətgahı ölənlər və dirçələnlər təbiət tanrısına, türk peyğəmbəri Xızıra həsr olunan ən mühüm və qədim bütperəstlik ziyarətgahıdır.

Əlavə etmək olar ki, “5” rəqəmi həmçinin türk Xızır, skif Qoytosiri və yunan Apollonun oxşarlığını simvollaşdırır. Apollonun Delfdəki ziyarətgahında yunan “E” hərfi yazılmışdır. Plutarx onun barəsində söyləyir ki, ilk müdriklər, yunan ənənəsinə görə, eyni zamanda “5” rəqəmi mənasını verən “E” hərfində “hansısa xüsusi və gözəl mənə görmüş, ya da özləri bundan diqqətəlayiq bir şeyin simvolu kimi istifadə etmişlər”. Apollonun “5” rəqəmi ilə simvollaşdırılması Plutarxın bu rəqəmin xüsusi əlaməti barədə fikrinin ən mühüm arqumenti hesab olunur. Fərqi mahiyyəti ondan ibarətdir ki, qalan rəqəmlər öz-özünə vurulduqda başqa rəqəmlərlə qurtardığı halda, beş və altı rəqəmləri “öz-özünə vurulduqda yenidən özü ilə bitir, çoxalır və özünü saxlayır – axı “altı dəfə altı otuz altı”, “beş dəfə beş isə iyirmi beş edir”. Plutarx “5” rəqəminin sabitliyini Apollon surəti ilə bağlayır və o, tanrı kimi “zamandan kənardadır, əbədi hərəkətsiz, zamansız və dəyişməz olaraq mövcuddur”. Qaraçaylılar və bəlkə bəlkə Mars planetini “beşguşəli ulduz” adlandırırlar. Skif ənənəsində “5” ölənlər və dirçələnlər təbiətlə eyniləşdirilən Qoytosir tanrısını, yunan ənənəsində isə – “həyat verən təbiət”i, eləcə də ölənlər və dirçələnlər təbiət tanrısını – Apollonu simvollaşdırır.

Azərbaycanda “Beşbarmaq” dağı xalq arasında Osirislə, skif tanrısı Qoytosirlə və yunan tanrısı Apollonla eyniləşdirilən Xızır peyğəmbərin simvolik məzarı hesab edilir.

Azərbaycanda səkkiz skif tanrısının Yeni il bayramı

Azərbaycanlılar bütün türk dünyasının nümayəndələri kimi min illər boyu Yeni il Yaz bərabərliyi günündə bayram edirlər. Bizim tədqiqatımız hesab etməyə imkan verir ki, bu bütpərəst bayramı səkkiztanrıçılıqla bağlıdır.

Azərbaycan folklorunun görkəmli nümayəndəsi Məmmədhüseyn Təhmasib yazır ki, Yeni il qarşılaşmanın Azərbaycan ənənəsi 8 bayram günündən ibarətdir. Skif panteonu da həmçinin 8 tanrıdan ibarətdir. Bu zaman dörd bayram günü Yaz bərabərliyi günündən əvvəl gəlir və təbiət ünsürlərinə (havaya, suya, torpağa, oda), əslində, skif tanrılarına həsr edilir: Göy tanrısı – Papeyə, Su tanrısı – Tagimasada, Yer tanrısı Apiyə və Od tanrısı – Tabitiyə. Beşinci bayram günü bilavasitə Yaz bərabərliyi günündə baş verir və Günəş tanrısı – Qoytosirin şərəfinə keçirilir. Qalan üç bayram gününü qədimdə Yaz bərabərliyi günündən sonra qeyd edirdilər. Bizim günlərdə onlar bir qədər başqa cür keçirilir. Yaz bərabərliyi günündə əsas bayramın bayram edilməsi ilə yanaşı, xeyriyyəçilik ayinləri və taleyə baxılması da həyata keçirilir, səhər isə əcdadlar anılır. Bu üç bayram hadisəsi əcdadların kultunu təcəssüm etdirən skif tanrılarına ehtiram göstərilməsi ayini hesab olunur: Qor/Kuara, taleyin öncə söylənməsi – Argimpasa və xeyriyyəçiliyin və qurbankəsmənin hamisi – Kerakla.

Daha sonra bu bayram haqqında ətraflı məlumat verəcəyik.

Mərasim şirniyyatları – büt-pərəst ənənələrinin irsidir

Azərbaycanlılarda Yaz bərabərliyi gününün qarşılmasından əvvəl dörd çərşənbə axşamı gəlir və həmin günlərdə dörd skif büt-pərəstlik tanrısına: Səma, Su, Torpaq və Od tanrılarına ehtiram ayinləri həyata keçirilir. Beşinci bayram günü Yaz bərabərliyi günü hesab olunur və bu zaman Günəş tanrısına ehtiram göstərilir. Mərasim ənənəsinə dünyagörüşü və simvolik yükə malik olan zərif dad keyfiyyətli şirniyyatların hazırlanması daxildir.

Göyün rəmzi – şəkərçörəyi. Birinci müqəddəs çərşənbə axşamı – Göy tanrısına ehtiram göstərilməsi günüdür. Dəyirmi və qabarıq peçenye şəklində bişirilən, üstünə şəkər tozu səpilən və buludu ifadə edən şirniyyat Göyü simvollaşdırır.

Suyun rəmzi – səməni, yalnız su ilə ev şəraitində yaşıl cücərtilərə/ota qədər cücərdilən buğda. İkinci çərşənbə axşamında ehtiram göstərilən Su tanrısının şərəfinə becərməyə başlanır. Bayram günlərinin sonunda cücərdilən səmənidən bütün məhəlləyə verilməsi məcburi olan xüsusi halva hazırlanır. Türk tədqiqatçısı Dəniz Qaraqurd səmənidə şumer dövrünün büt-pərəst ənənələrini görür. O hesab edir ki, səməni ölməzliyi simvollaşdırır və qədimdə nominal qida kimi istifadə edilmişdir. Şumer mənbələrində şumer eposu qəhrəmanı Gilgameşlə bağlı İnanna ilahəsini xatırlatmaqla “doğuluş otu”, “həyat otu” barədə məlumat verilir (*şumerşinas V.Yemelyanov*); şumer yazılı irsinin ilk tədqiqatçısı S.Kramer yazır ki, “Gilgameş dənizin dibində bitən möcüzəli gənclik otu əldə etmişdir!” Şumer məlumatları və səməninin xüsusiyyətləri arasında paralel aparmağa cəhd göstərəcəyik. Birincisi, səməni, yəni su sayəsində becərilən və onun həyatverici qabiliyyətini simvolizə edən buğda (ot) şumerlərin “doğum otu” və “həyat otu”nun, eləcə də dənizin dibində bitən “möcüzəli gənclik otu”nun bir növ hüquqi varisi kimi tanına bilər. Bununla yanaşı, müasir azərbaycanlılar və digər müsəlman türk xalqları halvadan vəfat edən müsəlmanların şərəfinə nominal qida kimi istifadə edirlər. Eyni zamanda İslam

dininin baniləri olan ərəblər və digər İslam xalqları belə ənənəyə malik deyil. Bu xüsusiyyətə cavab tapmağa cəhd edən tədqiqatçılar hələlik qaneedici nəticələrə nail olmamışlar. Tamamilə mümkündür ki, halvanın nominal qida kimi müasir istifadəsi əsası büt-pərəstlik dövründə qoyulmuş səmənidən halva alınması ənənəsinə gedib çıxır. Hazırda halva İslam dininə etiqad edən istənilən vəfat etmiş azərbaycanlının anım halında istifadə edilir, büt-pərəstlik dövründə isə səməni halvəsi nominal qida kimi tanrıların şərəfinə istifadə edilirdi.

Yerin rəmzi – paxlava. Üçüncü müqəddəs çərşənbə axşamı – Yer ilahəsinə ehtiram göstərilməsi günüdür. Onun şərəfinə hazırlanan paxlava – üzərinə yağ çəkilməmiş, kağız qalınlığında olan səkkiz xəmir qatından ibarətdir; xəmir qatları arasına yüngülcə qovrulmuş və xırdalanmış qoz, badam qoyulur, onlar buna qədər şəkər məhlulu, ədviyyəli limon şirəsi və gül suyu ilə hopdurulur. Paxlava böyük yastı qabda hazırlanır. Bişirməmişdən qabaq onu romb şəklində kəsirlər. Büt-pərəstlik simvolları üzrə mütəxəssis Ariel Qolan iddia edir ki, Tunc dövründən etibarən “torpaq” qadın tanrı ilə əlaqələndirilmişdir, onun romb işarəsi qadın simvolu rolunu oynayır. A.Qolan qeyd edir ki, büt-pərəstlər rombun ortasına nöqtə qoyurlar ki, şübhəsiz, bu, tarlada dəni ifadə edirdi. Belə hal müasir paxlavanın hazırlanmasında da müşahidə edilir, yuxarı qatın üzərinə istifadə edilən bitkinin nümunəsi qoyulur: qoz, badam və ya fındıq. Müasir tədqiqatçı A.K.Ambroz ən maraqlı variantlardan biri sırasında Azərbaycanın Göygöl rayonunda tapılmış, Tunc dövrünə aid qab üzərində aşkar edilən rombdan ibarət mürəkkəb kompozisiyanı göstərir. Romb həmçinin Şahtaxtı (Naxçıvan) kəndində tapılan və m.ə. II minilliyə aid edilən gil qabda da əks edilmişdir.

Alovun rəmzi – şəkərbura və badambura. Bu şirniyyatlar dördüncü müqəddəs çərşənbə axşamında – Od ilahəsinə ehtiram göstərilməsi günündə, üyüdülmüş badam və hildən ibarət içliklə xəmindən hazırlanır. Bu adlardakı ilk sözlər “şəkər” və “badam” həmin şirniyyatların tərkib hissələri hesab olunur. Onlar formasına görə bir qədər od rəmzi olan “buta” naxışını xatırladır. Xüsusi maqqaş vasitəsilə şəkərburanın üzərinə alovu simvolizə edən naxışlar qoyulur. Bu adlarda istifadə edilən, “maral” mənasını verən “bura” sözü dünyagörüşü və simvolik xarakter daşıyır və skiflərdə, onların hüquqi varisləri türklərdə Odun hamisi Böyük ilahəni simvollaşdırır (*Dəniz Qaraqurd. Türk əfsanə lüğəti, 2011*).

Günəşin rəmzi – qoğal. Beşinci bayram günü bilavasitə Günəş tanrısına ehtiram göstərildiyi Yaz bərabərliyi günü hesab edilir. Azərbaycanlılar bu günə qoğal adlanan iki şirniyyat növü həsr edirlər. Qoğalın analoqu, Mahmud Qaşqarlıya (XI əsr) görə, “parıldayan (günəş)”, “qızaran” mənasını verən “qoğur”dur. Oxucuların diqqətinə çatdırıram ki, bu qədim türk sözünü hazırda azərbaycanlılar “qovur, qovurmaq” kimi istifadə edirlər. Bu şirniyyatlardan biri – şorqoğal ölən Günəşi, digəri – şirin qoğal doğan Günəşi simvollaşdırır.

Göyün rəmzi. Şəkərçörəyi

Yerin rəmzi. Paxlava

Alovun rəmzi. Şəkərbura

Alovun rəmzi. Badambura

*Ölən Günəşin rəmzi.
Şorqoğal*

*Dirçələn (doğan) Günəşin
rəmzi. Şirin qoğal*

Səkkizinci fəsil

““A zərbaycan” adlı ölkənin salnaməsi” fəslinin xüsusiyyəti budur ki, digər fəsillərdən fərqli olaraq, burada quru xronika məlumatları verilir, əvvəlki fəsillərdə isə xronika məlumatları nisbətən böyük həcmli informasiya ilə zənginləşdirilirdi.

“Azərbaycan – türklər ölkəsidir” fəslində Azərbaycan ərazisində qədim dövrdən etibarən türklərin və türk ənənələrinin mövcud olması barədə məlumatlar xronikası verilmişdi.

“Atarpatena ölkəsinin yaranmasına qədər Azərbaycan ərazisindəki dövlətlər” fəslində Manna, Qamir, Aşquz, nəhayət, Midiyanın cənub məkanlarında yaradılan dövlətlərin əmələ gəlməsi və mövcud olması xronikası göstərilmişdir. Həmin fəsildə adı məşhur tədqiqatçı Knudston və onun ardıcılıarı tərəfindən gələcək “Azərbaycan” adının əsası kimi tanınan, m.ə. VIII əsr skif Antarpati şəhər-qalası barədə məlumat verilir.

“Azərbaycan” adlı ölkənin erkən tarixinin əsas mərhələləri (m.ə. VII əsr – m. VII əsri)” fəslə 1400 il ərzində baş verən hadisələrin xronikasıdır. Bu müddət ərzində yaradılması dövründən Sasani imperiyası dövrünə qədər Azərbaycan tarixinin səkkiz ən mühüm mərhələsi müəyyən edilmişdir. Sonrakı fəsildə Azərbaycanın bilavasitə Ərəb xilafəti ilə bağlı olduğu iki əsrdən artıq tarixin mərhələləri ətraflı əks etdirilmişdir. Bu fəsildə Azərbaycanın addım-addım Ərəb xilafətinin tərkibindən çıxması göstərilmişdir.

Azərbaycana qarşı qərəzli mövqe nümayiş etdirən bəzi tədqiqatçılar “sübut” etməyə cəhd göstərirlər ki, Azərbaycan dünya məkanında ölkələrdən birinin sıradan bir əyaləti kimi meydana gəlmiş və bütün tarixi boyu belə qalmışdır. Bu kitabda “Atarpatena/Atropatena/Azərbaycan” adlı ölkənin yalnız sonralar imperiyaya çevrilən bir çox bölgə ölkələrinə nisbətən xeyli əvvəl meydana gəlməsini təsdiq edən tarixi faktlar göstərilir.

“Atarpatena” adlı ölkənin məhz VII əsrdə, Strabonun təsvir etdiyi İskəndərdən sonrakı hadisələrdən xeyli əvvəl əmələ gəlməsi ideyası eyni adlı sülalənin hərəkətlərinin xronikası haqqında məlumatlarla da təsdiqlənir. Atropatilər sülaləsinin xronikası təxminən 14 əsr ərzində tarixin bütün dövrləri üzrə təqdim edilmiş və müstəqil fəslə salınmışdır.

“Atropatena/Adorbayqan/Azərbaycan” adlı ölkənin salnaməsi

Fəsilərin birində sanki növbə ilə regionun hegemonuna çevrilən ölkələr sadalanmışdır. Lakin “Azərbaycan – bölgə imperiyalarının metropoliyasıdır” fəslində göstərilən məlumatlar və digər tədqiqatçıların məlumatları iddia etməyə imkan verir ki, tarixin böyük bir dövründə – m.ə. VII əsrdən XVIII əsrin ortalarına qədər bütün bölgə imperiyalarının metropoliyası, yəni hegemonu Azərbaycan və türk hakim sülalələri olmuşdur. Bu fəslin davamı kimi Azərbaycanın böyük imperiya hökmdarlarının fəaliyyətinin xronikası verilmişdir.

“İmperiya dövrü – Azərbaycanda türk intibahı dövrü. XII–XVIII əsrlər” fəslində təsdiq edilmişdir ki, bu dövr Azərbaycan üçün təkcə bütün bölgə imperiyalarının metropoliyası olduğuna görə deyil, həm də türk intibahı dövrü olduğuna görə əlamətdar idi.

“Azərbaycanın paytaxtları” fəslində m.ə. VII əsrdən XVIII əsrə qədər tarixin müxtəlif dövrlərində ölkənin paytaxtı statusuna malik olan 15-dən artıq şəhərin adı sadalanmış və onlar haqqında qısa məlumat verilmişdir. Azərbaycanın paytaxtları ilə bağlı olan tarixi dövr Azərbaycanın özünün tarixi dövrlərinə müvafiq olaraq 4 dövrə bölünmüşdür: m.ə. VII əsr – m. VII əsr; VII əsr – XII əsr; XII əsr – XVIII əsr; XVIII əsr – XIX əsr.

“Azərbaycanın tarixi sərhədləri haqqında məsələyə dair” fəslə, fikrimizcə, həm Azərbaycanın, həm də bölgənin bütün problemlərindən ən aktualı hesab olunur.

“Azərbaycan xalqının etnogenezi barədə məsələyə dair” fəslə “azərbaycanlılar” və “Azərbaycan dili” terminlərinin yalnız XX əsrin məhsulu olduğunu iddia etməyə cəhd göstərən tarixi saxtalaşdıranların cəhdlərini ifşa etmək məqsədinə yönəlmişdir.

Ehtimal ki, bu tarixi-etnoqrafik atlasda təqdim edilən informasiyanın böyük əksəriyyəti elmə və oxuculara məlumdur, lakin yenilik onun predmetin daha yaxşı mənimsənilməsi üçün verilmə formasıdır.

“Atropatena/Adorbayqan” adlı ölkə nə vaxt, hansı şəraitdə və kim tərəfindən yaradılmışdır?

“Azərbaycan” adlı ölkə hansı şəraitdə yaradılmışdır?

Roma tarixçisi Ammian Marsellin (IV əsr) məlumat verir ki, “Atropatena” adlı ölkə Assuriya imperiyasının dağılması nəticəsində yaradılmışdır. “Karki de bet Selox” Suriya salnaməsində (V əsr) həmçinin bildirilir ki, “Adorbayqan” adlı ölkə Assuriya imperiyasının dağılmasının nəticələrinə görə əmələ gəlmişdir. M.ə. I əsr Roma xəritəsində isə bu ölkə “Atrapatena” adlandırılır. “Atropatena/Atrapatena, Adorbayqan və müasir “Azərbaycan” forması, əslində, eyni mənşəyə malikdir, bu barədə sonra danışılacaqdır.

Assuriya imperiyasının Azərbaycan ölkəsinin yaranmasına səbəb olan dağılması nə vaxt baş vermişdir?

Britaniya muzeyində akkad dilinin Yeni Babil ləhcəsində olan mətnlə “The Foll of Nineveh” adlı mixi xətlə lövhə saxlanılır. Mətn 1923-cü ildə ingilis alimi Qedd/C.J.Gadd tərəfindən oxunmuş və nəşr edilmişdir. Lövhədəki mətnə görə, Assuriya imperiyasının paytaxtı Ninevia m.ə. 612-ci ildə zəbt edilmiş və dağıdılmışdır. Assuriyalıların ayrı-ayrı şəhərlərdə hakimiyyəti saxlamalarına və hətta sənədlər verilməsinə cəhd göstərməsinə baxmayaraq, dövlət öz fəaliyyətini dayandırmışdır. Ona görə də Ammian Marsellinin (Atropatena) və “Karki de bet Selox” Suriya salnaməsinin (Adorbayqan) haqqında danışdıqları yeni ölkənin yaradılması üçün əsas kimi m.ə. 612-ci il tarixi götürülür.

Yarandığı m.ə. 612-ci ildə “Atropatena/ Adorbayqan” adlı ölkənin sərhədləri necə olmuşdur?

“Atropatena/Adorbayqan” adlı ölkənin yaradılması zamanı onun sərhədləri haqqında mənbələrin məlumatları, eləcə də XX əsr müəllifləri olan Y.Kavaiqnyanın, Nagel Volframın, A.A.Nemirovskinin tədqiqatları əsasında mühakimə yürütmək olar. Onların məlumatlarının, eləcə də V.Nagel və A.Nemirovski tərəfindən çəkilən xəritələrin mahiyyəti hesab etməyə əsas verir ki, ölkənin şərq sərhədi Xəzər dənizinin sahili olmuş, qərb sərhədləri Anadoludakı Qalis (müasir Qızılirmaq) çayına qədər, şimal sərhədləri Qafqaz dağ silsiləsinə

qədər, cənub sərhədləri isə Urmiya gölünə qədər çatmışdır, bu zaman Midiya onun vassal asılılığında olmuşdur.

Hansı xalq Assuriya imperiyasını dağıtmış və “Atropatena/Adorbayqan” ölkəsini yaratmışdır?

Yeni Babil mixi xətlə “The Foll of Nineveh” gil lövhəsində, eləcə də İstanbulda (Arxeoloji muzey) saxlanılan mixi xətlə Nabonid stellasında bildirilir ki, Assuriya imperiyasının dağıdıcısı umman-manda xalqı olmuşdur. Bu lövhələrin tədqiqatçıları Qedd və B.B.Piotrovski iddia edirlər ki, umman-manda xalqı dedikdə skiflər nəzərdə tutulur. Tarixin bu dövründə “şimaldan gəlmiş” hegemon xalqı belə adlandırıldılar. Əvvəllər bu ad altında kimmerilər, sonra skiflər və nəhayət, midiyalılar nəzərdə tutulurdu. M.ə. 623-cü ildə şah Madinin rəhbərliyi altında skiflərin midiyalılar üzərində qələbəsi nəticəsində 623-cü ildən 594-cü ilə qədər 28 il ərzində skiflər hegemon oldular (bax: Herodot). Assuriya imperiyasının dağılmasının m.ə. 612-ci ildə, yəni skiflərin hegemonluğu dövründə baş verməsini nəzərə almaqla bu halda “umman-manda xalqı” dedikdə məhz skiflərin nəzərdə tutulması heç bir şübhə doğurmur. Məhz Assuriya imperiyasını dağıtmış skiflər “Atropatena/Adorbayqan” adlı ölkəni yaratmışlar.

Axi Herodot deyir ki, Assuriya midiyalılar tərəfindən dağıdılıb?

Siz haqlısınız, təkcə Herodot (I, 103–106) deyil, həm də onun yaxın müasiri Ktesi həmçinin Assuriyanı midiyalıların dağıtdığını söyləyir (bax: Diodor II, XXXII, 5). Lakin biz Herodot və Ktesinin bu məlumatlarını təkzib edən ilkin mənbələrə malikik. Birincisi, Herodot vurğulayır ki, Kiaksar 28 il skif hökmranlığı da daxil olmaqla 40 il hökmdarlıq etmişdir. Bu o deməkdir ki, Kiaksar 28 il Midiyanı idarə etməkdən kənarlaşdırılmışdır, Assuriya isə məhz 28 illik skif hegemonluğu dövründə dağıdılmışdır. Diodor bildirir ki, Assuriya Midiyanı öz canişini vasitəsilə idarə edirdi. Diodor həmçinin məlumat verir ki, Assuriyanı dağıtmış Arbak Midiya hökmdarı deyil, yalnız “Midiya sərkərdəsi” idi (Diodor II, XXVI, 1, 2). Kurtisi Ruf və Diodorun

məlumatları həmçinin Assuriya imperiyasını dağıtmış ölkə haqqında da mühakimə yürütməyə əsas verir. Kurtisi Rufa görə, Makedoniyalı İskəndər tərəfindən qəbul edilən skif elçiləri ona bildirirdilər ki, "Suriya hökmdarına, farsların və midiyalıların hökmdarına qalib gəldilər və bu qələbələr sayəsində onların qarşısında Misirə qədər yol açıldı" (*Kurtisi Ruf, kitab VII, 8, 18*). Məlumatda xatırladılan "Suriya hökmdarı" adı altında Nineviyanın ələ keçirilməsi zamanı məğlub edilmiş Assuriya hökmdarı nəzərdə tutulur.

"Farsların və midiyalıların hökmdarı" dedikdə Madi tərəfindən məğlub edilmiş Midiya şahı Kiaksar nəzərdə tutulur. Skiflər üçün yolun Misirə qədər açıq olmasına gəldikdə isə, bu barədə ilkin mənbələrdə məlumat verilir. Diodorun "fəth edilmiş bir çox digər tayfalar skif şahları tərəfindən köçürülmüşdü və ən mühümü iki köçürülmə idi: biri Assuriyadan Paf-laqoniya və Pont arasındakı torpaqlara, digəri isə Tanais çayı ətrafında yerləşən Midiyadan köçürülmə" məlumatı assuriyalılara və midiyalıların qalib gələnin kim olması barədə suala birmənalı cavab verir (*Diodor, II, XLIII, 6, 7*).

Assuriya imperiyasının dağıdılması və "Atropatena/Adorbayqan" adlı ölkənin yaradılması vaxtı skiflərin başçısı kim olmuşdur?

Herodot məlumat verir ki, midiyalılar üzərində qələbə çalan zaman (m.ə. 623-cü ildə) skiflərin başçısını Madiyes/Madi adlandırırdılar [Strabon onu skif Madi, Suriya mənbəsi isə Şah Maday adlandırır]. Madi Assuriya mənbələrində "Aşquz/İşquz" adlandırılan, m.ə. 673-cü ildə skif şahlığını yaradan skiflərin digər hökmdarı Partatua/Prototinin oğlu olmuşdur. [Z.Həsənov Herodotu orijinalın dilində oxumuş və aşkar etmişdir ki, orada "skiflər" deyil, "quzlar" yazılmışdır. Quzlar – oğuzlar adının versiyalarından biridir]. Bu şahlıq Araz çayının sol sahilində Qafqaz dağ silsiləsinə qədər olan torpaqlarda yerləşmişdi. "Karki de bet Selox" salnaməsi Assuriya imperiyasının dağıdılmasına dair məlumat verir ki, Assuriya şahlığına qarşı Arbak, Şah Maday üsyan etdi". Burada nə üçün iki ad göstərilir: Maday və Arbak? Məsələ ondadır ki, m.ə. 623-cü ildə Midiya şahı Kiaksar təkbəşinə Assuriyanı fəth etməyi qərara aldı və bu məqsədlə onların paytaxtı Nineviyanı mühasirəyə aldı. Mühasirə uğurla keçdi. Təhlükəni hiss edən Assuriya hökmdarı kömək üçün skif şahı Madiyə müraciət etdi. Madi Midiyaya soxuldu, Kiaksar Nineviyanın mühasirəsini ləğv etdi və Madi tərəfindən məğlub edildi. Beləliklə, Herodota görə, skiflər 28 il ərzində Ön Asiyanın hegemonuna çevrildilər.

Bölgədə öz hakimiyyətini saxlamaqda davam edən Assuriya hökmdarı Madini Midiyaya canişin təyin etdi. Yunan, Roma, Bizans, Suriya və Avropa mənbələrində əvvəlcə midiyalıların qalib gəlmiş, sonra isə Assuriya imperiyasını dağıtmış skif şahı Madi məhz Arbak/Arpat/Adurbad və s. titulu ilə Midiyada canişin kimi xatırladılır.

Skiflər hansı etnosa aid olmuşdur, Madi adının və Arbak/Arpat titulumun mənşəyi necədir?

Herodotun təsvir etdiyi dövrdə skif imperiyası nəhəng bir ərazini tuturdu və onun tərkibinə, adətən, imperiya şəraitində olduğu kimi bir çox xalqlar daxil idi. Herodot skiflərin mifologiyasını, sosial quruluşunu, büt-pərəst dini inancını ətraflı təsvir edir. Bundan başqa, Herodot qeyd edir ki, skiflər yeddi dildə danışır və hakim tayfanın nümayəndələri ölkəni dolanan vaxt özləri ilə 7 tərcüməçi götürürdülər. Bununla belə, həm Avropa, həm də sovet elmində hansısa bir argument olmadan Herodotun məlumatına etinasız yanaşır, ümumi şəkildə bütün skifləri irandilli hesab edir, osetinləri onların yeganə nəsiləri hesab edirlər. Son illərin tədqiqatları, o cümlədən dil problemini, eləcə də sosial-mifoloji aspektləri tədqiq edən Azərbaycan alimi Z.Həsənovun əsərləri belə hesab etməyə əsas verir ki, skif cəmiyyəti çoxdilli, onların hakim klanı isə türk tayfaları olmuşdur. Madinin adına gəldikdə isə, türk tarixində Hun imperiyasının yaradıcısı və hökmdarı Mode, Maodun, Mete (m.ə. 234–174-cü illər) olmuşdur ki, onu türkoloqlar İakinfi Biçurin və F. Hirt Oğuz xanla eyniləşdirmişlər. Biz hunların başçısının Oğuz xan olması ilə razı deyilik, çünki onlar bir neçə əsr fərqli dövrlərdə yaşamışlar. Eyni zamanda türk şah adının Mode olması skif şahı Madinin adının türk mənşəli olduğunu hesab etməyə əsas verir. Hun şahının adının türk versiyası Mete olacaq ki, o da türk dilindən tərcümədə "cəsur", "qəhrəman", "rəşadətli" deməkdir. Xüsusilə qeyd edilməlidir ki, "canişin" mənası ilə Arbak titulu türk ənənələrində "nəcib əcdadın ruhu" mənası ilə geniş yayılmışdır. Avropa ölkələrinin yaradıcısı kimi Arpat termini macarların ənənəsində qorunub saxlanılmışdır. Qədim dövrdə skif bölgəsi olmuş Krımda Arpat adı toponim və hidronim şəklində yayılmışdır. "Adurbad" forması əlavə mənaya malikdir və bu barədə biz daha sonra danışacağıq.

“Atropatena/Adorbayqan” nə vaxt, hansı şəraitdə və kim tərəfindən yaradılmışdır?

“Atropatena/Adorbayqan” ölkəsinin adı necə yaranmışdır?

Ölkənin adının mənşəyi barədə “Karki de bet Selox” Suriya salnaməsində bildirilir ki, Arbak, yəni Adurbad Midiya şahlığında onun adı ilə “Adorbayqan torpağı” adlandırılan qala divarı tikdi. “Arbak, yəni Adurbad qala divarı tikdi” məlumatından aydın olur ki, o, yeni ölkə yaratmışdı. “Arbak, yəni Adurbad yeni ölkəni “Midiya şahlığı”nda yaratdı” məlumatından isə belə nəticə çıxır ki, Arbak eyni zamanda iki ölkəni: Midiya və yeni Atropatena/Adorbayqanı idarə edirdi.

“Adorbayqan” və “Atropatena” adları onun yaradıcısının adını necə ehtiva edir?

Ölkənin adında ölkənin yaradıcısının adı deyil, titulu əks olunmuşdur, bu isə mənbələrdə Arbak/Arbakt/Arpat/Adurbad və s. kimi müxtəlif fonetik versiyalarda verilir. Ölkəni türk tayfalarının yaratdığını nəzərə alsaq, onda ölkənin adını türk sözləri əsasında etimologiyalaşdırmağa cəhd göstərmək üçün hər cür əsaslar vardır. Adorbayqan adının əsasında Adorbay titulu ehtiva edilir, “qan” şəkilçisi isə toponimyaradıcı suffiksdır. Bu zaman “Ad/At” prefiksi qədim türk dilində “nəsil” mənasını verir. Belə halda ölkənin adı “Orbay nəslinin torpağı” mənasındadır. Orbay soy adı indiyə qədər türk xalqları arasında yayılmışdır. Atropatena versiyasına gəldikdə isə deməliyik ki, bu versiya m.ə. I əsr Roma coğrafi xəritəsində Atrapatena kimi yazılmışdır. Atropatena/Atrapatena versiyası metateza nəticəsində yaranmış təhrif olunmuş formadır, burada “r” və “a/o” hərflərinin yeri dəyişdirilmişdir. Əgər metateza haqqında qanun əsasında əzəli adı bərpa etsək, onda ölkənin adı Atorpatena və ya Atarpatena olacaqdır. Bu versiyada adın əsasını Orpat və ya Arpat titulu təşkil edir, “ena” isə toponimyaradıcı suffiksdır. Belə versiyada ölkənin adı “Arpat/Orpat nəslinin ölkəsi” mənasını verəcəkdir. Ölkənin adının hələ antik zamanda qeydə alınan bütün əzəli versiyalarının nə fars, nə də yunan dillərinə heç bir aidiyyəti yoxdur və qədim türk ənənələrini əks etdirir.

“Atropatena/Atarpatena” və “Adorbayqan” adları nə üçün “Azərbaycan”a çevrildi?

“Azərbaycan” versiyasının əmələ gəlməsi ərəb hakimiyyəti dövründə əzəli “t” hərfinin “z”yə keçməsinin nəticəsidir. Lakin ölkənin adının strukturu dəyişməz qalmışdır, Azərbaycan – Atorpat/Atarpat və ya Adorbay ilə eynidir, “qan” suffiksi isə “can”a transformasiya olunmuşdur.

Aydın olur ki, ölkəni skiflər yaratmışlar, bəs Atropatena xalqı necə adlandırdı?

Antik müəlliflər (Polibi, Strabon, Plutarx, Rufi Fest Avien) 700 il ərzində, m.ə. III əsrdən m. IV əsrinə qədər ölkənin əhalisini “atropatilər, atropatenlər, atropatenlilər”, yəni müasir fonetik versiyada “azərbaycanlılar” adlandırırlar. “Azərbaycan xalqı” və “azərbaycanlılar” anlayışlarından orta əsr ərəb müəllifləri Təbəri, Baladzuri, İbn-Rustə, İstəxri və digərləri istifadə etmişlər. Azərbaycan xalqının dili barədə antik məlumatlar yoxdur. İlk dəfə tarixin İslam dövründə bizim dilimizi bəzi müəlliflər (Baladzuri, İbn-Haykal) Azərbaycan dili adlandırmışlar. Böyük Biruni bizim xalqın nümayəndələrini azərbaycanlılar, dilini isə Azərbaycan dili adlandırmışdır. *[Xalqımızın və dilimizin yalnız XX əsrdə, sovet dövründə belə adlandırılmasını hesab edən şəxslərin diqqətinə].*

“Atropatena/Adorbayqan” adlı ölkənin sonrakı taleyi necə olmuşdur?

Ölkənin yaradıcısı “Arbak Şah Maday” tezliklə vəfat etdi, yeni rəhbər onun müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilmədi. Skiflər 594-cü ilin başlanğıcında, midiyalıların sui-qəsdli nəticəsində hegemon statusunu itirdilər, sonra keçmiş müttəfiqləri Babilistanla münafişələr yarandı. Bu münafişələr nəticəsində Atropatena/Adorbayqan mövcudluğunun 28-ci ilində, 585-ci ildə öz müstəqilliyini itirdi və Midiya imperiyasının tərkibinə daxil edildi. M.ə. 550-ci ildə Midiya, Atropatena ilə birlikdə yenidən yaranmış Fars/Əhəməni imperiyası tərəfindən işğal edildi və onun tərkibinə qatıldı. M.ə. 331-ci ildə Fars/Əhəməni imperiyası Midiya və Atropatena ilə birlikdə Makedoniyalı İskəndər

tərəfindən işğal edildi və onun imperiyasının tərkibinə daxil edildi. Mənbələrdə bildirilir ki, həmin vaxt Midiyanın hökmdarı ölkəni yaradan nəslin varisi, Atropat/Atorpat/Atarpat titulu daşımaqda davam edən şəxs olmuşdur. Atropat İskəndərin yüksək etimadını qazanmış bacarmış, bunun nəticəsində Makedoniya ordusu Midiya ərazisindən çıxarılmışdır. M.ə. 323-cü ildə Makedoniyalı İskəndər vəfat edəndə onun varisi Atropatın kürəkəni Perdikka olmuşdur, bunun sayəsində Atropat Atropatənəni Midiya satraplığının/vilayətinin tərkibindən çıxarmağa və Makedoniya imperiyasının tərkibində mənbələrdən “Kiçik Midiya” adı ilə məlum olan müstəqil vilayət yaratmağa nail olmuşdur. M.ə. 331-ci ildə Perdikka həlak olanda Atropat Kiçik Midiyanı Makedoniya imperiyasının tərkibindən çıxarmağı və “Atropatənə” əzəli adı ilə öz ölkəsinin müstəqilliyini bərpa etməyi bacarmışdır (bax: Strabon).

İlk mərhələdə yalnız 28 il ərzində müstəqil olan ölkənin adı bizim dövrə qədər hansı möcüzə ilə çatmışdır?

Ölkənin adının saxlanması möcüzənin deyil, ölkəni yaradan böyük əcdadın sonrakı davamçılarının inadkarlığı və heyranəmiz məqsədyönlülüüyü, yüksək diplomatik ustalığının nəticəsi olmuşdur. Ölkənin yaradıcısının nəsiləri tarixə “Atropatilər” adlı sülalə kimi daxil olmuşdur. Bizə “Makedoniyalı İskəndər və Atropat” adlı kitabda onların genealogiyasını izləmək nəzərə alınıb. Təəccüblüdür ki, onlar öz ölkələrini təkcə müstəqillik dövründə deyil, həm də müstəqilliyini itir-

diyi, bu və ya digər imperiyanın tərkibinə daxil olduğu zaman da idarə etmişlər. Bu sülalə haqqında antik yunan və Roma mənbələri məlumat verir. Atropatilər Armeniyanın idarə edilməsini onlara həvalə edən Roma imperatoru Avqust Oktavianla fəal şəkildə əməkdaşlıq etmişlər. Bu sülalənin nümayəndələrindən biri həmin imperator tərəfindən oğulluğa götürülmüş və Roma qəbiristanlıqlarından birində dəfn olunmuşdur. Bu sülalənin nümayəndələri Parfiya imperiyasını da idarə etmişdir. Mənbələr bildirir ki, Atropatilər sülaləsinin son nümayəndəsi m.ə. 309-cu ildə Sasani şahı II Şapur tərəfindən qətlə yetirilmişdir. Belə alınır ki, Atropatilər sülaləsi 921 il ərzində hakimiyyətdə olmuşdur. Dünya tarixində öz ölkəsində bu qədər uzun müddət hakimiyyətdə olan sülalələr azdır.

Nə üçün bizim ölkəni yaratmış böyük əcdadın adı Suriya mənbəsində saxlanılmışdır, bizim mənbələrdə isə yoxdur?

Məsələ ondadır ki, “Azərbaycan” adlı ölkənin əcdadının adı Azərbaycan mənbələrində də qorunub saxlanılmışdır. Günahkar mənbələrimiz deyil, tariximiz haqqındakı məlumatlara yetərinə qiymət verməməyimizdir. Bu əcdadın adı Oğuz xandır. XIII əsr böyük Azərbaycan tarixçisi Fəzlullah Rəşidəddin “Azərbaycan” adlı ölkəni məhz Oğuz xanın yaratması barədə məlumat verir. Yuxarıda xatırladılan skif şahı Madi və Oğuz xanın eyni adam olması barədə böyük Didro və Dalamber tərəfindən nəşr edilən fransız ensiklopediyasında da (1783-cü il) məlumat verilir.

Bölgə ölkələrinin yaradılması və mövcud olması xronikası

Assuriya m.ə. XXV əsrdən başlayaraq bölgənin hegemonu olmuşdur. Assuriyalılar semit idi. Assuriya dövlət kimi skif-Babil koalisiyası tərəfindən darmadağın edilən vaxta qədər, yəni m.ə. 612-ci ilə qədər mövcud olmuşdur.

Qamir, yəni kimmerilərin torpağı. Bu ölkə barədə m.ə. VIII əsr Assuriya mətnlərində məlumat verilir. Assuriyaya qarşı midiyalılar və skiflərin iştirakı ilə uğurlu üsyan nəticəsində həmin ərazilərdə m.ə. 673-cü ildə skif-sak Aşquz şahlığı əmələ gəlmişdir. Aşquz Qamir ölkəsi kimi Qafqaz dağ silsiləsindəki Xəzər dənizi sahillərindən başlayaraq, Kür–Araz çayarası da daxil olmaqla Araz çayına qədər olan əraziləri əhatə edirdi. Kimmerilərin və skif-sakların türk mənsubiyyəti müasir elmdə geniş yayılmışdır.

Manna şahlığının adı ilk dəfə Assuriya mənbələrində m.ə. 843-cü ildə çəkilir. O, Araz çayının cənub sahillərindən Urmiya gölünün hövzəsinə qədər olan ərazini tuturdu. M.ə. 612-ci ildə, Assuriyanın süqutu ilə eyni zamanda onun müttəfiqi kimi öz mövcudluğunu dayandırmışdır. Mannanın ərazisi yeni skif şahlığı Atropatena'nın tərkibinə daxil edilmişdir (*Ammian Marsellina görə*).

Urartunun dövlət kimi adı m.ə. IX əsrdə xatırladılır. Müasir Şərqi Türkiyənin, Şimal-Qərbi İranın, Ermənistan Respublikasının və Azərbaycanın Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazilərində yerləşmişdir. M.ə. 612-ci ildə, Assuriyanın süqutu ilə eyni zamanda onun müttəfiqi kimi öz mövcudluğunu dayandırmışdır. Urartu dili xurit dili ilə qohum hesab edilir. Urartu ərazisinin bir hissəsi yeni skif şahlığının – Atropatena'nın tərkibinə daxil edilmişdir (*Ammian Marsellina görə*).

Midiya dövləti m.ə. 673-cü ildə midiyalılar, skiflər və babillilərin Assuriya əleyhinə üsyanı nəticəsində əmələ gəlmişdir. Midiya qərbdə Zaqros dağlarına qədər, şərqdə – Dəşti-Kəvir səhrası, şimalda – Elburs dağları və Manna şahlığının ərazilərini tutmuşdur. Midiyanın cənubunda dağınıq fars tayfaları yerləşirdi, midiyalılar onları özlərinə tabe edib, orada təxminən bir əsr hökmranlıq etdilər. Midiya cəmiyyəti altı tayfadan ibarət idi, onların arasında midiyalılar, maqlar və arizonlar, parikatan türk tayfaları olmuşdur. Midiya ilə eyni zamanda, m.ə. 673-cü ildə Cənubi Qafqazın şərq hissəsində skif Aşquz şahlığı yaranmışdır.

Atropatena müstəqil dövlət kimi m.ə. 612-ci ildə Assuriya imperiyası üzərində qələbə nəticəsində skif-saklar tərəfindən yaradılmışdır. Ölkənin yaradıcısı kimi eyni zamanda skif-sak Aşquz şahlığının hökmdarı, bölgədə Assuriyanın Arbak/Arbat/Arpat titulu ilə canişini və Midiyanın faktiki hökmdarı Madi tanınmalıdır (*onun barəsində Herodot məlumat verir*). O, Assuriya hökmdarından narazı olmaqla Babilistanla ittifaq bağlayıb ona, onun müttəfiqləri Urartu və Mannaya qarşı çıxış edir və m.ə. 612-ci ildə onların məhv edilməsinə nail olur. Assuriya imperiyasının süqutundan sonra "Atarpatena/Atropatena" adlı ölkənin yaradılması barədə Roma tarixçisi Ammian Marsellin də məlumat verir. "Karki de bet Selox" Suriya salnaməsində yazılmışdır ki, ölkə onun yaradıcısının şərəfinə Atropatena adlandırılmışdır. Ölkənin adındakı "At/Ad" prefiksi türk dillərində "ad" mənasını verir. Arbak, Arpat, Arbat, Orbay, Urbad – ölkənin yaradıcısının adı, "ena" isə toponimyaradıcı suffiksidir. Atropatena şahlığı keçmiş skif Aşquz şahlığının ərazisini, eləcə də fəth edilmiş Assuriya, Manna və Urartunun ərazilərini – Xəzər dənizinin qərb sahilindən Qalis çayına qədər olan əraziləri əhatə edirdi. M.ə. 585-ci ildə Midiya Atropatena'nı işğal edir, o da öz növbəsində m.ə. 550-ci ildə Əhəmənilər imperiyasının tərkibinə daxil olur. Atarpatena/Atropatena m.ə. 331-ci il Əhəməni-Makedoniya qarşıdurması hadisələri zamanı Əhəmənilər imperiyasının tərkibindəki Midiya satraplığının bir hissəsi kimi xatırladılır. Kvint Kurti Rufa görə, İskəndər Babilistanı ələ keçirdikdən sonra Satrapena bölgəsinə yollandı. Bu ad çoxlu tədqiqatçı tərəfindən "Atrapena/Atropatena" anlayışı ilə eyniləşdirilir. Bu, İskəndərin fəaliyyətini təsvir edən digər mənbələrlə də təsdiqlənir, onlar bu ölkəni "Adorbayqan" adlandırırlar. Yustin və Diodorun məlumatlarından məlum olur ki, Atropatena m.ə. 323-cü ildə Midiya satraplığının tərkibindən çıxmış və İskəndərin varislərinin imperiyasının tərkibində "Kiçik Midiya" adı altında müstəqil satraplığa çevrilmişdir. Strabon m.ə. 321-ci il hadisələrinin sonrakı inkişafı barədə yazır: "Midiya iki hissəyə bölünür. Bir hissə baş şəhəri Ekbatan olan Böyük Midiya adlanır. İkinci hissə – Atropat Midiyasıdır; o öz adını hərbi komandan Atropatdan almışdır, o bu ölkənin də, Böyük Midiyanın bir hissəsi kimi, makedoniyalıların

hakimiyyəti altında olmasına yol verməmişdi. Həqiqətən, Atropat hökmdar olmaqla özünün şəxsi qərarı ilə bu ölkəni müstəqil etdi və varislik hələ də onun ailəsində saxlanılmışdır". Beləliklə, m.ə. 321-ci ildə Kiçik Midiya İskəndərin varislərinin imperiyasının tərkibindən çıxır və "Atarpatena/Atropatena" müstəqil dövlət elan olunur. Strabonun məlumatından göründüyü kimi, Atropatena müstəqilliyini elan etdiyi zaman tərkibinə Armeniyanın, eləcə də Persiyanın daxil olduğu Midiya satrəpliyi hələ də İskəndər varisləri imperiyasının bir hissəsi idi. O zaman Atropatenanın ərazisi şimalda Qafqaz dağ silsiləsinə qədər uzanırdı. Məhz bu ərazilər m.ə. II əsrdə Atropatenanın tərkibindən çıxarılmış və nəticədə müstəqil şahlıq – "Albaniya" əmələ gəlmişdir. Polibi (m.ə. 241–187-ci illər) Atropatenanın adını Roma-Selevkilər müharibəsi barədə hekayətdə çəkir: "Artabazana... hökmdarların ən güclüsü və müdriki kimi ehtiram göstərilirdi və o, atropatilər adlanan xalqın və onlarla qonşu olan xalqların üzərində hökmdarlıq edirdi, <...> Artabazanın vilayəti ondan yalnız aralıq dağlarla ayrılan Midiyanın yanında yerləşir, onun bəzi hissələri Fasişdən (Rioni çayı) yuxarı, Pontun (Qara dənizin) üzərində bərqərar olmuşdur və bu vilayətin ərazisi Hirkan dənizinə qədər çatır. Onun hüdudlarında, əsasən, süvari verən və ümumiyyətlə, müharibə üçün tələb olunan hər şeyi yetərli miqdarda olan döyüşkən xalq yaşayır. Bu şahlıq farsların zamanından qorunub saxlanılmışdır, çünki İskəndərin vaxtında ona göz yumulmuşdu". Midiyalılar m.ə. 585-ci ildə, skiflər və Lidiya ilə müharibənin yekunlarına görə, skif şahlığı Atarpatenanın birləşdirilməsi hesabına özlərinin Midiya imperiyasını yaratdılar.

Farsların Əhəməni imperiyası m.ə. 550-ci ildə farsların başçısı II Kirin öz süzereni, Midiya şahı Astiaqı devirməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir. M.ə. 331-ci ildə Əhəmənilər Makedoniyalı İskəndər tərəfindən fəth edilmişdir. Sonra Əhəmənilərin əvvəllər nəzarət etdiyi ərazilər tədricən İskəndər və onun varislərinin, sonra isə Selevkilərin və Parfiyalıların əlinə keçmişdir. Fars sülaləsinin idarə etdiyi dövləti Sasanilər dirçəldir, onların imperiyası 224–651-ci illərdə, ərəb fəthinə qədər mövcud olur.

Armeniyanın adı ilk dəfə m.ə. 521-ci ildə Bisütun qayasında Əhəmənilər imperiyasının əyaləti kimi xatırladılır. M.ə. V əsrdə Ksenofont qeyd edir ki, Armeniya Kir dövründə Midiya əyalətinin bir hissəsi olmuşdur. Herodota görə (m.ə. V əsr), erməni torpaqları iki Əhəməni satrəpliyinin tərkibinə daxil olmuşdur: 13-cü və 18-ci. Armeniya m.ə. 331-ci ildə, İskəndərin fəthlərinin başlanğıcında, öz növbəsində Əhəmənilər imperiyasının tərkibində olan Midiya satrəpliyinin daxilində adi bir əyalət kimi xatırladılır (*bax: Bruno Yakobs*). İskəndər imperiyasının dağılmasından sonra Armeniya müstəqil olmur, m.ə. 312-ci ildə Selevkilər imperiyasının tərkibinə daxil olur. Strabon zərgər dəqiqliyi ilə Armeniyanın erkən tarixini təsvir edir: (*Strabona görə "əvvəlki zamanlarda kiçik bir ölkə olan" Armeniyanı əvvəlcə farslar (m.ə. 521-ci ildə Bisütun qayasında yazılmışdır ki, Armeniya Persiyanın adi bir əyalətidir) və makedoniyalılar (Arrian Armeniyanı m.ə. 331-ci ildə İskəndərin yürüşü zamanı əyalət kimi xatırladır) zəbt etdilər; bundan sonra onları Suriya və Midiyanı tabe edənlər (söhbət Selevkilər haqqında gedir) ələ keçirdilər; Armeniyanın sonuncu hökmdarı yeddi farsdan biri olan, Gidarn nəslindən Oront olmuşdur (bu onu göstərir ki, tarixin bütün bu dövründə Armeniyanı farslar idarə etmişlər). Sonra Böyük Antioxun (Selevki hökmdarı) romalılarla döyüşən sərkərdələri Artaksi və Zariadri (onların erməni mənşəyi barədə tarixi məlumatlar yoxdur) ölkəni (Selevkilər imperiyasının əyaləti kimi Armeniya nəzərdə tutulur) iki hissəyə böldülər. Onlar (Artaksi və Zariadri) ölkəni (Selevkilərin əyalətləri statusunda) hökmdarın göstərişi ilə (Böyük Antiox nəzərdə tutulur) idarə etdilər. Hökmdar məğlubiyyətə uğradıqdan sonra (Selevki hökmdarı Böyük Antiox m.ə. 187-ci ildə romalılar tərəfindən məğlub edilmişdi) onlar (Artaksi və Zariadri Antioxu satdılar) romalıların tərəfinə keçdilər və hökmdarlar tərəfindən elan edilən müstəqillik aldılar*). Beləliklə, Strabonun bu məlumatına görə, Armeniya müstəqil dövlət kimi yalnız m.ə. 187-ci ildə, yəni m.ə. 612-ci ildə müstəqil Adorbayqan/Atropatena dövləti yaranıqdan 425 il sonra yaranıb [612 – 187 = 425]. M.ə. 93-cü ildə, Roma vətəndaş müharibəsi astanasında, Selevkilər isə qarışıqlıq və tənəzzül hüdudunda olan vaxt II Tiqran erməni hökmdarı oldu. Vəziyyətdən istifadə edən Tiqran öz çarlığını genişləndirməklə məşğul oldu. Onu əvvəlcə uğur müşayiət etdi. Lakin m.ə. 69 və 68-ci illərdə Roma sərkərdəsi Lutsi Litsini Lukull II Tiqran üzərində qələbə çaldı və Pompey onu başa çatdırdı. Plutarxa görə, m.ə. 66-cı ildə "Tiqran tacını Pompeyin ayaqları altına ataraq, Romanın bir vilayətinə çevrilən yeni çarlığı biabırçılıqla qəbul etdi". Bununla Armeniya Romanın əyalətinə çevrilərək müstəqilliyini itirir. Daha sonra Armeniya Parfiyanın, sonra isə Sasanilərin və daha sonra – Ərəb xilafətinin bir hissəsinə çevrilir. XI əsrin ortalarında Bizansla dini ixtilaf nəticəsində Armeniya dövlətçiliyini itirir.

Makedoniyalı İskəndər imperiyası onun m.ə. 331-ci ildə fars şahı III Dara üzərində Qavqamel döyüşündə qələbə çalması nəticəsində yaranmışdır, onun ərazisi keçmiş Əhəmənilər imperiyasının ərazilərini əhatə edirdi. İskəndər imperiyasının hüquqi varisi Selevkilər imperiyası oldu, o, m.ə. 312–64-cü illərdə mövcud olmuşdur.

Azərbaycan adlı ölkə və onun yaradıcısı haqda ilkin məlumatların xronikası

Bundan sonra Assuriya, Babilistan, Suriya, yunan, ərəb məlumatları göstərilir

“...**Andarpatianu** yaşayış məskənindən hökmdar Maşdakku...” *Urartuya qarşı m.ə. 714-cü il yürüşünün təsviri ilə II Sarqonun tanrı Aşşura məktubundan.*

“Asarhadon istədiyi qədər atlı qoşunla birlikdə valini çağırıb vergi yığmağa göndərməlidirmi? Əgər onlar [... şəhərindən] Andarpati(anu) şəhərindək getsələr...” Asarhaddonun (m.ə. 681–669-cu illər) Midiyaya yürüş zamanı onun qoşununa ehtimal olunan müqavimət barədə cavab vermə xahişi ilə tanrı Şamaşa müraciətindən fraqment. *Akkad lövhələri, VII əsr BC; Ninevia: PRT 21; SAA 4, № 64, obv. 1-16.*

“[14-cü ildə]. Akkad hökmdarı öz qoşununu topladı... Akkad hökmdarını qarşılamaq üçün **umman-manda hökmdarı [Arpa]qunun** adamları...” Babilistan mətninin 38-ci sətri. “*The Fall of Assyria/ Конец Ассирии*” или “*Хроника Гэdda*”. 616-609 гг. до н.э. Чтение по версии В.Ф.Конига. “Umman-manda hökmdarı Arpaq” adı altında Assuriya imperiyasının işğalına başçılıq edən skif şahı Madi nəzərdə tutulur.

“Tayı-bərabəri olmayan **umman-manda** şahı, yuxarı, aşağı, sağa, sola qasırğakimi tüğyanedirdi... **Umman-manda şahı İriba-Tukte/Arbat** cəsurcasına Assuriya tanrılarının məbədlərini tamamilə dağıtdı və Akkad şahı ilə (yəni Nabopolassarla) düşmənçilik edən, onunla ittifaqa daxil olmayan Akkad şəhərlərinin ziyarətgahlarını da məhv etdi, heç bir şəhərə rəhm etmədən onları viran qoydu”. İstanbul Nabonid stellası, m.ə. 609-cu il, II sütun. “Umman-manda şahı İriba-Tukte” adı altında Assuriya imperiyasının işğalına başçılıq edən skif şahı Madi nəzərdə tutulur.

“Asur (Assuriya) şahlığının sonu çatanda və Tanrının hökmü ilə Assuriya hakimiyyəti zəifləyəndə **Arbak**, yəni Adurbad Midiya şahlığında onun adı ilə “**Adorbayqan torpağı**” adlandırılan bir qala divarı tikdi. *Хроника “Карки де бет Селох”. Сирийский источник о событиях VII в. до н. э. пер. Н. Пугулевской.*

“Barəsində kitablarda oxunduğu kimi, bu ölkə assuriyalıların fəthindən sonra Böyük Kirin hökmdarlığına və Persiyanın yüksəlişinə qədər bütün Asiyanın şahı idi: silah gücünə alınmış vilayətlərin xeyli hissəsi **ümumi Atropatena adını qazanmışdı**. *Ammian Marsellin (IV əsr). M.ə. VII əsr hadisələri haqqında*

“**Azərbaycan Azərbaz ibn İran ibn əl-Əsvad ibn Sam ibn Nuhun** (onlara salam olsun) adı ilə adlandırılmışdır. *İbn əl-Mükəffə (VIII əsr)*

“**Ölkənin adı Azərbaz ibn Bayvarasfdan gəlir**”. *Yaqut əl-Həməvi (XII–XIII əsrlər)*

“**Azərbaycan ölkəsinin yaradıcısı Azərbaz/Atarpat adlı hökmdar olmuşdur**. *Əl-Müqəddəsi (X əsr)*

“**Azərbaycan ölkəsinin yaradıcısı Azərbaz/Atarpat adlı hökmdar olmuşdur**. *İbn əl-Fəqih əl-Həmədəni (IX əsr)*

“**Azərbaycan hökmdar Azarbad/Adarbad/Atarpatın adına yazılır...**” *M.ə. VII əsr hadisələri haqqında. Zəkəriyyə Qəzvini. Əcaib əl-məxluqat.*

دو سرشک غذا رجون کت
بران پل تن برکشا و نذیت
رافا و دارا ازان زخم تنبه
کنیستی برآمد کی ر سپنجیز
ز دوشش کی زخم پلو که ار
که از خون زخم کشت خون لاله زار

Azərbaycan adlı ölkənin yaradılması haqqında məlumatlar

- M.ə. 743-cü il.** Assuriya mənbələrində skif qalası Antartatinin adı çəkilir. Alman alimi Knudtson və onun ardıcılıarı bu adı gələcək "Atarpatena/Atropatena/Azərbaycan" anlayışlarının ilk xatırlanması hesab edirlər.
- M.ə. 673-cü il.** Skif başçısı Partatua Cənubi Qafqaz skif Aşquz şahlığını yaradır ki, bu barədə Assuriya mənbələrində danışılır.
- M.ə. 623-cü il.** Ön Asiya bölgəsində fəaliyyət göstərən skif başçısı Partatuanın oğlu Madi atasının ölümündən sonra Cənubi Qafqaz skif Aşquz şahlığının hökmdarı olur, Assuriyanı təhdid edən Midiya şahı Kiaksarın üzərində qələbə çalır və bununla da Assuriya imperiyasını dağılmaqdan xilas edir. Assuriya hökmdarı Madini Midiyaya canişin təyin edir. Bu münasibətlə Madi həmçinin Arbat titulu əldə edir.
- M.ə. 612-ci il.** Arpat/Arbak titullu Assuriya canişini, skif şahı Madi Assuriya ilə ittifaqdan imtina edərək babillilərlə birlikdə silahlı yolla Assuriya imperiyasının dağılmasına nail olur. Əldə edilmiş torpaqlar hesabına ölkə yaradılır. Ölkəni onu təsis edən şəxsinə Atarpatena adlandırırlar. Bu adda At/Ad "ad" və ya "əcdad/Ata" mənasını verir. Arpat – ölkənin yaradıcısı olan skif şahının titulu, "an/ena" – toponim yaradan suffiksidir. Ölkənin və onun adının mənşəyi barədə "Karki de bet Selox" Suriya salnaməsində (m. V əsr) və Roma müəllifi Ammian Marsellində (m. V əsr) məlumat verilir. İlk mənbələrdə Madinin adı müxtəlifliyi ilə fərqlənir: Babil mənbələrində onun adı Arpaqu ("Nabopalasarin salnaməsi") və İriba-Tukte ("Nabonid salnaməsi"); Suriya mənbələrində – Arbak, Orbat, Urbat, Orbay; yunan mənbələrində – Arbak, Arbat, Arbakt kimi göstərilir. Ölkənin yaradıcısının adı ərəb mənbələrində "Azarbaz/Atarpat" formasında göstərilir.
- M.ə. VII–VI əsrlər.** Babilistan şahlığı və Azərbaycan adlı ölkə arasında hərbi münaqişə baş verdi. Bu barədə Təbəri məlumat verir.

Diqqəti ona yönəldirik ki, "Atarpatena" adlı ölkə m.ə. 612-ci ildə yaradılmışdır, Makedoniyalı İskəndər zamanındakı (m.ə. IV əsr) Atropat isə ölkəni yaratmamış, onun müstəqilliyini bərpa etmişdir.

Azərbaycan xalqı... İstəxi

Harvard Universitetinin bədii muzeylər kolleksiyasından "Qasabadə həyat" və "Sarayda həyat" adlandırılan XVI əsr miniatür rəsm nümunələri. Şəkilləri Azərbaycan Səfəvilər sülaləsi dövrünün məşhur rəssamı Mir Seyid Əliyə aid edirlər.

Əhəmənilər və Makedoniyalı İskəndər imperiyaları dövründə Azərbaycan haqqında məlumatların xronikası

“Bu şahlıq – Atropatena – hələ farsların (Əhəmənilərin) zamanından qorunub saxlanılmışdır, çünki İskəndərin zamanında ona göz yummuşdular...” *Polibi (m.ə. III–II əsrlər), m.ə. 222–220-ci illər hadisələri barədə.*

“O (İskəndər), Babilistanın dinc fəthindən və bir müddət orada qaldıqdan sonra Satrapena ölkəsinə gəldi”. *Kurtsi Ruf. M.ə. 331-ci il hadisələri barədə.*

“Onlar həmçinin ona/İskəndərə deyirlər ki, onun gördüyü dağ okeana [Kaspi dənizinə] qədər uzanır... və oradan yol Adorbaigana gedir” [“Psevdo-Kallisfen”in həbəş versiyası, V.Budj tərəfindən nəşr edilmişdir. *The history of Alexander, Wallis Budge, 1889. P.civ.*]

“Ondan sonra İskəndər dostlarına söyləyir: “Əgər Tanrı icazə versə, bu yolla şimala gedər və orada hazırda olan bütün diqqətəlayiq şeylərə baxarıq” və Tarikes (Türküstan?) adlanan torpağa getdi” [The life and exploits of Alexander. 1896. P.228]. Bu yer həmçinin V.Budj tərəfindən nəşr edilən Suriya versiyasında aşağıdakı şəkildə yazılmışdır: “... Şimala doğru yolla gedək və onlar şimal sərhədinə gəldilər, Azərbaycana daxil oldular” [The life and exploits of Alexander. 1896. P.228, n. 1].

“İskəndər və onun qoşunu dağın zirvəsində dayandılar. İskəndər dedi: “Gəlin şimala doğru yolla irəliyə gedək və onlar şimal sərhədinə gəldilər... Adarbaijana daxil oldular...” [Xristian versiyası, *A Christian legend concerning Alexander. Bax The history of Alexander, Wallis Budge, 1889. 149.*]

“Hökmdar [İskəndər] Daradan şahlığı və şahlıq tacını alaraq Mosul hüdudlarını tərk etdi. O, Babilistana tələsdi və əfsanəyə görə, bu torpağı bütün fəalılardan təmizlədi. O [İskəndər], sonra əyanlarının məsləhəti ilə Azurbadakani ziyarət etdi. Burada bir alov, onun ətrafında isə daş var idi. Xalq arasında bu alovu “öz-özünə yanan” adlandırırdılar. Qızıl boyunbağılı yüz arpat onun qarşısında təzim edirdi”. *Nizami*

Gəncəvi. İsgəndərnamə. [m.ə. IV əsr hadisələri barədə]. Nizaminin “İskəndər “Mosul dairəsindən (Qavqamel-Arbel nəzərdə tutulur) getdi”, “əvvəlcə Babilistana gəldi”, “oradan isə əyanların məsləhəti ilə Adurbadakan tərəfə yollandı” məlumatı [Nizami, 1983, s. 162-163] Kurtsi Rufun “İskəndər Arbeldən Babilistana gəldi, oradan isə Satrapenaya/Atropatenaya yollandı” məlumatı ilə tamamilə üst-üstə düşür.

“Türklərin Ardevil adlandırdığı və xəritədə səhvən Ardonil adlandırılan Ərdəbil Adirbecan (Adirbetzan) vilayətində yerləşir, Kvint Kursinin məlumatlarından göründüyü kimi [5-ci kitab, 2-ci paragraf], o, qədim zamanlarda “Satrapene” adı ilə tanınırdı. Bu vilayətə Ərdəbil, Tabris və ya Tavrıs (Tabris, Tauris), Merraqa (Maraka), Naxçevian (Nachtschuan), Mərənd (Maranda), Rumiya (Rumniae), Xoy (Choui) və Səlməs (Selmas) aiddir. Ərdəbil sakinləri, adətən, türk dilində danışirlər”. Burada Adam Oleari göstərir ki, Makedoniyalı İskəndər müəyyən müddət Satrapenaya identik olan Adirbecanda (Adirbetzanda) oldu”. *Adam Oleari, XVII əsrin birinci yarısının alman səyyahı.*

XVI əsrin ortalarının görkəmli Avropa kartoqrafları tərəfindən tərtib edilən xəritələrdə (*Abraham Ortelı və Frens Yan Batista tərəfindən tərtib edilən, 1595-ci ildə Antverpendə nəşr edilən Alexandri Magnima Cedonis Expeditio xəritəsi və Jerar Merkator və Ondius İodokus tərəfindən tərtib edilən, İoannes Yansonius tərəfindən 1607-ci ildə Antverpendə çap edilən xəritə nəzərdə tutulur*) hazırda İranın Azərbaycan əyalətlərinin yerləşdiyi yerdə “Satrapena” yazılıb. Satrapenani çoxlu alimlər qədim Atropatena ilə eyniləşdirirlər, onların arasında XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində məşhur olan alim Teodor Holdek də vardır. “Satrapene” və “Atrapene/Atropatena” arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, qədim yunan və latın dillərində əcnəbi sözlərdən istifadə edərkən “s” hərfi çox vaxt spesifik əlavə xarakteri daşıyır. Məsələn, Herodotda “Scyth” anlayışı orijinal dilində “skuz” deyil, “quz” mənasını verir. Makedoniyalı İskəndərin müasiri olan hind hökmdarının adı Plutarxda “Androkott”, Yustində isə “Sandrokott” formasında göstərilir. *Atropatena ölkəsinin dirçəlişi haqqında antik məlumatlar.*

“İskəndərin ölümündən sonra (m.ə. 323-cü il) Perdikka müstəsna bəlağətlə nitq söyləyən zaman piyalalara o dərəcədə təsir etdi ki, onlar onun təkliflərini bəyənib onu yekdilliklə başçı seçdilər. Perdikka vilayətlərin (provincias) idarəçiliyini baş sərkərdələr (principes) arasında bölüşdürdü: İlliriyalı Pifon Böyük Midiyaya, Perdikkanın qayınatası Atropat Kiçik Midiyaya/Atropatenaya başçı qoyulur”. Yustin (III əsr). *Эпитома сочинения Помпея Трога “История Филиппа”, о событиях IV в. до н.э.*

**“Atropatena”
adlı ölkənin
müstəqilliyinin
bərpası
xronikası**

M.ə. 331–328-ci illərdə Atropat Əhəməni əyanı olmaqla Daranı Midiyada və Baktriyada müşayiət edir və İskəndərə qarşı müxalifətdə olur. Daranı öldürmək üçün sui-qəsdə iştirakdan imtina edən Atropat müşayiətçi qrupu tərk edir və özünü İskəndərə təqdim edir. İskəndər kiçik bir yoxlamadan sonra Atropatı (xüsusi adı “Arsak”) Ariya satraplığına başçı təyin edir. Lakin tezliklə Atropata (Arsaka) böhtan atırlar və onu həbs edib dəmir qandallarda İskəndərin yanına gətirirlər. Yenidən aparılan uzunmüddətli yoxlama bəraətlə nəticələnir. Atropatı sələfinin səhvi üzündən gərgin vəziyyət yaranmış Midiyaya satrap təyin edirlər.

M.ə. 328-ci ildə Atropat Midiya satraplığını idarə etməyə başlayır. Tezliklə İskəndər Hindistana səfərə gedir. Midiyada yerləşmiş Makedoniya hərbi qarnizonu və onun rəhbərləri – Kleandr və Sitalk – yerli əhaliyə münasibətdə özlərini neqativ aparırlar. Atropat İskəndərin Hindistandan geri dönməsini gözləyərək onlarla münasibətə daxil olmur. Midiyada Bariaksın başçılığı ilə üsyan baş verir. Midiya hərbi qarnizonu onun yatırılmasına biganə qalır. Atropat müstəqil surətdə üsyanı yatırdır və Bariaksı əsir götürür.

M.ə. 324-cü ildə Atropat Hindistan səfərindən qayıdan İskəndərə Midiyadakı makedoniyalıları əleyhinə üsyan barədə məruzə edir və üsyanın əsir götürülmüş rəhbəri Bariaksı ona təhvil verir. İskəndərin əmri ilə Bariaks və onun tərəfdarları edam edirlər. İskəndər sorğu aparır və həmçinin makedon generallarının: makedon hərbi qarnizonunun rəhbərləri Kleandr və Sitalkın, eləcə də onların 600 tərəfdarının yerli Midiya əhalisinə neqativ münasibət bəslədiyinə görə edam edilməsi barədə qərar qəbul edir. O, Midiyadan bütün makedon qoşunlarının çıxarılması barədə əmr

verir. Makedon işğalı dövründə (m.ə. 330-cu ildən etibarən) ilk dəfə Midiya əcnəbi qoşunların iştirakından azad olur. Atropat İskəndərin yaxın adamları sırasına qəbul edilir.

M.ə. 324-cü il. İskəndərin təşəbbüsü ilə Suzaxda onun, dostlarının və yunan-makedon əsgərlərinin yerli əhalinin qadın və qızları ilə kütləvi toyları olur. İskəndərin komandasında iyerarxiyaya görə üçüncü şəxs olan Perdikka İskəndərin tövsiyəsi ilə Atropatın qızını alır.

M.ə. 324-cü il. Killiarx Hefestionun ölümü. Atropatın kürəkəni Perdikka imperiyada İskəndərdən sonra ikinci şəxs təyin edilir.

M.ə. 323-cü il. İskəndərin xəstəliyi. Ölümqabağı halda olan İskəndər rəsmi varisinin adını çəkmədən, hakimiyyətin simvolu olan üzük-möhürü Perdikkaya verir. 10-11 iyun – İskəndər vəfat edir. Hərbi qarşıdurma, ziddiyyətlər və güzəştlər nəticəsində krallığın naibi kimi Perdikka imperiyanın hökmdarı olur.

M.ə. 323-cü il. Babilistanda Perdikka tərəfindən həyata keçirilən İskəndərdən sonrakı ilk satraplıq bölgüsü (*m.ə. 323-cü il imperiyanın Babilistan bölgüsü*). Satraplığın siyahısında ayrıca olaraq iki satraplıq göstərilir: Böyük Midiya, ora Makedoniya strateqi Piton/Pifon təyin edilir və Kiçik Midiya və ya Atropatena, ora isə Atropat satrap təyin olunur. Bununla Atropatena İskəndər imperiyası tərkibində müstəqil satraplıq statusu qazanır.

M.ə. 321-ci il. Sui-qəsd nəticəsində Perdikka həlak olur. Triparadisdə Antipatr tərəfindən həyata keçirilən İskəndərdən sonrakı ikinci satraplıq bölgüsü (*m.ə. 321-ci il imperiyanın Triparadis bölgüsü*). Diadoqlar arasında paylanmağa məruz qalan satraplıqlar siyahısında Böyük Midiyaya yenidən Piton/Pifon satrap təyin olunur, Kiçik Midiyanın/Atropatenanın adı çəkilmir. Bu bütün tədqiqatçılar tərəfindən bu siyasi qurum üzərində Makedoniya nəzarətinin olması və müstəqil Atropatena dövlətinin dirçəlişi kimi qiymətləndirilir. Atropatena Urmiya gölünün cənub bölgələrindən (müasir İİR) Qafqaz dağ silsiləsinə qədər olan sərhədlərlə İskəndərin varislərinin imperiyasının tərkibindən çıxır və öz müstəqilliyini elan edir. Yunan mənbələrində “Atarpatena” adı “Atropatena” fonetik formasında xatırladılır. Bu, “Azərbaycan” adlı ölkənin yaradılması deyil, müstəqilliyinin bərpası olmuşdur.

کرشمه و عشرت و شسته رحمت
ز جسر عبور رخ حور و پری کلابند

“Atarpatena”
adlı ölkənin
siyasi statusunun
xronikası

M.ə. 714-cü il. Assuriya hökmdarı Sarqonun salnamələrində “Andirpatianu” adlı yaşayış məskəni haqqında məlumat verilir.

M.ə. 673-cü il. Müstəqil Cənubi Qafqaz Aşquz skif şahlığının yaranması.

M.ə. 612-ci il. Xəzər dənizindən Qalis/Qızılirmaq çayına qədər uzanan “Atarpatena” adlı müstəqil ölkənin yaranması.

M.ə. 585–321-ci illər. Atarpatena Midiya, Əhəmənilər və Makedoniyalı İskəndər imperiyalarının tərkibində əyalət statusunda.

M.ə. 321-ci il – m. 224-cü il. Bu beş əsr müddətində Azərbaycan ölkəsi ciddi sınaqlardan keçir. Bölgədə Selevkilər (İskəndərin varisləri/diadoxları) və parfiyalılar (mənsəcə skiflər) imperiyaları yaranır və dağılırlar, onlar həm öz aralarında, həm də möhkəmlənən Roma ilə döyüşürlər. Onlarla birlikdə Azərbaycana da döyüşmək (bəzən dövrü olaraq), ittifaq münasibətlərində olmaq (bəzən dövrü olaraq) lazım gəlir. Bütün bunlarla bərabər, Azərbaycan ağır sınaqlardan ləyaqətlə çıxır və öz dövlət statusunu qoruyub saxlayır.

M.ə. 200–120-ci illər. Polibi Roma dövrünün Atropatenasının hökmdarı Artabazan barədə bildirir: "Bu sonuncuya hökmdarlar arasında ən güclü və ən müdrik kimi ehtiram göstərilirdi, o, atropatilər adlanan xalq və onunla həmsərhəd olan xalqlar üzərində hökmdarlıq edirdi". Strabon iddia edir ki, Artabazan Atropatın birbaşa nəsilərindən idi. "Artabazan/Artabasan" adının forması "Atropaz/Atropat" adının metatezasının nəticəsidir.

M. II əsri. Parfiyalılar Atropatenanı öz tərkiblərinə daxil etməyə nail olurlar və Atropatenada Arşakilər sülaləsi bərqərar olur. Parfiya iyerarxiyasında "Parfiya hökmdarı mövqeyinə görə birinci, Atropatena hökmdarı isə ikinci idi". Atropatilər həmçinin Parfiya hökmdar taxtını da tuturdular. Tədqiqatçı C.Marquart hesab edir ki, II Artaban/Atarban əvvəlcə Atropatena hökmdarı, bundan sonra isə Parfiya hökmdarı olmuşdur (m.ə. 128/127 – 124/123-cü illər) və o, "Atropatena kral ailəsinə aid idi. Alman tədqiqatçısı M.Şottki hesab edir ki, Armeniyanın müxtəlif mənşəli 16 hökmdarı arasında iki şəxs – Ariobarzan və Artavasd Atropatilər sülaləsindən olmuşdur, onlar bir-birinin ardınca I əsrin 2-7-ci illərində "Böyük Armeniyanın səltənət naibi" statusunda hökmdarlıq etmişlər.

M. II əsri. Arşakilər-Parfiya şahlığı ilə yanaşı, Atropatena müstəqil dövlət kimi mövcud olmuşdur. Tədqiqatçı Fr. Şpigel söyləyir ki, m. II əsrdə romalı Avqustun dövrünü, adətən, Atropatilər sülaləsinin hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması dövrü hesab edirlər. Lakin o bunun üçün kifayət qədər səbəblər olmadığını, ehtimal ki, söhbətin sülalə barədə deyil, yalnız şəxsiyyətin dəyişməsi barədə getdiyini və Atropatilər sülaləsinin öz hakimiyyətini m. VII əsrdə Sasanilərin süqutuna qədər qoruyub saxladığını iddia edir.

M. III əsri – VII əsrin ortaları. Atarpatena və Albaniya müxtəlif statuslarda Sasani fars imperiyası ilə

əməkdaşlıq edir. Sasani hökmdarları bu iki bölgəni "Adurbadqan" adı altında bir inzibati vahid hesab edirlər.

M. VII əsri – X əsrin başlanğıcı. Atarpatena/Atropatena/Adurbadqan və Albaniya Ərəb xilafəti tərəfindən işğal edilir. Bu ölkələrin adları yeni fonetik ifadə qazanır: "Atarpatena/Atropatena/Adurbadqan" – "Azərbaycan", Albaniya isə "Aran/Arran" adlanır. Azərbaycan Ərəb xilafətinin tərkibində qaldığı müddətin böyük bir hissəsi ərzində üç vilayət üçün metropoliya olub: Azərbaycan, Aran və Armeniya.

912-ci il – 941-ci il. Ərəb xilafətinin tərkibindəki Azərbaycan vilayətinin hökmdarı, Sacilər türk sülaləsindən olan Yusif "Azərbaycan əmirliyi" adlı müstəqil dövləti bəyan edir.

941–1054-cü illər. Sacilər sülaləsindən sonra Azərbaycanı Salarilər və Rəvvadilər sülalələri idarə edir.

1037–1194-cü illər. Türk oğuzların Səlcuq imperiyası. İmperiyanın tərkibinə aşağıdakılar daxildir: Midiya (yeni "İraqi-Əcəm" adını qazanır, bəzən onu səhvən "Fars İraqı" adlandırırlar), Şirvan da daxil olmaqla Azərbaycan, eləcə də Persiya, Armeniya. 1136-cı ildə Azərbaycan imperiyanın tərkibindən çıxır və müstəqil dövlət elan olunur.

1136–1225-ci illər. Azərbaycan Atabəylər dövləti. Bu ölkəni mənşəyinə görə türk olan Eldənizlər sülaləsi idarə etmişdir. Tarixin bu dövründə Azərbaycan Səlcuqlar imperiyasının metropoliyası olmuşdur.

1258–1747-ci illər. Azərbaycan bölgədə bir-birinin ardınca yaranan Hülakülər, Cəlairilər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər, Əfşarlar sülalə imperiyalarının metropoliyası olmuşdur.

1747-ci il. Nadir şah Əfşarın ölümündən sonra mərkəzləşdirilmiş dövlət bir neçə müstəqil dövlətə – Bakı, Şəki, Quba, Şamaxı/Şirvan, Qarabağ/Şuşa, Gəncə, Talış/Lənkəran xanlıqlarına parçalanır. Yeni əmələ gəlmiş dövlətlər ümumi halda "Azərbaycan xanlıqları" adlanır.

1805–1917-ci illər. Şimali Azərbaycanın işğalı prosesində Rusiya rəsmi sənədlərində bölgə dəyişməz olaraq Azərbaycan adlandırılır. Lakin Şimali Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil edilməsindən sonra bölgə nadir halda Azərbaycan adlandırılır, əvəzində Rusiya quberniyalarının adı tətbiq edilir: Şamaxı, Bakı, Yelizavetpol/Gəncə, İrəvan quberniyaları.

Dogquzuncu fəsil

Monarxiya sistemli qədim və orta əsr ölkəsinin tarixinin yazılması cəhdi onun hakim sülaləsi barədə məlumatlara malik olmaq zərurəti ilə toqquşur. Elmdə antik və orta əsrlərdə Azərbaycanda hökmdarlıq etmiş sülalələrin çox və ya az dərəcədə aydın bir mənzərəsi var. Eyni zamanda “Atropatena” adlı ölkəni yaratmış və bir neçə əsr ərzində onu idarə etmiş sülalə barədə elmdə indiyə qədər sistemli informasiya yoxdur. Mənbələrdə bu sülalə barədə natamam məlumatlar var ki, onlar da, şübhəsiz, özünün elmi dərk olunmasını və tamamlanmasını tələb edir.

Son illərin tədqiqatları belə bir informasiyanı təsdiq edir ki, “Atropatena” adlı ölkəni skiflər yaratmışdır. Bu həm ölkənin yaradılması prosesini daha tam təsvir etmək üçün, həm də onun hakim sülaləsinin surətini bərpa etmək üçün böyük imkanlar açmışdır. Atropatena ölkəsinin hakim sülaləsinin üzvlərinə gəldikdə isə – həm ilkin mənbələr, həm də çoxlu alimlərin söyləri sayəsində artıq çox şey aşkar edilmiş və elmi istifadəyə daxil olunmuşdur. Biz sülalə banisinin “Atropatena” adlı ölkəni yaratması haqqında Suriya, yunan və ərəb mənbələrinin məlumatlarına malikik. Bu zaman Suriya mənbəsi dəqiqləşdirir ki, bu ölkə özünün yaradıcısının şərəfinə belə adlandırılmışdır.

Atarpatena hökmdarlarının xronologiyasının yenidən tərtib olunması üçün başlanğıc nöqtə Strabonun İskəndər imperiyasının tərkibindən çıxan Atropatenanın hökmdarı Atropat barədə məlumatı oldu: “Həqiqətən, şah elan edilən Atropat öz qərarı ilə bu ölkəni müstəqil etdiyindən hələ indi də vərəsəlik onun ailəsində saxlanılır, belə ki, onun nəsiləri erməni və Suriya, daha sonra isə Parfiya şahları ilə nikaha daxil olmuşdur”. Bu məlumat sübut edir ki, Atropatilər sülaləsi Makedoniyalı İskəndər, Selevkilər və Parfiyalılar imperiyaları dövründə hökmdar olmuşdur. Biz müəyyən etmişik ki, Əhəmənilər imperiyasının bütün dövrü ərzində Atropatena müstəqil satraplıq olmamış, Midiya satraplığının tərkibində olmuşdur.

Beləliklə, bizim qarşımızda, birincisi, Atarpatenanın əvvəlcə Midiyanın, sonra isə Əhəmənilər imperiyasının tərkibinə daxil edilməsi dövründə, ikincisi, Parfiyalılar və Sasanilər imperiyaları dövründə sülalə nümayəndələrinin statusunu müəyyənləşdirmək kimi boşluğun doldurulması vəzifəsi dayanırdı.

Görkəmli tədqiqatçılar: E.Benvenist, H.V.Hilprext, Manfred Mayrhofer, J.Marquart bu işi uğurla həyata keçirmişlər. Əhəməni imperatoru I Dara dövrünün (m.ə. 522–486-cı illər) Persepol elamdilli mətnlərində “Hatarbadda”nın adı çəkilir. E.Benvenist bu adı yunan mənbələrinin Ατροπατ-ı ilə eyniləşdirir. I Artakserks dövrünün (m.ə. 464–424-cü illər) nüfuzlu şirkətə məxsus arxiv sənədləri arasında “Atarpata” adı aşkar edilmişdir və

“Adorbayqan/Atropatena/Azərbaycan” adlı ölkəni yaratmış sülalənin xronikası (m.ə. VII əsr – m. III əsr)

H.V.Hilprext onu yunan mənbələrinin Makedoniyalı İskəndər dövrünün Ατροπατ-ı ilə eyniləşdirir. Ümumilikdə elmdə Əhəməni hökmdarları I Artakserks, II Dara, II Artakserks, III Artakserks və III Dara dövrlərində Midiya satraplığını idarə etmiş bu sülalənin nümayəndələrinin adı aşkar edilmişdir. Makedoniyalı İskəndər dövründəki mənbələr Midiya satrapı olmuş, lakin elə ilk döyüşdə həlak olmuş Satropat barədə məlumat verir. Ondan sonra sülalənin Arsak adlı digər nümayəndəsi satrap olmuşdur. O yalnız Midiya satrapı təyin edildikdən sonra “Atropat” titulu qazanmışdır. Tədqiqat nəticəsində müəyyən etmişik ki, İslam dövrü mənbələrində xatırladılan “Aşkani” adı altında Atropatilər sülaləsi nəzərdə tutulur. Mənbələrdən belə çıxır ki, Atropatilər sülaləsi Sasanilər imperiyasının süqutuna qədər mövcud olmuşdur.

Yuxarıda verilən məlumatları yekunlaşdıraraq Atropatilər sülalə tayfasının bizim müəyyən etdiyimiz aşağıdakı şəcərə xəttini qurmaq olar:

Biz bu sülalənin (Atropatilər) adı ilə eyni adda dövlət (Atropatena) yaradan Atropatilər sülaləsinin banisinin adını (Maday/Madi) və titulu (Arbat/Arbak/Azərbaz) müəyyən etmişik. Biz Əhəmənilər imperiyası dövründə bu sülalənin üç nümayəndəsinin (Hatarbadda, Atarpat, Satropat) şəxsiyyətini müəyyənləşdirmişik. Biz Makedoniya hökmdarlığı dövründə bu sülalənin parlaq nümayəndəsi Atropatın/Arsakın səyləri ilə ölkə müstəqilliyinin bərpasının mənzərəsini yaratmağa və onun iki oğlu: Ayqobar və Mitrobayı təqdim etməyə cəhd göstərmişik. Onların varisləri Artabasan/Atropaz/Atropat olmuşdur. Tədqiqatçılar onu Atropatın nəvəsi hesab edirlər. Atropatilərin hakimiyyəti qonşu ölkələrə də şamil edilmişdir. Atropatlardan olan II Artaban Parfiya hökmdarı, Ariobarzan və Artavasd Böyük Ermənistanın səltənət naibləri olmuşlar.

Biz Azərbaycan elmində ilk dəfə Atropatilər sülaləsinin şəcərə xəttini qurmağa cəhd göstərmişik. Əlbəttə, bu işi başa çatmış hesab etmək olmaz. Bu sülalənin sayəsində sonralar “Azərbaycan” adlandırılmağa başlayan dövlət yaradılmışdır. Hətta müstəqillik itirilən vaxt belə sülalə bu ərazilərə varisliyini qoruyub saxlamış, ağır şəraitlərə baxmayaraq, ilk imkanda yaratdıqları dövləti eyni adla bərpa etmişlər. Aşkanilər idarəçiliyi dövrü də daxil olmaqla Atropatilərin hakimiyyəti m.ə. VII əsrdən m. III əsrinə qədər olan dövrü, yəni təxminən 10 əsrlik bir zamanı əhatə edir. Lakin eyni zamanda qeyd etmək vacibdir ki, həmin dövr ərzində onlar həm ölkənin müstəqilliyi şəraitində, həm vassal asılılığında olan zaman, həm də Azərbaycan yalnız əyalət statusunda olan vaxt onu idarə etmişlər. Şübhəsiz, Atropatilər sülaləsi nümayəndələrinin adları və əməlləri ən dolğun şəkildə araşdırılmağa layiqdir.

Atropatilər sülaləsinin və Adorbayqan/Atropatena ölkəsinin yaranması

Qədim və orta əsr mənbələrinə görə

Ön Asiya bölgəsində skiflərin başçısı, eləcə də Antarpati qalasını yaradan İspakay “Arpat” titulu qəbul etmiş ilk şəxsdir. Onun ölümündən sonra oğlu Partatua assuriyalılarla ittifaqa daxil oldu. O, müasir Azərbaycan Respublikası ərazisində Cənubi Qafqaz Aşquz skif şahlığını yaratdı ki, bu barədə də Assuriya mənbələrində danışılır.

Partatuanın oğlu Maday/Madi atasının ölümündən sonra Cənubi Qafqaz Aşquz skif şahlığının hökmdarı olur, Assuriyaya təcavüz edən Midiya şahı Kiaksar üzərində qələbə çalır və bununla Assuriya imperiyasını dağılmaqdan xilas edir. Assuriya hökmdarı Maday/Madini Midiyaya canişin təyin edir. Bu münasibətlə Maday/Madi də həmçinin “Arbat” titulu alır. Sonralar o, Assuriya ilə ittifaqdan imtina edərək Babilistan hökmdarı ilə ittifaqda Assuriya imperiyasının dağılmasına nail olur. O, fəth edilmiş ərazilər hesabına m.ə. 612-ci ildə, onun şərafinə Atarbatena/At-Arbat-ena adlandırılan ölkəni yaradır.

İlkin mənbələrdə Madayın/Madinin titulu müxtəlifliyi ilə fərqlənir. Babilistan mənbələrində onun adı Arpaqu (“Nabopalasar salnaməsi”) və İriba-Tukte (“Nabonid salnaməsi”); Suriya mənbələrində Arbak, Orbat, Urbat, Orbay; yunan mənbələrində Arbak, Arbat, Arbakt, Arpat; ərəb mənbələrində isə Azərbaz kimi səslənir.

“Karki de bet Selox” Suriya salnaməsi Assuriya imperiyasının dağıdıcısı, Adorbayqan/Atropatena ölkəsinin yaradıcısı və hakim Atropatilər sülaləsinin başçısı barədə, onun adını dörd versiyada qeyd etməklə məlumat verir: Arbak, Arpat, Adurbad və Adorbay. Orta əsr ərəb mənbələrində isə onu Azərbaz/Atarpat adlandırırlar.

Onun haqqında həm “Nabopalasar salnaməsi”ndə [Britaniya muzeyi, № 21, 901, “Gedd salnaməsi”] Arbaq adı ilə, həm də “Nabonid salnaməsi”ndə (İstanbul Nabonid stellası) İriba-Tukte formasında xatırlatma var, onları çoxlu sayda tədqiqatçı Arbak/Arbat adı ilə eyniləşdirir.

Antik yunan müəllifləri Ktesi [m.ə. təxminən 441-ci il, bax: Siciliyalı Diodor (m.ə. I əsr)], Dəməşqli Nikolay (m.ə. I əsr – m. I əsri), Qeysəriyyəli Andrey (VI–VII əsrlər), Pavel Orozi və digərləri də Arbak haqqında Assuriya imperiyasını dağıdan şəxs kimi məlumat verirlər.

Azərbaycan ölkəsini yaratmış şəxsiyyət haqqında dörd ərəb mənbəsi eyni bir versiyanı müəyyən fərqlərlə verir: İbn əl-Mükəffə (m. VIII əsr) və İbn əl-Fəqih əl-Həmədani (m. IX əsr) hesab edirlər ki, Azərbaycan ölkəsinin banisi Azərbaz ibn İran, ibn əl-Əsvaddır; Yaqut əl-Həməvi (m. XII–XIII əsrlər) güman edir ki, ölkənin banisi Azərbaz Beyvarasfin oğludur; əl-Müqəddəsi (m.ə. X əsr) bildirir ki, Azərbaycanın banisi Adzərbaz Asudun oğlu Beyurasfin oğludur. Bu zaman əl-Müqəddəsi dəqiqləşdirir: Azərbaycana gəldikdə bu mahalın sərhədlərini Adərbad bin Bivarasf bin əl-Əsvad bin Sam bin Nuh cızmışdır. Dörd müəllifin hamısı Azərbazı ölkənin banisi hesab edir. Onlar Azərbazın atasının adının iki versiyasını: “İran” və “Beyvarasf/Beyurasif”, həmçinin babasının adının iki versiyasını – “əl-Əsvad və “Asud” – göstərir. Əgər ölkənin banisinin – Azərbazın adının ərəb hərfi “z”ni əzəli “t” hərfi ilə əvəz etməklə retransliterasiyasını həyata keçirsək, onda belə alınar ki, ərəb ənənəsinə görə Azərbaycan ölkəsinin əsasını Atarpat/Azərbaz qoymuş və o da həmin ölkənin sərhədlərini müəyyənləşdirmişdir. Beləliklə, Atarpat adı və onun əcdadı (soyu) təxminən 500 il ərzində – VIII əsrdən XIII əsrə qədər eyni bir informasiyanı verən ərəb coğrafiyaçılarına məlum olmuşdur.

Azərbazın/Atropatın atasının adının semantikasi

Beləliklə, İslam mənbələri Azərbazın atasının adının iki versiyası barədə məlumat verir: “İran” və “Beyvarasf”. Pəhləvi mənbəsi “*Şahrestānīhā-i Ērān-šahr* – “İrannın əyalət paytaxtları”nın rus nəşrində Aturpatkan ölkəsinin banisinin adı kimi “İran” – Eran Quşasp göstərilir. Bu zaman xatırladılmalıdır ki, pəhləvi mənbəsində “Eran” anlayışı “yln” formasında təqdim edilmişdir ki, bu da onu “Yılan” kimi tanımağa əsas verir. Eyni zamanda türk dili ərəb mənbələrindəki “İran” adının izahının hər iki mümkün versiyasına yol verir, yəni “Eran – “ər, kişi, döyüşçü”, “İlan” – “hökm etmək, idarə etmək” və “İlan/Yılan – “ılan” mənasını verir. Beləliklə, polisemantikaya əsaslanmaqla Azərbazın atasının adı “hökmdar, döyüşçü, ilan” mənasını verir (QTL).

Ərəb mənbələrindəki “Beyvarasf” adını “Avesta”da zərdüştilik əleyhinə olan şəxs kimi xatırladılan Bevarasp, Ajdahak Bevarasp, Būrasp Ajdaha ilə eyni kökdən olan Beybarasp kimi təqdim etmək daha düzgün olardı.

Türk dilindən tərcümədə Boybarasp: boy – "titul", bar – "mövcud olmaq və ölmək", asp – "kahin", yəni "ölən və dirilən kahin" mənasını verir (bax: QTL və Sevortyan).

Aji-Dahak – acu, adju – "ata", tağıg – "dağa dırmaşan", tegim – "ləyaqətli", tuğ – "manəə, bənd", tuğ – "bayraq", tegin – "əzablara və çətinliklərə məruz qalan", toğum tegşil – "dəyişmək, yenidən canlanmaq", tığraq – "güclü, möhkəm, pəhləvan", toqış – "döyüşmək, vuruşmaq". Polisemantik nəticədə: "döyüşən, dağların qarşısını kəsən, dağa dırmaşan, sınaqlara, əzablara və çətinliklərə məruz qalan, dəyişən və yenidən canlanan, bayrağı təcəssüm etdirən, ləyaqət tituluna malik güclü, möhkəm, igid ata" (bax: QTL).

"Avesta"da Aji-Dahak/Zöhhak/Zöhak/Zahhak belə təsvir edilir: üçbaşı, üç ağızlı, altı gözlü, hiyləgər, riyakar, devaların şeytanı, qəzəbli, əzəmətli, güclü, hədsiz yalançı, bütün dünyanın ölümünə səbəb olan, bütün mömin məxluqlara zərər verən ilan. Aji-Dahak Anqro-Manyunun, Əhrimənin törəməsidir. Firdovsiyə görə, Zöhhak əvvəlcə adi bir adam olmuşdur. "Avesta"da Aji-Dahak/Bürasp-Ajdahak – xionit (türk) tayfasının hökmdarıdır.

Əgər tərcümənin bütün variantlarını birləşdirsək, onda Azərbazin/Atarpatın atasının adının aşağıdakı semantikasını alırıq: "hökmdar, döyüşçü, ilan, ata. Dağların qarşısını kəsən, dağa dırmaşan, sınaqlara məruz qalan, dəyişən və yenidən canlanan, bayrağı təcəssüm etdirən və ləyaqət tituluna malik olan".

Beləliklə, etimoloji tədqiqat nəticəsində Atarpatın/Azərbazin/Atropatın atasının adının bir neçə mənası məlum olmuşdur ki, onlar da semantik olaraq zər-düşti miflərdə və mənbələrdə təsdiq edilir.

Azərbazin/Atorpatın babasının adının semantikasi

İslam mənbələri həmçinin Azərbazin babasının adının da iki versiyası – əl-Əsvad və Asud – barədə məlumat verir.

Əl-Əsvad adındakı "əl" komponenti ənənəvi ərəb artiklidir və orijinalın dilini əks etdirmir. "Asud" versiyası onunla əlaqədar yaranmışdır ki, ərəb dilinin yazısında "p" hərfi yoxdur. Ona görə də israr etmək olar ki, orijinalda bu ad Aspad kimi yazılır və iki komponentdən ibarətdir: asp – "kahin" və ad – "ad, titul, rütbə" mənasındadır, yəni "kahin titulu olan" deməkdir.

İslam mənbələrində tez-tez Azərbazin/Atarpatın atası və babasının adının tərkibində – Boyvarasp və Aspad, eləcə də adında Arecatasp/Arcasp və atasının adında – Xrutaspda "asp" komponenti iştirak edir. İranşünasların bu komponenti "at" mənasına aid etmələri əsassızdır, xüsusən də o vaxtdan "Avesta" və Bibliya sözləri mövcuddur və orada bu komponent sakrallığa, həm də zərdüştiliyə zidd mənaya malikdir. "Avesta"da Orta Asiya tur tayfaları zərdüştilərin düşmənləridir və onlar "Acu-aspa" adlandırılır. "Tovit" Bibliya kitabında (III, 8) Midiya paytaxtı Ekbatanda baş verən hadisələrlə əlaqədar söhbət şər ruh, "Asmodey/Aspad" iblisi barəsində gedir ki, tədqiqatçılar Benfey, Dillman, Lenqin, Rim, Koqud və digərləri onu zərdüştiliyin düşmənləri – "Avesta" devaları ilə bir sırada qoyurlar. Beləliklə, Atarpatın əcdadlarının genealoji cədvəlinin adının tərkibində "kahin" mənasını daşıyan, bu adlara sakrallıq, zərdüştiliyə zidd semantika verən "asp" komponenti vardır.

Midiya imperiyası dövründə Atarpatilər sülaləsi

M.ə. 585-ci ildə Midiya sülaləsi Atarpatenani özünə tabe edərək, onu öz tərkibinə daxil edir. Midiya imperiyası özünün ərazisini, eləcə də Atropatena ölkəsinin ərazisini əhatə edir. Herodota görə, Midiya imperiyasının tərkibində ikinci şəxs Atarpatilər sülaləsini təmsil edən Qarpaq/Arpaq olmuşdur. Tarixin bu dövründə Midiya imperiyasının tərkibinə Atarpatena ilə yanaşı, vassal qurum kimi Persiya da daxil idi.

Herodota görə, Qarpaq Midiya şahı Astiaqın qohumu, midiyalılar arasında ən inanılmış insan, onun şahlığında hakim idi [Hdt, I, 108]. Hesab edirik ki, Qarpaq Midiya şahlığında ikinci ən mühüm sülalənin – Atarpatların nümayəndəsi olmaqla sülalələr arası nikah nəticəsində Deyok sülaləsindən Astiaqın qohumu olmuşdur. Bu səbəbə görə Qarpaq “onun şahlığında hakim”, yəni Midiya dövlətinin ikinci şəxsi idi.

Buna baxmayaraq, Astiaq və Qarpaq arasında münasibə yarandı, bunun nəticəsində Midiya imperiyası iflasa uğradı, bundan sonra hakimiyyət farsların əlinə keçdi. Persiya Midiyanın tərkibində əyalət statusunda idi. Herodota görə, Astiaqın qızı Mandana fars tayfalarının hökmdarının arvadı və gələcək Böyük Kirin anası idi. Astiaq nəvəsinin taxta iddialı ola biləcəyindən qorxaraq onu öldürməyi qərara aldı.

O bu vəzifəni Qarpaqa həvalə etdi. O isə şah qanını tökməyi istəməyərək uşağı Astiaqın çobanlarından

birinə verdi və onu heç kimin xəbəri olmadan dağlarda qoymağı əmr etdi. Lakin çoban şah oğlunu özününkü kimi saxlamağı qərara aldı. Çoxlu illərdən sonra Astiaq bütün həqiqəti öyrəndi və Qarpaqı amansızcasına cəzalandırdı: onu nahara dəvət etdi və gizli olaraq onu öz oğlunun ətinə qonaq etdi. Bu düşmənçilik ona gətirib çıxardı ki, Qarpaq Astiaqı devirməyi qərara aldı. O, Midiya əyanları ilə su-i-qəsd təşkil etdi və Kiri müttəfiq olmağa çağırdı. Farslar Kirin başçılığı ilə Midiya əleyhinə üsyan qaldırdılar.

Astiaq Kirin niyyətini öyrənərək, bütün Midiya xalqını silaha sarılmağa çağırdı və Qarpaqı onlara sərkərdə təyin etdi (Herodotun bildirdiyi kimi: “Tanrı şahın aqlını başından çıxartdı və o, Qarpaqa etdiyi pisliyi unuttu”). Beləliklə, Astiaq 35 illik hökmdarlıqdan sonra hakimiyyətdən məhrum oldu. Sonralar midiyalılar farslara itaət etdiklərinə görə peşman oldular və üsyan qaldırdılar. Lakin onlar məğlubiyyətə uğrayıb yenidən tabe olmağa məcbur qaldılar. Bu barədə Herodot məlumat verir: Astiaq Qarpaqın hakimiyyəti ələ keçirmək üçün Kirlə əlbir olduğunu öyrənəndə qəzəblə demişdi: “Əgər mütləq kiminsə onun, Astiaqın yerinə şahlıq hakimiyyətinə gəlməsi lazım idisə, onda ən azı bu şərəfi farsa deyil, midiyalıya vermək daha ədalətli olardı. Bundan sonra heç bir günahı olmayan midiyalılar ağadan köləyə, farslar isə əvvəlki kölədən hökmdara çevrildilər”.

Atropatilər sülaləsi Əhəmənilər imperiyası dövründə

Beləliklə, m.ə. 550-ci ildə farsların başçısı Kir Midiya hökmdarı Astiaqı devirməyə və Kirin əcdadlarından birinin adı ilə “Əhəmənilər” adlandırılan nəhəng imperiyanı özünə tabe etməyə nail oldu. Midiya Atarpatena ilə birlikdə bu yeni imperiyanın tərkibinə daxil edildi.

II Kir Əhəməninin (550–530-cu illər) zamanında Midiya əleyhinə üsyanda iştirak etmiş Qarpaq/Arpaq yüksək vəzifə tutdu – Kirin sərkərdəsi oldu, Lidiyaya qarşı müharibə zamanı fərqləndi, İoniyanı, eləcə də kariləri, kavniləri və likiyalıları fəth etdi. Kir sədaqətinə görə mükafat olaraq Lidiyanı irsi idarə edilməsi üçün Qarpaqa verdi. Hərbi yürüşlər başa çatdıqdan sonra Qarpaq öz satraplığının cənubundakı Likiyada yaşadı, sonra isə oranı onun nəsiləri idarə etdi. İ.M.Dyakonov J.Friedrichə istinad etməklə bildirir ki, Arpaq/Qarpaqın nəslə burada mülklərə malik idi. Qarpaq nəslinin yunan və likiya dillərində abidə və məzarüstü yazıları bizim zamanımıza qədər gəlib çatmışdır. Həmçinin Ksanf şəhərində ikidilli epitafiyanın saxlanması haqqında məlumat vardır, orada Qarpaq/Arpaqın mümkün nəsilərindən biri olan Likiya hökmdarı Arppaquh barədə xatırlatma vardır.

I Dara Əhəməninin zamanında (522–486-cı illər). 1969-cu ildə “Persepol elamdilli mətnləri” nəşr olunmuşdur, onların arasındakı gil cədvəl PF 1173 üzərində “Hatarbadda” adlı bir şəxsin adı xatırladılır. 1966-cı ildə E.Benvenist “Persepol mənbələri”nin “Hatarbadda”sını yunan mənbələrinin “Ατροπατ”ı ilə, sonra isə M.Mayrhofer akkad “Atarapata”sı ilə eyniləşdirir.

I Artakserks Əhəməninin zamanında (464–424-cü illər). 1898-ci ildə fars şahı I Artakserksin hökmdarlığı zamanına aid Babil sənədləri nəşr edilmişdir. Bu arxivin cədvəllərinin birində “Atarpatadashia” sözü aşkarlanmışdır. Göstərilən mətnlərin tədqiqatçısı H.V.Hilprext “Atarpatata” adını Makedoniyalı İskəndərin hakimiyyəti zamanındakı Ατροπατ-la eyniləşdirir. Fikrimizcə, Atarpatadashia I Artakserksin zamanında Midiyanın satrapı olmuşdur.

II Dara Əhəməninin zamanında (423–404-cü illər) [m.ə. 417-ci il] sənədləri arasında “kimmerilərin üzərində rəis olan” Tiriparnanın qardaşı Tiribaz/Tiripat/Atarbat adlı şəxsin adı xatırladılır. M.Dandamayevin ehtimalına görə, həmin qardaşlar sak olmuşlar.

II Artakserks Əhəməninin zamanında (404–359-cü illər). Ksenofont özünün “Anabazis” əsərində (m.ə. 401-ci il) Midiya satrapı Arbakın adını çəkir.

III Artakserks Ox zamanında (359–338-ci illər). Plutarxa görə mühakimə yürüdülsə, Tiribaz/Tiripat/Atarbatın oğlu Arpat şahın məiyyətinə olmuşdur.

III Dara zamanında (338–331-ci illər). Qavqamel döyüşü ərəfəsindəki hadisələr barədə Kurtsinin məlumatında Əhəməni əyanları sırasında Satropatın/Atropatın adı çəkilir. Orada deyilir ki, “Dara süvarilərin rəisi Satropatın/Atropatın başçılığı ilə seçmə süvariləri irəliyə göndərdi”, o, sonra süvarilərin döyüşündə öldürüldü. Sülalədə böyük olan Arsak Satropatın ölümündən sonra Atropat sülalə titulu qəbul edir və İskəndərə qarşı Qavqamel döyüşündə midiyalılara, albanlara, saklara və kadusilərə başçılıq edir.

Makedoniyalı İskəndərin hakimiyyəti dövründə Atropatilər sülaləsi

Daranın məğlubiyyətindən sonra Atropat Midiya satraplığında hakimiyyəti və təbii ki, “Atropat” sülalə titulu itirir. Ona görə də o, Makedoniyalı İskəndərin qarşısına öz adı ilə – Arsak kimi çıxır və İskəndər onu Ariana satrap təyin edir. Arsak bu vəzifəni tutmaqla əvvəlcə İskəndərin etimadını itirir. Sonra onu bərpa edir və Midiyaya satrap təyin edilir. Bununla əlaqədar Arsak hökmdar sülaləsi titulu özünə qaytarır və daha sonra “Atropat” adı ilə xatırladılır.

İskəndər tərəfindən “beşinci hipparxiya” – “agema” yaradılmışdı. Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, İskəndərin 300 nəfərdən ibarət süvari dəstəsi belə adlanmışdır. “Agema”ya hakim elitanın ailə üzvləri də daxil idi. Onların arasında Ayqobar və onun qardaşı Mifrobayın da adları xatırladılır (Aegobares and Mithrobaeus). 1926-cı ildə Helmut Berve ilk dəfə belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, iki qardaş – Aegobares və Mithrobaeus – Atropatın oğullarıdır. Bu nəticə ilə 1980-ci ildə Bosvort, 2013-cü ildə isə Con Haylend razılaşmışlar. Atropatın iki oğlundan savayı, bir qızı da vardı, o, 324-cü ildə İskəndərdən sonrakı imperiyanın hökmdarına çevrilən Perdikkayaərə getmişdi. Məhz onun hakimiyyəti dövründə Atropatena Midiyanın tərkibindən çıxarılmış və müstəqil satraplıq statusu almışdır. M.ə. 321-ci ildə Perdikkanın ölümündən sonra Atropatena dərhal müstəqilliyə nail olmuşdur.

Aşkanilər sülaləsi

Aşkanilər – atropatilər adının dəyişdirilmiş formasıdır. Orta əsr ərəb mənbələri – Əbu-Hənifə (699–767), əl-Məsudi (896–956), Biruni (973–1048), İbn əl-Əsir (1160–1233) – Aşkanilər sülaləsinin mövcud olması barədə məlumat verir və onları ümumi hakim fars Əhəmənilər sülaləsindən ayırmaqla onlara “qəbilələrin şahları” və ya “vilayət knyazları” statusu verirlər. Əbu-Hənifə yazır ki, Aşkanilər sülaləsinin hökmdarları Makedoniyalı İskəndə-

rin Aristotelin məsləhəti ilə verdiyi qərarla təyin edilirdi. Əbu-Hənifə qeyd edir ki, Cibal [Midiya], yəni Dinaver, Nahavend və Həmədan şəhərlərinin vilayətləri, Masabadan və Azərbaycan vilayətləri Aşkanilərin hakimiyyəti altında idi. Birunide oxuyuruq: “...İskəndərdən başlayaraq Babəkin oğlu Ərdəşir hökmdar olana qədər “qəbilələrin şahları”, yəni İskəndərin “özlərinin torpaqları” üzərində hakim təyin etdiyi hökmdarlar hakimiyyətdə idilər. “Bu dövrdə Aşkanilər hökmdarlıq edirdilər”, onlar isə İraqda və Max ölkəsində, yəni Cibalda hökmdarlıq edənlər idi. Bundan belə nəticə çıxır ki, Biruni Babəkin oğlu Ərdəşirə qədərki tarixin bütün dövrü ərzində Aşkanilərin hakimiyyətdə olduğuna inanmır. Biruni Aşkanilərin hakimiyyəti altında olan əraziləri “İrak və Midiya ölkəsi”, yəni Cibal adlandırır. Skiflərin Assuriya mixixətli mətnləri onu “aşquz/acquz/işquz”, Atropatlar sülaləsini isə skif şahlığı Aşquzun yaradıcıları adlandırır. Bu ənənəyə əsaslanaraq İeremi skifləri “askenaz/aşkenaz” adlandırır [İeremi, 51:27]. Midiya hökmdarı Atropatın mənşəcə skif olduğunu nəzərə alsaq, “Aşkanlar” terminini tamamilə skif mənşəyinə aid etmək və “Aşkenaz/Aşkanaz” termini və Atropatilər sülaləsi ilə eyniləşdirmək olar. Əbu-Hənifə bildirir ki, Aşkanilər hökmdarının paytaxtı Artaban Midiyanın paytaxtı Ekbatan idi. Ardavan adı əvvəlcə Atropatənanın, daha sonra isə Parfiyanın (m.ə. 128/127–124/123-cü illər) hökmdarı olmuş Artabanın adı ilə bağlıdır və “Atropatena kral ailəsi”nə aiddir.

Fikrimizcə, “aşkanilər” dedikdə Makedoniyalı İskəndər dövründən bəri aşkanilər kimi Cibalda, yəni Dinaver, Nahavend, Həmədan, İsfahan, Savad, Masabadan və Azərbaycan vilayətlərində hökmdarlıq edən Atropatilər sülaləsi nəzərdə tutulur. Digər mənbələrə görə, aşkanilər İraqda/İraqi-Əcəmdə və Max ölkəsində, yəni Cibalda/Midiyada, Mahanda, Həmədanda, Masabadanda, Mihrçankadakda və Hulvanda hökmdarlıq edirdilər. Beləliklə, “aşkanilər” adı “atropatilər” sülalə adının yalnız dəyişilmiş formasıdır. Bir variantda sülalə adı “Atropat-atropatilər” antroponimə, digər halda isə “Aşquz/Aşqenaz/Aşqan” etnonimə əsaslanır.

Atropatilər sülaləsi Selevkilər, Parfiyalılar və Roma imperiyaı dövərində

İskəndərin diadoxlarına, o cümlədən də Selevkilərə Atropatenanın əldə etdiyi müstəqilliyi sarsıtmaq nə-sib olmadı. Polibi atropatilərin şahı Artabazan barə-də deyir ki, “bu sonuncuya hökmdarların ən güclüsü və müdriki kimi ehtiram göstərilirdi və o, “atropa-tilər” adlanan xalq və onlarla həmsərhəd olan xalqlar üzərində hökmdarlıq edirdi”. Polibi həmçinin qeyd edir ki, “Atropatena hüdudlarında atropatilər xalqı yaşayır, onlar döyüşkən, əsasən, süvari verən və ümumiyyətlə, müharibə üçün tələb olunan hər şeyi yetərli miqdarda olan xalqdır”. Strabon (m.ə. 64/63 – m. 23/24-cü illər) iddia edir ki, bu Artabazan birbaşa Atropatın nəslindən olmuşdur. M.Şottki Polibinin məlumatına əsaslanaraq hesab edir ki, Ar-tabazan Atropatın nəvəsi və ya nəticəsi olmuş, təx-minən m.ə. 300-cü ildə doğulmuş, m.ə. 270–260-cı illər arası dövrdə hökmdarlığa başlamış, öz haki-miyyətini isə m.ə. 220-ci ildə başa çatdırmışdır.

“Dürər əl-Tican”ın müəllifi əl-Dəvadari (XIV əsr) qeyd edir ki, “bütövlükdə Atropatenanın ayrıca hökmdarı var; bu ölkədə hakimiyyət (Böyük İskən-dərin dövründən başlayaraq) atadan oğula verilmiş-dir və Atropatenanın hökmdarları m. 30-cu ilinə qə-dər müstəqil olmuşlar, Atropatena hökmdarı Mark Antoniə kömək edəndə isə Parfiya hökmdarı hü-cum edərək onu məğlub etmişdir və o vaxtdan bəri Atropatena varisə tapşırılmışdır”. Daha sonra o yazır ki, iyerarxiyada “mövqeyinə görə Parfiya hökmdarı birinci, Atropatena hökmdarı isə ikinci olmuşdur”. Atropatilər Parfiyanın hökmdar taxtını da tutmuşlar.

C.Marquart hesab edir ki, II Artaban/Atarban əv-veləcə Atropatenanın hökmdarı, sonra isə Parfiyanın hökmdarı (m.ə. 128–124-cü illər) olmuşdur və o, “Atropatena kral ailəsi”nə mənsubdur.

Alman tədqiqatçısı M.Şottki hesab edir ki, Armeni-yanın əcnəbi mənşəli on altı hökmdarı arasında ikisi – Ariobarzan və Artavasd Atropatilər sülaləsindən olmuşdur, onlar bir-birinin ardınca m. I əsrinin 2–7-ci illərində “Böyük Armeniyanın səltənət naibi” statu-sunda ölkədə hökmdarlıq etmişlər.

Mənbələr Atropatenada hökmdarlıq etmiş bu sü-lalənin nümayəndələrindən biri olan II Ariobarzanın oğlu Ariovastın faciəli taleyi barədə məlumat verir: onu m. 20–30-cu illərində sui-qəsd nəticəsində qətlə yetirmişlər.

İkidilli yunan-latın kitabəsində sülalənin nümayən-dələrindən biri olan Qay Yuli Artabazın (“Atrapaz/ Atrapat/Atarpat”ın metatezası) Roma tribalarının (triba – Qədim Romanın ərazi və seçki dairəsi) biri üzərində yazılan adı xatırladılır. Atropatena/Ador-bayqan ölkəsinin banisi böyük Arbakın/Madinin uzaq nəslindən olan Artabaz əcdadlarının yaratdığı ölkəni tərk edərək Roma adı qəbul etmiş və Roma vətəndaşı olmuşdur.

Atropatilər sülaləsi Sasani imperiyası dövründə

Bir çox tədqiqatçılar hesab edirlər ki, Atropatilər sülaləsi öz mövcudluğunu m. 20–30-cu illərində dəyəndirmişdir. Lakin Fr. Şpigel iddia edir ki, romalı Avqustun dövründə Atropatilər sülaləsinin süqutu deyil, yalnız sülalədaxili şəxsiyyət dəyişməsi baş vermişdir. O həmçinin israr edir ki, Atropatilər sülaləsi öz hakimiyyətlərini m. VII əsrdə Sasanilərin süqutuna qədər qoruyub saxlamışdır. Fr. Şpigelin versiyası Sasani şahlarının: II Böyük Şapurun (309–379-cu illər), I Xosrov Ənuşirvanın (531–579-cu illər), IV Hörmüzün (579–590-cı illər) və II Xosrov Pərvizin (591–628-ci illər) hakimiyyətləri dövründəki mətnlərlə təsdiqlənir.

Z.Şirvaninin yazdığı kimi, Sasani şahı II Böyük Şapurun (309–379-cu illər) zamanında "...həmin ərazilərdə [Azərbaycan] böyük bir qrupu və çoxsaylı tayfaları idarə edən Azərbad/Adorbad adlı birisi vardı".

Bəhram Çubin bir neçə Sasani şahının hakimiyyəti zamanı dövlət xadimi olmuşdur, üstəlik o özü də qısa zamanda Sasani taxtını tutmuşdur. Firdovsiyə görə, Bəhram Çubin Aşkanilər nəslindən olmuşdur. Məhəmməd Yunus Tüğyan hesab edir ki, aşkanlar skiflərin nəslindən idilər. İbn əl-Əsir bildirir ki, Bəhram Cuşanas, sonra isə onun oğlu Bəhram Çubin (m. 579-cu il) Azərbaycanın mərzbanı olmuşlar. Bundan belə nəticə çıxarmaq olar ki, Azərbaycan mərzbanı vəzifəsi Aşkanilər sülaləsinə aid olan Bəhram Çubin ailəsi üçün irsi olmuşdur. Firdovsi qeyd edir ki, Bəhram Çubin təkcə paytaxtları Ərdəbil və Bərdə olan əraziləri deyil, eləcə də Araz çayının həm cənub, həm də şimalında olan bütün Azərbaycan ərazilərini idarə etmişdir. Hesab edilir ki, Bəhramın ikinci adı "Çubin" orta əsrlər fars dilindən tərcümədə "qarğa" mənasını verir, bu onun ləqəbi olmuşdur. Çin mənbələrinin məlumatına görə, qarğa qədim türk uşi tayfalarının, yəni usunların (onları həm də "hunlar" adlandırırdılar) soy totemi olmuşdur. Orta əsr köçəri türkmən-oğuz tayfalarının arasında karkın tayfası da olmuşdur ki, bu da tərcümədə "qarğa" mənasını verir. Türklərin xaqanı Əfrasiyabın əcdadı türk olmuşdur, onun da adı Karkın idi. F.Rəşidəddin bildirir ki, Böyük Oğuz xanın oğlunun hamilik etdiyi tayfalardan biri həmçinin karkın adlandırılırdı. Bəhram Çubin nəslinin nümayəndələrinə Ərəb xilafətinin ilk dövründə də rast gəlirik. Əgər Zeynalabdin Şirvaniyə inansaq, onda ərəb hakimiyyətləri tərəfindən Şirvan və Arana hökmdar təyin edilmiş Məhəmməd bin Yəzid Bəhram Çubin soyunun nümayəndəsi olmuşdur. Təbəri yazır ki, Bəhram Çubinin oğlunun adı Sasak/Sisak idi. Bəhram Çubinin oğlu Sasak/Sisak barədə

m. VII əsrinə aid edilən mənbədə xatırlatma olmasına baxmayaraq, öz növbəsində bu ad bizə Sisak soyundan olan Aranı xatırladır və o, Parfiya canişininin hərəkətləri sayəsində ilk Albaniya hökmdarı olmuşdur.

Bəhram Çubin öz növbəsində ərəblərin gəlişinə qədər Albaniyada hökmdarlıq etmiş qədim Mihran soyundandır. Bəhram Çubin Sasani taxtından devrildikdən və 591-ci ildə Hörmüzün oğlu Xosrov Pərviz şah olduqdan sonra Bəhramın çevrilişdə iştirak edən qohumu Mihran yaxın qohumları ilə Qafqaza qaçmış, Sasanilərlə düşmənçilik münasibətində olan xəzərlərlə ittifaqa girməyə ümid etmişdir. Lakin artıq Albaniyada olarkən o, Hörmüzdən fərman almışdır və orada ona əfv vəd edilmiş, xəzərlər tərəfə keçmək əvəzinə, olduğu yerdə qalmaq təklif edilmiş və həmin torpaq ona irsi mülk kimi hədiyyə verilmişdir. Bununla Mihranilər sülaləsinin alban hakimiyyət qanadının əsası qoyulmuşdur. Mihranilər Qafqaz Albaniyasında VI əsrin sonundan VIII əsrin əvvəlinə qədər hökmdarlıq etmişlər. Mihranilərin Aşkanilər sülaləsinə (başqa sözlə, Atropatilərə) aidiyyəti ilk növbədə Bəhram Çubinin özünün bu sülaləyə mənsub olması ilə təyin edilir.

Beləliklə, yuxarıda əks etdirilənlərə əsaslanaraq Atropatilər sülalə klanının aşağıdakı genealoji xəttini qurmaq olar.

Biz bu sülalənin adına identik olan adla dövlət yaradan Atropatilər sülaləsinin banisinin adını və titulu müəyyənləşdirmişik. Bundan başqa, müxtəlif imperiyalar zamanı bu sülalənin nümayəndələrinin şəxsiyyətini müəyyən etmiş, Makedoniya hakimiyyəti zamanı bu sülalənin parlaq nümayəndəsi Atropatın/Arsakın səyləri ilə öz ölkəsinin müstəqilliyini bərpa etməsi mənzərəsini yaratmağa və onun nəsil-lərini təqdim etməyə cəhd göstərmişik. Müəyyən etmişik ki, Atropatilər sülaləsinin hakimiyyəti qonşu ölkələrə də yayılmışdır. Atropati II Artaban Parfiya hökmdarı olmuşdur. Ariobarzan və Artavasd Böyük Armeniyanın səltənət naibləri olmuşlar. Atropatena öz tarixinin başlanğıc dövründə müstəqil dövlət kimi m.ə. 612-ci ildən 585-ci ilə qədər, yəni cəmi 27 il mövcud olmuşdur.

Azərbaycan elmində ilk dəfə Atropatilər sülalə mirasının salnaməsini təqdim etməyə cəhd göstərilmişdir. Lakin bu mövzunu başa çatmış hesab etmək olmaz.

Tarixdə bu sülalənin yeri onunla təyin edilir ki, o, ilk dəfə sonralar adı müasir "Azərbaycan" formasını qazanmış dövlət yaratmış, müstəqilliyini itirdikdə isə bu ərazilərdə sülalə mirasını özündə saxlamağa nail olmuş, müxtəlif sülalələr şəraitində ilk imkan düşən kimi ağır şəraitlərdə, yaratdıqları dövləti eyni bir adla bərpa etmişlər. Atropatilər sülaləsi, şübhəsiz ki, onun nümayəndələrinin adlarının və əməllərinin mümkün qədər tam şəkildə araşdırılmasına layiqdir.

Atropatilər sülaləsinin salnaməsi

Assuriya imperiyasının canişini kimi Arbat titulu-qəbul etmiş ilk skif şahı Partatua m.ə. VII əsrin başlanğıcında yaşamışdır. O barəsində Assuriya mənbələrində danışılan Cənubi Qafqaz skif Aşquz şahlığını (m.ə. 673-cü il) yaratmışdır. Partatua-nın oğlu Madi atasının ölümündən sonra Cənubi Qafqaz Aşquz skif şahlığının hökmdarı olmuş, as-suriyalıları təhdid edən Midiya şahı Kiaksara qalib gəlmiş və bununla da Assuriya imperiyasını dağıl-maqdan xilas etmişdir. Assuriya hökmdarı Madini Midiyaya canişin təyin etmişdir (m.ə. 623-cü il), Maday/Madi həmçinin “Arbat” titulu almışdır. Sonralar o, Assuriya ilə ittifaqdan imtina edərək, Babilistan hökmdarı ilə koalisiyada Assuriya im-periyasının dağılmasına nail olmuşdur. Fəth edil-miş ərazilər hesabına onun şərəfinə adlandırılan “Adorbayqan/Atropatena” adlı ölkə yaratmışdır (m.ə. 612-ci il). “Arbak” titulu ilkin mənbələrdə müxtəlifliyi ilə fərqlənir. Babilistan mənbələrində onun adı “Arpaqu” (“Nabopalasar salnaməsi”) və “İriba-Tukte” (“Nabonid salnaməsi”); Suriya mən-bələrində – “Arbak, Orbat, Ubat, Orbat”; yunan mənbələrində – “Arbak, Arbat, Arbakt”; ərəb mən-bələrində – “Azərbaz” kimi səslənir.

Midiya imperiyası dövründə (m.ə. 585–550-ci illər) bu sülalənin nümayəndəsi Qarpaq/Arpaq imperiyanın ikinci şəxsi olmuşdur. Onun dağıl-masından və yeni Əhəmənilər imperiyası əmələ gəldikdən sonra Qarpaq/Arpaq Böyük Kirin ən uğurlu sərkərdələrindən biri olmuşdur.

Əhəməni imperatoru I Dara dövrünün elamdilli Persopol mətnlərində (m.ə. 522–486-cı illər) “Ha-tarbadda” adı xatırladılır. Y.Benvenist bu adı yu-nan mənbələrinin Ατροπατ-ı ilə eyniləşdirir.

I Artakserksin hakimiyyəti zamanının (m.ə. 464–424-cü illər) arxiv sənədlərində “Atarpata” adına rast gəlinir ki, onu da H.V.Hilprext Makedoniyalı İskəndər zamanının yunan Ατροπατ-ı ilə eyniləş-dirir.

II Dara zamanının (423–404-cü illər) sənədlərində Tiribaz (mənsəyinə görə sak olan) adı xatırladılır. Tiribaz II Artakserks zamanında ən parlaq sərkər-dələrdən və dövlət xadimlərindən biri olmuşdur. Linqvistik metateza qaydalarını nəzərə almaqla Tiribaz adının rekonstruksiyası onu “Tiribaz/Tara-bat/Atarabat/Atarbat/Atrabat” formasında təqdim etməyə imkan verir. Müqayisə üçün xatırladaq ki, tədqiqatçılar Polibinin qeyd etdiyi, m.ə. III əsrdə Atropatenanın hökmdarı Artabasanın əsl adının Atrabas/Atarbaz/Atarbat olduğunu qəbul edirlər.

II Artakserksin hakimiyyəti zamanında (m.ə. 404–359-cu illər) “Atropat” tituluna aidiyyəti olan iki adam olmuşdur. Onlardan biri Midiyanın özündə yaşamış, digəri isə, çox güman ki, Qarpaqın nə-sli və bu sülalənin Lidiya qanadının nümayəndəsi olmuşdur. Ksenofont özünün “Anabazis” əsərində II Artakserksin ordusu barəsində danışarkən qeyd edir ki, şah ordusunun sərkərdələrindən/başçıla-rından birinin adı Arbak olmuşdur, o, Midiyanın satrapı idi.

Plutarxa görə, III Artakserks Ox zamanında (m.ə. 359–338-ci illər) Tiribazın oğlu Arpat şahın məiyyətində olmuşdur.

III Dara zamanında (m.ə. 338–331-ci illər) Əhəmə-ni əyanları arasında iki şəxsin adı xatırladılır. Bun-lar fəaliyyətdə olan Midiya satrapı – Satrapat və gələcək Midiya satrapı, “Atropat” titullu Arsakdır. Bu “Atropat” Makedoniyalı İskəndərin silahdaşı və bu sülalənin nümayəndələri arasında ən məşhu-ru olmuşdur. Atropat İskəndərin varisi Perdikkanın hakimiyyəti dövründə, m.ə. 323-cü ildə Atropate-nanı Midiyanın tərkibindən çıxarmağı və “Kiçik Midiya” adı altında müstəqil satraplıq yaratmağı bacarmışdır. Perdikkanın ölümündən sonra Atro-pat imperiyanın tabeliyindən çıxmış və m.ə. 321-ci ildə Atropatenanın müstəqilliyini elan etmişdir. At-ropat təxminən m.ə. 300-cü ilə qədər hökmdarlıq etmişdir (hesab edilir ki, o zaman onun 65 yaşı ol-muşdur). Mənbələr onun iki oğlu və bir qızı olması barədə məlumat verir. Atropatın oğulları Ayqobar və Mitrobay İskəndərin 300 nəfərdən ibarət şəx-si süvari qvardiyasının tərkibində olmuşlar. At-ropatın qızı Makedoniyalı İskəndərin ölümündən sonra nəhəng imperiyanın hökmdarı olmuş Per-dikkaya ərə getmişdir. Atropatın oğulları təxminən m.ə. 335–330-cu illərdə doğulmuşdur. Tamamilə mümkündür ki, Atropatdan sonra onlardan biri hökmdar olmuşdur.

Polibi (m.ə. 200–120-ci illər) Roma dövründə Atropatenanın hökmdarı Artabazan barədə yazır: “Bu sonuncuya hökmdarlar arasında ən güclüsü

və müdriki kimi ehtiram göstərilirdi və o, "atropatilər" adlanan xalq və onlarla həmsərhəd olan digər xalqlar üzərində hökmdarlıq edirdi". Strabon (m.ə. 64/63 – m. 23/24-cü illər) iddia edir ki, Artabazan birbaşa Atropatın nəslindən olmuşdur. "Artabazan/Artabasan" ad forması "Atropaz/Atropat" adının metatezasının nəticəsidir.

Parfiyalılar Atropatenanı öz tərkiblərinə qata bilmiş və Arşakilər sülaləsi Atropatenada bərqərar olmuşdur. Parfiya iyerarxiyasında "Parfiya hökmdarı mövqeyinə görə birinci, Atropatena hökmdarı isə ikinci olmuşdur". Atropatilər həmçinin Parfiya hökmdar taxtını da tutmuşlar. Tədqiqatçı C.Marquart hesab edir ki, II Artaban/Atarban əvvəlcə Atropatenanın, sonra isə Parfiyanın hökmdarı (m.ə. 128/127–124/123-cü illər) olmuşdur, o, "Atropatena kral ailəsi"nə mənsubdur.

Alman tədqiqatçısı M.Şottki hesab edir ki, Armeniyanın müxtəlif mənşəli on altı hökmdarı arasında iki şəxs: Ariobarzan və Artavasd Atropatilər sülaləsindən olmuşdur və onlar bir-birinin ardınca m. I əsrinin 2–7-ci illərində "Böyük Armeniyanın səltənət naibi" statusunda hökmdarlıq etmişlər.

Mənbələr bu sülalənin Atropatenanın hökmdarı olmuş nümayəndələrindən birinin – II Ariobarzanın oğlu Ariovastın faciəli taleyi barədə məlumat verir: onu m. 20–30-cu illərində sui-qəsd nəticəsində qətlə yetirmişlər. İkidilli yunan-latın kitabəsində, Roma tribalarının (triba – Qədim Romanın ərazi və seçki dairəsi) üzərindəki yazıda daha bir sülalə nümayəndəsinin – Qay Yuli Artabazın ("Atrapaz/Atrapat/Atarpat"ın metatezası) adı xatırladılır. Adorbayqan/Atropatena ölkəsinin banisi böyük Arbakın/Madinin uzaq nəslə əcdadlarının yaratdığı ölkəni tərk edib Roma adını qəbul etmiş və Roma vətəndaşı olmuşdur.

Orta əsr ərəb mənbələri: Əbu-Hənifə (699–767), əl-Məsudi (896–956), Biruni (973–1048), İbn əl-Əsir (1160–1233) Makedoniyalı İskəndərin zamanından Sasanilər dövrünə qədər Cibal (keçmiş Midiya), Azərbaycan və digər irsi ərazilərdə hökmdarlıq etmiş Aşkanilər sülaləsinin mövcud olması barədə məlumat verirlər. Bu, İskəndər zamanından Sasanilərə qədər Atropatilər sülaləsinin hökmdarlıq etdiyi əzəli ərazilərdir. "Aşkan" formasına gəldikdə isə xatırlatmaq lazımdır ki, Assuriya mixixətli mətnləri Cənubi Qafqaz skif şahlığını "Aşquz/Asquz/İşquz, Bibliya müəllifi İeremi isə bu şahlığı "Askenaz/Aşkenaz" adlandırırlar. Bir variantda sülalənin adı "Atropat-atropatilər" antroponiminə, digər variantda isə "Aşquz-Aşgenaz-Aşqan" etnoniminə əsaslanır.

Bir çox tədqiqatçılar hesab edirlər ki, Atropatilər sülaləsi öz mövcudluğunu romalı Avqustun dövründə, m.ə. 30–20-ci illərdə dayandırmışdır. Lakin tədqiqatçı Fr. Şpigel iddia edir ki, bu sülalə öz hakimiyyətini Sasanilərin süqutuna qədər, yəni m. VII əsrinə qədər qoruyub saxlamışdır. Fr. Şpigelin versiyası Sasani şahlarının: II Böyük Şapur (309–379), I Xosrov Ənuşirvan (531–579), IV Hörmüz (579–590) və II Xosrov Pərvizin (591–628) hakimiyyətləri dövründəki məlumatlarla təsdiqlənir.

Zeynalabdin Şirvani bildirir ki, Sasani şahı II Böyük Şapurun zamanında Azərbad/Adərbad adlı hökmdar Azərbiqan ərazilərindəki çoxsaylı tayfaları idarə etmişdir.

Firdovsiyə görə, Bəhram Çubin Aşkanilər nəslindən idi. İbn əl-Əsir bildirir ki, Bəhram Cuşanas, sonra isə onun oğlu Bəhram Çubin (m.ə. 579-cu il) Azərbadqanın mərzbanı olmuşlar. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbadqan mərzbanı vəzifəsi Aşkanilər sülaləsinə aid olan Bəhram Çubin ailəsi üçün irsi olmuşdur. Bəhram Çubin Azərbaycan ərazilərini Bərdə və Ərdəbil paytaxt şəhərlərindən idarə etmişdir. Sasani olmayan Bəhram Çubin qısa müddət ərzində Sasani şah taxtını tutmağa nail olub. Lakin o, tezliklə devrilmişdir. Bəhram Çubinin devrilməsindən sonra Sasani hökmdarı onun çevrilişdə iştirak edən qohumu Mihrana onun xəzərlərlə ittifaqının qarşısını almaq məqsədilə irsi Albaniya hökmdarlığı hüququ verməyə məcbur olub. Bununla da alban hökmdar qanadının – Mihranilər sülaləsinin əsası qoyulub. Mihranilər Qafqaz Albaniyasında VI əsrin sonundan VIII əsrin əvvəlinə qədər hökmdarlıq etmişlər. Mihranilərin Aşkanilər (başqa cür Atropatilər) sülaləsinə aidiyyəti onunla təyin edilir ki, Bəhram Çubin özü bu sülaləyə mənsubdur.

Təbəri yazır ki, Bəhram Çubinin oğlunu "Sasak/Sisak" çağırırdılar. Bu ad bizə Sisak soyundan olan birinci Albaniya hökmdarı Aranı xatırladır. Moisey Xorenlinin məlumatı da həmçinin hesab etməyə əsas verir ki, "ermənicə danışılan sərhəd boyunca" yaşayan Sisak/Sasak soyu "ermənidilli" şəxslərə aid olmamışdır.

Bəhram Çubin soyu nümayəndələrinə Ərəb xilafətinin (m. VII əsr) ilkin dövründə də rast gəlmək olar. Zeynalabdin Şirvaninin məlumatına görə, ərəb hakimiyyətləri tərəfindən Şirvan və Arana hakim təyin edilən Məhəmməd ibn Yəzid Bəhram Çubin nəslinin nümayəndəsi olmuşdur. Qazi Beyzavi "Nizam ət-Təvarix"də Şirvanşahların mənşəyini Bəhram Çubin soyuna aparıb çıxarır.

**“Adorbayqan/
Atrapatena” adlı
qədim və antik
ölkənin Atropatilər
sülaləsindən olan
hökmdarları**

“Azərbaycan dövləti” xronimi və onun hökmdarları

[Assuriyanın Midiyada canişini] Arbak [o həmçinin] şah Maday [Herodot onu “skiflərin şahı Madi” adlandırır] Assuriya şahlığına qarşı üsyan etdi... Arbak, yəni Adurbad midiyalıların şahlığında qala divarı tikdi və bu qala onun adı ilə Adorbayqan torpağı adlandırıldı. “*Karki de bet Selox*” Suriya salnaməsi (V əsr) [Adorbayqan adlı ölkənin yaradıldığı m.ə. 612-ci ilin hadisələri təsvir edilir].

“Azərbaycana gəldikdə, bu, sərhədlərini Adarbad bin Bivarasf bin əl-Əsvad bin Sam bin Nuhun çəkdiyi mahaladır”. Əl-Müqəddəsi (m. X əsr). [M.ə. VII əsr hadisələri təsvir edilir. “Sərhədlərini Adarbadın çəkdiyi” anlayışı altında “ölkəni Adarbad yaratmışdır” nəzərdə tutulur. Adarbad ərəb versiyası Suriya salnaməsindəki Adurbada və yunan versiyasındakı Atropata identikdir].

*Azərbaycan
Padşahları...
Övliya Çələbi*

Bu iki şəkil yalnız
inanılmaz bədii
sənətkarlıq nümunələri
deyil, həm də çoxlu
miqdarda ictimai
detalları ehtiva edir,
şəhər və kənd həyatını,
müsəlman cəmiyyətinin
dünyəvi incəsənətinin
real məqsədlərini
ışıqlandırır.

- ✦ “İskəndər Atropatı Midiyaya satrap göndərdi”. *Arrian “Arsak Midiyaya satrap göndərilməmişdir”. Kurtzi Ruf. [Arsak şəxsi ad idi, Atropat isə sülalə titulu idi və hökmdar vəzifəsi tutana verilirdi].*
- ✦ Perdikka ona xas olan bəlağətlə çıxış edib dəlillər gətirdi və bu, piyadalarda elə təəssürat doğurdu ki, onun şərtlərini qəbul etdilər və o, yekdilliklə hökmdar seçildi. İlliriyalı Piton Böyük Midiyanın satrapı, Perdikkaın qayınatası Atropat isə Kiçik Midiyanın satrapı təyin edildilər. *Yustin, Roma tarixçisi, III əsr. [Perdikka Makedoniyalı İskəndərin ölümü ərafəsində onun birinci müavini idi. O, İskəndərin ölümündən sonra qanlı mübarizədə birinci şəxs olmağa nail oldu. Onun ətrafında güclü Atropatı hakimiyyətdən uzaqlaşdırmağa cəhd göstərən çoxlu şəxs var idi. Razılaşma əsasında Midiya iki hissəyə ayrıldı: Böyük Midiya, yəni Midiyanın özü və Kiçik Midiya, yəni Atropatena. Kiçik Midiya və ya Atropatena İskəndərin varislərinin imperiyasının tərkibində müstəqil satraplığa çevrildi. Müstəqilliyə doğru ilk addım olan bu hadisə m.ə. 323-cü ildə Babil şəhərində baş verdi.]. Justin: Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus (Roma tarixçisi, III əsr).*
- ✦ Atropatiya Midiyası: o öz adını sərkərdə Atropatdan aldı, o bu ölkənin də Böyük Midiyanın bir hissəsi kimi makedoniyalıların hakimiyyəti altında qalmasına yol vermədi. Həqiqətən, şah elan edilən Atropat bu ölkəni öz qərarı ilə müstəqil etdi və ona görə də indi də varislik onun ailəsində qorunub saxlanılır. *Strabon. [Söhbət m.ə. 321-ci il hadisələri barədə gedir: Perdikka öldükdən sonra Atropat öz ölkəsini İskəndərin varislərinin imperiyasının tərkibindən çıxartdı və onun müstəqilliyini bərpa etdi].*
- ✦ Artabazana hökmdarların ən güclüsü və müdriki kimi ehtiram göstərilirdi və o, atropatilər adlandırılan xalq və onlarla həmsərhəd olan xalqlar üzərində hökmdarlıq edirdi... *Polibi, m.ə. III əsr.*
- ✦ Atropatena Midiyasının hökmdarı, şah Artabazın oğlu Ariobarzan. *Roma imperatoru Oktavian Avqust, m.ə. 63-cü il – m. 14-cü ili.*
- ✦ Atropatena Midiyasının hökmdarı, şah Artabazın oğlu Ariobarzanın oğlu Artavazd. *Roma imperatoru Oktavian Avqust, m.ə. 63-cü il – m. 14-cü ili.*
- ✦ “Midiyalıların şahı Artavazd (müdafiə haqqında) yalvarışla mənim yanımda sığınacaq axtardı”. *Roma imperatoru Oktavian Avqust, m.ə. 63-cü il – m. 14-cü ili. [Romada aşkar edilmiş m. I əsrinə aid ikidilli latın-yunan kitabəsində “şah Ariobarzanın oğlu Qay Yuli Artabaz” adı xatırladılır. Bu, Ariobarzanın oğlu II Artabazdır, o, Atropati olaraq m. 7-ci ildə Armeniya hökmdarı olmağı dayandırdı, o bura Avqust Oktavian tərəfindən təyin edilmişdi, ona görə də o zaman özünün hamisindən sığınacaq istədi və Romaya gəldi. “Qay Yuli” əlavəsinə gəldikdə isə, Avqust Oktavian bir çox illər ərzində Artabaza/Artabata hamilik etmiş, onu Romada evində saxlamış, üstəlik uşağı olmadığına görə şah mənşəyinə malik olan Artabazı/Artabadı oğulluğa götürmüş və onun adını öz adı ilə tamamlamışdı].*

Onuncu fəsil

Azərbaycan tarixinin XI əsrdən XVIII əsrədək olan dövrünü bütün ziddiyyətlərinə baxmayaraq, İslam dövrünün türk intibahı dövrü adlandırmaq olar.

İntibah – tarixi hadisədir, öz məzmununa görə zəngin və mürəkkəbdir. İslam intibahının mövcudluğu ideyasını ilk dəfə A.Mets öz əsərini “Müsəlman intibahı” (1922-ci il) adlandırmaqla söyləmişdir. Görkəmli şərqşünas N.İ.Konrad İslam mədəniyyətinin çiçəklənmə dövrünü “Şərq intibahı” və Qərb intibahının sələfi adlandırmışdır: “Dirçəliş təkcə Avropaya xas olan proses deyil, həm də xalqların, böyük sivilizasiyaların tarixi inkişafının müəyyən məqamında mütləq şəkildə meydana çıxan tarixi prosesin ümumi qanunauyğunluğunun təzahürüdür”. Şərq intibahının coğrafi və xronoloji sərhədləri məsələsində fikir ayrılıqları vardır. Şərq və Qərb intibahlarını müqayisə etmək üçün çoxsaylı cəhdlər göstərilir. Hətta ehtimal olunan Şərq intibahını tamamilə inkar etməyə cəhd göstərənlər də vardır.

Azərbaycanda türk intibahı probleminə öz baxışımızı təqdim etməyə çalışaq. Biz intibahın müxtəlif mədəniyyətlər və dövrlər şəraitində eyni şəkildə dərk edilməsindən uzağıq. Beləliklə, Azərbaycanda intibah İslam mədəniyyətinin İslamın qəbulundan sonra ikinci plana keçmiş antik yunan-Roma və çoxəsrlik türk ənənələrinin dirçəldilməsi ilə sıx əlaqədə inkişafıdır. Onun vəzifəsi yeni İslam dünyagörüşü və minillikləri aşan türk mədəniyyəti arasında olan ziddiyyətlərin aradan götürülməsindən ibarətdir.

XX əsrin 30–40-cı illərində “Şərq intibahı” mövzusu Azərbaycanda Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı və onun dövrün ictimai-mədəni proseslərinə təsiri nümunəsində aktual olmuşdur. Nizaminin qəhrəmanlarının yaşama coğrafiyası qədim dünyanın “Yeddi iqlimi”ni əhatə edir və Məğribdən, yəni İslam dünyasının qərb sərhədlərindən Çinə qədər uzanır. Onun təmsil etdiyi dövlətçilik ənənələri yalnız yerli ənənələrlə məhdudlaşmır, həm

İmperiya dövrü — Azərbaycanca türk intibahı dövrü. XI–XVIII əsrlər

də Nizaminin özünün ədalətli hökmdar hesab etdiyi Makedoniyalı İskəndər ənənələrinə gedib çıxır. Nizami yunan fəlsəfəsinin bir çox prinsiplərini ətraflı şərh etməklə antik ənənələrin dirçəldilməsinə böyük əhəmiyyət verir. Nizami öz yaradıcılığında humanist prinsiplərə, cəmiyyətdə estetikanın, musiqinin, rəssamlığın, memarlığın formalaşdırılmasına xüsusi əhəmiyyət verir. Onun yaradıcılığı izsiz keçməmiş və Azərbaycanın real həyatında fəal şəkildə əks olunmuşdur. Nizaminin intibah təşəbbüsündən başlayaraq Azərbaycanda memarlıq, rəssamlıq, musiqi, digər mədəniyyət və incəsənət növləri inkişaf etmişdir.

Nizami özü xatırladır ki, əsərlərini doğma türk dilində yazmağa cəhd göstərüb, lakin sifarişçilər onu fars dilində yazmağa məcbur edib. O, sifarişçilərin şıltaqlığı ilə hesablaşmağa məcbur qalıb. Lakin bununla belə, məhz tarixin həmin dövründə azərbaycandilli peşəkar ədəbiyyatı yaranıb. Nizami öz əsərlərində əfsanəvi türk başçısı Əfrasiyab barədə yazır. Azərbaycandilli ədəbiyyatın müəllifləri kimi təkcə şairlər deyil, həm də döyüşçülər, sərkərdələr və hökmdarlar çıxış edirdilər. İslamın gəlişi ilə qədim türk büt-pərəst/tanrıçılıq ozanlarının mədəniyyətinin itməsinə baxmayaraq, o, yeni məzmunlu ənənələrdə, ən azı Səfəvilər sülaləsi dövründə “aşiq sənəti” adı altında canlanırdı və mahiyyətcə, yalnız lirik poeziya və musiqi ilə məhdudlaşmalı olduğu halda, əslində, qədim türk rəvayətlərinin şifahi təqdimatını dirçəldirdi. Yaradılan məqbərə memarlığı qədim yerli ənənələrə, məsələn, Qız qalası kimi qala memarlığına əsaslanırdı. Böyük Səfiyəddin Urməvi və Əbdülqədir Marağayi özlərinin musiqişünaslıq əsərlərində türk musiqi ənənələrinə və alətlərinə xüsusi diqqət yetirirdilər. Səfəvilər imperiyasında, demək olar ki, bütün saray vəzifələri və hərbi rütbələr Azərbaycan adları daşıyırdı.

Bu bəzilərinin təqdim etməyə cəhd göstərdikləri kimi türkləşdirmənin təsdiqi dövrü deyil, İslam dünyagörüşünün bərqərar olduğu şəraitdə onun ənənələrinin dirçəldilməsi dövrü idi.

Azərbaycan İslam mədəniyyətinin türk əsası

Ərəb xilafətinin yaranmasından təxminən 400 il sonra islamlaşdırılmış Azərbaycanın ərəbləşdirilməsi üzrə çoxəsrlilik səylərin qəti olaraq dəfn edilməsi hadisələri baş verdi. Dünya səhnəsinə çıxan oğuz-səlcuqlar, “Tarixi güzidə” və ya “Mustoufinin tarixləri” əsərinə görə, şah evinin kınık tayfasına mənsub olan əfsanəvi Əfrasiyabı Səlcuqun əcdadı hesab etməklə özlərinin şah mənşəyi barədə bəyan etdilər. Oğuz-səlcuqlar tenqriçi/tanrıçı idilər, lakin təxminən 920–960-cı illərdə İslamı qəbul etmişdilər. Onlar 1071-ci ildə Malazgird döyüşündə bizanslıların üzərində qələbə çaldılar, sonra isə Bağdad şəhəri də daxil olmaqla Ərəb xilafətinin xeyli hissəsini ələ keçirdilər. Xəlifəni devirmədilər, onu ruhani idarəetməni saxlamaqla dünyəvi hakimiyyətdən məhrum etdilər.

Oğuzların gəlişi nəinki türklərin bölgədə rolunun möhkəmlənməsinə gətirib çıxardı, həm də mədəniyyətdə, incəsənətdə, ədəbiyyatda, memarlıqda türk ənənələrinin intibahına səbəb oldu. Səlcuqların oynadığı bu rola düzgün qiymət vermək üçün onların incəsənət sahəsindəki nailiyyətlərini nəzərdən keçirmək lazımdır, çünki türk intibahının ən parlaq təzahürü məhz incəsənət oldu. Oğuz-səlcuqların hərəkətlərinin mahiyyəti mədəniyyət sahəsində skif ənənələrinin dirçəldilməsindən ibarətdir.

XII əsrdə mədəniyyətin bir çox sahələrində “İslam dünyası”nın maddi mədəniyyətinin nümunəvi hissəsində nəzərəcarpan bədii proseslərin nəticələrinin müəyyən vəhdəti qeyd olunur. Bu vəhdət tədqiqatçılara həm hansısa ümumi bir “səlcuq tərzii”, həm də Səlcuq dövlətinin xronoloji və coğrafi cəhətdən hüduqlarından kənara çıxan daha geniş “səlcuq təsiri” haqqında danışmağa imkan verdi. Səlcuq imperiyasının bölgə mədəniyyətinə verdiyi səlcuq töhfəsinə çox vaxt birtərəfli, əsasən, səlcuqlara qədərki yerli ənənələrin götürülməsi kimi baxılır. Əslində isə mədəniyyətə, xüsusən də Azərbaycan mədəniyyətinə səlcuq dövrünün töhfəsinin mahiyyəti – yeni yaranan İslam incəsənətinin 400 illik inkişafından sonra türk-skif ənənələrinin dirçəldilməsindən ibarətdir.

Azərbaycanda XI–XIII əsrlərdə türk intibahının ilkin mərhələsi, yəni Azərbaycanın 400 il Sasaniyənin müəyyən təsiri, daha sonra isə 400 il ərəb ənənələrinin təzyiqi altında olmasından sonra türk mədəniyyəti ənənələrinin dirçəldilməsi baş verir.

Azərbaycanda hakimiyyətdə olduqları dövrdə səlcuqlar sırf türklərə məxsus olan nəyi dirçəldilər və ya bərqərar etdilər?

XI–XII əsrlərdə, “səlcuq dövrü” adlandırılan zamanda dəyirmi məqbərələrin (Qız qalası kimi) tikintisinə başlanılmışdır, məsələn, Naxçıvanda Əbubəkr Əcəmi tərəfindən yaradılan məqbərələr bu qəbildəndir. Bu ənənə Azərbaycanda bütün orta əsr dövründə fasiləsiz xarakter daşımışdır. Oğuzların dəfn etmə adətlərindən məlumdur ki, onlar ölənlərə ehtiram göstərirdilər. Ərəb mədəniyyəti hansısa məzarüstü tikintinin, xüsusən də məqbərələrin olmasını qadağan etməsinə baxmayaraq, oğuzlar öz tarixlərinin bütün dövrü ərzində əcdadlarının məzarlarına böyük əhəmiyyət verməkdə davam edirdilər. Orta əsr məqbərələri skif kurqanlarının hüquqi varisləridir.

Oğuz-səlcuqların dövründə çoxguşəli tikintilərin inşası ənənəsi inkişaf etmişdir. Onların arasında skif panteonunu təəcəssüm etdirən, skiflərin 8 rəqəmini sakrallaşdırma ənənəsini davam etdirən səkkizguşəli tikintilər xüsusilə seçilir. Səkkizguşəli ulduzlar oğuz-səlcuq ornamentalistikasının aparıcı mövzusu olmuşdur. XII–XIII əsrlərdə toxunan, İstanbul muzeyində saxlanılan xalçaların hər yerində səkkizguşəli ulduzlar əks etdirilmişdir.

- ✦ Azərbaycanda oğuz-səlcuqların dövründə büt-pərəstlik tanrısını (əvvəlcə Sasanilər, sonra isə İslam tərəfindən qadağan olunmuşdu) simvollaşdıran, zərdüştiliyə zidd buta ornamentləri şəklində qapağı olan kuzələr hazırlanmışdır. Məlumdur ki, Azərbaycanda ən erkən buta ornamentləri nümunəsi tarixin skif dövründə, m.ə. VII əsrdə tikilən Qız qalasının yuxarıdan görünüşü hesab edilir. Tuva və Qazaxıstanın m.ə. VIII–V əsrə aid məzarlıqlarında bu ornamentin çoxsaylı nümunələri aşkar edilmişdir.
- ✦ Oğuz-səlcuqlar dövründə insan heykəlinin hazırlanması dirçəldilmişdir ki, bu da Azərbaycanda tam boyu ilə daş insan heykəlləri hazırlandığı vaxtın qədim ənənəsini yenidən canlandırırmışdır.
- ✦ Sonrakı Azərbaycan nəqqaşlığında tez-tez rast gəlinən türk antropoloji tipi monqol təsiri ilə əlaqələndirilir, bu isə hələ oğuz-səlcuqlar dövründə təsdiq edilmişdi.
- ✦ Oğuz-səlcuq mədəniyyətində tez-tez əjdahalar əks etdirilir, onların olmasının izahını “Şahnamə”də tapmaq olar – burada Firdovsi bədbəxtlik gətirən əjdahaları döyüşən türkün rəmzi adlandırır. “Avesta”da əjdaha zərdüştilərin düşməni kimi xatırladılır.
- ✦ Oğuz-səlcuq mədəniyyətində tam skif ənənələrinə uyğun olaraq, vəhşi heyvanlar və yırtıcılar, eləcə də onların birləşmələri təzahür edir. Xüsusən maral və şir (aslan) təsvirləri seçilir.
- ✦ Azərbaycanda səlcuq dövründə skif tipli qazanların hazırlanması ənənəsi dirçəldilmişdir. Şirvanda hazırlanan bu qazanlardan birinin orijinalı Ermitajda saxlanılır. Vyana təbiət tarixi muzeyində üstündə “skif qazanı” yazısı və “Şəki vadisi”ndə hazırlanmışdır göstəricisi olan fotosəkil saxlanılır. 1908-ci ildən Oktav Hanberq adlı birisinə məxsus olan üçüncü qazan Londonda antikvar mağazasında aşkar edilmişdir. Qazanların üçü də dəyirmi formaya malikdir, təxminən ortasından üfüqi ornamentlə iki hissəyə bölünmüşdür. Qazanların yuxarı hissələri şaquli ornamentlərlə dörd hissəyə ayrılmışdır. Üç qazanın hamısında at və süvarinin əks edilmə texnikası və yerləşmə yeri bir-birinə hədsiz dərəcədə yaxındır. R.Əfəndi həmin qazanların hazırlanma vaxtını XII–XIII əsrlərə, yəni səlcuq dövrünə aid edir.
- ✦ Oğuz-səlcuqlar sülaləsinin sultanı Məlik şah (1092-ci il) Yeni ilin başlanğıcını qədim türk ənənəsi üzrə Yaz bərabərliyi günündə müəyyənləşdirməyi təklif etmişdir. Sultan Məlik şahda (1092-ci il) həmin gün barədə genetik yaddaş var idi. Lakin bunun üçün elmi əsası yox idi. O, problemin elmi işlənməsini Ömər Xəyyama tapşırırdı. Yeni ilin başlanğıcı müəyyənləşdirildi, lakin sultanın ölümündən sonra Xəyyam onun ideyasını təhrif edərək bu bayramı sırf fars bayramı kimi təqdim etdi. Sonralar ilin yaz bərabərliyi günündə başlanması ilə türk təqvimini Azərbaycanda Nəsirəddin Tusinin sayəsində qəbul olunaraq tətbiq edildi və İslam təqvimini ilə yanaşı XX əsrə qədər istifadə olundu.

Türk ədəbiyyat ənənələrinin dirçəlişi

VII–XIII əsrlərdə yazılı Azərbaycan ədəbiyyatı ərəb və fars dillərində inkişaf etmişdir. Bu, bir sıra hallarla, ilk növbədə vahid ərəbdilli xilafət məkanı ilə bağlı olmuşdur. İkinci zəmin o idi ki, fars dili xilafətin dövlət idarələrində mühüm yer tutmaqda davam edirdi.

XIII əsr türk-Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının yaranması dövrü kimi eyni şərtlərlə, yalnız əks ölçüdə səciyyə olunur. XI əsrdən başlayaraq türk Səlcuqlar sülaləsinin nümayəndələri xilafətin dövlət strukturlarında prioritetə nail olan vaxt fars dili öz aparıcı əhəmiyyətini itirməyə başlayır. XII–XIII əsrlərdə xilafət dövlət quruluşu kimi tənəzzülə uğrayır, əsrin ortalarında isə Hülakünün söyləri ilə mövcudluğunu tamamilə dayandırır. Bu hadisələrlə paralel olaraq artıq XI əsrdə aparıcı türk xadimləri türk dilinin əhəmiyyətinin artmasına kömək edən əsərlər yaradırdılar. Mahmud Qaşqarlı “Divanü lüğət-it-türk” adlı türk dilləri lüğətini tərtib etdi, Yusif Balasaqunlu isə türk dilində “Qutadqu bilik” adlı didaktik poema yazdı. Azərbaycandilli ədəbiyyatın formalaşdırılması üçün həmçinin çox obrazlı azərbaycandilli şifahi xalq yaradıcılığı kimi güclü əsas vardı: dastanlar, tarixi rəvayətlər, bayatılar və atalar sözləri, xalq mahnıları, nağıllar, ibrətamiz hekayələr, zərbi-məsəllər, lətifələr və s.

Dini düşüncədən sonra ikinci plana keçmiş türk özünüdərkətməsi türk dastanlarının sayəsində dirçəlməyə başladı. Hülakü hökumətinin baş vəziri F.Rəşidəddin türk dövlətçiliyinin banisi Oğuz xana həsr edilmiş dastan yazdı. “Dədə Qorqud” dastanı yazıya alındı. Qədim türklərin ozan ənənəsi “Aşıqlar” adı altında yeni keyfiyyətdə canlanmaqla türk rəvayətlərinin şifahi təqdimatını dirçəltməyə başladı.

XIII–XIV əsrlərdə türkdilli ədəbiyyat İzzəddin Həsənoğlunun əsərləri, Qul Əlinin “Qisseyi Yusif”i (Yusifin əfsanəsi), Qütbə Horuminin “Xosrov və Şirin”i ilə təmsil olunurdu. XIV əsrin əvvəlində Nəsir Bakuyi Hülakü hökmdarı Olcaytu Sultana “Müxəmməs” adı ilə şeir həsr etdi. XIV əsrin ikinci yarısında türkdilli poeziya Qazi Bürhanəddinin adı ilə təmsil olunurdu – müəllifin Azərbaycan dilində ilk şeirlər “Divan”ı bizə gəlib çatmışdır. Türk dilində qiymətli əsərləri həmçinin Yusif Məddah, Qasım Ənvar, Həmid, Əhməd Təbrizi, Cahanşah Həqiqi, Hidayət və digərləri yaratmışlar.

İmadəddin Nəsiminin Azərbaycan dilində yazılan şeirləri elmi və fəlsəfi ideyalarla zəngindir. Məhəmməd Füzuli Azərbaycan dilində monumental “Leyli və Məcnun” poemasını, eləcə də nəsr şəklində orijinal “Şikayətnamə” əsərini yazmışdır.

Səfəvi hökmdar sülaləsinin banisi Şah İsmayıl da “Xətai” təxəllüsü ilə Azərbaycan dilində yazıb yaratmışdır. O, poetik əsərlərlə yanaşı, “Nəsihətnamə” poemasını da yazmışdır. Onun oğlu I Təhməsinib də həmçinin “Bəhrami” təxəllüsü ilə şeirlər yazırdı. Səfəvi hökmdarlarından həmçinin II Şah Abbas da Azərbaycan dilində şeirlər yazmışdır. I Şah Abbasın da doğma dilində yazılan şeirləri qorunub saxlanılmışdır. Şah İsmayılın nəvəsi, Səfəvi şahzadəsi İbrahim Mirzə də Azərbaycan dilində şeirlər yazmışdır. Şah İsmayılın müasirləri Həbib, Kişvəri, Gülşəni yazışma üçün Azərbaycan dilindən istifadə edirdilər. Türk dilində yazan şairlərdən Fədainin, Yusif bəy Ustaclının, Xəlifə Təbrizlinin, Fəzlin, Həqirinin, Rəhmətinin, Ruhinin, Vahid Qəzvininin və digərlərinin adını çəkmək olar. Sarayda böyük nüfuza malik olan bəzi Azərbaycan əyanları da həmçinin öz əsərlərini Azərbaycan dilində yaradırdılar. Məsələn, II Şah Abbasın və Şah Süleymanın vəziri Məhəmməd Tahir Vahid Qəzvinini, II Şah Abbasın sarayında xidmət edən Tərzi Afşar, Şah Süleymanın katibi Məlik bəy Avçı, Şah Səfi, II Şah Abbas və Şah Süleymanın sarayında məsul vəzifələr tutan Murtuzaqulu Sultan Şamlu (Zəfər). Həmçinin sarayda deyil, əyalətlərdə yüksək vəzifələr tutan bəzi əsilzadə (xanlar, bəylər, şeyxlər) nümayəndələri də şeirlər yazırdılar. Məsələn, Təbriz şeyxülislamı Mirzə Saleh Təbrizi, Qum hakimi Müsahib Gəncəvi, Məşhəd hökmdarı Səfiqulu bəy Şamlu, şeyxülislam Movzi Əhari və digərləri.

Azərbaycandilli yazılı ədəbiyyat XIII əsrdən başlayaraq şairlər Həsən-oğlunun (XIII əsr), Qazi Bürhanəddinin (1314–1398), Nəsiminin (1369–1417), Xətəinin (1487–1524), Füzulinin (1494–1556), Vaqifin (1717–1797) yaradıcılığı ilə bağlı inkişaf etmişdir.

XII əsri böyük Nəsirəddin Tusi tərəfindən tərtib edilən azərbaycandilli elmi əsərlərin yaradılmasının başlanması əsri də adlandırmaq olar.

Azərbaycanda ərəbdilli və farsdilli ədəbiyyat yaradılmaqda davam edirdi, lakin çox vaxt aparıcı dil kimi yox, müəllifin ikinci və üçüncü dili kimi. Bu dövrün azərbaycandilli ədəbiyyatı bəzilərinin cəhd göstərməyə çalışdıqları kimi türk özünüdərkini formalaşdırmadı, onu yalnız dini özünüdərkənin kölgəsindən dartıb çıxartdı.

Azərbaycan xalçaçılığının türk əsası

Azərbaycanda xalçaçılıq sənətinin olması barədə həm arxeoloji artefaktlar, həm də antik zamanların yazılı mənbələri xəbər verir. Onlarla yanaşı, üzərində iki xalça toxuyanın, xalça dəzgahının və alətlərin həkk olunduğu XV–XVI əsrlərə aid məzarüstü plitələr (Urud kəndi) qorunub saxlanılmışdır.

Azərbaycanda xalçaçılığın tarixi böyük Lətif Kərimov tərəfindən hərtərəfli öyrənilmişdir. Bizim məlumatlar məhz onun tədqiqatlarına əsaslanır.

Xalçaçılığın ilkin, başlanğıc adlandırılan dövründə həsir, şal və palazların, daha sonra isə cecimlərin sadə keçirmə ilə, yəni arğac saplarının əriş saplarından tam keçirilməsi ilə toxuma üsulu inkişaf edir. İkinci dövrü texniki vasitələrin tətbiqiylə xalçaçılığın inkişafının başlanğıcı hesab etmək olar. Bu dövrdə mürəkkəb keçirmə üsulu ilə kilim hazırlanması metodu işlənib-hazırlanır. Bu texnika xalçalarda sadə naxışlar toxumaq imkanı verirdi. Üçüncü dövr – şəddə, zili, vərni və sumax toxuması üsulunun meydana gəlməsi vaxtı, sadə və mürəkkəb sarıma texnikasının geniş yayılması dövrüdür. Mürəkkəb sarıma, düyün vurma texnikası xalça naxışlarının mürəkkəbləşdirilməsi üçün geniş imkanlar yaratdı. Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanda xovsuz xalçaların hazırlanması digər Yaxın və Orta Şərq ölkələrinə nisbətən daha çox inkişaf etmişdir. Xovsuz Azərbaycan xalçaları öz toxuma üsulu ilə, kompozisiya quruluşuna, ornament zənginliyinə və rəng koloritinə (palaz, cecim, ladı, kilim, şəddə, vərni, zili, sumax) görə bir-birindən fərqlənən 8 növə bölünür. Azərbaycanda xalçaların yüksək bədii keyfiyyəti belə bir faktla təsdiq edilir ki, hazırda zili üsulu ilə toxunan, mahir Azərbaycan ustaları tərəfindən hazırlanan xovsuz xalçalar, çullar, məfrəslər, xurcunlar, çuvallar əsrlər ərzində bütün dünyanın məşhur muzeylərində saxlanılır. Dördüncü dövr düyünlərin əvvəlcə bir yarım, sonra isə ikiqat vurulması üsulu ilə xovlu toxumanın inkişafı ilə səciyyələnir. Onu həm texniki, həm də bədii cəhətdən xalçaçılıqda müxtəlif ornamental elementlərin istifadəsi və mürəkkəb kompozisiyaların yaradılması üçün əlverişli olan ən yüksək inkişaf dövrü hesab etmək olar. Metal alətlərin, xüsusən də qayçıların meydana çıxması xovlu xalçaların istehsalı üçün şərait yaratdı ki, bu da xalçaçılığın inkişafında ən mütərəqqi üsula çevrildi.

Lətif Kərimov qeyd edir ki, ərəblərin hakimiyyəti dövründə din xadimləri nəqqaşlıq və heykəltaraşlığın Allah tərəfindən qadağan olunduğunu bəyan etməklə incəsənətin günah iş olmasını təbliğ etməyə başladılar. Onların nəsihət və moizələri Azərbaycanda incəsənətin durğunluğuna səbəb oldu. O bu zaman xüsusi vurğulayır ki, İslam dininin təsiri altında olan xalqlarda təsviri sənətin inkişafına Qurandan daha çox İslam vaizləri tərəfindən söylənilən hədislər, rəvayətlər və nağıllar maneçilik törədirdi.

Hülakülərin hakimiyyəti illərində xalçaların bədii tərtibatında “Ovçuluq”, “Bulud”, “Simurqun Əjdaha ilə mübarizəsi”, eləcə də türk ənənəsi kimi təsnifatlaşdırılan “Xətai”, “Buta” kompozisiyaları populyarlıq qazandı. Lətif Kərimov Azərbaycan xalçaçılığında istifadə olunan “Buta” ornamentinin 85 variantını təqdim edir. “Vaq-vaqı” adlı ornament detalına gəldikdə, onun əsasını meyvələri insan və ya heyvan başına oxşayan fantastik ağac təşkil edir. Onun yarpaqları səhər görünür, axşam isə tökülür. Türk dillərində bu ağac yaxın keçmişə qədər “danışan ağac” adlandırılmışdır. Makedoniyalı İskəndərin Hindistana səfərinin təsvirlərində də həmçinin meyvələri öz aralarında “vaq-vaq” şəklində danışan “vaq-vaq” ağacı haqqında söz açılır.

XVI əsrin ikinci rübündən etibarən Azərbaycan xalça sənətində yeni çiçəklənmə dövrü başladı. Bu vaxt təkcə saraylar və hökmdarlar üçün deyil, həm də məqbərələr, məscidlər, ziyarət yerləri üçün böyük bədii xalılar hazırlanır. Hazırda Londonun Viktoriya və Albert muzeyində saxlanılan məşhur “Şeyx Səfi” xalısı, eləcə də Nyu-Yorkda Metropoliten muzeyindəki heyvanların rəsmi olan böyük xalı həmin dövrdə Ərdəbil məscidi üçün toxunulmuş və ona vəsiyyət edilmişdir. Həmin xalılar o dövrün ən gözəl incəsənət əsərləridir. Azərbaycan xalçalarının fərqləndirici əlamətləri onların texniki xüsusiyyəti ilə yanaşı, ornamentləri, kompozisiyası və koloritidir. Azərbaycan xalçaçılıq sənətinin müxtəlifliyi çox böyükdür, belə ki, mütəxəssislər onu 7 məktəbə bölürlər: Abşeron, Gəncə, Qazax, Qarabağ, Şirvan, Quba, Təbriz.

Lətif Kərimov təəssüflə qeyd edir ki, Təbriz məktəbi Yaxın Şərqin nəqqaşlıq və xalça sənətinin inkişafında böyük rol oynamışdır, lakin o, Avropa sənətsüənəşliyində, bir qayda olaraq, fars (İran) sənəti kimi verilir. O, fars və türk xalçaçılıq ənənələri arasındakı dəqiq metodik fərqi göstərir. Lətif Kərimov bildirir ki, iki naxış toxuma üsulu var: farsbaf və türkbaf. Bu zaman farsbaf xalça toxuculuğunun fars ənənələrini, türkbaf isə türk ənənələrini əks etdirir. Mənşəyi qədim zamanlara gedib çıxan türkbaf toxuma üsulu Azərbaycanda XI–XVI əsrlərdə daha da təkmilləşdirilmişdir ki, bu da heyvətəməz ornamentləri olan çox gözəl xalçaların istehsalına imkan yaradır. XVI əsrin sonunda, Hindistanda Böyük Moğollar türk sülaləsinin hakimiyyəti dövründə “türkbaf” xalçaları bu bölgədə də geniş şöhrət qazanmışdı.

Məhz iki etnik müxtəlif xalça toxuculuğu metodu sayəsində Lətif Kərimov sübut etmişdir ki, Altay dağının ətəklərində, beşinci Pazırık skif kurqanında aparılan arxeoloji qazıntılarda aşkar edilən, m.ə. VI–V əsrlərə aid olan xovlu xalça fars xalçaçılıq ənənələrini deyil, türk ənənələrini əks etdirir. Pazırık tapıntısı iddia etməyə imkan verir ki, xalçaçılığın inkişafının dördüncü dövrü, yəni xovlu xalçaların inkişaf dövrü uzaq zamanlara aiddir. Beləliklə, xalça toxuculuğunun Azərbaycan məktəbi qədim skif ənənələrinin davamıdır.

Orta əsrlər
Azərbaycan
xalçası

Azərbaycan klassik nəqqaşlığının türk üslubu

Azərbaycan orta əsr miniatur sənəti Azərbaycan xalqının irsi kimi Yaxın və Orta Şərq xalqlarının diqqətəlayiq və ən zəngin hissəsini təşkil edir, dünya incəsənəti tarixində özünəməxsus yer tutur. Biz indiki halda sələflər barədə, daha dəqiqi isə dünya elmində “Təbriz miniatur məktəbi” adı ilə tanınan Azərbaycan klassik nəqqaşlığı fenomeninin kökləri barədə məsələni çözməyə cəhd edəcəyik.

Moya Catherine Carey və bir sıra digər müəlliflər bu problemi ətraflı tədqiq edir və bu mövzuya aid olan ən azı doqquz müxtəlif profilli əsər müəyyən edirlər.

Onlardan üçü Drezden muzeyində, Khalili (London) kolleksiyasında və British Museum (London) kolleksiyasında saxlanılan qlobuslardır, dördüncü əsər isə əs-Sufinin British library-dəki (or.5323) Kitabuwara-Kawakibal-Thabita əlyazmasıdır.

Göstərilənlərlə yanaşı, Carboni/Karboni və Schrnitz/Şpnits Təbriz miniatur məktəbinin müjdəçisi olan əsas mənbələrə daha üç əsəri aid edirlər: Biruninin Athar al-Baqiya əlyazması, 1307-ci il (*Edinburq Universiteti kitabxanası, ms. 161*), Zəkəriyyə Qəzvininin 1300-cü il tarixli Ajāib al-makhlūqat wa-gharā ib al-mawjūdāt əlyazması (*Britaniya kitabxanası ms.or.14140*) və İbn Baxtışunun 1297 və ya 1299-cu ildə Marağada yaradılan (“Bestiariy”) əsəri üzrə Manaff al-Hayawangın əlyazması (*Pierpont Morgan M kitabxanası, 500*). Manaff al-Hayawangın əlyazmasının mühümlüyü ondan ibarətdir ki, orada onun Hülakülər imperiyasının hökmdarlarından biri olan Qazan xanın özünün sifarişi ilə icra edilməsi barədə qeyd vardır. Bu zaman Şmits hesab edir ki, Manaff al-Hayawangın əlyazmasındakı on bir şəkli və Zəkəriyyə Qəzvininin Əcaib əl-Məhlukat əlyazmasındakı (or.14140) dörd Utarid (Merkuri planeti) şəklini və Jabrail və Mikail mələklərin rəsmini eyni bir rəssam çəkmişdir.

Bu siyahıya həmçinin rəssamı Əbdülmömin Məhəmməd əl-Xoyi göstərməklə “Vərqa və Gülşə”nin 1253–1254-cü illər tarixli əlyazmasını da (*Topqapi muzeyi, Hazine 84, İstanbul*) əlavə etmək lazımdır. Göstərilən rəssamın müniatürləri bu növ incəsənətin təkcə Azərbaycanda deyil, həm də bütün Yaxın və Orta Şərqdə ən qədim nümunəsidir. Bu saydan sonuncusuna 1307–1314-cü illərdə müəllifin şəxsi müşahidəsi altında icra edilən, F.Rəşidəddinin “Cami et-Təvarix” əsərinin əlyazması aiddir (*Edinburq Universitetinin kitabxanası, or. Ms.20*).

Bu əlyazmaların xüsusiyyəti nədir, onları nə birləşdirir və onların etnik mənşəyi necədir? Sadalanan əlyazmalardan görünür ki, Təbriz miniatur məktəbinin və onun müasirlərinin işləri orijinal deyildir, müəyyən ənənələrə söykənir və miniatur sənəti ondan əvvəl mövcud idi.

Bretanitski və Veymarnın “Azərbaycan incəsənəti” əsərində qeyd edilir ki, “XV əsrin ortasında Təbriz miniatürlərinin “türkmən” üslubu formalaşdı”. Fikrimizcə, “formalaşdı” yox, “davam etdirildi” deyilsəydi, daha düzgün olardı. Bu halda biz Moya Catherine Careyin tədqiqatının nəticələrinə əsaslanırıq. Hülakülər sülaləsi dövrünün başlanğıcında müxtəlif üslublar tətbiq edilir, lakin onlar tədricən dəyişirdi. Bu zaman əs-Sufinin (or.5323) rəsmləri incə monumental üslubda tərtib edilmişdir və Hülakülər dövrünün bədii təsiri özünü göstərməmişdən əvvəl mövcud olan İslam incəsənətindəki əsas məqamı ifadə edir. Bu işlərin rəsmləri aşkar surətdə XII–XIII əsr türk-səlcuq incəsənəti ilə bağlıdır. Bəzi tədqiqatçılar Hülakü dövrünün ilkin mərhələsinin təsviri üslubunu tam Çin və ya qismən Sasani təsirinin altında yekunlaşdırmağa cəhd göstərmişlər, lakin Moya Catherine Carey belə bir nəticəyə gəlir ki, bütövlükdə əs-Sufi əlyazmasının naxış və üzlük üslubları bu rəsmlərin XII–XIII əsr türk-səlcuq incəsənətinin məhsulu olduğunu təsdiq edir. Bu zaman sadalanan işlərin şəkilləri XII əsrin sonu və XIII əsrin başlanğıcının iki müxtəlif əlyazmalar qrupu ilə, eləcə də keramika, metal konstruksiyası və memarlıq tərtibatı nümunələri ilə müəyyən stilistik əlaqələrə malikdir. Onların hamısı səlcuqların və ya onların bölgədə hakim olan vassal sülalələrinin səltənətlərində yaradılmışdır. Bəzən təsviri sənət məktəbinin yaradılmasını Hülakülərin bölgə hakimiyyətini mərkəzləşdirməsi faktına aid etməyə cəhd göstərirlər, lakin Moya Catherine Carey vurğulayır ki, Hülakülər imperiyasının başlanğıcına qədər iki yüz il ərzində İslam dünyasının böyük bir hissəsinin artıq Mavəraünnəhrdən Anadoluya qədər uzanan türk-səlcuq imperiyasında birləşdiyini unutmaz olma.

برون شد نجیب چون شیر
 سه روزش می جست از غار
 دشنده زین کی باره بود
 چنین گفت کین را نباید فکند
 کمندی بدست از دمای نریر
 می کرد بر کرد اسپان کار
 بجرم اندرون زشت تیاده
 بیاید کرفق بخسم کند
 بدشتی کجا داشت جوان کله
 چهارم بدیدش کرازان بد
 برانیکخت رستم تگاوز جا
 بنایدش کردن بخجرتابه
 بدانجا کز داشت کوریه
 جو باد شمای بر و برگشت
 خوشک اندامد کز شد برای
 بر نیانش زنده برم نر و شاه

پنداخت رستم گایه کند
 می خواست کار دسرش ایند

On birinci fəsil

Bütün zamanlarda hökmdarların əzəmətinin meyarı ölkəni bacarıqla idarə etmək olmuşdur, xüsusən də dağınıq hissələrdən ölkə yaratmaq, ölkəni yeni əzəmət pilləsinə çıxarmaq və daxili qarşıdurmalara son qoymaq bacarığı qiymətləndirilmişdir.

Bu giriş məqaləsində biz müxtəlif xalqların taleyüklü hökmdarlarının nümunələrini göstərməyə çalışacağıq.

Bütün türk xalqları qarşısında şöhrət və xidmətlər qazanmış Oğuz xan, Hunnu/Syunnu imperiyasını yaratmış Mode (m.ə. 220–46-cı illər); Türk xaqanlığının banisi (552–744-cü illər) Bumın xaqan; Göytürklər dövlətinin hökmdarları Bilgə xaqan (683–744-cü illər) və Kül-Tegin, müasir Avropa ərazisində hunların imperiyasını yaratmış Attila (V əsr), Menqu-el (türk dillərindən tərcümədə – əbədi dövlət deməkdir) adlandırılan, Çindən Şərqi Avropaya qədər uzanan imperiyanın banisi Temuçin Çingiz xan (1155–1227-ci illər) kimi qədim türk dövlətlərinin yaradıcıları böyük, ulu hesab olunurlar.

Əsrlərlə öz aralarında başçılıq uğrunda döyüşən türk dövlətləri, nəhayət, XXI əsrin əvvəlində vahidləşmək ideyasına gəlmişdir. Məhz ona görə də Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevi və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanı taleyüklü hökmdarlar sırasına aid etmək lazımdır, onlar Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Türkmənistan kimi altı müasir müstəqil dövlətin hamısını birləşdirən, tarixdə presedenti olmayan Türk Dövlətləri Təşkilatı yaratmağın təsəbbüsəkarları olmuşlar. Bu təşkilatda iştiraka türk xalqlarına qohum olan qədim dövlət Macarıstan da (Hungary) cəlb edilmişdir.

Vətəndaş müharibəsi və ölkənin dağılması şəraitində hakimiyyətə gəlmiş, mərkəzləşmiş dövlətin bərpasına nail olmuş ABŞ Prezidenti Abraham Linkoln, Türkiyə Respublikasının Prezidenti Mustafa Kamal Atatürk, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev öz dövlətlərinin taleyini həll etmişlər.

Türkiyədə taleyüklü hökmdar kimi öz dövlətinin əzəmətinə yol açmış I Osman Qazi (1258–1324-cü illər), eləcə də İstanbulu fəth etmiş Osmanlı imperatoru II Mehmet Fateh, orta əsr Türkiyəsinin qanunvericilik sistemini yaratmış I Süleyman Qanuni tanınırlar.

Atropatenanın/Adorbayqanın/Azərbaycanın taleyüklü hökmdarları

Bir çox ölkələrdə sonrakı sistemləşdirmə prosesi üçün təkan vermiş, “Napoleon məcəlləsi” və ya “Mülki məcəllə” yaratmış imperator Napoleon Bonapart, yeni dövrün ilk tipik ingilisi olmaqla sonrakı ingilis siyasi tarixində tədrici islahatların tərəfdarı kimi səciyyə edilən ingilis dövlət xadimi Kromvel taleyüklü hökmdarlar kimi tanınırlar (S.Qardiner).

ABŞ-nin qurucu ataları kimi ilk prezident Core Vaşinqton, ABŞ müstəqillik bəyannaməsinin müəllifi və üçüncü prezident Tomas Cefferson, ikinci ABŞ Prezidenti Con Adams, dördüncü prezident və ABŞ Konstitusiyasını işləyib-hazırlayan Ceyms Medison, Amerika inqilabının ideoloqlarından biri olan Bencamin Franklin tanınırlar.

Öz dövlətlərinin banisi kimi farslar II Kirə (m.ə. VI əsr), ispanlar Birləşmiş İspaniyanın birinci kraliçası Kastiliyalı İzabellaya (1451–1504-cü illər), portuqallar – istilacı (fateh) Afansa (1109–1185-ci illər), polyaklar – cəsur Boleslava (965–1025-ci illər), macarlar – Arpada (907-ci ildə vəfat etmişdir) ehtiram göstərilir. Latın Amerikas xalqları Cənubi Amerikada İspaniya müstəmləkələrinin müstəqilliyi uğrunda mübarizənin rəhbəri Simon Bolivara (1783–1830-cu illər) ehtiram göstərir. O, Venesuelanın milli qəhrəmanı kimi tanınır, ilk prezidenti olduğu ölkə onun adını daşıyır – Boliviya.

II Dünya müharibəsi illərində Sovet İttifaqının başçısı İ.V.Stalin, ABŞ Prezidenti F.D.Ruzvelt, Böyük Britaniyanın Baş naziri U.Çörçill, döyüşən Fransanın rəhbəri general Ş. de Qoll və bu müharibənin yekunlarına görə dağınıq, işğal edilmiş zonalardan alman dövləti yaratmağa nail olmuş Konrad Adenauer taleyüklü rol oynamışlar.

Şübhəsiz, bizim dövlətin hər bir hökmdarı tariximizin bir səhifəsidir, lakin tariximizdəki hər bir səhifə yüksək nailiyyəti təmsil etmir. Xalqımızın tarixində Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş tarixi Azərbaycan torpaqlarını azad etməyi bacarmış və bununla da “Qarabağ Azərbaycandır!” tərifini irəli sürməyə nail olmuş, bu torpaqların tarixi haqqında yüzillik erməni mifini dağıtmış Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev taleyüklü rol oynamışdır. Bu fəsildə qədim zamanlardan etibarən XVIII əsrin ortalarında Oğuz xan nəsilinin türk imperiyasının dağılmasına qədər ölkəmizin taleyüklü hökmdarları haqqında danışılacaqdır.

“Atropatena/Adorbayqan/Azərbaycan” adlı ölkənin əfsanəvi yaradıcıları

Atropatena/Adorbayqan/Azərbaycan adlı ölkənin taleyi qalibiyyətli və faciəli hadisələrlə dolu olmuşdur. Bir dəfə yaradılmış ölkə tez-tez təcavüzlərə məruz qalaraq öz müstəqilliyini itirirdi. Lakin o dəyişməz olaraq öz adını, etnik tərkibini qoruyub saxlamış və müstəqilliyini bərpa etmişdir. Bu mövzunu biz üç hissəyə ayırmışıq: birinci hissə əfsanəvi məlumatlara əsaslanır. İkinci hissə Roma, Suriya və ərəb salnamələrində xatırladılan tarixi faktlara söykənir. Üçüncü hissə təxminən beş əsr ərzində böyük türk imperiyalarının metropoliyaları olan vaxt ölkənin tarixinin monumental dövrünü əks etdirir.

Oğuz xan Z.Həsənov Herodotun qədim yunan versiyasında xalqın adının skif kimi deyil, squz şəklində yazıldığını aşkar etmişdir. “S” əlavəsini qədim yunanlar əcnəbi adların önünə qoyurdular. Yunan mənbələrinin skifləri türk ənənəli quzlar/oğuzlardır. Türk xalqlarında Oğuz adı onların əcdadı kimi qəbul edilir. F.Rəşidəddinə görə, Oğuz “Türküstan torpaqları”nda doğulmuşdur. Güclənən Oğuz “Kainatı fəth etmək üçün yürüşə başladı”. Oğuz xan Türküstandan çıxaraq Qafqaz dağını və Xəzər dənizini keçməklə Misirə çatır. Oxşar məlumat Siciliyalı Diodorda da vardır: “hələ qədimdə bir döyüşkən və strateji qabiliyyəti ilə fərqlənən skif şahının başçılığı ilə Qafqaz dağlarına qədər olan ölkəni... Tanais çayına qədər olan digər vilayətləri əldə etdilər... daha sonra onlar Xəzər dənizinə qədər... Misdə Nilə qədər... nüfuz etdilər” (Siciliyalı Diodor, II, 43).

Oğuz xan yolunda rast gəlinən bütün ölkələri fəth edib Dərbəndə çatır. Burada işini başa çatdıran Oğuz xan Şirvan və Şamaxıya yollanır, Arran və Muğana çatır. Yay ayları ərzində o bütün yaylaqları və bu mahalların dağ yerlərini Savalan, Alatəkə və Ağdiberi dağlarına qədər ələ keçirir. Oğuz xan məskunlaşmaq (yurd salmaq) üçün Kür və Araz çayarasını seçir və bir müddət orada qalır. O həmin diyarın bütün əhalisini il (el) edir”. “İl etmək” anlayışı öz dövlətinin tərkib hissəsi etmək mənasındadır.

F.Rəşidəddinin Oğuz xan “həmçinin Azərbaycan mahalını da ələ keçirdi” məlumatındakı Azərbaycan adı, bu halda sonralar bu adı almış mahal mənasını verir. F.Rəşidəddin bildirir ki, “orada olan zaman Oğuz bir dəfə əmr etdi ki, hərə öz ətəyində torpaq gətirsin və “təpə inşa etmək üçün” bir yerə səpsin. O bunu şəxsən etdiyindən bütün döyüşçülər də belə etdilər və atəklərindəki torpağı həmin yerə tökdülər. *Böyük bir təpə alındı və onu Azərbaycan adlandırdılar*”. Burada xatırladılan “təpə inşası” dedikdə qala nəzərdə tutulur, o, “Karki de bet Selox” Suriya salnaməsində deyilən “Arbak Şah Maday... qala divarı tikdi və bu onun adıyla Adorbayqan torpağı adlandırıldı” süjetinə oxşardır.

Alp ər Tonqa = Əfrasiyab

Mahmud Qaşqarlı qeyd edir ki, böyük türk dövlət xadimi Alp Ər Tonqa Firdovsində Əfrasiyab adı ilə xatırladılır. “Avesta”da o, turların başçısı Franqrasyan, pəhləvi zərdüştü kitablarında isə Frasiyak adı ilə verilir. Bundaxışdə (XXXIV) deyilir ki, Frasiyak İrani 12 il idarə etmişdir (qədim fars şahı Manuşçöhrə qalib gələrək). Sasanilərə aid Şəhrestaniha-yi Eranşəhr/İranın şəhərləri kitabının “Adurbadaqan kustu/diyarı” bölməsində deyilir: “Adurbadaqan diyarında turanlı Frasiyak tərəfindən Qanzak şəhəri tikilmişdir”. Strabona görə, “Qazaka Atropatenanın yay paytaxtı olmuşdur” (Strabon, XI, 13, 3). Bu şəhər indi Urmiya gölünün sahilindəki Təxti-Süleyman xarabalığında (İran Azərbaycanı) lokallaşdırılır. Burada uzun müddət zərdüştü Adur-Guşnasp məbədi olmuşdur. Zərdüştliyə etiqad edilməyən Azərbaycanda zərdüştü məbədi necə yaranmışdır? Zərdüştü mətnində bildirilir ki, Zərdüşt onun dinini qəbul etməyi ilk dəfə Franqrasyana təklif etmişdir. O imtina etmişdir, çünki, Avestaya görə, zərdüştliyə zidd olan divlərə pərəstiş dininə inanırdı (büt-pərəst idi). Fars şahı Keyxosrov Franqrasyanı Çeçist gölünün yaxınlığında (müasir Urmiya gölü) qətlə yetirdikdən sonra orada olan və Franqrasyan tərəfindən yaradılan “divlərin bütxanaları”nı dağıtmışdır. Bu barədə “Dadestan-i Menoq-i Xrad”da (“Müdriklik ruhunun əməlləri”, 1.27) belə yazılmışdır: “Keyxosrovun belə faydası olmuşdur: o, Əfrasiyabı qətlə yetirmiş və Çeçist gölünün yaxınlığındakı büt məbədlərini məhv etmişdir”. Bu hadisə barəsində Bundaxışn (XVII) bildirir ki: “Guşasp odu dünyaya hamilik edirdi, Keyxosrov Çiçast gölünün yaxınlığındakı məbədi dağıdan zaman [bu odu] öz atının yalına qaldırdı, (bununla) qaranlığı və zülməti qovdu, (torpağı) işıqlandırdı ki, məbədi dağıda bilsin. Guşasp odu həmin yerdə, Əsnavənd dağının yaxınlığındakı od ibadətگاهında yerləşdirdi”. Bundaxışnə görə (XII) “Əsnavənd dağı Adurbadaqandadır”. Beləliklə, zərdüştü Adur-Guşnasp məbədi Əfrasiyab tərəfindən dağıdılan “divlərin bütxanalarının” yerində tikilmişdir.

“Atropatena/Adorbayqan/Azərbaycan” adlı ölkənin yaradıcısı və bərpa edənləri

Madi/Arbak

Roma tarixçisi Ammian Marsellin (IV əsr) və “Karki de bet Selox” Suriya salnaməsi (V–VI əsrlər) məlumat verir ki, Atropatena/Adorbayqan adlı ölkə Assuriya imperiyasının dağılması nəticəsində əmələ gəlmişdir. Yeni Babil mixi xətlə “The Fallof Nineveh” mətnində bildirilir ki, Assuriya imperiyası m.ə. 612-ci ildə umman-manda xalqı tərəfindən dağıdılmışdır. Bu mətnə şahın adı pozulmuşdur, oxunmur. Digər Babilistan mixi xətlə mətnində (“Nabonid salnaməsi”, İstanbul; Arxeoloji muzey) Assuriya imperiyasının dağıdıcısı kimi şahın adı İriba-Tukte göstərilməklə umman-manda xalqı xatırladılır. İ.Markvart hesab edir ki, İriba-Tukte adı altında Arpak/Arbat adı gizlənilir. Suriya salnaməsi Azərbaycan adlı ölkənin yaradılması barədə ətraflı məlumat verir: “...Arbak Şah Maday tabe olduğu Assuriya şahlığına qarşı üsyan etdi. Assuriya şahlığının sonu başlayan və Tanrının hökmü ilə Assuriya hakimiyyəti zəifləyən vaxt Arbak, yəni Adurbad Midiya şahlığında bir qala divarı tikdi və bu qala onun adı ilə Adorbayqan torpağı adlandırıldı (Mezinger və Bedjanın nəşr etdirdiyi “Karki de bet Selox” salnaməsi, Actamartyrumetsanctorum). Bu məlumatdan öyrənirik ki, Arbak Şah Madaydan başqası ola bilməz. Herodot skif şahı Maday/Madius haqqında bildirir ki, o, m.ə. 623-cü ildə Assuriyanı müdafiə edərək midyalılar üzərində qələbə çaldı və 28 il ərzində “skiflər öz hakimiyyətlərini bütün Asiya boyunca genişləndirdilər”. Şah Maday/Madius hegemon olmaqla bölgədə Assuriya canişini kimi həmçinin Arbak/Arbat/Urbad titulu aldı, Adurbad formasında titul, nəsil mənası verən “At/Ad= “Ata/Ada” türk kök komponentinin Urbad titulu əlavə edilməsi nəticəsində yaranmışdır. Suriya salnaməsi ölkə onun yaradıcısının adı ilə adlandırılmışdır söyləyərkən “Adorbayqan” adını göstərir. Bu o deməkdir ki, ölkənin yaradıcısının “Adorbay” titulu toponimyaradıcı “qan” suffiksi əlavə edilmişdir. Romalılar ölkəni Atrapatena, yunanlar isə Atropatena adlandırmışlar. Metatezanı nəzərə almaqla (a-r, o-r səslərinin yerlərinin qarşılıqlı dəyişməsi) titul sözünün Atarpat və ya Atropat olması alınır. Ölkə əzəldən Atarpatena-Adorbayqan-Adurbadaqan adlandırılmışdır, bu da “Arpat nəslə ölkəsi” mənasını verir.

Atropat/Arsak

Skiflər tərəfindən m.ə. 612-ci ildə yaradılan Adorbayqan/Atropatena adlı ölkə m.ə. 585-ci ildə Midiya tərəfindən zəbt edilir və onun əyalətinə çevrilir. M.ə. 550-ci ildə Midiya istila olunur və Atropatena/Adorbayqanla birlikdə Əhəməni imperiyasının əyaləti olur. M.ə. 331-ci ildə Əhəməni imperiyası dağılır və Midiya Atropatena/Adorbayqanla birlikdə Makedoniyalı İskəndər imperiyasının əyalətinə çevrilir. Orta əsr müəllifləri bildirirlər ki, İskəndər “Adarbaigan/Adorbaigan” adlı əyalətə səfər edir. Kurtis Ruf bu əyaləti Atrapena/Atropatena kimi tanıyan Satrapena adlandırır. M.ə. 323-cü ildə Atropatena/Adorbayqan Midiya satraplığının tərkibindən çıxır və Makedoniya imperiyası tərkibində müstəqil satraplıq olur. M.ə. 321-ci ildə Makedoniyalı İskəndərin varisi Perdikkanın ölümündən sonra Atropatena/Adorbayqan Makedoniya imperiyasının tərkibindən çıxır. Bu hadisələr barədə Strabon belə məlumat verir: “Midiya 2 hissəyə bölünür. Bir hissəni baş şəhəri böyük şəhər və Midiya dövlətinin paytaxtı Ekbatan olan Böyük Midiya adlandırırlar. İkinci hissə Atropat Midiyasıdır. Ölkə öz adını sərkərdə Atropatdan almışdır. O bu ölkənin Böyük Midiyanın bir hissəsi kimi makedoniyalıların hakimiyyəti altında olmasına yol vermədi. Həqiqətən, şah Atropat öz şəxsi qərarı ilə bu ölkəni müstəqil elan etdi və hələ də varislik onun ailəsində saxlanılır”. Uzun müddət bu hadisələr Atropatena/Adorbayqan adlı ölkənin yaradılması kimi qiymətləndirilmişdir. Lakin ölkə m.ə. 612-ci ildə yaradılmışdır. Strabonun söylədiyi 321-ci ildə baş verən hadisələr isə Atropatena/Adorbayqan adlı ölkənin yaradılması deyil, müstəqilliyinin bərpası anlamına gəlir. Qeyd etmək vacibdir ki, Atropatena/Adorbayqanın müstəqilliyini bərpa etmiş satrapın titulu Atropat olmuşdur. Atropat m.ə. 612-ci ildə analoji adla ölkəni yaratmış sülalənin nümayəndəsi idi. Roma müəllifi Kurtis Ruf bildirir ki, Atropatın şəxsi adı Arsak olmuşdur.

Babək

Ərəb təcavüzü nəticəsində Azərbaycan əyalət statusunda İslam xilafətinin tərkibinə daxil edilmişdir. Azərbaycanın İslam xilafətinin tərkibində olması tez-tez ərəb hakimiyyətinə qarşı üsyanlarla müşayiət olunmuşdur. Onlardan birinə və miqyasına görə ən böyük olanına Babək başçılıq etmişdir. Mənbələrin məlumatına əsasən, Babək Azərbaycanda doğulmuş, bütün şüurlu həyatını burada keçirmiş və mübarizəsini burada aparmışdır. Orta əsr müəllifləri Məsudi, Yakut, Dinəvəri "Babək ölkəsi"nin mövcudluğunu birmənalı olaraq vurğulayır və Azərbaycanı, Aranı və Beyləqanı, Cibal (keçmiş Midiya), Armeniya, Xorasan, Təbəristan, Curcan, Deyləm və digər vilayətləri əhatə etdiyini qeyd edirlər. Mənbələrdə Babək ölkəsinin tərkibinə daxil olan şəhərlərin də adları çəkilir: Ərdəbil, Təbriz, Həmədan (keçmiş Ekbatan), İsfahan. Orta əsr müəllifləri həmçinin Babək ölkəsinin paytaxtı barədə məlumat verirlər. Dinəvəri: "Babək Azərbaycan vilayətindəki Bəzzeyn dağında zühur etmişdir"; Məsudi: "Babək Azərbaycan ölkəsindəki Bəzzeyn dağlarında üsyan qaldırdı"; Məsudi: "Babəkin ölkəsi Bəzzeyn Azərbaycanda, Aranda və Beyləqanda yerləşir"; Məsudi: "Bəzzeyn – "Babək ölkəsindəki" Aranda olan dağdır"; Yakut: "Bəzz – Azərbaycan və Aran arasında olan vilayətdir"; Biruni: "Bəzz – Babək ölkəsidir". Əl-Bağdadinin məlumatına görə, Babək tərəfdarlarının ümumi sayı təkcə Azərbaycanda 300 min nəfər təşkil edirdi. Babək həlak olmuşdur, lakin bütün möhtəşəm hadisələr kimi, onun mübarizəsi və Azərbaycanın 22 illik (816–838-ci illər) müstəqil mövcudluğu onun ölümündən sonra da tələyüklü davama malik olmuşdur. Azərbaycanı müstəqilliyə Babək mübarizəsinin ənənələri ilə yetişən yeni nəsillər apardı. Azərbaycana canişin təyin edilən, Babəkə qalib gələn Afşin separatizm və islama zidd təzahürlərinə görə tezliklə edam edilmişdir. Babəkin həbsində iştirak etmiş Divdad Sacın oğlu Yusif Sac 912-ci ildə Azərbaycanın müstəqilliyini elan etmişdir. Məhəmməd ibn Xalid ibn Yəzid Mazyadın qardaşı Heysəm ibn Xalid Bab əl-Əbvab və Gəncə torpaqlarında 861-ci ildə Şirvan şahlığı yaratmaqla özünü müstəqil hökmdar elan etmişdir.

Yusif Sac

Ərəb təcavüzünün başlanması zamanı Azərbaycan və Albaniya Sasani imperiyasından yarıməsli vəziyyətdə idi. Onlar imperiyanın dördəbir hissəsi olan Adurbadaqan adlandırılan yeri təmsil edirdilər və onun tərkibinə Azərbaycanla yanaşı, keçmiş Midiya və Albaniya da daxil idi. Xordadbeh bildirir ki, bu bölgənin hökmdarlarını Azərbaycandan şah, Şirvan şah və Baraşkan şah (Azərbaycanda), Allan şah (Muğanda) və s. adlandırırdılar. 600-cü illərin ortalarında Azərbaycan ərəblər tərəfindən işğal edilir və yeni imperiyanın əyalətinə çevrilir. Yusif Sac bu ölkədə xəlifə tərəfindən Azərbaycana hökmdar təyin olunan Afşin Sacın qardaşı kimi qalır. 901-ci ildə qardaşının ölümündən sonra Yusif Sac özbaşına Azərbaycanda hakimiyyəti ələ alır. 908-ci ilə qədər xəlifə Yusifi hakimiyyətdən uzaqlaşdırmağa nail ola bilmir. 908-ci ildə yeni xəlifə mövqeyi ildən-ilə güclənən Yusifin Azərbaycandakı hakimiyyətini tanımağa məcbur olur, ölkə varlanır, onun hərbi gücü artır. 912-ci ildə Yusif xilafətə əvvəllər ödədiyi vergini dayandırır. 912-ci ildə Yusif Sac paytaxtı Marağa şəhərində olan müstəqil Azərbaycan dövlətini dirçəldir. 918-ci ildə xəlifə onun üzərinə qoşun göndərir və Yusif onların üzərində qələbə çalır. Xəlifə tezliklə yeni ordu göndərir, Yusif məğlub olur, lakin öz müstəqilliyini qoruyub saxlayır. 919-cu ildə daha bir döyüş baş verir, yaralanmış Yusif əsir düşür. Onu qalada həbsdə saxlayırlar. Yusifin silahdaşı Subuk hakimiyyəti öz əlinə alır və xilafətin növbəti ordusuna qalib gəlir. Azərbaycanın hökmdarı olan Subuk bildirir ki, Yusif azad edildikdən sonra təqsirini etiraf etmək üçün xəlifənin yanına gəlməyə hazırdır. Xəlifə Yusifi azad edir və onu Azərbaycana hökmdar təyin edir. Lakin bununla kifayətlənməyən xəlifə 926-cı ildə Yusifə üsyan edən karmatlarla müharibə etmək əmri verir. Yusif boyun qaçırmaya cəhd göstərir, lakin buna nail ola bilmir. O, Azərbaycana yeni təcavüzün qarşısını almaq məqsədilə əmrə tabe olmaq barədə qərar verir. Yusif döyüşdə həlak olur. Onun silahdaşlarının idarə etdiyi Azərbaycan müstəqilliyini qoruyub saxlamaqda davam edir.

Eldəniz

XI əsrdə səlcuqlar bölgə ölkələrini fəth edirlər. Azərbaycan müstəqilliyini itirir və əyalət statusunda onların imperiyasının tərkibinə daxil edilir. II Toğrul ölən zaman yeni sultan Məsud səlcuq sultanının əmiri Eldənizi II Toğrulun dul arvadı II Möminə xatunla evləndirir və onu II Toğrulun oğlu Arslan şahı atabəy təyin edir. 1136-cı ildə ona iqamətgahı Bərdədə olan Aran hakimi kimi səlahiyyət verir. Azərbaycanda bir neçə səlcuq hökmdarı olmuşdur, lakin müstəqilliyin dirçəlişi Eldənizdən başlayır. Sultan Süleyman şah öldürüldükdən sonra Eldəniz özünün himayə etdiyi Arslan şahı imperiya taxtına oturdur, özü isə Böyük Atabəy olur və imperiyanın əsl hökmdarına çevrilir. "Atabəy Eldəniz əmrlər verir, torpaq paylayır və dövlətin sərvətlərinə sərəncam verirdi, sultan Arslan şah ibn Toğrul isə yalnız adına görə hökmdar idi" (*əl-Hüsəyni*). "Atabəy Eldəniz Azərbaycana, Arrana, Şirvana, əl-Cibal ölkəsinə, İraqa, Həmədana, Gilana, Mazandarana, İsfahana, Reyə hökmdarlıq edirdi və Xilətin, Farsın, Xuzistanın, Mosulun və Kermanın hökmdarları ona tabe idilər" (*İbn əl-Əsir*). Beləliklə, Azərbaycanın müstəqilliyi bərpa edildi. Sonralar onun oğulları Cahan Pəhləvan və Qızıl Arslan səlcuq hökmdarlarının böyük atabəyləri olmaqla davam edirdilər və imperiyanın faktiki hökmdarları idilər. "Cahan Pəhləvan İraqın, Azərbaycanın, Arranın, əl-Cibalin, Reyin, İsfahanın, Həmədanın və digər vilayətlərin hökmdarı idi" (*İbn əl-Əsir*). "Qızıl Arslan Azərbaycana, Arrana, Həmədana, İsfahana, Reyə və onlara bitişik olan vilayətlərə sahib idi. Fars və Xuzistan hökmdarları ona vassallıq qaydasında tabe idilər" (*İbn əl-Əsir*). 1190-cı ildə Qızıl Arslan səlcuqlu III Toğrulu hakimiyyətdən uzaqlaşdırır və Böyük Atabəy olmaqla tamhüquqlu hökmdara çevrilir. Eldənizin nəsiləri bəbalarının işini davam etdirirdi. İbn əl-Əsir bildirir ki, "Azərbaycan və Arranın hökmdarı Cahan Pəhləvanın oğlu Əbu Bəkr idi", İbn əl-Fuvati isə məlumat verir ki, "Azərbaycan və Arranın hökmdarı Cahan Pəhləvanın oğlu Atabəy Özbək, onun vassalı isə Fars hökmdarı Atabəy Səd ibn Zəngi olmuşdur".

Azərbaycanda metropoliyası olan türk imperiyasının yaradıcısı və dirçəldənləri

Hülakü xan Çingizi

1220–1223-cü illərdə Çingizilər Azərbaycanı işğal edib onu müstəqillikdən məhrum etdilər və canişinlik yaratdılar. Menqu xan 4-cü böyük xaqan olaraq öz qardaşı Hülakü xanı yeni qərb torpaqlarını istila etmək üçün göndərdi. Bağdadın ələ keçirilməsindən və Ərəb xilafətinin dağıdılmasından sonra Hülakü xanın qarşısında iki vəzifə dayanırdı. Birincisi onun planlaşdırdığı dövlət üçün metropolianın seçilməsindən ibarət idi. Bu, təxminən 6 əsr boyunca Ərəb xilafətinin mərkəzi olmuş Bağdad və onun mahalları, yaxud Azərbaycan ola bilərdi. İkincisi ondan ibarət idi ki, onun dövləti Çingizilər imperiyasının federativ hissəsi, yoxsa müstəqil dövlət olsun. Hülakü xan paytaxtı Təbriz şəhərində və metropoliyası Azərbaycanda olmaqla müstəqil dövlət yaratmaq qərarına gəldi. Bununla 1256-cı ildə Azərbaycan dövləti nəinki dirçəldildi, həm də uzun əsrlər boyu nəhəng imperiyanın metropoliyasına çevrildi. Nəsirəddin Tusi Hülakü xanın bir çox qərarlarının, o cümlədən yuxarıda xatırladılanların qəbul edilməsində xüsusi rol oynamışdı. O, Hülakü xanla görüş zamanı özünü həmədanlı (Midiyanın qədim paytaxtı) kimi təqdim etdi. Hülakü xan Bağdadı getməyi qərara alanda astroloqun fikrini soruşdu, N.Tusi bu yürüşdə onu ölüm gözlədiyini söylədi. Eyni zamanda N.Tusi ona birmənalı şəkildə qələbə əldə edəcəyini söylədi və bu gerçəkləşdi. Məhz N.Tusi xəlifə ilə danışıqlar aparmaq üçün Hülakü xan tərəfindən Bağdada göndərildi, Bağdadın süqutundan sonra isə Hülakü xan “Xoca Nəsirəddinə xalqa mərhəmət bəxş etmək üçün Ristaliş qapılarına yola düşməyi əmr etdi”. Menqu xan N.Tusi haqqında eşitmişdi, ona görə də Hülakü xandan onu rəsədxana tikintisi üçün onun yanına göndərməyi istədi. Hülakü xan özü ulduzları müşahidə etmək üçün bina tikintisini Tusiyə tapşırırdı. Nəsirəddin Tusi bunu imperiyanın elmi-mədəni paytaxtına çevrilən Marağada tikməyi təklif etdi və Azərbaycan şəhəri Marağada rəsədxana tikintisini uğurla reallaşdırdı.

Qazan Xan

Hülakü xanın nəslindən olan Qazan xan gəncliyində bir sıra əyalətlərə canişin təyin edilmiş, 1295-ci ildə isə sülalədaxili mübarizə nəticəsində dövlətin hökmdarı olmuşdur. Qazan xanın islamı qəbul etməsini və onu dövlət dini kimi dirçəltməsini onun Azərbaycan tarixinə taleyüklü töhfəsi kimi qəbul etmək olar. Qazan xan F.Rəşidəddinin “bütələrə sitayiş” adlandırdığı və “tenqriçilik” kimi tanınan bütperəstlik inancını ruhunda tərbiyə almışdı. 1295-ci ilin martında hökmdar olan Qazan üç aydan sonra ətrafı ilə birlikdə islam dinini qəbul etdi və 1295-ci ilin noyabrında Qarabağda, artıq müsəlman kimi, ikinci dəfə hökmdar elan edildi. Hakim dairələr-dəki insanların əksəriyyətinin etiqad etdikləri bütperəstliyin kökü kəsildi. İslamın qəbulu Qazan xana müsəlman zadəganların və əhalinin dəstəyini qazanmağa imkan verdi.

Qazan xanın ikinci taleyüklü xidməti 1298-ci ildə apardığı islahatlardır. İslahatlar nəticəsində kəndlilər torpağa bağlandı, vergi islahatı vergilərin növlərini, ödənilmə üsullarını və müddətlərini dəqiqləşdir-məyə imkan verdi, vergiyığanların özbaşınalığı aradan qaldırıldı.

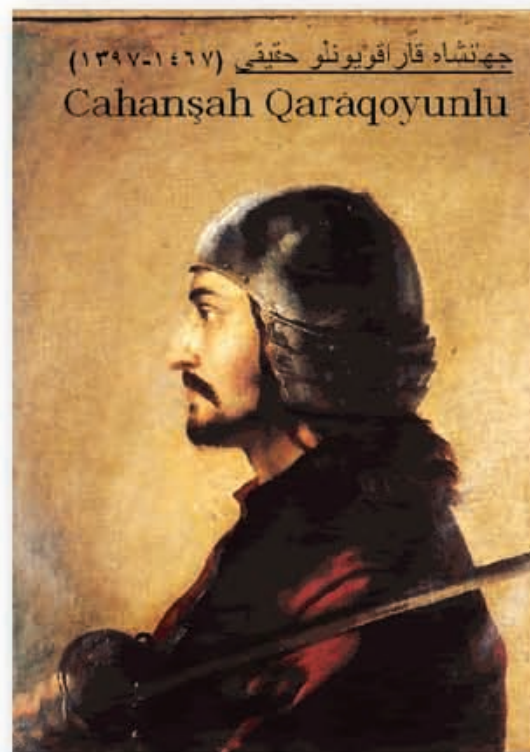
Vahid ölçü və çəki sistemi yaradıldı. İslahatlar şəhər sənətkarlığında istehsalın canlanmasına kömək etdi. Dövlət emalatxanaları yaradıldı – burada işçilər natura şəklində əməkhaqqı alırdılar. Məhkəmə-hüquq islahatlarının əsas məqsədi ölkədə hüquqi özbaşınalığa, qanunsuzluğa son qoymaq idi. Din xadimlərinin təyinatına xüsusi diqqət yetirilirdi. Vahid poçt sistemi tətbiq olundu, yollarda hər 20 kilometrədən bir xüsusi dayanacaqlar quraşdırılır, karvansaralar tikilirdi. Dövlətin vahid pul sistemi yaradıldı.

Qazan xan F.Rəşidəddinin Azərbaycan tarixi ilə bağlı ən mühüm məlumatları bizə çatdıran “Cami ət-təvarix” (Dünya tarixi) və “Oğuznamə” əsərlərinin yazılmasına himayədarlıq etmişdir. F.Rəşidəddin qeyd edir ki, Qazan xan “şahların adət-ənənələrini”, “salnamə və rəvayət biliklərini”, “müxtəlif bacarıqları”, “dağ sərvətləri haqqında elmi”, “səma cisimləri haqqında elmi” bilirdi.

Cahanşah Qaraqoyunlu

1357-ci ildə son Hülakü hökmdarı Əbu-Səid öldükdən sonra Azərbaycanda 23 il ərzində səkkiz şahzadə hökmdar olmuş, devrilmiş və edam olunmuşdur. Ölkəyə sülhü Cəlairilər sülaləsinin 1359-cu ildə Azərbaycanda öz hakimiyyətini qurmuş başçısı Şeyx Üveys gətirdi. 1385–1395-ci illərdə Teymurun yürüşləri Cəlairilərin Azərbaycanda hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasına gətirib çıxardı. Azərbaycan Teymur tərəfindən yaradılan Turan sultanlığına daxil oldu. Azərbaycanda hökmdar olan Sultan Əhməd Cəlair və onun müttəfiqi Qara Yusif Qaraqoyunlu mühacirət etməli oldular. Onlar mühacirətdə belə bir razılığa gəldilər ki, hakimiyyətləri bərpa ediləcəyi halda Bağdadda Sultan Əhməd, Təbrizdə isə Qara Yusif hökmdar olacaq. 1405-ci ildə Teymur vəfat etdi. Bundan istifadə edən Qara Yusif 1407–1408-ci illərdə Teymurun oğlu Miranşahla döyüşdü və Miranşah döyüşdə həlak oldu. 1409-cu ildə Teymurun digər oğlu Şahruh dövlətin hökmdarı oldu, 1410-cu ildə isə Qara Yusif Azərbaycanda öz hakimiyyətini qurdu. Güclənən Şahruh 1420-ci ildə öz hakimiyyətini bərpa etməyi qərara alaraq Azərbaycana doğru hərəkət etdi və bu zaman Qara Yusif vəfat etdi. İki tərkib arasında mübarizə başladı: Qara Yusifin övladları Azərbaycanda hakimiyyət uğrunda öz aralarında, Teymurun oğlu isə Azərbaycan üzərində hakimiyyəti qaytarmaq uğrunda. Bu mübarizə 1420-ci ildən 1435-ci ilə qədər, təxminən 15 il davam etdi. Bu müddət ərzində Şahruh döyüşdə Qara Yusifin oğullarından biri olan İskəndərə qalib gəldi və Azərbaycanın idarəçiliyini Qara Yusifin digər oğlu Əbu-Səidə həvalə etdi. Lakin sakit qalmayan İskəndər öz qardaşı Əbu-Səidi məğlub etdi. 1435–1436-cı illərdə Şahruh yenidən Azərbaycana soxuldu və vilayətin idarəçiliyini İskəndərə deyil, onun oğlu Cahanşaha həvalə etdi. Cahanşah Qaraqoyunlu vassal statusunda Azərbaycan hökmdarı oldu və parlaq qabiliyyətə malik olmaqla öz hakimiyyətini möhkəmləndirdi. 1447-ci ildə Şahruhun ölümündən dərhal sonra Cahanşah sultan titulu qəbul etməklə ölkənin müstəqilliyini bərpa etdi və dövlətin sərhədlərini xeyli genişləndirməyə nail oldu. Həsən bəy Rumlu (1531-ci ildə doğulmuşdur) bildirir ki, “Cahan şah Türkmən” (Cahanşah Qaraqoyunlu) Azərbaycan hökmdarı olmuşdur”.

Azərbaycanın

*Toğrul bəy qalası.
XII əsr Rey, müasir İran*

qoruyub saxladı, xəlifə ona “Şərq və Qərbin sultanı” titulu verdi. XX əsrin əvvəllərinin tədqiqatçıları hesab edirlər ki, Toğrul bəy və onun nəsiləri o zaman hər şeydən daha çox lazım olanı etdilər: onlar, ola bilsin, bir qədər “türk tərz”ində nizam yaratdılar. Şəhərlərdə peşə və sənət canlandırıldı, yollar təcir karvanları ilə doldu, əkinçilər tərk edilmiş əkin sahələrinə qayıtdılar. Poeziya və elm öz yerini tutdu. Əslində, səlcuq dövrü İslam sivilizasiyasının Qərbi Asiya ölkələrində yayılmağa başladığı zamanın epiloquna çevrildi (*H.Helmolt*).

Sultan Toğrulun övladı yox idi. Eynilə onun kimi “Şərq və Qərbin sultanı” titullu qardaşı oğlu Alp Arslan onun vəliəhdi oldu. Alp Arslanın hakimiyyəti illərində (1063–1072) ölkənin qüdrəti ən yüksək səviyyəyə çatdı. Encyclopedia Britanica yazır ki, müsəlmanlar Alp Arslanın simasında namuslu, bütün xəyanətlərin düşməni olan şəxsi görürdülər. Heç bir şübhə yoxdur ki, onun ən sevimli məşğuliyyəti fəth etmək olmuşdur. Alp Arslan intellektual məsələlərlə az maraqlanırdı, öz imperiyasının idarəsi kimi, onları da vəzirlərinin öhdəsinə buraxmışdı. Məşhur alim Nizamülmülk də onun vəzirləri arasında idi. Alp Arslanın ölümündən sonra hakimiyyətə, Nizamülmülkün qəyyumluğu ilə, onun 13 yaşlı oğlu Məlik şah gəldi. O, maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmağa nail olmağı bacardı və bu ona elmin, incəsənətin, poeziyanın inkişafına qəyyumluq etmək imkanı yaratdı. Səlcuq imperiyası banilərinin səyləri sayəsində “Şərq və Qərb”i birləşdirən güclü orta əsr türk imperiyası doğuldu. Mülki və hərbi idarəetmədə dövlət idarəçiliyinin yeni sistemi formalaşmağa başladı. Sonralar Səlcuq imperiyasının siyasi strukturunun prinsipləri bölgənin gələcək imperiyalarının təməli kimi xidmət etdi.

İqtibas:

“O (Toğrul bəy), cəsur, səbirli, alicənab idi, Allaha itaət, cümə günü ibadətində əməl edirdi, bazar ertəsi və cümə axşamı oruc tutur və xoş xasiyyəti [sayəsində] qəlbin istəklərini sakitləşdirirdi. Səxavətinə görə onun günləri [meyvə verən] bağa bənzəyir. O, edamı sevmir, qan tökmür və qadağan edilənlərə toxunmurdu. O çox səbirli və dürüst, ianə verməkdə, xüsusən məscid tikintilərinə vəsait ayırmaqda əliaçıq idi. Sədrəddin əl-Hüseyni.

Oğuz Səlcuqlar imperiyaşının ilk hökmdarı

Səlcuqlar imperiyasının baniləri böyük oğul olan Toğrul bəy (1037–1063-cü illər) və Çağrı bəy (1060-cı ildə vəfat etmişdir) qardaşlarıdır. Onlar 1035-ci ildə Amu-Dəryanı keçərək Xorasanı, Qəznəvilər dövlətini, Azərbaycanı, Persiyanı, İraqı-Əcəmi və İraqı-Ərəbi, Armeniyanı fəth edirlər. Onlar yenidən müsəlman olduqlarından, hökmdarlıq arzusunda olmalarına baxmayaraq, xilafətin mənəvi nüfuzuna ehtiramlı münasibəti saxlayırdılar. Xəlifə və guya onun hamisi olan Buidlər əmirliyinin sultanı öz vəzirlərinin əlində oyuncaq idilər. Bağdadda öz aralarında düşmənçilik edən qruplaşmalar bundan istifadə edə biləcək Toğrul bəyə böyük ümidlə baxırdı. 1055-ci ildə Toğrul bəyin ordusu Bağdada daxil oldu. O, buidləri qovdu, xəlifənin hakimiyyətini

böyük hökmdarları

Eldənizlər sülaləsindən olan Azərbaycan hökmdarları

XII əsrdən etibarən metropoliyası Azərbaycanda olan imperiya miqyaslı dövlətlərin yaranması ilə əlamətdar olan dövr başlayır. Mənşəyinə görə türk-qıpçaq olan Atabəy Eldənizin tarixi xidməti Azərbaycanı Böyük Səlcuq imperiyasının tərkibindən çıxarmaq və onu müstəqil dövlət şəklinə salmaq olmuşdur. Onun ardınca Azərbaycan hökmdarı onun oğlu Böyük Atabəy Cahan Pəhləvan oldu. Onun zamanında Azərbaycan Atabəylər dövləti ən böyük əzəmətə çatdı, sərhədlərin genişləndirilməsi ilə əlaqədar paytaxt Həmədana köçürüldü (İraqi-Əcəm, keçmiş Ekbatan, Midiya).

İqtibaslar:

“İraqi-Əcəmdə və Azərbaycanda Atabəy Eldəniz hökmdarlıq edirdi”. **Rəşidəddin** “Eldəniz Cibaldə, Reydə, Azərbaycanda və Aranda hökmdarlıq edirdi və onun hakimiyyətini Xilat, Fars və Xuzistan hökmdarları tanıyırdılar; o, Azərbaycanın, Cibalin (İraqi-Əcəm, Midiya), İsfahanın, Aranın və Gəncənin hökmdarı idi”. **İbn əl-Əsir**. “Atabəy Eldəniz və onun nəsiləri İraqi-Əcəmdə və Azərbaycanda hökmdar idilər; mərhum sultan Məsudun (Səlcuqun nəslə) məmlükü (əmiri) Eldəniz öz arvadının oğlu Arslan şah ibn Toğrul sultan təyin etdi, yəni taxta oturtdu. Eldəniz onun atabəyi oldu və ona görə də onun mövqeyi möhkəmləndi və Bağdad, onun mahal-ları istisna olmaqla bütün ölkələr onun hakimiyyəti altına keçdi. Səlcuq sultanı Arslan şah ibn II Toğrul yalnız formaca, atabəy Eldəniz isə həqiqət-də hökmdar idi. O əmrlər verir, iqtə qismində tor-paqlar paylayır, dövlət xəzinəsinə dair sərəncamlar verir, ölkənin istənilən yerində hakimləri öz istəyi ilə dəyişirdi”. **Sədrəddin əl-Hüseyni**. “Eldənizin oğlu Cahan Pəhləvan Əmir əl-hacib, digər oğlu Qızıl Arslan isə Əmir əs-silah (ordu komandanı) oldu. Eldəniz vəfat edəndə atabəy vəzifəsini [sultanın yanında] onun oğlu Pəhləvan tutdu, o, Arslan şahın ana xətti üzrə qardaşı idi”. **Sədrəddin əl-Hüseyni**. “Pəhləvan İraqın, Azərbaycanın, Aranın, əl-Cibalin, Reyin, İsfahanın, Həmədanın və digər vilayətlərin hökmdarı idi. O, yaxşı əxlaqlı, ədalətli, səbrə

Abü Ja'far Muhammad Jahan-Pahlavan b. İldegez Atabə-kenthroned, Nizami Gəncəvi, “Xosrov və Şirin”. Rəssam naməumdur. Səfəvi dövrünün surəti. Walters Art Museum. Manuscripts W.607 fol.37a, Baltimore USA. Kitabda Azər-baycan atabəyi Cahan Pəhləvanın ünvanına mədhiyyələr vardır.

[malik] müdrik hökmdar idi. Onun hakimiyyəti dövrün-də [hakimiyyəti altında olan] ölkələr sülh şəraitində, təbəələri isə sakitlikdə yaşadılar”. **İbn əl-Əsir**. Atabəy Pəhləvan Azərbaycan və İranı idarə etmək üçün oğlu Əbu Bəkrə təyin etdi və onun tərbiyəsini oğlunun əmisi Qızıl Arslana tapşırı. Reyə, İsfahana və İraqi-Əcəmin qalan hissəsinə öz oğulları İnanc-Mahmudu və Əmir Əmiran Əməri təyin etdi, Həmədanı isə oğlu Özbəyə verdi. Cahan Pəhləvan vəfat edəndə zaman onu atabəy vəzifəsində qarda-şı Qızıl Arslan əvəz etdi; Atabəy Cahan Pəhləvanın oğlu Əmir Əbu Bəkrə əmisinin (Qızıl Arslanın) qətlə yetiril-məsini eşidəndə elə həmin gecə Azərbaycana yollandı və [tezliklə] Naxçıvana gəldi. O [bu yolla] bütün Azər-baycana, Arana sahib olana qədər bir şəhərdən digərinə gedirdi və onları hamı ona təhvil verirdi. Onun ətrafında qoşun toplaşdı və o öz atası və babasının yerində bərqə-rar oldu. “**Sədrəddin əl-Hüseyni**. “Həm Dvin, həm də Azərbaycanın bütün vilayətləri Cahan Pəhləvanın oğlu Əmir Əbu Bəkrə mənsub idi; Pəhləvanın oğlu Atabəy Özbək Azərbaycan və Aran hökmdarı idi. **İbn əl-Əsir**. “Özbək Eldəniz Aran və Azərbaycan hökmdarı idi”. **Şihabəddin Məhəmməd ən-Nəsevi**.

Rəşidəddinin "Cami at-Təvarix" kitabının əlyazmasından Hülakü və doqquz xatun

Hülakülər sülaləsindən olan Azərbaycan hökmdarları

Çingiz xanın nəvəsi Böyük Kaan Menqu xan özünün kiçik qardaşı Hülakünü hərbi səfərə göndərərkən nəzərdə tuturdu ki, qardaşı yeni torpaqları fəth etdikdən sonra geriye qayıdacaq. Lakin xilafət hakimiyyətini devirdikdən sonra o məskunlaşmağa və öz dövlətinin metropoliyası kimi Azərbaycanı seçməyə qərar verdi. Bu torpaqlar Çingiz xanın böyük oğlu Cuçinin Ulusu tərəfindən idarə olunurdu. Ona görə də onların arasında münaqişə yarandı. Kubilay Böyük Kaan olanda Hülakü tərəfindən yaradılan dövlətin müstəqilliyini tanıdı və ona "İlxan" titulu verərək ona müstəqil idarəetmə hüququnun əlaməti kimi tamğa göndərdi. Beləliklə, həm yaratdığı imperiyanın metropoliyası kimi Azərbaycanı seçməsi, həm də bu imperiyanı müstəqil idarə etmək üçün hüquqa nail olması Hülakü xanın xidmətləridir. Hülakü xan dünya elmi qarşısında mühüm xidmətlərə malikdir, çünki Nəsirəddin Tusini dəstəkləmiş, Azərbaycanda Marağa rəsədxanasının tikintisi haqqında qərar qəbul etmiş və orada yüz minlərlə kitabdan ibarət olan kitabxana yaratmışdır və s.

Hülakü xanın nəvəsi Qazan xanın xidməti onun Azərbaycan tarixinə böyük islahatçı kimi düşməsidir. Qazan xanın islahat proqramı 40 bənddən ibarət olmuşdur. Bu siyahıya mənəvi-əxlaqi xarakterli problemlər

daxildir: monoteizmə sədaqət, hərbi rəşadət, qazılara, şeyxlərə nəsihətlər, xalqın abadlığa təşviq edilməsi, dələduzluğun və zorakılığın, müxtəlif növ ağır vergilərin aradan qaldırılması, yolların mühafizə edilməsi, çəki və uzunluq ölçülərinin düzəldilməsi, adamlara damğaların verilməsi işində qayda müəyyənləşdirilməsi, bütün kəndlərdə hamamların və şəhərlərdə karvan-saraların tikintisi, kənizlərə qarşı zorakılığın qadağan edilməsi barədə və s. Qazan xan bütperəst kimi tərbiyə olunmasına baxmayaraq, hökmdar olan kimi İslamı qəbul etmiş və müsəlman kimi Mahmud adı götürmüşdür. Qazan xana iki dəfə – birinci dəfə bütperəst kimi, ikinci dəfə isə müsəlman kimi tacqoyma mərasimi keçirilmişdir. Qazan xanın ikinci tacqoyma mərasimi Qarabağda həyata keçirilmişdir. Bu barədə Rəşidəddin bildirir: "Bütün xatunlar, şahzadələr, əmirilər, hakimiyyətin sütunları və saray əyanları Aran Qarabağında toplaşmış və riyakarlıq, ikiüzlülük olmadan İslam hökmdarının şahlığına razılaşmış, öhdəlik götürmüşlər." Tədqiqatçılar belə bir nəticəyə gəlirlər ki, Qazan xana ən təsirli və çoxtərəfli şəxsiyyət surəti xasdır: qətiyyətli və güclü liderdir, həmçinin dərin və geniş intellektə malikdir. "Qazan xan qədim hökmdarların vərdiş və ənənələrini, türk dilini bilirdi, salnamələrlə, tarixlə, tibb ilə, astronomiya ilə, kimya ilə maraqlanırdı, o vaxtın müalicəvi otlar toplayırdı. O, müqavilələrdə etibarlı idi. O, zərgərlik, dəmirçilik, xarratlıq, tökməçilik, tornaçılıq, rəsamlıq peşələrini dərinlən bilirdi".

Qazan xanın tarixşünaslıq üzərində hamilik etməsini xüsusi xidmət kimi dəyərləndirmək lazımdır, bunun nəticəsində vəzir F.Rəşidəddin tərəfindən tərtib edilən dəyərli "Cami at-Təvarix" tarixi əsəri yaradılmışdır. Bu əsərin sayəsində bizim günlərə qədər türklərin tarixi, o cümlədən "Oğuz xan haqqında rəvayət" (burada Azərbaycan tarixinə dair qiymətli faktlar vardır) barədə məlumatlar gəlib çatmışdır.

İqtibas:

"Hülakü xan Bağdadda qənimət kimi götürülən xəzinə və nəhəng sərvəti Azərbaycana göndərdi... Onları yerləşdirmək üçün Hülakü xan Təbriz məliki Məcəddinə əmr etdi ki, Urmiya və Səlməs gölünün sahilindəki, Tellə adlandırılan dağda möhtəşəm, hədsiz dərəcədə möhkəm olan bina tiksinsin... Hülakü xanın oğlu Abaqa xan mülkünü qarışıqlıq və çəkişmələrdən təmizlədiyi vaxt o, geriye, İraqi-Əcəmə və qədim paytaxt olan Azərbaycana qayıtdı... Abaqa xanın oğlu Arqun xan Azərbaycana yollandı və orada taxta oturdu..."

Rəşidəddin

böyük hökmdarları

Cəlairilər sülaləsindən olan Azərbaycan hökmdarları

Şeyx Üveys Cəlairinin əsas xidməti ondan ibarətdir ki, o, Azərbaycanda hakimiyyətə iğtişas dövründə gəlmişdi. Onun hökmdarlığı dövründə Azərbaycanda hakimiyyətin sabitləşməsi baş verdi və Əşrəf tərəfindən müəyyən edilən cəza idarə üsulu dayandırıldı. Son həddə çatmış təbrizlilər çoxsaylı qoşunla gələn Şeyx Üveys Cəlairidən yardım xahiş etdilər. Əxiciuq darmadağın edildi və qaçdı. Bundan sonra Şeyx Üveys Azərbaycan hökmdarı oldu və Şirvan hökmdarı da öz üzərində onun ali hakimiyyətini tanıdı. Azərbaycanda on illərlə sürən tayfadaşlıq ixtilafından sonra, nəhayət, sabitlik meydana gəldi. Şeyx Üveys özünü Hülakülər hakimiyyətinin varisi kimi təqdim edirdi, ona görə də İl-xana xidmət edən yaradıcı və inzibati elitalar indi hökumətdə öz xidmətlərini davam etdirməyə ümid edə bilirdi. Şeyx Üveysin hakimiyyəti dövründə həmçinin dövlətin, mərkəzi hakimiyyətin güclənməsi baş verir, ölkənin təsərrüfatı canlanır. Şeyx Üveysdən sonra taxta onun oğlu Sultan Hüseyn (1374-1383-cü illər) çıxır, o, ordu və dövləti yaddan çıxaran hökmdar kimi səciyyə edilir. Bu, 1383-cü ildə onun qardaşı Sultan Əhmədin əlində Qara Məhəmməd Qaraqoyunlunu köməyə çağırmaq üçün bəhanə olur, o, əvvəlcə bir qardaşı Hüseyni, sonra isə digər qardaşı Şeyx Əlini devirir və taxtda bərqərar olur. Əhməd Şeyx Üveysin hakimiyyəti dövründə Şeyx Səfinin rəhbərliyi altındakı sufi təriqəti ilə sıx əlaqədar olan Ərdəbil bölgəsində məsul şəxs idi. Lakin sultan olduğundan sonra Əhmədin taleyi dramatik şəkildə alır. 1385-1386-cı illərdə Azərbaycana Toxtamış və Teymurun fasiləsiz hücumları baş verir. Qanlı döyüşlər Sultan Əhmədi taxtdan imtina etmədən paytaxt bölgəni tərk etməyə məcbur edir. Patrick Wing hesab edir ki, əmirilər Sultan Əhmədi dəstəkləmədilər, amma cəmiyyətin aşağı təbəqələri ona sadıq qalmışdılar. Sultan Əhməd Azərbaycandan Bağdada qaçdı, oradan isə Teymurun təzyiqi ilə Osmanlı Bəyazidin yanına getməyə məcbur oldu. Lakin o da Teymurun zərbələri altında süqut etdi. Sultan Əhməd Qara Yusif Qaraqoyunlu ilə birlikdə 1393-cü ildə Qahirəyə sultan Barkukun himayəsi altına, 1401-ci ildə isə Suriyaya qaçır, orada onların hər ikisini

Əbd əl-Hay, Əhməd Cəlairinin "Divan"ından səhifə.
Frir qalereyası. Vaşinqton

həbs edir və yalnız 1405-ci ildə Teymurun vəfatından sonra azad edirlər. Müttəfiqlər öz torpaqları uğrunda uğurlu döyüşlər aparırlar. Bölgə zamanı onların arasında münaqişə yaranır, nəticədə Sultan Əhməd həlak olur. Üveysin oğlu Əhmədin adı şair kimi Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin və Nəsimi ilə bir sırada xatırladılır. Bununla yanaşı, o, yaddaşlarda təkcə sultan kimi deyil, həm də rəssamlıqdan başı çıxan, kaman və ox hazırlayan, xəttatlıq və musiqini anlayan adam kimi qalmışdır. Orta əsr müəllifi Dövlətşah Əhmədi cəsur döyüşçü, alimlərin və şairlərin müdafiəçisi kimi təsvir edir.

İqtibaslar:

Şeyx Üveys "Azərbaycanı əsarətdən və zorakılıqdan xilas etmək və ədalət bayrağını qaldırmaq üçün daim səylər göstərmiş, lakin onunla kifayətlənmişdir ki, "işlər onlar üçün təyin edilən vaxtda baş verir". Sultan Şeyx Üveys "zülmkarlara və təcavüzkarlara qarşı cihad elan edərək Azərbaycanı şər insanların əlindən xilas etmək üçün yürüşə yollandı": Şeyx Üveys "...Təbrizdə dayandı, ləyaqətli həyat keçirdi, yaxşı qaydalar tətbiq etdi və öz hakimiyyəti dövründə müəyyən olunmuş adətlərə riayət etdi.

Əl-Əhəri

Salvator Roza. Cahanşah Qaraqoyunlu. XVII əsrin birincisi yarısı. Palazzo Chigi Saracini. Toscana. Guida d'Italiya

Qaraqoyunlular sülaləsindən Azərbaycan hökmdarları

Cahanşah Qaraqoyunlunun xidməti ondadır ki, ölkə Teymurilər tərəfindən təhdid edilərkən o, Teymurun nəvəsi Şahruhla yaxınlaşma sayəsində (bu, dövlətin özünün mövcudluğu təhlükə altında olduğu şəraitdə zəruri addım idi) dövləti qoruyub saxlamağı bacaran yeganə şəxs oldu. Nəticədə o, Teymurilərdən müstəqillik qazanmağa və sultan titulu qəbul etməyə, həmçinin Təbrizin tabeliyindən çıxmış bir sıra əraziləri bərpa etməyə nail oldu. Bura o cümlədən Sultaniyyə, Qəzvin və İsfahan şəhərləri ilə İraqi-Əcəm, Bağdadla birlikdə İraqi-Ərəb, Şiraz, Kirman və Yəzd, Mazandaran, Astrabad və Xəzərin bütün cənub sahili aiddir. Orta əsr müəllifi Əbdürrəzzaq Səmərqəndi Cahanşahı ədalətli və qayğıkeş hökmdar kimi səciyyə edir, çoxsaylı əhalisi olan paytaxt Təbrizi isə Qahirə ilə müqayisə edir. Simeon Yerevansi müqəddəs Eçmiədzin kilsəsinin bütün hallarının xatirə kitabı olan "Cambr" əsərində yazır: "1441-ci ildə Təbrizdə oturan şah Cahanşahın hökmdarlığı dövründə müqəddəs Eçmiədzin kilsəsi bərpa edilmişdir. İlk katalikos Kirakos, onun ardınca isə 1443-cü ildə

Qriqor Makvesi olmuşdur. O vaxta qədər müqəddəs kilsədə ya heç bir sənəd olmamış, ya da qalmamışdır – nə şah, nə məhkəmə, nə daşınmaz əmlaka dair qəbalə və ya nə isə ona oxşar olan sənəd, nə fars, nə də erməni dilində vəqf şəhadətnamələri". Tarixçilərin fikrincə, Cahanşah ən güclü və nüfuzlu Qaraqoyunlu hökmdarı olmuşdur. Yüksək təhsilli xeyriyyəçi olmaqla bərabər, o həmçinin hədsiz zülmkarlığı və sübhə etməsi ilə də fərqlənirdi. Bütövlükdə Cahanşah dövründə Qaraqoyunlular dövlətinin çiçəklənməsi baş verir, onun nəzarət etdiyi geniş ərazilər dövləti inkişaf etmiş siyasi-inzibati, hərbi, iqtisadi və mədəni quruluşları olan iri imperiyaya çevirir. O öz sarayına şairləri toplayır və özü də Azərbaycan dilində "Həqiqi" təxəllüsü ilə lirik poemalar yazırdı. H.Javadi və K.Burrill XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ən mühüm dövr, Cahanşah Qaraqoyunlunu isə Azərbaycan ədəbi dilini gücləndirən şair hesab edirlər. Ehtimal ki, Cahanşah Qaraqoyunlunu dövlət tarixində olduğu kimi Azərbaycan ədəbiyyatında da mühüm şəxsiyyət kimi tanımaq lazımdır. Hesab edilir ki, Təbrizdəki məşhur Göy məscid onun təşəbbüsü ilə tikilmişdir. İrəvan şəhərinin yaxınlığında, Arqavand adlanan yerdə 1413-cü ildə ucaldılan, Qaraqoyunlu əmirlərinin məqbərəsi kimi təsnifatlaşdırılan qüllə (qala) qorunub saxlanılmışdır ki, onu da fransız rəssam Vanderburx (1338-ci il) qravürdə əbədiləşdirmişdir. Cahanşah Uzun Həsənlə döyüşdə həlak olmuşdur. Onun varisi hakimiyyəti saxlamağa nail ola bilməmiş və bununla Qaraqoyunlular sülaləsi dövlətinin sonu gəlmişdir.

İqtibaslar:

Öz zamanının padşahi, İraq və Azərbaycan hökmdarı Mirzə Cahanşah Qaraqoyunlu. İsgəndər bəy Münşi Türkmən. Uzun Həsən Ağquyluq/Ağqoyunlu Cahanşah Qaraqoyunlunun oğullarından Azərbaycan və İraqi-Əcəmi aldı. Zahirəddin Məhəmməd Babur. Baburnamə. İsgəndər ibn Qara Yusif türkmən – Azərbaycan, Sultaniyyə qalası, Əbhər, Qəzvin, Zəncan və onun vilayətlərinin hökmdarıdır. Fasih Həvafi. Azərbaycan hökmdarı Qara Yusif Qaraqoyunlu Ahıska [şəhərini] ələ keçirdi. Övliya Çələbi. "...o dövr tarixçilərinin şahidləri yekdilliklə iddia edirlər ki, 1461-ci ildə Axtamar katalikosu Zaxariya hökmdar Cahanşahla görüşmək üçün Təbrizə getdi, hökmdar onu çox bəyəndi, Eçmiədzinin katalikosu etdi və ona müqəddəs Maarifçinin "sağ əl"ini, kilsə bayrağı və orari bağışladı və [katalikos] onun hədiyyələrini özü ilə Eçmiədzinə gətirdi". Simeon Yerevansi.

Uzun Həsən tərəfindən venesiyalı senyorlara hədiyyə edilən piyalə. Təxminən VIII–IX əsrlər. Bax La repubblica di Venezia e la Persia per Gudlielmo Berchet Torino tipografia g. B. Paravia e comp. 1865.

Ağqoyunlular sülaləsindən Azərbaycan hökmdarı

Uzun Həsən Ağqoyunlu öz sülaləsi içərisində Azərbaycanda hakimiyyətə nail olmuş ilk şəxsdir. Uzun Həsən Ağqoyunlunun xidməti ondan ibarətdir ki, o, Qərbi Avropa dövlətləri ilə diplomatik münasibətləri qaydaya salmışdır. Həmin münasibətlərin əsas məqsədinə, yəni Osmanlıya qarşı ittifaqın bağlanmasına nail olunmadığına baxmayaraq, orta əsr Avropasında Azərbaycan barədə xəbər geniş yayılmışdır. Uzun Həsənin hakimiyyəti dövründə Osmanlı imperiyası, Venesiya Respublikası, Böyük Moskva knyazlığı, Qızıl Orda, Polşa, Avstriya, Macarıstan, Çexiya, Almaniya, Misir, Hindistan və digər ölkələrlə diplomatik münasibətlər qurulmuşdu. Rəsmi dəvətlə Ağqoyunlu dövlətində olmuş Venesiya diplomatı Ambrozio Kontarini yol qeydlərində Uzun Həsəni cəsur, hündür, arıq və ötkəm (məğrur) adam kimi təsvir edir. Uzun Həsənlə bağlı çoxlu sənəd indiyə qədər Venesiya və Polşa arxivlərində saxlanılır. Venesiya arxivlərində qorunub saxlanılan sənədlərdə onu “Assanbei” və ya “Ussun Cassan” adlandırırlar. Orada həmçinin yazılır ki, Uzun Həsən Əbusəid Teymuri üzərində qələbə çaldıqdan sonra Azərbaycanın, Bakı şəhərinin, 1469-cu ildə isə “Persiya və Midiya”nın hökmdarı olmuşdur. Bu halda “Persiya dedikdə Persiya/Farsın özü, “Midiya” anlayışı altında isə orta əsrlərdə “İraqi-Əcəm”

adlandırılan Midiyanın özü nəzərdə tutulur. Uzun Həsən ilk növbədə bir sıra islahatlar keçirmiş və “Qanunnamə” adlandırılan xüsusi qanunlar külliyyatı qəbul etmişdir. Orada vergi və rüsumlar, həm də onların yığılması qaydası müəyyənləşdirilmişdir. Bu hüquqi sənəd özbaşına istismarın qarşısını almalı idi və Uzun Həsənin hakimiyyətindən sonra da uzun müddət mövcud olmuşdur, lakin o, tam şəkildə qorunub saxlanılmamışdır. Osmanlı imperiyasının ilkin mənbələrində onun haqqında çoxlu məlumat qorunub saxlanılmışdır (Barkan O.L. Osmanlı devrində xukumdar Uzun Hasan beye ait kanunlar. Tarix Vesikları I, 1941, s. 91-106, 184-197). Uzun Həsənin dövründə aşağıdakılar tikilmişdir: “Həsən padşah” məscidi, Təbrizdə Qeysəriyyə örtülü bazarı, tərkibinə möhtəşəm məscidin, eləcə də çoxlu digər ictimai binaların daxil olduğu Nəsrriyyə və Maqsudiyyə universitetləri. Təbrizdəki saray binaları və kitabxanaları, məscidi və 1000 çarpayılıq xəstəxanası, cıdır meydanı və parkı olan möhtəşəm “Həşt Behişt” (“Səkkiz cənnət”) saray kompleksinin tikintisi də Ağqoyunlular dövlətinin mövcud olduğu dövrə aid edilir.

İqtibas:

“Uzun Həsən Ağ-Quyluq/Ağqoyunlu Cahanshah Qaraqoyunlunun oğlanlarından Azərbaycanı və İraqi-Əcəmi aldı. Zahirəddin Məhəmməd Babur, Baburnamə. Azərbaycan hökmdarı sultan Uzun Həsən genüyalılardan bu şəhəri alanda onu Tara-bezan adlandırırdılar. Övliya Çələbi. Qədim zamanlarda İraq və Azərbaycanın hökmdarı Uzun Həsən Ağqoyunlu Türkmən olmuşdur. Əbdülmömin xan Şeybaninin Şah Abbasa məktubundan”. İsgəndər bəy Münşi Türkmən “Dünyanı zینətləndirən Abbasın tarixi”.

Azərbaycanın

I Şah İsmayılın portreti. Bellini dairəsinin naməlum rəssamı. Uffisi, Florensiya, XVI əsr

Səfəvilər sülaləsindən Azərbaycan hökmdarları

I Şah İsmayılın xidməti ondan ibarətdir ki, o, orta əsr Azərbaycanını tarixin ən uzun dövrü ərzində idarə etməyi bacaran Səfəvilər sülaləsini yaratmışdır. Onun oğlu Şah Təhmasib Səfəvinin xidməti Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tam bərpa etmək olmuşdur, o cümlədən Şirvan “vassallıq” statusundan “Vahid Azərbaycanın əyaləti” statusuna keçirilmişdir. Onun hakimiyyətinin ilk illərində azyaşlı Təhmasibə təsir uğrunda ardı-arası kəsilməyən mübarizə baş vermişdir. Osmanlı imperiyasının sultanları ilə də müharibələr dayan-dırılmamışdı. I Təhmasib də atası kimi hərbi uğursuzluqlara düçar olaraq tamamilə ölkənin mədəni və iqtisadi inkişafı məsələləri ilə məşğul olurdu. Şah İsmayılın nəvəsi, böyük islahatçı və sərkərdə Şah Abbas dövlət quruluşunu təkmilləşdirməklə bir sıra inzibati, siyasi, hərbi və iqtisadi islahatlar həyata keçirdi. O, əvvəllər itirilmiş əraziləri geri qaytarmağı bacarmaqla imperiyanı mərkəzləşdirilmiş dövlətə çevirdi; Rusiyada yeni Romanovlar sülaləsini birinci tanıdı; yollar və körpülər tikdirdi, şəhərlərin, o cümlədən 1598-ci ildə

Qəzvindən paytaxtı köçürdüyü İsfahan şəhərinin inkişafının qayğısına qaldı. Abbasın zamanında Səfəvilər dövləti ən böyük çiçəklənmə və əzəmətə çatdı, onun ərazisi qərbdə Dəclə çayından şərqdə Qəndəhar (Əfqanıstan) şəhərinə qədər uzanırdı. Bu üç böyük Səfəvi hökmdarı ölkəyə gənc yaşda başçılıq etmiş və onu uzun müddət idarə etmişdir. İsmayıl 14 yaşında hökmdarlıq etməyə başladı, 24 il hökmdar oldu. Təhmasib 10 yaşında hökmdar oldu və 54 il idarə etdi, Abbas 16 yaşında hökmdar oldu və ölkəni 32 il idarə etdi. Adı çəkilən hökmdarların üçü də ədəbiyyatın, xalçaçılığın, bədii toxuculuğun, təsviri incəsənətin və memarlığın inkişafına xüsusi diqqət ayırmışdır.

İqtibaslar:

“İsmayıl Səfəvi Qafqaz dağlarındakı Gülistan qalasını mühasirə edən zaman xəbər mələyi ona bildirdi ki, o, Azərbaycan şahlığının taxtına yüksələ bilər. O özünün böyük əmirlərini çağırdı və soruşdu: “Sizə Gülistan qalası, yoxsa Azərbaycan taxtı lazımdır?” Səfəvilər sülaləsinin müqəddəsliyinə inananlar Azərbaycan taxtı haqqında sözlərin müdrikliyinə və düzgünlüyünə etibar edərək öz sevincli sözlərini bəyan etdilər. İsmayıl Səfəvi Gülistan qalasını tərk etdi və Azərbaycana yollandı”.
İsgəndər bəy Münşi Türkmən, “Dünyanı zینətləndirən Abbasın tarixi”. 1501-ci ildə Azərbaycanda xoşbəxt günəş doğdu – Şah İsmayıl Səfəvi hakimiyyətə gəldi. Məlik şah-Hüseyn Sistani: “Şah İsmayıl hər iki İraqı (İraqi-Əcəm və İraqi-Ərəb) ələ keçirərək, Azərbaycanda əlində olmaqla hökmdar oldu”. **Şərəf xan ibn Şəmsəddin Bidlisi.** “1590–1591-ci illərdə Şah Abbas Səfəvi özünün böyük əcdadı – Şeyx Səfiyəddin Ərdəbilinin Ərdəbildəki məzarını ziyarət etmək (hər fən “ətrafına dolanmaq”) üçün Azərbaycana getdi”. **Şərəf xan ibn Şəmsəddin Bidlisi.** “Səfəvi şahı 1603-cü ildə bəyan edir ki, “Azərbaycan mənim irsi mülkumdür”. **Katib Çələbi, Fəzləkə.** Təbrizin, Muğanın və digər Azərbaycan əyalətlərinin idarəçiliyi yüksək rütbəli (sipəhsalara) tapşırılmışdır. Yüksək rütbəli əzəmətli İran sipəhsaları şura əmirlərinin sırasına aiddir; o, orduda qurçibaşından sonra silahdaşçıyanların və vəzifəli şəxslərin başçısıdır. Hökmdarların, sultanların və digər qalib döyüşçülərin əvəzlənməsi yüksək rütbəli [sipəhsaların] fikrindən və bəyənməsindən asılıdır. Ona ədavətlər, döyüş meydanında hərbi əməliyyatlar, müharibə və döyüşlərlə bağlı istənilən növ fərmanlar və sərəncamlar vermək həvalə olunmuşdur. **Məhəmməd Rəfi 'Ənsari.** “Azərbaycanın misilsiz paytaxtı Təbriz şəhəri, şah taxtının yerləşdiyi yer. **İbrahim Rəhimizadə;** Şah İsmayıl Səfəvi hər iki İraqı (İraqi-Əcəm və İraqi-Ərəb) fəth edərək və Azərbaycanda əlində olmaqla hökmdar oldu”. **Şərəf xan ibn Şəmsəddin Bidlisi.**

böyük hökmdarları

Nadir əslən Səfəvilər tərəfindən sərhədləri qorumaq üçün Azərbaycandan Xorasana köçürülmüş türk əfşar tayfasından idi. Nadir dövlətin torpağı Rusiya, Osmanlı və əfqanlar arasında bölüşdürüldüyü bir şəraitdə Səfəvi hökmdarı tərəfindən ordunun baş sərkərdəsi təyin edildi. Nadirin tarixi missiyası ondan ibarətdir ki, ona bütün işğal olunmuş əraziləri azad etmək və ölkənin ərazi bütövlüyünü bərpa etmək müyəssər oldu. Nadir 1729-cu ildə İsfahanı döyüş yolu ilə əfqanlardan azad edir, 1733-cü ildə Cənubi Qafqazın şərq hissəsini Osmanlılardan geri alır, 1735-ci ildə isə rus qoşunlarının Bakıdan, Dərbənddən və Azərbaycanın bütün Xəzəryanı vilayətlərindən çıxarılması ilə nəticələnən müqavilə imzalayır. Beləliklə, ölkənin dövlətçiliyi və bütövlüyü yenidən bərpa edilir. 1735-ci ilin sonlarında Səfəvilər sülaləsi artıq idarə etmək iqtidarında olmadığı və ölkəni yeni sarsıntıların gözlədiyi bir vaxtda Nadir dövlətin başçısı olmaq qərarına gəldi. Nadirin əminliyi onun hərbi qələbələrinə və daha sabit şərait yaratmasına, ölkədə tam hakimiyyəti öz üzərinə götürmək üçün kifayət qədər nüfuz qazanmasına əsaslanırdı.

1736-cı ildə Nadir Muğan mahalının Suqovuşan adlanan yerində (müasir Azərbaycan Respublikasının Sabirabad rayonunun Suqovuşan kəndi) qədim türk ənənələrinə görə qurultay keçirdi. O, 8 mart 1736-cı ildə şah elan olundu, lakin artıq Səfəvilərin deyil, özünün yeniləşdirəyi imperiyanın şahı oldu. Nadir şahı bəzən sonuncu böyük Asiya hərbi fəthi adlandırırlar. Bəzi tarixçilər Nadiri hərbi uğurlarına görə "Napoleon" və ya "Böyük İskəndər" adlandırırlar. Lokxard onu Böyük Fridrixlə müqayisə edir. Nadir şahın özü Çingiz xanı və Teymur ilahiləşdirirdi. Sonsuz müharibələr nəticəsində Nadir şahın nəzarət etdiyi ərazilərə müasir İran, Azərbaycan, Əfqanıstan, Şimali Hindistan və Orta Asianın bəzi hissələri daxil idi. Tədqiqatçılar Nadir şahı ixtisaslaşmış hərbi komandan, amansız və şıltaq tiran kimi qeyd edirlər, bunun üzündən ölkədə zülmkar idarəçilik hökm

Nadir şahın portreti. Naməlum rəssam. Victoria Albert Museum. London

sürürdü. Müharibəyə və fəthlərə doymaz cəhd yekunda ölkədə vəziyyətin pisləşməsinə, Nadir şah qarşı sui-qəsdə və onun məhvini gətirib çıxardı. Demək olar ki, bütün əyalət hökmdarları özlərinin şəxsi dövlətlərini yaratmaqla müstəqilliklərini elan etdilər və Nadir şahın yaratdığı imperiya, demək olar ki, onun ölümü ilə eyni zamanda dağıldı.

Nadir şah özünün bütün imperiya sələfləri kimi türkdilli ədəbiyyata xüsusi himayəçilik edirdi. Nadir şahın əmri ilə Nəcəfdə İmam Əli məscidinin divarlarında, eləcə də Əfqanıstanın Kelat qalasında türk dilində mətnlər yazılmışdır. Nəcəfdəki Əli ziyarətgahının girişində cədvəl quraşdırılmış, orada Nadir şahın əmri ilə türk dilində yazılan poema həkk edilmişdir. Poemanın müəllifi ən görkəmli Azərbaycan hökmdarlarından biri Cahanşah Qaraqoyunlunun nəslindən olan şair və riyaziyyatçı Mirzə Əbdül Rəzzak Təbrizi Cahanşahi olmuşdur. Herat kitabəsində Teymur, Nəcəfdəkində isə "Roma sultanı İskəndər" kimi xatırladılan Böyük İskəndər vəsf edilir.

İqtibas:

Həmin zamanlarda Nadir şahın sarayının yerləşdiyi yer Azərbaycan idi. Mirzə Mehdi xan Astrabadi. Nadir şahın qardaşı Məhəmməd İbrahim xan Azərbaycanın sipəhsaları təyin edilmişdir. Məhəmməd Kazim.

On ikinci fəsil

Bu fəsildə Azərbaycanın orta əsr regional qurumları haqqında danışılacaqdır. Orta əsr Azərbaycan məkanı, ehtimal etdiyimiz kimi, cənub və şimal bölgələrindən ibarət olmuşdur. Bəzi tədqiqatçılar şüurlu şəkildə tarixi saxtalaşdırır və iddia edirlər ki, guya hazırda “Azərbaycan” adını daşıyan şimal bölgələri tarixi keçmişdə belə adlandırılmışdır.

İslama qədərki dövrdə, yəni Sasanilər imperiyası və ərəb təcavüzünün başlanması dövründə “Azərbaycan” anlayışı barədə hansı məlumatların olmasını nəzərdən keçirək.

Təbəri Sasanı imperiyasının yaradılması zamanı Ərdəşir tərəfindən işğal edilmiş ölkələri sadalayaraq Həmədanı və onun dağ bölgəsini (əl-Cibal – keçmiş Midiya), Azərbaycanı, Armeniyanı və əl-Mavsil [bölgəsini] xatırladır [Təbəri, T.5]. Əbu Səid Gərdizi (1061-ci ildə vəfat etmişdir) Sasanı imperiyasının başlanğıc dövrü haqqında məlumat verməklə bu zaman qeyd edir: “Ərdəşir Sasanı gələndə dünyaya dörd sipəhsalar verdi: biri Xorasan üçün (şərq), digəri Məğrib üçün (qərb), üçüncüsü Nimruz üçün (cənub), dördüncüsü Azərbaycan üçün (şimal)”. Sasanı şahı I Xosrov Ənuşirvan (531–579-cu illər) taxta oturaraq dörd hökmdara məktub göndərdi, onlardan biri “Adarbayqan, Armeniya və onların ərazilərinin, eləcə də Dünbavənd, Təbəristan və onlara bitişik ərazilərin hökmdarı (padospanı) Naxverqanın oğluna” ünvanlanmışdı [Təbəri, T.5, 893]. Bu halda söhbət, şübhəsiz, məlum Sasanı “şimal kustu/vilayəti – Adurbadqan” haqqında gedir.

Dinəvəri (815–895-ci illər) yazır ki, “Xosrov şahlığı dörd hissəyə böldü, hər bir hissənin idarəçiliyini özünün etibar etdiyi şəxslərə tapşırdı”. İkinci hissə “İsfahanı, Qumu, Cibalı, Azərbaycanı və Armeniyanı”, “üçüncü hissə isə Bəhreynə qədər Fars və Əhvazı əhatə edirdi”.

Ət-Təbəri (839–923-cü illər) qeyd edir ki, “Xosrov idarəçiliyi dörd şəxs arasında bölüşdürdü, yəni: “Birinci Şərq, yəni Xorasan və bitişik ərazilərin ispehbedi, ikinci qərb ispehbedi, üçüncü cənub (Nimruz) ispehbedi, dördüncü Azərbaycan və bitişik vilayətlərin, yəni xəzərlərin ölkəsinin ispehbedi”.

Firdovsi (935–1020-ci illər) bildirir ki, Xosrov ölkəni dörd hissəyə ayırdı, onlardan ikincisi “Qum şəhəri, İsfahan – böyük qalalar və hakim düşərgələr şəhəri. Ona həmçinin Azərabadqan aiddir ki, onun əsası qədimdə Ərdəbil divarlarından erməni torpağına, Gilan tərəfə qədər, Xəzər, Əhvazla birlikdə nəcib şəxslər tərəfindən qoyulmuşdur. “Fars” “üçüncü padşahlıq mülkü”nü təmsil edirdi.

İslamdan əvvəlki və erkən İslam Azərbaycanının geosiyasi məkanı

Sasani imperiyasının yuxarıda göstərilən “Adurbadqan kustu” quruluşunda Azərbaycan adı xatırladılır və Albaniyanın adı çəkilmir, bu isə o deməkdir ki, Albaniya Adurbadqanın tərkibinə daxil olmuş və bu, ərəb təcavüzünə qədər saxlanılmışdır.

Yakubi (897-ci ildə vəfat etmişdir) Ərəb xilafətinin başlanğıc dövrünü təsvir edərək “Yerin dörd hissəsindəki digər ölkələr haqqında” danışır və qeyd edir: “Birinci dördübdə bir şərq dördübdə biridir, Bağdaddan əl-Cibala, Azərbaycana, Qəzvinə, Zəncana, Quma, İsfahana, Reyə, Təbəristana, Curcana, Cucistana, Xorasana və onlarla qonşu olan Tibet və Türküstana qədər uzanır”. Burada xilafətin ilk təsvirlərinin birində Azərbaycan adı xatırladılır və nə Armeniyanın, nə Arranın, nə də əl-Babın adı çəkilir.

Təbəri (839–923-cü illər) 637–638-ci illər hadisəsini belə təsvir edir: “Farslar əl-Mədaində özlərinin məğlubiyyətindən sonra qaçaraq Calula çatdılar, Adharbayğanın və əl-Babın insanları əl-Cibal xalqından və Fars adamlarından ayrılmaq üçün toplaşdılar, mübarizəni davam etdirmək üçün aşağıdakıları söyləyərək bir-birilərinə təhrik etməyə başladılar: “Əgər biz indi ayrılsaq, heç vaxt yenidən toplaşa bilmərik; bu yer bizi müxtəlif tərəflərə istiqamətləndirir. Beləliklə, burada ərəblərlə qarşılaşmaq və onlarla döyüşmək üçün gəlin birləşək. Əgər döyüşü udarıqsa, bu bizim istədiyimiz olar, yox, əgər uduzarıqsa, onda öz borcumuzu yerinə yetirər, bununla özümüzə bəraət qazanarıq”. Onlar qaldılar və yeni döyüşə hazırlaşmağa başladılar [*Təbəri, T.13, 2457*]. Təbəri daha sonra iki xüsusi paraqrafda (“The Conquest of Azerbaijan” [*Təbəri, T.14, 2660*] və “The Conquest of al-Bab/Derbend”) Bərdə və Beyləqanın adını çəkməsinə baxmayaraq, nə Albaniya, nə Aran/Arran, nə də onun fəth edilməsi barədə heç bir məlumat vermir. Buradan belə çıxır ki, Təbəri “şimal bölgələr” anlayışı altında həm “Azərbaycan”ı, həm də “əl-Bab/Dərbənd”i nəzərdə tutur. Bu zaman Təbəri 642–643-cü il hadisələrini təsvir etməklə həmin paraqraflarda yazır: “Ömər Azərbaycanı zəbt edən Bukayra icazə verdi ki, Utbahı müavin təyin etsin, özü isə işğalı davam etdirmək üçün əl-Baba doğru yollansın. Ömər bütün Azərbaycanı Utbah bin Farqadın rəhbərliyi altında birləşdirdi [*Təbəri, T.14, 2661*]. Təbəriyə görə, Bukayr tərəfindən əl-Bab fəth edildikdən sonra “Utbah özü və Azərbaycan xalqı arasında sənəd tərtib etdi, orada Bukayrın əyaləti onun şəxsi əyaləti ilə birləşdirilirdi” [*Təbəri, T.14, 2662*]. Bu o deməkdir ki, “Azərbaycan” anlayışı altında əl-Babdan Urmiya gölünün cənubuna qədər olan ərazi başa düşülür.

Sasanilər imperiyasının strukturu ilk ərəblər tərəfindən, hətta lokal inzibati qurumlar zamanı belə bütün Azərbaycan ərazisinin vahid tam kimi dərk edilməsinə şərait yaradırdı. Çoxlu İslam mənbələri şimal bölgələrində müstəqil şahlıqların olmasına yol verməklə vurğulayır ki, söhbət həm Araz çayından şimalda, həm də cənubda Azərbaycan ərazisi üzərində vahid hərbi-siyasi rəhbərlik barədə gedir.

Kür-Araz bölgəsi 2700 il ərzində Azərbaycan dövlətçiliyinə məxsus olmuşdur

– Siz Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi barədə tarixi arayış verə bilərsinizmi? Qədimdə bu bölgədə geosiyasi vəziyyət necə görünürdü?

– “Qarabağ” – sonrakı addır, ona görə də qədimdə bu bölgənin belə adlandırılmamasını nəzərə alaraq, biz “Cənubi Qafqazın şərq hissəsi və “Kür–Araz çayarası” adlarından istifadə edəcəyik. Cənubi Qafqazın şərq hissəsində və Kür–Araz çayarasında yaşayan xalqlar barədə ən erkən məlumatlar Assuriya mixi xətti mətnlərində vardır. Assuriya mənbələrinə görə, m.ə. VIII əsrin başlanğıcında burada “Qamir” adlı ölkə yerləşmişdi. Ölkə öz əhalisinin – sovet elmində “srubna” mədəniyyəti adı ilə tanınan arxeoloji mədəniyyətin daşıyıcıları olan türkdilli kimmerilərin şərafinə belə adlandırılmışdır. Yeri gəlmişkən, bu mənbələrdə bildirilir ki, m.ə. 714-cü ildə Urartu şahlığı bu bölgəyə soxulmağa cəhd göstərmişdir, lakin onlar Qamir ordusuna məğlub olmuşlar və bunun nəticəsində Urartu hökmdarı I Rusa həyatını intiharla başa vurmuşdur. Herodotun məlumatına görə, sonralar bu bölgəyə sak-skiflər gəlməyə başladılar. M.ə. 673-cü ildə skiflər bu ölkədə hakimiyyəti ələ keçirdilər və elə həmin Assuriya mixi xətti mətnlərinə görə, ölkəni “Aşquz” adlandırmağa başladılar.

– Bu etnik mənzərə sonrakı, xüsusən də yunan-Roma mənbələrində nə qədər əks etdirilmişdir?

– Qədim fars Bisütun qayaüstü mətnlərində (m.ə. VI əsr) bildirilir ki, Kür–Araz çayarasında saklar – tiqrahau-dalar yaşayırlar ki, bu da fars dilindən tərcümədə “sivriüclü papaqları olan saklar” mənasını verir. Herodot m.ə. V əsrdə bildirir ki, burada “skiflər-ortokoribantilər” yaşayırdılar, bu da yunan dilindən tərcümədə “sivriüclü papaqları olan” skiflər mənasını verir. Arrian (II əsr) m.ə. IV əsr hadisələri, yəni Makedoniyalı İskəndərin Cənubi Qafqaza hücum etdiyi zaman barəsində danışarkən qeyd edir ki, “burada sakesinlər və albanlar yaşayırdılar”. Müasir Amerika tədqiqatçısı Adriyenna Meyor hesab edir ki, Nüşabə “Qafqaz Albaniyasından olan sak kralıçasıdır” və əlavə edir: “Alimlər güman edirlər ki, Nüşabə Nizami tərəfindən Mərkəzi Azərbaycanın şəhəri Bərdənin yaxınlığındakı Sakasendən olan sak-skif qadın liderinin

obrazı əsasında yaradılmışdır”. M.ə. II əsrdə Plini də sakasənləri Kür–Araz çayarasında yerləşdirir. Strabon (m.ə. I əsr – m. I əsr) bildirir ki, “Sakasena Albaniya ilə həmsərhəddir”. Gördüyünüz kimi, Assuriya, qədim fars və yunan-Roma mənbələrinə görə, səkkiz əsr ərzində Kür–Araz çayları bölgəsində kimmerilər və aşquzlar (Assuriya mətnləri), eləcə də digər skif-sak xalqları yaşamışdır: sivriüclü papaqları olan saklar (Bisütun), sivriüclü papaqları olan skiflər (Herodot), sakesinlər (Arrian), sakasənlər (Plini), sakasənlər (Strabon). Tədqiqatçılar onları türkdilli etnoslara aid edirlər.

– “Artopatena” adlı ölkə ilə Kür–Araz çayarasındakı xalqların əlaqəsi necə və nə vaxt yaranmışdır?

– M.ə. VII əsrin başlanğıcında, barələrində Herodotun məlumat verdiyi skiflər müasir Dərbəndi keçməklə bölgəyə gəlməyə başladılar. Lakin onlar burada Xəzər dənizinin cənub sahilı ilə daha əvvəl gələn saklarla qarşılaşırlar. Herodot deyir ki, skiflər və saklar eyni xalqdır. Onlar burada birləşir və güclü hərbi potensial yaradırlar. 623-cü ildə skif-saklar, Herodotun söylədiyi kimi, 28 il, m.ə. 594-cü ilə qədər bölgənin hegemonuna çevrilirlər. Roma müəllifi Ammian Marsellin söyləyir ki, Assuriya imperiyasının dağılması nəticəsində “Atropatena” adlı yeni ölkə əmələ gəlir. “Karki de bet Selox” Suriya salnaməsi həmçinin məlumat verir ki, Assuriya imperiyasının süqutu nəticəsində “Adorbayqan” adlı yeni ölkə yaradılmışdır. Yeni Babilistan mixi xətti mətnində deyilir ki, Assuriya imperiyası m.ə. 612-ci ildə, yəni skif hegemonluğu dövründə dağıdılmışdır. Bu mətnə deyilir ki, imperiyanı umman-manda xalqı, yəni skiflər dağıtmışdır. Antik müəlliflər Diodor və Kurtsi Ruf həmçinin birmənalı olaraq bildirirlər ki, Assuriya imperiyasını skiflər dağıtmışdır. Yəni iddia etmək olar ki, Atropatena/Adorbayqan ölkəsi m.ə. 612-ci ildə məhz Cənubi Qafqazın şərq hissəsində, Aşquz şahlığında hökmdarlıq edən skiflər tərəfindən yaradılmışdır, Kür–Araz çayarası da əvvəlcə Atropatena/Adorbayqan ölkəsinin tərkibinə daxil olmuşdur. Ona görə də “Azərbaycan” adının yalnız Araz çayından cənubda olan ərəziyə aid olması

barədə iddialar uydurmadır və heç bir mənbəşünaslıq əsasına malik deyildir.

– Hansı xalqlar Atropatena/Adorbayqan adlı ölkənin yaradılmasında iştirak etmiş və onu məskunlaşdırmışdır?

– Yeni Babilistan və qədim yunan mənbələrinə görə, Assuriya imperiyasının dağıdılması üçün aparılan müharibəyə iki xalq başçılıq etmişdir: skif-saklar və midiylıların müəyyən iştirakı ilə babililər. Assuriya imperiyasının dağılmasından sonra qazanılmış torpaqlar skiflər və babililər arasında bölünmüşdür. Babililər öz şahlıqlarını yaratdılar və Assuriya torpaqlarının bir hissəsini ora birləşdirdilər. Skiflərin payına isə özlərinin Aşquz şahlığı ilə yanaşı (Kür–Araz çayları da daxil olmaqla Cənubi Qafqazın bütün şərq hissəsi), əlavə olaraq Assuriyanın müttəfiqləri Manna və Urartunun torpaqları, eləcə də Assuriyanın öz torpaqlarının böyük bir hissəsi düşdü. Mənbələrdən məlum olduğu kimi, Atropatena/Adorbayqan ölkəsini Assuriya və yunan-Roma mənbələrində “quz” adlandırılan, tədqiqatçıların qədim oğuzlarla eyniləşdirdikləri skif-saklar yaratmışlar. Eyni zamanda Atropatena/Adorbayqanın yaradılması zamanı bu dövlətin məskunlaşdırılması və yaradılmasında onun köklü sakinləri, qafqazdillilər, irandillilər və Azərbaycanın bərabərhüquqlu vətəndaşları olan semitdilli xalqlar iştirak etmişdir.

– Atropatena/Adorbayqan yarandığı zaman hansı ərazini tutmuşdur?

– Herodot (m.ə. V əsr) bildirir ki, skiflərin ölkəsinin qərb sərhədləri Anadoludakı Qalis çayına qədər uzanır (müasir Qızılıрмаq çayı). Polibi (m.ə. 200-cü il) Atropatena və onun hökmdarını nəzərdə tutaraq, bu barədə daha ətraflı məlumat verir: “Artabazana... hökmdarlar arasında ən güclüsü və müdriki kimi ehtiram göstərilirdi və o, “atropatilər” adlanan xalq və onlarla həmsərhəd olan xalqlar üzərində hökmdarlıq edirdi... Artabazanın Midiyanın yanında yerləşən vilayəti ondan yalnız aralıq dağlarla ayrılır; onun Fasis çayından (Gürcüstanda müasir Rioni çayı) yuxarıda olan bəzi hissələri Pontdan (müasir Qara dəniz) yüksəkdədir və vilayət Hirkan dənizinə (müasir Xəzər dənizi) qədər çatır. Burada döyüşkən, orduya, əsasən, süvari verən və ümumiyyətlə, müharibə aparmaq üçün tələb olunan hər şeyi yetərinə olan xalq yaşayır. Bu şahlıq hələ farsların zamanından qorunub saxlanmışdır, çünki İskəndərin zamanında onu gözədən qaçırmışdılar”. Herodot və Polibinin məlumatla-

rından göründüyü kimi, Atropatena Cənubi Qafqazdan Midiyaya qədər, Xəzər dənizindən Anadoludakı Qalis çayına qədər bütün məkanı tuturdu. Aydın olur ki, bugünkü Qarabağ bölgəsinin yerləşdiyi Kür–Araz çayarası m.ə. VII əsrdən başlayaraq, yəni “Atropatena/Adorbayqan adlı ölkənin yaradıldığı andan etibarən onun tərkibinə daxil olmuşdur.

– Bəzi tədqiqatçılar antik müəlliflərin məlumatlarına istinad edərək iddia edirlər ki, Kür–Araz çayarası zaman-zaman Armeniyanın tərkibinə də daxil olmuşdur.

– Həqiqətən, məsələnin mahiyyətinə varmayan və ya şüurlu surətdə antik mənbələrin məzmununu saxtalaşdıran alimlər belə mövqə tuturlar. Müasir tədqiqatçılar tərəfindən səhv şərh edilən məlumatları göstərməyə cəhd edəcəyəm. Bəzi alimlər Klavdi Ptolemeyə istinad edərək iddia edirlər ki, guya müasir Azərbaycan şəhəri Naxçıvan Armeniyada yerləşirdi. Lakin Ptolemey aydın və dəqiq şəkildə deyir ki, həqiqətən, Armeniyada olan Naksuana şəhəri Fərat çayının sahilində yerləşir. Deməli, Ptolemeyə görə, erməni şəhəri Naksuana Fərat çayının sahilində olmaqla Araz çayı sahilində yerləşən müasir Naxçıvan şəhərindən qərbdə, uzaqda yerləşir. Müasir Naxçıvan şəhərinə gəldikdə isə, Ptolemey onu məlum Əlinçə dağı ilə yanaşı, Atropatena Midiyasında yerləşdirir və bu şəhəri Nazada adlandırır. Çoxsaylı orta əsr müəllifləri eyniadlı iki şəhərin – onlardan biri Naxçıvan, digəri isə Naşavadır – mövcud olması barədə məlumat verirlər. Bu problem Ziya Bünyadov və Nailə xanım Vəlixanlı tərəfindən diqqətlə tədqiq edilmişdir, onlar belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, Araz sahilində yerləşən bizim Naxçıvanı bəzi mənbələrdə Naşava adlandırırlar. Antik mənbələrin səhv və ya saxtalaşdırılmış şərhlərinin ikinci nümunəsi Kaspiana problemidir. Antik müəlliflər bir neçə Kaspiananın mövcud olması barədə məlumat verirlər. Bu zaman Strabon bildirir ki, “albanların vilayətinə Kaspiana vilayəti də aiddir”, erməni hökmdarları Artaksi və Zariadri “midiyalılardan Kaspiananı qopardılar...” və “qərbdə Midiya ermənilərin bir hissəsi ilə həmsərhəddir”, (*Strabon, XI, 4, 14, 5*), yəni Anadoludakı Qalis çayı (müasir Qızılıрмаq) bölgəsində. Strabonun belə aydın “erməni hökmdarları Albaniya deyil, Midiya Kaspianasını zəbt etdilər” məlumatına malik olmaqla alimlər hətta Strabonu təkzib etməyə də cəhd göstərməyərək iddia etməkdə davam edirlər ki, Kaspiananın zəbt edilməsi nəticəsində ermənilər Xəzər dənizinin sahilinə çıxmışlar.

– Kür–Araz çayarasının, yəni müasir Qarabağ bölgəsinin sonrakı taleyi necə olmuşdur?

– III əsrdə yeni Fars-Sasani imperiyası əmələ gəlmişdir, o, Atropatena və Albaniyanı işğal edərək onları “Adurbadakan” adlı vahid vilayətdə birləşdirməklə öz tərkibinə daxil etmişdir. Beləliklə, m.ə. VII əsrdən m.ə. I əsrdək Kür–Araz çayarası Alban şahlığının tərkibinə daxil idi, bu zaman III əsrdən etibarən o, Azərbaycanla birlikdə vahid Adurbadakan vilayəti kimi Sasanilər imperiyasının nəzarətində olmuşdur. Tarixin bu dövründə Albaniya vilayətlərindən biri “Baqasakan” adlandırılır, yəni iki xalqın: sak və baqların yaşadığı vilayət.

– Biz VII əsrə, ərəblərin Azərbaycan və Albaniyaya təcavüz etdiyi zamana yaxınlaşdıq. Kür–Araz çayarası ilə bağlı nə baş verir?

– Ərəblərin ilk gəlişində (m. VII əsri) “Albaniya” adı istifadədən çıxır. Böyük ehtimalla bu onun 300 il Sasanilərin Adurbadakan vilayətinin tərkibində olmasından irəli gəlmişdir. Həmin zamandan etibarən Kür–Araz çayarası “Aran” adlandırılmağa başlayır. Ərəb coğrafiyaçısı əl-Həməvi (XII–XIII əsrlər) bildirir ki, Aran – qeyri-ərəb adıdır. X.Qəzvininin (əslən Qəzvindən olan Hülakülər sülaləsi dövründə XIII əsr tarixçisi) Arran “iki çayarasında olan torpaqdır” ifadəsi faktiki olaraq bu toponimin etimologiyasıdır. Aran türk sözü “ara, aralıq”dan irəli gəlir və Cənubi Qafqaz bölgəsində Kür–Araz çayarasının bütün ərazisini əhatə edir. Ərəb xilafəti dövründə Aran və Azərbaycan (bu fonetik forma da ərəblərin gəlişi ilə meydana çıxmışdır) ərəb canişininin idarəçiliyi altında vahid vilayətdə birləşdirilmişdir, ərəb müəllifləri isə bütün Cənubi Qafqaz bölgəsini Kür–Araz çayarası da daxil olmaqla “Azərbaycan” adlandırırlar. Azərbaycan türk Sacilər sülaləsinin rəhbərliyi altında (X əsrin əvvəlində), Cənubi Qafqaz bölgəsi və Urmiya gölü ətrafı bölgələr də daxil olmaqla Ərəb xilafətinin tərkibindən çıxır və müstəqil Azərbaycan dövləti elan edilir. Sonralar, Salarilər və Rəvvadilər sülalələrinin hakimiyyətləri dövründə Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlayır... XI əsrdən başlayaraq böyük türk imperiyaları dövrü başlayır ki, bütün bu imperiyalar dövründə Azərbaycan dəyişməz olaraq metropoliyaya çevrilir. Səlcuqlar və Eldənizlər türk sülalələrinin hakimiyyətləri dövründə Kür–Araz çayarasına həmin sülalələr tərəfindən nəzarət edilir, çayarasının şəhərləri Bərdə, Gəncə və Naxçıvan vilayət mərkəzləri və ya paytaxt olur.

– Siz VII əsrdən, ərəblərin gəlişindən sonra Kür–Araz çayarasının “Aran” adlandırılmağa başladığına dair məlumat verən mənbələri xatırlatdınız. Bəs bölgə nə vaxt “Qarabağ” adlandırılmağa başlayıb?

– XIII əsr tarixçisi F.Rəşidəddin bildirir ki, Çingizilərin ilk gəlişi zamanı Kür–Araz çayarası hələ “Aran” adlandırılırdı. İlk dəfə “Aran Qarabağı” adı bir qədər gec, Azərbaycanda 1256-cı ildən başlayan Hülakülər, Çingizilər sülalələrinin hakimiyyətləri dövründə xatırladılır. Bu zaman o vurğulayır ki, “Azərbaycanın inzibati bölgələrinin tərkibinə Qarabağ daxildir”. Qeyd etmək vacibdir ki, F.Rəşidəddin Cənubi Qafqaz bölgəsinə dair eyni zamanda üç toponimdən istifadə edir: Şirvan, Aran və Qarabağ. Ehtimal ki, Şirvan Kür çayının şimalındakı bölgəni, Aran bütün Kür–Araz çayarasını, Qarabağ isə çayarasının hazırda Qarabağ adlandırılan hissəsini əhatə edirdi. F.Rəşidəddin qeyd edir ki, imperiya hökmdarı Hülakü xanın oğlu Abaqa xan “paytaxt Təbrizi şahın iqamətgahı, Aranı isə qış dayanacağı yeri kimi müəyyənləşdirmişdi”. Bu fikir F.Rəşidəddinin digər qeydi – Qazan xan Hülakünün İslamı qəbul etdikdən sonra andıçma və Azərbaycanın müsəlman hökmdarı kimi xan taxtına çıxma mərasimini 1295-ci il noyabrın 3-də Aran Qarabağında həyata keçirdiyi haqda məlumatı ilə təsdiqlənir. Qarabağ bölgəsinin prioritet xarakteri Azərbaycanı idarə etmiş sonrakı sülalələrin zamanında da qorunub saxlanılmışdır. Əl-Əhəri [XIV əsr] Cəlairi Şeyx Üveysin hakimiyyəti dövrünü təsvir edərək yazır: “Aranın paytaxtı olan Qarabağ”. Həmdullah Qəzvini [XIV əsr] yazır ki, “Qarabağın sərhədi Araz çayına qədər uzanırdı”. XIX əsr müəllifi H.Z.Şirvani vurğulayır ki, “Qarabağ Azərbaycan vilayətidir. Çoxlu sərvəti vardır, əhalisi türklərdir”. Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan dörd bəylərbəyliyinə bölünmüşdü: Şirvan, Qarabağ, Çuxursəəd [və ya İrəvan] və Azərbaycan [və ya Təbriz]. Nadir şahın rəhbərlik etdiyi imperiya dağılandıqdan sonra Qarabağ bəylərbəyliyi Pənahəli xan Cavanşir tərəfindən yaradılan müstəqil Qarabağ xanlığı kimi önə çıxdı.

– Bəs “Qarabağ” adı necə yaranıb?

– Mənim fikrimcə, “Qarabağ” adının “Qara bağ” kimi etimologiyalaşdırılması versiyasını yalnız bu ərazinin Ermənistan tərəfindən işğal edilməsi dövrünə aid etmək olar.

Əslində isə “qara” sözü bir neçə mənaya, o cümlədən “xalq” mənasına malikdir. “Bağ” sözünə gəldikdə isə (bağ – türk sözü deyil, soqdi sözüdür), bu,

etnonimdir, yəni xalqın adıdır. M.Kaqañkatukluya görə, bu xalq “bağlar vilayəti” adlandırılan Albaniya bölgəsində yaşamışdır. Bunu bizim tarixçimiz Sara Aşurbəyli də iddia edir. Beləliklə, “Qarabağ” “Bağ xalqı”, yaxud “Bağ xalqının ölkəsi” və ya “Bağ xalqının torpağı” mənasını verir. Oxucuda sual yaranara bilər ki, bütün müsahibə boyu “sadalanan qədim Azərbaycan şahlıqlarını skif-saklar yaratmışdır”

demişik, o halda, bağlar kim idi? Mənbələr bu suala da cavab verir. Sara Aşurbəyli deyir ki, Albaniyada Bağasakan şəhəri və vilayəti də olmuşdur, bu zaman o bu vilayəti Mil çölü ilə, şəhəri isə Beyləqan ilə eyniləşdirir. Bağasakan Albaniyada ilk ərəb işğalı barədə məlumatlarda da xatırladılır. Belə hesab etməyə əsas var ki, bağlar skif-sak xalqlarından biridir.

Orta əsr Azərbaycanının şimal bölgələri

M.ə. 612-ci ildə "Atropatena/Adorbayqan" adlı ölkə yaradılan zaman Araz çayından həm şimala, həm də cənuba doğru əraziləri əhatə edirdi. Başqa sözlə, o, Dərbənddən Urmiya gölünün cənub bölgələrinə qədər olan məkanı tuturdu. M.ə. 66-cı ildə Alban şahlığının Atropatena'nın tərkibindən çıxması baş verdi. Beləliklə, Azərbaycan iki şahlığa və təbiidir ki, iki bölgəyə ayrıldı. "Adurbadaqan" adlandırılmaqda davam edən cənub bölgələri və "Albaniya" adlandırılan şimal bölgələri.

Ərəblərin gəlişi ilə "Adurbadaqan" adı yalnız fonetik dəyişikliyə məruz qaldı. İlk ərəb müəlliflərindən biri Təbəri ölkənin adını iki versiyada xatırladır: uzaq keçmişdən danışan vaxt ölkəni "Adharbayjan, cari dövr barədə danışan zaman isə Azərbaycan adlandırır. Eyni zamanda ərəblərin gəlişi ilə Alban şahlığının adı istifadədən çıxarılır. Bunda müəyyən rol Sasanilər imperiyası dövründə həm Adurbadaqan, həm də Albaniya ərazilərini əhatə edən "Adurbadqan" kustu/vilayəti adlandırılan yeganə inzibati vahidin yaradılması oynadı, bunun sayəsində ilk ərəblər üçün Araz çayından həm şimalda, həm də cənubda olan ərazilər vahid Azərbaycan kimi qəbul edilirdi.

İmperator I Yustinian (527–565-ci illər) Bizans imperiyasının tərkibində dörd Armeniya təsis etdi, lakin onlardan heç biri Cənubi Qafqaz ərazisini əhatə etmirdi.

Ərəb coğrafiya təsvirlərində bir neçə Armeniyanın əmələ gəlməsi Əməvilər sülaləsinin (661–750-ci illər) hakimiyyəti dövründə, Azərbaycan artıq tamamilə Ərəb xilafətinin tərkibinə daxil olduğu zaman baş verdi. Bu onunla izah edilir ki, onun əsasında siyasi və ya etnik bölgü deyil, sırf coğrafi-ərazi bölgüsü qoyulmuşdur ki, bu, bölgələrə hökmdarlar təyinatı haqqında rəsmi fərmanlarla təsdiq edilmir. Üstəlik həmin Ərməniyyələrin sayı, nömrələnməsi və ərazi dairəsi bəzən dəyişirdi.

Yakubi (897-ci ildə vəfat etmişdir) üç Ərməniyyə barədə məlumat verərək "Aran" toponiminin adını çəkmir və qeyd edir ki, ikinci Ərməniyyə – Bərdə, əl-Beyləqan, Qəbələ, Bab əl Əbvab", onun sələfi *Əhməd bin Əbu Yə'qub* bir neçə Ərməniyyə barədə xatırladır, onların arasında üçüncü aşağıdakılardan ibarətdir. Arranın baş şəhəri Bərdə, əl-Baylakan və Bab əl-Əbvab. *Xordadbeh* (820–912-ci illər) "Ərməniyyəyə yol" paraqrafında dörd Ərməniyyənin adını çəkir, onlardan birincisi aşağıdakılardan ibarətdir: "Əs-Sisacan, Arran, Tiflis, Bərdə, Baylakan, Qəbələ, Şirvan". *Əl-Baladzuri* (892-ci ildə vəfat etmişdir) Ərməniyyəni dörd hissəyə bölür, onların arasında birinci Sisacan və Arandan ibarətdir. *Müqəddəsi* (946/947–1000-ci illər) "Aran" dedikdə Araz çayından Bab əl-Əbvab/Dərbəndə qədər olan ərazini nəzərdə tutur. "Ar-Ran mahalına qəldikdə, o, iqlimin üçdəbir hissəsinə yaxını tutur və adaya oxşayır – əl-Buxayra (Bakı – əl-Buxayradadır; iqlimin limanlarından biridir) və ar-Ras çayı arasında; əl-Malik (Kür) çayı isə onu uzununa kəsir. Onun qəsəbəsi Bərdə, şəhərləri isə Taflis, əl-Qal'a, Canza, Bardic, əş-Şamaxiya, Şirvan, Bakı, əş-Şabaran, Bab əl-Əbvab, əl-Abxan, Qəbələ, Şəkki, Malazkird, Təblədir". *Yaqut əl-Həməvi* (1179–1229-cu illər) Ərməniyyəni dörd hissəyə bölür, onların arasında birincisi – "Baylakan, Qəbələ və Şirvan, Sisacan, Arran, Tiflisdur". Bütün sadalanan altı halda Ərməniyyələrdən birinin adı altında Azərbaycanın əvvəllər Albaniya adlandırılan şimal bölgələri nəzərdə tutulur.

Azərbaycanın şimal bölgələrinin Ərəb xilafətinin tərkibinə daxil olması prosesi hansı şəraitlərdə getmişdir?

Ərəb qoşunlarının bilavasitə təcavüzü zamanında qarşılıqlı münasibətlərin müəyyənləşməsi real şəraitlərdən asılı idi. Çox vaxt silahlı müqavimət baş verirdi, lakin o, yerli əhali ilə müqavilə bağlanması ilə başa çatırdı. Belə müqavilələr Azərbaycan qoşunlarının komandanları ilə yanaşı, həmçinin Bab əl-Əbvab/Dərbənd, Naşava/Naxçıvan, Muğan, Bərdə, Baylakan, Şabran, Hayzan, Bacrəvan sakinləri, Şirvan hökmdarı ilə də bağlanmışdı.

Azərbaycan qoşunlarının komandanı İsfəndiyar döyüşdə məğlub olmasına baxmayaraq, ərəb sərkərdəsi Utba ibn Fərhadla sərfəli müqavilə bağlamağa nail olmuşdu. Bunun ardınca ərəblər Muğanı işğal etdilər, orada da həmçinin müqavilə bağladılar və oradan Xəzər dənizinin sahilı boyunca əl-Baba/Dərbəndə yollandılar. Təbəriyə görə, əl-Babın işğalından sonra Dərbənddən Urmiya gölünə qədər olan bütün ərazi “Azərbaycan xalqı” ilə birləşdirildi” [Təbəri, t.14, 2662]. Təbəri həmçinin ərəblərə qarşı ilk çıxışların yekunlarına görə Azərbaycan və əl-Bab qoşunlarının həmrəyliyi barədə də məlumat verir [Təbəri, T. 13, 2457].

Ərəb xilafətinin sonrakı dövründə Azərbaycanın şimal bölgələri

Erkən işlərdəki coğrafi təsvirlərdə “dörd Ərməniyyə”nin geniş yayılmış qeyd olunma ideyası rəsmi əsaslar olmaması sayəsində sonralar təcrid edilmədi və Azərbaycanın şimal bölgəsi – Aran – ərəb coğrafi təsvirlərində və kartoqrafik şəkillərində müstəqil inzibati vahid kimi yazıldı.

İbn-Hövqəl (988-ci ildə vəfat etmişdir), kartoqraf: “Sonra, boğazla 22 – Trapezund tərəf, çaydan yuxarıda isə 23-lə yanaşı – bulqarlar, ruslar, başcartlar 24, burtaslar, xəzərlər, peçeneqlər, [88] yenə də ikinci 25 bulqarlar, sonra Sarir ölkəsi, onlardan yuxarıda isə – daxili və xarici Ərməniyyə ölkəsi. Sola isə – Azərbaycan, Arran, Ərməniyyədən sağda isə – Dəclə çayı”.

İstəxri (850–934-cü illər), kartoqraf: “Xəzər dənizinin şərq sahilində Deyləmin bir hissəsi, Təbəristan, Curcan və Curcanla Xarəzm arasında yerləşən səhranın bir hissəsi, qərbdə – Arran (yerləşir)”.

İdrisi (1100–1165-ci illər), kartoqraf, Xəzər dənizinin bütün qərb sahilini hətta “Arran” deyil, “Azərbaycan” adlandırır: “Curcan və Deyləm dənizinə (Xəzər dənizinə) gəldikdə, o, [yuxarıda] xatırladılan dənizlərlə heç vaxtla birləşməyən təcrid olunmuş hövzədir. Ona çoxlu çaylar və daimi çeşmələr tökülür. Şərq tərəfdən bu dənizə quzlar ölkəsi, şimal tərəfdən – əl-Xəzər torpaqları, qərbdən – Azərbaycan ölkəsi və əd-Deyləm, cənubdan isə Təbəristan ölkəsi birləşir”.

Məsudi (956-cı ildə vəfat etmişdir) bölgənin dəqiq inzibati idarəçilik mənzərəsini verir: “Sultan/xəlifə Yusif Saca məsul olduğu Adərbaycan, Ermənistan, Arran Baylakan və digər əyalətlərin idarəçiliyini dayandıraraq Vasiyədə ordu formalaşdırmaq üçün gəlməyi əmr etdi...” Məsudi Araz çayından şimalda Şirvan və Muğan şahlıqlarının olması barədə də yazır.

İbn-Hövqəl (988-ci ildə vəfat etmişdir) bölgənin ümumiləşdirilmiş mənzərəsini verir: “Ermənistan, Arran və Adərbaycan – bu ölkələri biz bir vilayət hesab edirdik və həqiqətən, onları bir şah idarə edirdi, buna mən və məndən əvvəlkilər şahidlik edə bilər. İbn-Əbu Sac, onun köməkçisi Müfliq, Dəysəm-ibn-Sadluyə, əs-Sallar adlandırılan Mərzaban ibn Məhəmməd belə hökmdarlardan idi”. Bu məlumatdan aydın olur ki, Arran müəyyən muxtariyyətə malik olsa da, Ərəb xilafətinin dövründə Ermənistanla birlikdə Azərbaycanın tərkibinə daxil idi.

Azərbaycanın Ərəb xilafətinin tərkibində olması dövründə vilayətlərin sərhədləri bəzən dəyişilirdi, lakin Azərbaycan və Aran dəyişməz olaraq bir inzibati vahidin tərkibində qalırdı. Yuxarıda sadalanan şimal bölgələrinin Azərbaycana aid olması barədə İslam müəlliflərinin məlumatları aşağıdakı səhifələrdə verilir.

Orta əsr
Azərbaycanının
şimal
bölgələri və
şəhərləri

*Daha sonra Araz
çayından şimala
doğru bölgə ma-
hal və şəhərləri-
nin, qısaca olaraq
"şimal bölgəsi"
adlandırılan ərazinin
Azərbaycana mənsub
olmasını təsdiq edən
məlumatlar verilir.*

Şimal bölgələri

- ◉ Azərbaycan inzibati vahidinin tərkibinə həmçinin Naxçıvan, Qarabağ, Muğan, Aran və Şəki, Armeniya vilayətləri daxildir. *Rəşidəddin, Yazışma, № 34.*
- ◉ Qarabağ, Muğan, Aran və Şəki vilayətlərində – 300 feddan (Misir sahə ölçüsü vahidi, XIX əsrin başlanğıcına qədər 6368 m², 1830-cu ildən sonra 4701 m² – tərc.); Naxçıvan – 100 feddan; Armeniya – 50 feddan. Azərbaycanda müfəssəl rəsm [Rəşidəddinin mülkü] feddanlarda. *Rəşidəddin, Yazışma, Məktub № 36.*
- ◉ Şirvan Azərbaycanın tərkibində yerləşir. *Əbül-Fəda.*
- ◉ Naxçıvan tüməni Azərbaycanın mahallarından biri olmuşdur. *Həmdullah Qəzvini.*
- ◉ Aran – Azərbaycan, Armeniya və Abxaz ölkəsi arasında vilayətdir (*Əl-Lak*). Burada çoxlu şəhər və kəndlər var. Orada əl-Kür çayı axır, o, Tiflisi kəsməklə şəhərin yanından, daha sonra Gəncənin, Şamkürün yanından və Bərdə qapılarının yaxınlığından axır; sonra özündən kiçik olan Arazın suyu ilə qarışır və əl-Xəzər dənizinə tökülür. *Bakuvi.*
- ◉ Aran türk dilində "isti yer" mənasını verir. Azərbaycanın bir hissəsi hesab olunur. *H.Z.Şirvani.*
- ◉ Mukan Azərbaycanda yerləşir. *Yaqut əl-Həməvi.*
- ◉ Sakinlər "Mukan" adını "Muğan" kimi tələffüz edirlər. Bu söz ərəbcə deyildir. Mukan çoxlu kənd və otlaqları olan yerdir. Burada türkmənlər yaşayır, onlar burada öz sürülərini otarırlar və əhalinin əksər hissəsini təşkil edirlər. *Yaqut əl-Həməvi.*
- ◉ Mukan – Ərdəbildən Təbrizə gedən yolun sağ tərəfində, Azərbaycanın ucqar hüduqlarında çoxsaylı kəndləri və çəmənlikləri olan vilayətdir. Onun genişliyi və otlarının bolluğu üzündən orada da türkmənlər məskunlaşmışdır, lakin indi tatarlar burada qış otlaqları düzəltmişlər. *Bakuvi.*

Şimal şəhərləri

- ◉ Əl-Bab Azərbaycan vilayətindədir, orada şəhərlər və qalalar var. *Əl-Təbəri, İbn əl-Əsir.*
- ◉ Bərdə – Azərbaycanın paytaxtıdır. *Kudama* (Firdovsi bildirir ki, Sasanilər dövründə Azərbaycan hökmdarının sərəncamında Ərdəbildə və Bərdədə olan iki paytaxt var idi).
- ◉ Bərdə – Aranın baş şəhəri – Azərbaycan hüduqlarında yerləşir. *Əl-Yakubi.*
- ◉ Bərdə – Azərbaycanın uzaq hissəsində olan şəhərdir. *Yaqut əl-Həməvi.*
- ◉ Gəncə Aranda yerləşir və Azərbaycana aiddir. *H.Z.Şirvani, Bustan əs-Siyahat.*
- ◉ Gəncə – Azərbaycanın bir hissəsidir. *Əbül-Fəda.*
- ◉ Səid ibn 'Əmr əl Həraşi Varsana, Baylakana, Bərdəyə, Qəbələyə və Azərbaycanın hər tərəfinə çaparlar göndərdi. *Əl-Kufi.*
- ◉ Xəlifə 'Ədiyyə əl-Kindini təyin etdi. O, Azərbaycan ölkəsinə yollandı və Baylakanda yerləşdi. *Əl-Kufi.*
- ◉ Kağızman – qaladır (Qars şəhəri ilə yanaşı) – Azərbaycanın hakimiyyəti altındadır. *Övliya Çələbi.*
- ◉ Kalikala Rum dövləti arasında Azərbaycan, Cibəl (keçmiş Midiya), Rey və ona qonşu olan bölgələrin sakinləri üçün əhəmiyyətli bir sərhəd vilayəti idi. *İbn-Hövqəl.*
- ◉ Karşi – İrəvan torpağında yerləşən qaladır və Azərbaycan şəhərlərindən biridir. *Övliya Çələbi.*
- ◉ İrəvan Aran şəhəridir, Azərbaycanda yerləşir. Onu Çuxur-Səəd adlandırırlar. Şəhərin sakinləri türklərdir. *H.Z.Şirvani.*
- ◉ Çuxur-Səəd Azərbaycanda bir yerdir. *Sadiq İsfahani, Tahkikal-İrab.*
- ◉ ...Onlar Naxçıvana, İrəvana və Azərbaycanın yaxşı möhkəmləndirilmiş digər qalalarına tərəf hərəkət etdilər. *I Şah Abbasın Böyük Moğol Əkbərə məktubundan (№ 10).*
- ◉ Nakcuvan Azərbaycandır. Sadiq İsfahani. *Takwimal-Buldan.*
- ◉ Naxcuvan və ya bəzilərinin “Nakcuvan” kimi tələffüz etdiyi yer Azərbaycanın kənar ucqarlarında (Qars şəhəri bölgəsində) şəhərdir. *Yaqut əl-Həməvi.*
- ◉ Naxçıvan Ermənistanda deyil, Azərbaycanda yerləşir. *İstəxri.*
- ◉ Naşava – Azərbaycanda və ya deyildi kimi, Aranda şəhərdir. Xalq arasında “Naxcuvan” adlandırılır. *Yaqut əl-Həməvi.*
- ◉ Əlincək – Azərbaycanda qaladır. *Sadiq İsfahani, Tahkikal-İrab.*
- ◉ Ordubad Azərbaycanın bir hissəsi hesab olunur. *H.Z.Şirvani.*
- ◉ Ordubad/Urdubad – Azərbaycanda şəhərdir. *Sadiq İsfahani, Tahkikal-İrab.*

Azərbaycanın şimal bölgələri: Qarabağ və Muğan

Qarabağ

“Azərbaycan inzibati vahidinin tərkibinə Qarabağ daxildir”. *Rəşidəddin*.

“Qarabağ Azərbaycan vilayətidir. Çoxlu sərvətləri var, əhalisi türklərdir. *H.Z.Şirvani*.

“Azərbaycanda cəmi üç Qarabağ var, onlardan hər biri cənnəti xatırladır. *Övliya Çələbi*.

“Azərbaycanda həmçinin “Surxab Qarabağı”, “Təbriz Qarabağı” və “Aran Qarabağı” adlı yerlər vardır”. *Şərəf-əd-din Əli Yəzdi*.

“Qarabağ – Aranın paytaxtıdır (metropoliyasıdır – H.H)”. *Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhari*.

“Bütün xatunlar, şahzadələr, əmirələr, hakimiyyətin sütunları və saray əyanları Aran Qarabağda toplaşdılar, məksiz və riyakarlıq olmadan İslam hökmdarının (Qazan xanın) taxtda oturmasına razılaşdılar və bu öhdəliyi verdilər...” *Rəşidəddin, Cəmi ət-Təvarix*.

“Qərargah Arandakı Qarabağ yurdunda məskunlaşan kimi İslam hökmdarı (Qazan xan) orada uzun müddət yubanmadı və Şirvan dağlarına ova çıxdı...” *Rəşidəddin, Cəmi ət-Təvarix*.

“Ertəsi gün, Yeni il bayramında, meymun ilinin əvvəlində Konkurtayın işi Aran Qarabağında başa çatdırıldı”. *Rəşidəddin, Cəmi ət-Təvarix*.

“Qarabağ ticarət yolunun uzunluğu Kür və Araxın qovuşduğu yerdən Tiflisə qədərdir”. *Yaqut əl-Həməviyə əsasən Həmdullah Qəzvini*.

“Qarabağın sərhədi Araz çayına qədər uzanır”. *Həmdullah Qəzvini*.

Muğan

Mukan – Ərdəbildən Təbrizə gedən yolun sağ tərəfində, Azərbaycanın ucqarlarında çoxsaylı kəndləri və çəmənlikləri olan vilayətdir. Genişliyinə və otlağın bolluğuna görə orada türkmənlər məskunlaşmışdır, lakin indi tatarlar burada qış otlaqları düzəltmişlər. *Bakuvi*. “Mukan” adını sakinlər “Muğan” kimi tələffüz edirlər. Bu, ərəb sözü deyildir. Mukan çoxlu kəndləri və otlaqları olan vilayətdir, türkmənlər tərəfindən məskunlaşdırılmışdır, onlar burada öz sürülərini otarırlar və əhalinin əksəriyyətini təşkil edirlər. *Yaqut əl-Həməvi*.

“Arşak/Arsak – Babək əl-Xürrəminin şəhəri Bəzzin yaxınlığında, Azərbaycan hüduqlarındakı Mukan ərazisində olan dağdır”. *Yaqut əl-Həməvi*.

“Bacarvan əvvəlcə Muğanın baş şəhəri olmuşdur, indi isə xarabalıqdır”. *Həmdullah Qəzvini*.

“Bərzənd – orta dərəcəli şəhərdir. O dağıdılmış, lakin sonra Bağdad xəlifəsi əl Möhtəsimin qulamı Afşin

tərəfindən bərpa edilmişdir, o, Bərzəndi özünün yaşayış yeri etmişdir”. *Həmdullah Qəzvini*.

“Mahmudabad – Xəzər dənizinin sahilində, Qavbar çölündəki Muğanda şəhərdir. O, Sultan Qazan xan tərəfindən ucaldılmışdır. *Həmdullah Qəzvini*.

“Piləsuvar (Biləsuvar) Muğanda şəhərdir, Pilə-Suvar adlı Buveyhid əmirlərindən biri tərəfindən salınıb, “qüdrətli atlı (süvari)” deməkdir. Bura su Bacarvan çayından gəlir. Əsas məhsulu buğdadır”. *Həmdullah Qəzvini*.

“Həmşəhra – Muğanda şəhərdir. Dəniz sahili boyunca yerləşir. Ondən dənizə qədər iki fərsəxə qədərdir. Əvvəlcə bu yer Əbar-Şəhra adlandırılmışdır və burada Navuxodonosor kimi tanınan Fərhad ibn Qudarz məskunlaşmışdır. Firdovsi bu yerlə əlaqədar onun haqqında danışır. *Həmdullah Qəzvini*.

Azərbaycanın şimal bölgələri: Naxçıvan və Şirvan

Naxçıvan

“Naxçıvan tüməni beş şəhərdən ibarətdi: Naxçıvan və onu əhatə edən Alancik/Əlincə qalası, Surmari, Tağmar və Fəğan. Mis filizi yerləşən Əncan, Ordubad, Azad və qaya yarğanındakı Makuya qalası”. *Həmdullah Qəzvini*.

Şirvan

“Şirvan Azərbaycanın tərkibində yerləşir”. *Əbül-Fəda*.

“Şirvan – Bab əl-Əbvab yaxınlığında olan vilayətdir”. *Bakivi*.

“Deyirlər ki, Şirvan – baş şəhəri Şamaxı olan, Xəzər dənizinin yaxınlığında yerləşən vilayətdir” *Yaqut əl-Həməvi*.

“Şirvan – Bab əl-Əbvab və ya Dərbənd mahallarından birində şəhərdir”. *Yaqut əl-Həməvi*.

“Şirvan – Kür çayının sahillərindən Dərbəndə qədər uzanan ölkədir”. *Həmdullah Qəzvini*.

“Şirvanda bir at keçidi uzunluğunda olan yer vardır. Gündüz oradan tüstü, gecələr isə alov çıxır. Əgər bu yerə ağac sancsan, onda o yanacaq, insanlar bu torpaqda çuxurlar qazır, ora ət və ədviyyə olan qazanlarını qoyurlar və onlardakı qida özü bişir”. *Zəkəriyyə əl-Qəzvini*.

“Şamaxı – Şirvanın paytaxtı, abad şəhərdir. O, Aranın sərhədində yerləşir və Dərbəndin vilayətlərindən biri hesab olunur. *Yaqut əl-Həməvi*.

“Ağsu – şəhərin adı “ağ su” və ya “ağ çay” mənasını verir. Şəhərin daha bir adı “Şamaxıdır (Yeni Şamaxıdır). Deyirlər ki, “Ağsu” anlayışı Çin Türküstanındakı şəhərin adından irəli gəlir”. *H.Z.Şirvani*.

“Bab əl-Əbvab – əl-Xəzər dənizinin sahilində, uzunsov qayalarda tikilmiş heyrətamiz şəhərdir. Dənizin suları onun divarlarını yuyur. Onun dəmir qapıları və çoxlu qüllələri vardır. Burada divarlar qayalardan və qurğuşundan ucaldılmışdır. Sonra divarlar dənizə çıxmışdır. Divarlar yonulmuş daşlardan tikilmişdir.

Belə daşların ən kiçiyini əlli adam daşımışdır. Daşlar qurğuşun və boltlarla bərkidilmişdir. *Bakivi*.

“Bacarvan – Şirvanın yaxınlığındakı Bab əl-Əbvab vilayətində şəhərdir”. *Yaqut əl-Həməvi*.

“Badkubə – Şirvan şəhərinin məşhur limanıdır. Burada neft hasil edilir və zəfəran bitir”. *H.Z.Şirvani*.

“Baykar (Şamaxı yaxınlığındakı Qale-i Buqurq) – Şirvan vilayətində güclü qaladır. Bu qalada daşlardan şəkillər və fiqurlar vardır, qədimliyinə görə onların mənası aydın deyil” *H.Z.Şirvani*.

“Baylakan – Dərbənd yaxınlığında şəhərdir. O, Şirvanın yaxınlığında yerləşir”. *Yaqut əl-Həməvi*.

“Varsan – çiçəklənən vadidə şəhərdir; onun meydanının arxasında çay və məscid var”. *Müqəddəsi*.

“Qəbələ – Şirvan şəhərlərindən biridir. Çoxlu meşələri, bol məhsulu var və orada şabalıd və un ən aşağı qiymətlərədir”. *H.Z.Şirvani*.

“Qəbələ – Dərbəndin yaxınlığındakı beşinci iqlimdədir. Burada gözəl ipək, buğda və digər dəbli bitkilər alınır”. *Həmdullah Qəzvini*.

“Qəbələ – qədim şəhərdir...” *Yaqut əl-Həməvi*.

“Guştəsf – Xəzər dənizinin sahili boyunca yerləşən mahaldır və “mifək” hökmdar Guştəsp ibn Luhrəsp tərəfindən əsas qoyulmuşdur. O, Kür çayından Araxa qədər böyük kanal qazdırmışdır, həmin kanalla bu çayların sahillərində yerləşən kəndlərə kiçik kanallar vasitəsilə su ötürülür”. *Həmdullah Qəzvini*.

“Yəzidiyə – həmçinin Şamaxı adı ilə tanınan, Şirvan vilayətinin baş şəhərinin adıdır”. *Yaqut əl-Həməvi*.

“Salyan – Şirvanda limandır, qismən Gilan dənizi ilə, digər hissədə isə Muğan çölü ilə həmsərhəddir”. *H.Z.Şirvani.*

“Firuzabad – Yaqut əl-Həməvi yazır ki, bu əyalət şəhəri Dərbəndin yaxınlığında yerləşir”. *Həmdullah Qəzvini.*

“Xunalık (Xinaluk) – Dərbəndin yanında olan Xazaran aşırımının yaxınlığında şəhərcikdir”. *Yaqut əl-Həməvi.*

“Şabaran – iqlimi isti olan şəhərdir. Burada yaxşı buğda və digər dənli bitkilər olur. *Həmdullah Qəzvini.*

"Cami 'əd-duval"ın müəllifi, "Münəccimbaşı" ləqəbli Əhməd bin Lütfullah 1667–1668-ci illərdə sarayda münəccimbaşı olmuşdur. "Cami'əd-duval" tarixi mənbə kimi onunla dəyərlidir ki, çoxsaylı mənbələrə, o cümlədən Əhməd bin Lütfullahdan bir neçə əsr əvvəl yaşamış müəlliflərin əsərlərinə əsaslanır

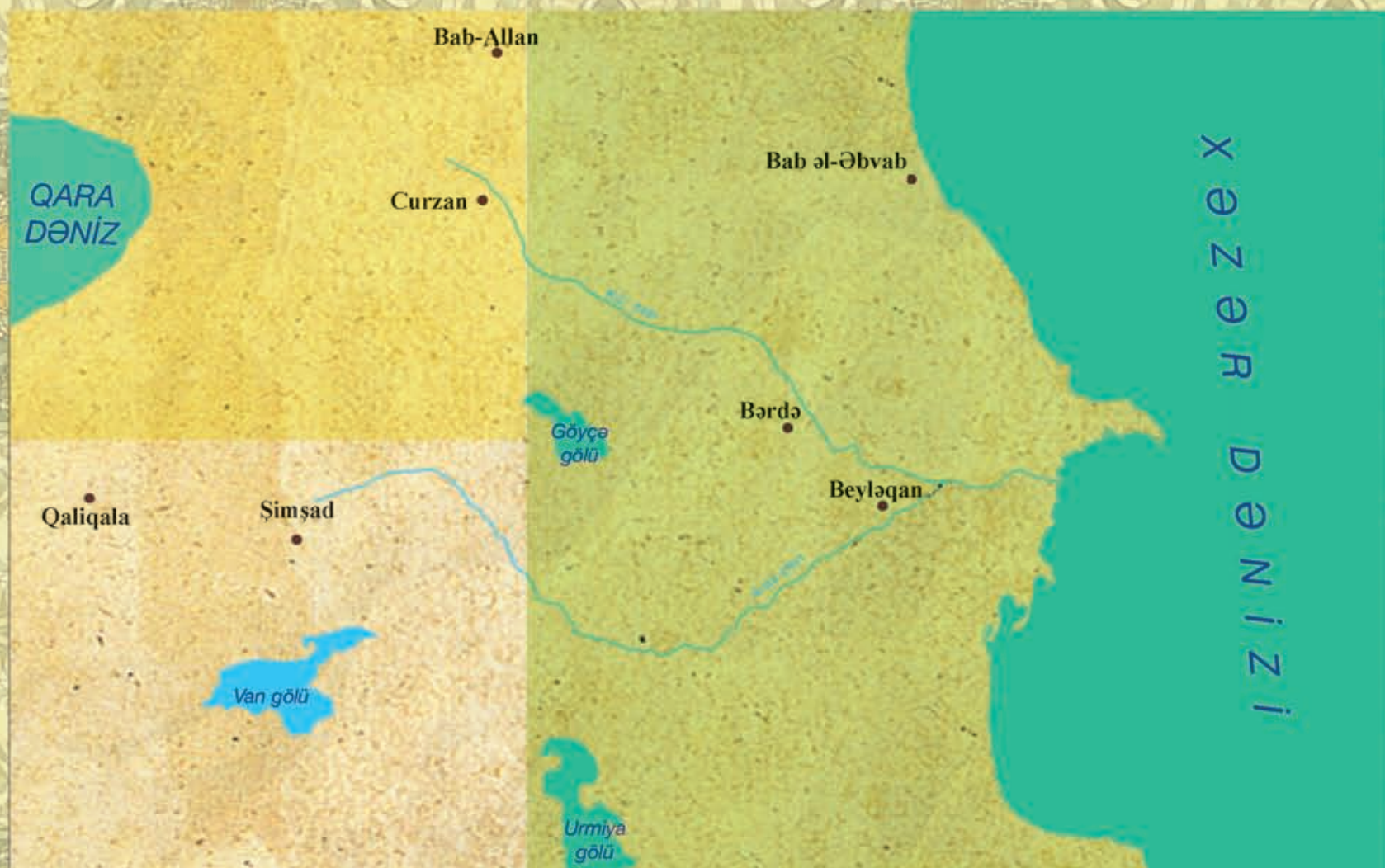
(bu müəlliflərin əsərləri itdiyindən onlar tarix elminə naməlum qalmışdır). Əhməd bin Lütfullah istifadə etdiyi erkən müəlliflərin əsərləri arasında, məsələn, təxminən 468/1075-ci ilə aid edilən, əl-Fakih adlı müəllifin əsəri olan "Tarix əl-Bab və Şirvan"ın ("Əl-Bab və Şirvanın tarixi") adını çəkir.

Azərbaycanın şimal
bölgələri: Aran
və onun mahalları

Aran üç hissəyə bölünür:

Birinə Kalikala, Şimşat və onların arasında olanlar,
ikincisinə – Curzan, Bab-Allan şəhəri və onların arasında olanlar,
üçüncüsünə – Bərdə, əl-Baylakan və Bab əl-Əbvab daxildir.

Arrana gəldikdə, bu, cənubda Azərbaycanla, qərbdə Armeniya sərhədləri, şərqdə və cənubda Azərbaycanla, şimalda Kabka dağı ilə həmsərhəd olan məlum ölkədir.

Onun paytaxtı (baş şəhəri): həmçinin Nakçuvan adlandırılan, beşinci iqlimli; uzunluğu – 78°, eni – 42° olan Naşava şəhəridir.

Bizim zamanda Bab yal-Xadid (“dəmir qapılar”) adlandırılan Bab əl-Əbvab müstəqil hökmdarları olan geniş yerdir: uzunluğu – 78°, eni – 41°, həmçinin – 48° deyirlər.

Arranın baş şəhəri həmçinin beşinci iqlimdə olan Gəncədir: onun uzunluğu – 74°, eni – 48°-dir.

Arranın məşhur şəhərləri arasında Tiflis, Şamkur, əl-Baylakan, Sarir-Allan da vardır.

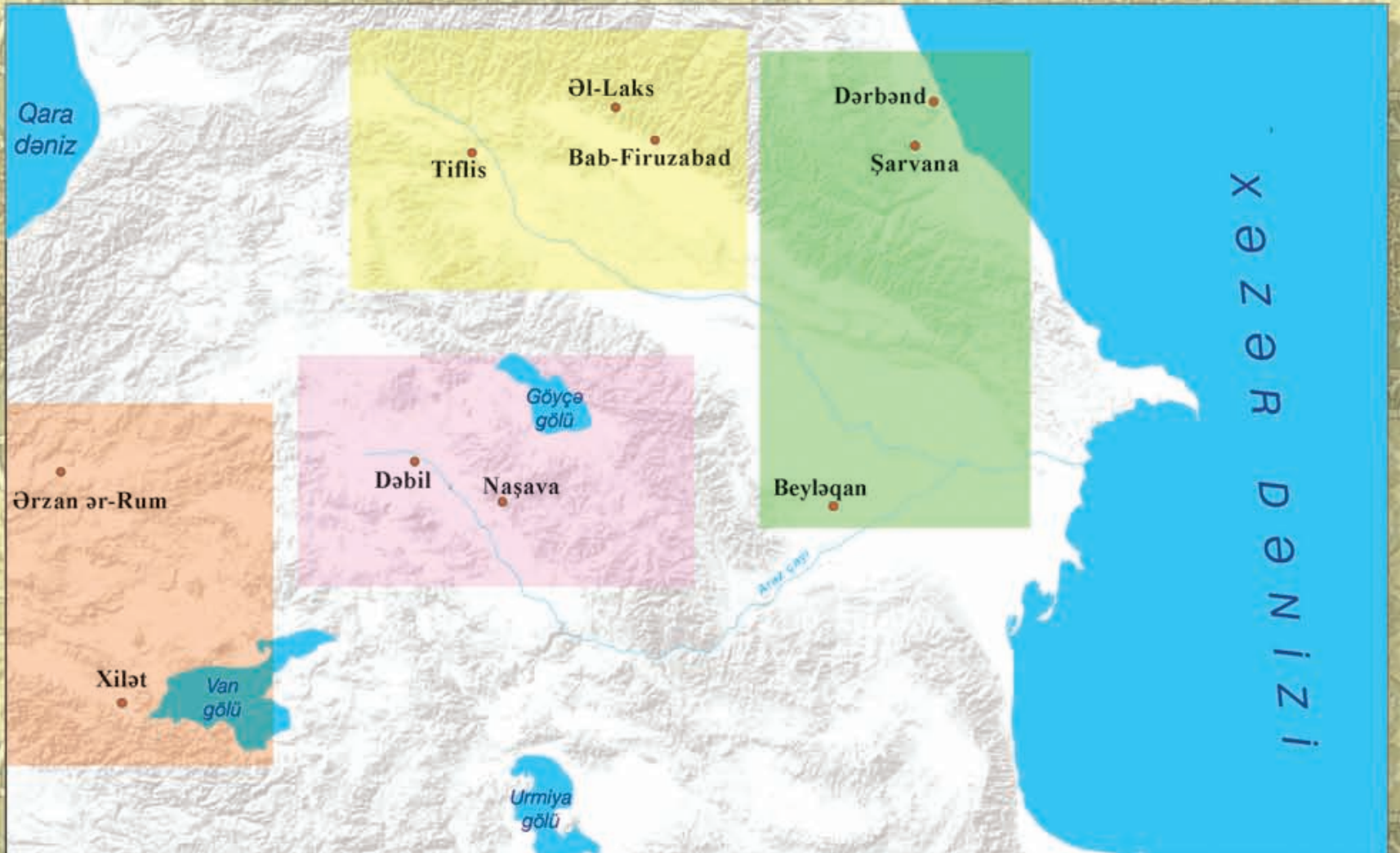
Bəziləri Aranı dörd hissəyə bölürdülər:

Onun birinci bölgüsü. Baylakandan Şirvana qədər və onların arasında olanlar.

İkinci bölgüsü – Tiflis, o həm də Curzandır (Gürcüstan), Bab-Firuzabad və əl-Lakzdır.

Üçüncü bölgüsü – əs-Sircan, Dabil (Dvin) və Naşavadır. Dördüncü bölgüsü isə – Hisni Ziyadın yaxınlığında Hart-bard adlanan yerdir, ora daxildir Hilat, Arzan ər-Rum və onlar arasında olanlar.

Keçmişdə onların hər birində öz işlərində müstəqil olan bir əmir hökmdarlıq edirdi.

Azərbaycanın şimal bölgələri: Aran və onun şəhərləri

Aran şəhərləri

Malazket – Aranın ən qərb şəhəridir. *Müqəddəsi, bax: Караулов, s. 3.*

Şamkur – Gəncədən bir günlük yol və on bir fərsəx məsafədə olan, Aran hüduqlarında bir qaladır. Şamkur qədim şəhər hesab edilir. *Yaqut əl-Həməvi.*

İrəvan – Azərbaycanda yerləşən Aran şəhəridir, o həmçinin Çuxursəəd adlandırılır. Şəhərin sakinləri türklərdir. *H.Z.Şirvani, "Bustan əs-siyahat".*

Davin/Dvin – Azərbaycanın ucqarlarındakı Aran vilayətində şəhərdir. *Yaqut əl-Həməvi.*

Basfucan – Aranda mahaldır, baş şəhəri Naşavadır, o həmçinin Ənuşirəvan tərəfindən Bab-əl-Əbvabla (Dərbənd) eyni zamanda tikilən Naxcuvandır. *Yaqut əl-Həməvi.*

Şabaran – Aran mahallarının birində şəhərdir. Bəziləri onu Dərbənd mahalına aid edirlər. *Yaqut əl-Həməvi.*

Tiflis Arana aiddir. *Əcaib əd-dünya.*

Aranın sərhədi – Bab-əl-Əbvabdan (Dərbənd) Tiflisə və Hacirana/Naxçıvana qədərdir. İstəxri (bax: Караулов, s. 17-25).

Naşava/Naxçıvan, Gəncə/Canza, Bərdə, Baylakan, Akna (Gəncə yaxınlığında), Barşaliya (Qubadlı yaxınlığında), Şamkur, Şabran – Aranın paytaxt və baş şəhərləridir. Aran – məşhur ölkədir. Onun paytaxtları (baş şəhərləri: Naşava şəhəri, o həmçinin Naxçıvandır, Bab əl-Əbvab (Dərbənd) [o] bizim zamanda Bab yal-Hadid ("dəmir qapılar") adlandırılır. Aranın baş şəhərləri həmçinin Gəncə, Tiflis, Şəmkür, əl-Baylakandır. *Əhməd ibn Lütfullah (Münəccimbaş), "Cəmi əd-Duval", ibn əl-Əzrak əl-Fariği "Tarixi Mayyafariğin və Amid" əsərindən.*

Gəncə – böyük şəhər və Aran ölkəsinin paytaxtıdır. Savadlı adamlar onu Canza adlandırırlar. *Yaqut əl-Həməvi.*

Arran əyaləti – "iki çay arasında", yəni Araz və Kür çayları arasındakı torpaqdır. *Həmdullah Qəzvini.*

Aran – çoxlu şəhərlərə malik geniş vilayətin ərəbcə olmayan adıdır, onların arasında Canza (xalq onu Gəncə adlandırır), Bərdə, Şamkur və Baylakan vardır. *Yaqut əl-Həməvi, Mücam əl-Buldan.*

Aran türkcə "isti yer" mənasını verir. *H.Z.Şirvani.*

Berdaa – Aranın paytaxtıdır, şəhərləri isə Tiflis, Qal'a, Xunan, Şəmkür, Canza, Berdic, Şəmaxiya, Şarvan, Bakı, Şabran, Bab-əl-əbvab, Abxaz, Kəbələ, Şəkki, Malazkerd və Təblədir. *Müqəddəsi.*

Canza və Baylakan – Aranın baş şəhərləridir. *Bakivi.*

Akna – Aranda, Gəncə mahalında şəhərdir, Yaqut əl-Həməvi. *Mücam əl-Buldan.*

Barşaliya – Aranda yerdir, fars hökmdarlarının salnamələrində xatırladılır. *Yaqut əl-Həməvi.*

Baylakan – Aranda şəhərdir, möhkəmləndirilmişdir, yüksək divarları vardır. Mücirəddin Beyləqani burada doğulmuşdur. O, ləyaqətli şair olmuşdur. *Bakivi.*

Bərdə – Aranda şəhərdir. Bura "xoşagələn yerdir. Burada fındıq, şabalıd və "darkal" ("zoğal") adlı meyvə növü var; o, ölçüsünə görə quşarmuduna oxşayır". *Bakivi.*

Barzanc – Aran vilayətində şəhərdir. Bərdə və onun arasında Bab əl-Əbvab (Dərbənd) yolu ilə 18 fərsəxdir [21]. Barzancda əl-Kürr çayının üzərində körpü var. Şirvanın paytaxtı Şəmaxiya getmək istəyənlər onun üzərindən keçirlər. *Yaqut əl-Həməvi.*

Canza və ya xalq arasında deyildiyi kimi Gəncə – Aranda şəhərdir, Şirvan və Azərbaycan arasında yerləşir. *Yaqut əl-Həməvi.*

Yunan – Bərdədən yeddi fərsəx məsafədə olan yer. *Yaqut əl-Həməvi.*

Şəmkür – Gəncədən bir günlük yol və on bir fərsəx məsafədə olan, Aran hüduqlarında qaladır. Şəmkür qədim şəhər hesab edilir. *Yaqut əl-Həməvi.*

Bərdə — Aran vilayət və şəhərinin adıdır

“...Tiflis tərəfdən axan və Suqdapil şəhərindən keçməklə Cüzzan torpağından, sonra isə **Bərdə vilayətindən** keçən Kür çayı”. *Məsudi (bax: Kəpəyloş, s. 33).*

“...**Bərdə vilayəti** tərəfindən Şirvan adlanan hökmdar və öz adını ondan almış şahlıq vardır”. *Məsudi (bax: Kəpəyloş, s. 41).*

“...**Bərdə şəhəri və onun torpaqları**”. *Yakubi (bax: Kəpəyloş, s. 59).*

“...**Bərdə ölkəsində** qatırlar çoxaldılır və bütün ölkələrə göndərilir”. *İstəxri (bax: Kəpəyloş, s. 25).*

“...**Bərdənin yanında olan şəhərlər:** Tiflis, Qala, Hunan, Şəmkür, Canza, Berdic, Timaxiya, Şarvan, Bakı, Şabiran, Babul əl-Bab, Abxaz, Qəbələ, Şəkki, *Malaskeri*” *Müqəddəsi (bax: Kəpəyloş, s. 3).*

Bərdaaya gəldikdə, o, Ümmü-r-Ran (Aranın anası – paytaxt) və həmin ölkələrin ən yaxşı hissəsidir. Şəhər çox böyükdür, o, bir fərsəxə yaxın uzunluqda və ondan bir az kiçik enlikdədir; o, parlaq mövqedə və gözəl haldadır ki, bu da onun sağlam iqlimində, əkinlərin münbitliyi və bolluğunda, meyvələrin, ağacların və çayların zənginliyində ifadə edilir. İraq və Təbəristan arasında uzanan yerlərdə, Rey və İspağandan sonra, böyüklüyünə və münbitliyinə, yerləşmə yerinə və xəzinə üçün gəlirliliyinə görə ondan böyüyü və yaxşısı yoxdur. *İbn-Hövqəl.*

Şərh:

Həmdullah Qəzvininin qeyd etdiyi kimi, Aran əyaləti “iki çay arasında”, yəni Araz və Kür arasında olan torpaqdır, başqa sözlə, “Aran” “ara” deməkdir. Bəzi mənbələrdə Armeniyanın şərq sərhədi kimi “Bərdə” toponiminə rast gəlinir. Çoxlu sayda tədqiqatçı bu məlumatı hərfən qəbul edir, güman edirlər ki, Armeniyanın şərq sərhədləri Bərdə şəhərinə qədər gəlib çatır. Belə yanaşma yanlış hesab edilir. Çünki ən azı dörd müəllif “Bərdə” toponimini şəhər adı kimi deyil, Aran əyalətinin adının digər versiyası kimi təqdim edir. O cümlədən Aranı bəzən onun paytaxtının adı ilə “Bərdə vilayəti” (*Məsudi*), “Bərdə ölkəsi” (*İstəxri*), “Bərdə yanında şəhərlər” (*Müqəddəsi*), “Bərdə və onun torpaqları” (*Yakubi*) kimi xatırladırlar. Bu coğrafi üsul tez-tez anlaşılmaqlıq gətirib çıxarır. Armeniyanın şərq sərhədləri Bərdə şəhərinə qədər deyil, “Bərdə vilayəti”nin, başqa sözlə, “Aran vilayəti”nin qərb sərhədlərinə qədər gəlib çatırdı. Armeniyanın sərhədlərinin ən şərqdəki versiyası barədə Həmdullah Qəzvinini bildirir ki, o, Göyçə dəniz gölü bölgəsindən keçir. Aranın qərb sərhədləri Bərdə şəhəri deyil, Malazket (*Müqəddəsi*) və Kaqızman (*Övliya Çələbi*) şəhərləri olmuşdur, İrəvan və Dvin şəhərləri isə Aranın – Azərbaycanın hüduqlarında yerləşmişdir.

“Azərbaycan”
xoroniminin
geosiyasi
məkanı

M.ə. 612-ci il. Assuriya imperiyasının dağılması nəticəsində bölgədə yeni skif şahlığı – Atarpatena əmələ gəlmişdir. Atarpatena dövləti Kür–Araz çayarasında yerləşən Aşquz ölkəsinin ərazisini, eləcə də Assuriyanın özündən, onun müttəfiqləri Mannadan və qismən də Urartudan ələ keçirilən torpaqları əhatə edən nəhəng ərazidir. Adorbayqanın qərb sərhədləri Anadoludakı Qalis (müasir Qızılirmaq) çayına qədər çatırdı. Beləliklə, Araz çayından şimaldakı və cənubdakı ərazilər ümumi adı “Atarpatena” olan vahid dövlətin tərkibində birləşdirilmişdi. Bu ölkə barədə “Karki de bet Selox” Suriya salnaməsində və Ammian Marsellinin əsərində məlumat verilir.

M.ə. 585-ci il. Adorbayqan ölkəsi müstəqil dövlət kimi 28 il mövcud olmuş və sonra Midiya imperiyasının tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Sonralar Midiya Əhəmənilər, daha sonra isə Makedoniyalı İskəndər imperiyalarının tərkibinə daxil edilmişdir.

M.ə. 321-ci ildə İskəndərin varisi Perdikka öldükdən sonra Kiçik Midiya satraplığının hökmdarı Atropat ölkənin müstəqilliyini bəyan edir. Strabon bildirir ki, ölkə “Atropatena” adlandırılmışdır. Bu, yeni ölkə deyil, Atarpatenanın bərpası (dirçəlişi) idi. “Atropatena” adı “Adorbayqan” adının yunanlaşdırılmış formasıdır ki, bu barədə bizə Suriya mənbəsi “Karki de bet Selox” salnaməsindən məlumdur.

Polibi (m.ə. III əsr) “Atropatena” anlayışının əhatə arealı barədə yazır: “...atropatilər Evksinsk dənizi ilə həmsərhəd olan xalqların yaxınlığında yaşayır. Bu ölkənin hökmdarı Artabazana/Atropaza/Atropata... hökmdarlardan ən güclüsü və müdriki kimi ehtiram göstərilirdi və o, atropatilər adlandırılan xalq və onlarla həmsərhəd olan xalqlar üzərində hökmdarlıq edirdi”.

Peytinger cədvəlində, mənşəyi m.ə. I əsrə gedib çıxan məşhur Roma xəritəsində Albaniya adı xatırladılardan Xəzər dənizinə çıxışı olan “Atropatena”nın adı çəkilir. Bu da hesab etməyə əsas verir ki, həmin xoronim Araz çayının həm şimalındakı, həm də cənubundakı əraziləri əhatə edir. Albaniya müstəqil şahlıq kimi Atropatenanın tərkibindən yalnız m.ə. I əsrdə çıxmışdır.

Ərəb xilafətinin tərkibində (VII–IX əsrlər) Azərbaycan ərazisi muxtariyyət statusuna malik idi və “Azərbaycan vilayəti” adlanırdı. Mənbələrə görə, “Azərbaycan vilayəti”nin ərazisi həm Cənubi, həm də Şimali Azərbaycanı, yəni keçmiş Albaniyanı əhatə edirdi. Artıq ilk ərəb müəllifləri Azərbaycanı keçmiş Sasanilər imperiyasının fars əraziləri ilə hansısa bir əlaqəsi olmadan müstəqil ölkə kimi göstərirdilər. Məhəmmədrəfi “Dağıstan tarixi”ndə (XIV–XVIII əsrlər) bildirir ki, artıq ərəb təcavüzünün ən ilkin dövründə “Ömərin qoşunu Azərbaycanda olmuşdur. Bu – Həmədandan Dərbəndə qədər idi...” Bu birmənalı olaraq “Azərbaycan” anlayışının Həmədandan Dərbəndə qədər məkanı əhatə etməsinin geosiyasi vəziyyəti barədə xəbər verir. Ərəb müəllifləri İbn-Hövqəl (X əsr), əl-İstəxri (X əsr), *Məsudi (X əsr)* “Ermənistanı, Aranı və Azərbaycanı” bir vilayət hesab edirlər.

İbn-Hövqəl (X əsr) vurğulayır ki, “biz onları bir vilayət hesab etdik və həqiqətən, onları bir hökmdar idarə edir, buna mən öz həyatımda və məndən əvvəl sələflərim şahid olmuşuq”. Bu ərazilərin yeganə hökmdarları olmuş şəxslər sırasında Sacilər və Salarilər sülalələrindən olan Azərbaycan hökmdarlarının adı xatırladılır. Əl-Kufidə bu barədə xüsusi paraqraf var: “Salman ibn Rabi’i əl-Bahilinin Azərbaycan ölkəsinə səfəri haqqında hekayət...” “Azərbaycan” Araz çayından şimalda olan ərazidir. “Azərbaycan əl-ülya-yuxarı Azərbaycandır” (Aran nəzərdə tutulur, ibn-Xordadbeh, IX–X əsrlər); Azərbaycanın Bərdə şəhərində Aqşin çağırılan [Azərbaycan hökmdarı] Məhəmməd ibn Əbu-s-Sac vəfat etmişdir (*Ət-Təbəri, VIII əsr*). “Əl-Bab (Dərbənd) Azərbaycan vilayətidir” (İbn əl-Əsir, VIII əsr); “Bərdə bütün Azərbaycanın paytaxtıdır” (Kudama ibn Cəfər, IX əsr); Bərdə Yuxarı Azərbaycan şəhəridir (*əl-Yaqubi, IX əsr*); “Dərbənddən başlayaraq Gilana qədər bütün sahilyanı ərazilər Azərbaycandır” (İbn-Hövqəl, IX əsr).

Metropoliyası Azərbaycanda olan türk imperiyalarının fəaliyyəti dövründə

Daha sonra orta əsr müəlliflərinin məlumatlarını veririk. Naxçıvan, Qarabağ, Muğan, Aran və Şəki vilayətləri, Armeniya Azərbaycanın tərkibinə daxildir (*Rəşidəddin, Yazışma, №34, XIII–XIV əsrlər*); “Əbu Bəkr Eldəniz Azərbaycana yollandı və [tezliklə] Naxçıvana gəldi” (*Sədr əd-Din Əli əl-Hüseyni, XIII əsr*); Şirvan Azərbaycanın tərkibində yerləşir (*Əbülfəda, XIII–XIV əsrlər*); Bərdə Azərbaycanın hüdudlarına daxildir (*Yaqut əl-Həməvi, XII–XIII əsrlər*; *Əbd-əl-Rəşid əl-Bakıvi, XIV–XV əsrlər*). Əlyazması Britaniya muzeyində saxlanılan

“Şah İsmayıl Səfəvinin tarixi”ndə bildirilir ki, hakimiyyət uğrunda mübarizə prosesində Şah İsmayıl Səfəvi tərəfdarları Şirvanda olarkən şüar irəli sürdülər: “Biz Azərbaycan taxtını və tacını istəyirik” (*Təzkirat əl-mülük, XVII–XVIII əsrlər və Mirzə Məhəmməd Hüseyn Mustoufi, XVIII əsr*); “Azərbaycan Dərbəndə qədərdir”; “Azərbaycan Təbriz və Marağadan Şirvan, Dərbənd və Salyana qədərdir” (Azər Bekdeli, XVIII əsr); “Bütün Şirvan, Muğan və Armeniya Azərbaycana daxildir” (*Lütvəli bəy Azər, XVIII əsr*); “Qarabağ Azərbaycanın vilayətidir. Aran uzun müddətdir ki, Azərbaycanın bir hissəsidir” (*H.Z.Şirvani, XIX əsr*).

Nadir şah XVIII əsrin başlanğıcında Səfəvilərdən dərhal sonra hakimiyyətə gələrək dörd bəylərbəyliyin: Şirvan, Qarabağ, Azərbaycan və Çuxursəədin əvəzinə mərkəzi Təbriz şəhərində olan, “Azərbaycan vilayəti” adlandırılan bir inzibati vahid yaratdı. Nadir şah zamanının “Azərbaycan vilayəti” hazırda “Azərbaycan Respublikası” və “İran Azərbaycanı” adı ilə məlum olan əraziləri əhatə edirdi. Nadir şahın ölümündən sonra Şimali və Cənubi Azərbaycan ərazilərində hər birisinin öz adı olan çoxsaylı xanlıqlar əmələ gəldi, lakin bununla belə, ümumi “Azərbaycan” adı saxlanmaqda davam edirdi. “Qarabağ vilayəti Azərbaycan sərdarına tabe oldu”, “bütün Azərbaycan xanları (məsələn, Gəncə hökmdarı Cavad xan və Şirvan hökmdarı Mustafa xan nəzərdə tutulur) və digər yerlərin xanları...” (*Mirzə Camal Cavanşir Qarabağlı, XIX əsr*), Qarabağ vilayəti Azərbaycan sərdarına tabe idi”.

XVII–XIX əsrlərin Avropa müəllifləri Azərbaycanın Araz çayının həm cənub, həm də şimal sahillərində yerləşməsinə xüsusi vurğulamaqla onun coğrafiyasını dəqiq təqdim edirlər. Xüsusən Allain Manesson Mallet (1630–1706) iki Azərbaycanın adını çəkir: Edzerbajjan Hierak və Adirbeitzan Agem. Bizim tədqiqat təsdiq edir ki, müəllif “Edzerbajjan Hierak” (Azərbaycan İraq) dedikdə Araz çayının şimalında yerləşən əraziləri, “Adirbeitzan Agem” (Azərbaycan “Acam”) dedikdə Araz çayından cənubda yerləşən Azərbaycan ərazilərini nəzərdə tutur. Onun ardınca Robert Morde (1650–1703-cü illər) də həmçinin iki Azərbaycan barədə yazır və onlardan şimalda olanı “Atropatia”, cənubdakını isə “Edzerbajjan or Azerbeyan” adlandırır; bu zaman o hər iki ərazini qədim Midiyaya aid edir: “Atropatia (Shirwan, Shirvan) part of Media; Provinces Edzerbajjan or Azerbeyan – and these two provinces make up the ancient Media”. Qeyd etmək vacibdir ki, Sen-Marten (1818-ci il) “Sultan des Atabeks de l’Azderbaidjan” ifadəsini verməklə paytaxtı Naxçıvan şəhəri olan “Perane d’Azderbajjan” adlı Eldigouz or İldighiz sülaləsinin Azərbaycan hökm-

darlarını nəzərdə tutur. Bu güman etməyə əsas verir ki, Sen-Marten digər Qafqaz Azərbaycanının olmasını da etiraf edir. Keith E. Abbott (1863-cü il) qeyd edir ki, müasir “Azerbaijan” keçmiş “Medea Atropatenasi”dir, o, hazırda iki hissədən ibarətdir: “Persian Azerbaijan” və “Russian Azerbaijan”.

Rus müəllifi S.D.Burnaşevin “Adrebican vilayətlərinin təsviri” adlı məşhur kitabında (1786-cı il) “Azərbaycan” anlayışı Araz çayından şimalda olan ərazilərə tətbiq edilir. Bu kitabda yazılmışdır: “Qubalı Fətəli xan Adrebicanda Bakı və Salyan şəhərlərinə, eləcə də çoxlu kəndlərə sahibdir, o da Adrebijan xanlarından sayılır”, eləcə də “Şəki, Şirvan və Şuşa/Qarabağ” Adrebijan xanları vardır”, həmçinin “Şirvan – hazırda Adrebijan torpaqlarındadır”.

Rusiya işğal prosesində “Azərbaycan” xoronimi. XIX əsrin birinci onilliyi vəziyyətinə görə çar Rusiyası Şimali Azərbaycanın yalnız bir hissəsini işğal etmişdi ki, bu da rəsmi Rusiya yazışmalarında “Adərbaycanın bir hissəsi” anlayışının müntəzəm istifadə edilməsində əks olunur. 6 oktyabr 1807-ci il tarixli sənəddə İ.V.Qudoviç qeyd edir: “...Adərbaycanın bir hissəsi” və ya “Adərbaycanın böyük bir hissəsi”. Baron Budberq belə adlandırır: “...Aderbeycanın bir hissəsi”, Knyaz Rumyansev isə – “Aderbaycanın bir hissəsi”. Azərbaycanın Araz çayından şimala doğru olan hissəsi müasir Azərbaycan Respublikasının ərazisi Rusiya imperiyası tərəfindən tamamilə işğal edildikdən və quberniyalar yaradılandan sonra da belə adlandırılırdı. Cənubi Qafqazın Rusiya tərəfindən işğal edilməsi dövrünə dair 1836-cı il nəşrində “Azərbaycan” anlayışından istifadə edilir. Azərbaycan xanlıqlarının ləğvindən və şimal regionlarına münasibətdə Rusiya quberniyaları yarandıqdan sonra onların tarixi adı – Azərbaycan əsla istifadə edilmirdi.

Rusiya imperiyasının tərkibində olduğu dövrdə “Azərbaycan” xoroniminin taleyi barədə. Suallar yaranır: nə üçün “Azərbaycan” adı unudulur; bəzi yalançı alimlərə bu adın götürülmə olmasını hesab etmək nə verir? 1925-ci ildə yazılmış “Azərbaycan mayakı” əsərində Əlimərdan bəy Topçubaşov bu suala cavab verir: “...Şərqi Zaqafqaziya müsəlmanları qibtə olunmaz bir varlıq nümayiş etdirdilər. Onlar öz doğma ölkələrini öz “Azərbaycan” adı ilə, özlərini isə türklər-azərilər, azərbaycanlılar adlandırmağa cəsarət etmədilər; deyə bilmirdilər ki, onlar türk mənşəli xalqdır... Onlara yaxın zamanlara qədər müstəqil olduqlarını, milli idealları və tələblərinin olduğunu, öz ana dilini, ədəbiyyatını, tarixini öyrənmək haqqı olduğunu dilə gətirmək belə qadağan edilmişdi”.

On üçüncü fəsil

Qədim dövlətlərin paytaxt üçün yer seçimi müxtəlif cür müəyyənləşdirilirdi. Müasir tədqiqatçılar paytaxtın əsasını qoymaq üçün onlarla meyar təyin etmişlər. Onların arasında sosial-iqtisadi göstəricilər, iqlim, landşaft, seysmik şərait, ətraf mühit, mühəndis və nəqliyyat infrastrukturunun inkişafının olması və perspektivləri, kommunikasiyalar, tikinti kompleksi, əmək resursları və bir çox başqa məsələlər var.

Mənbələrdə "Atropatena" adlı ölkənin ilk paytaxtı barədə bizə yetərli dərəcədə informasiya verilir.

Skif dövləti Adorbayqan/Atarpatenanın paytaxtı barədə Bibliyada "Yudifin kitabı"ndan öyrənmək olar. Q.Raulinson tədqiqatlar nəticəsində müəyyən etmişdir ki, Atropatenanın paytaxtı Midiyanın kimi "Ekbatan" adlandırılırdı. Atropatena Ekbatanının yeri Midiya paytaxtına yaxınlığı sayəsində seçilmişdir, çünki Atropatena şahı eyni zamanda həm də Midiyanın hökmdarı idi. Q.Raulinson Atropatena Ekbatanını da, onu müasir Təxti-Süleyman xarabalıqlarının yerində lokallaşdırmaqla və Həmədan bölgəsindəki Cənubi Ekbatandan fərqləndirməklə "Şimali Ekbatan" adlandırır. Coğrafi xəritələrdə şimali və cənubi olmaqla iki Ekbatanın adı çəkilir. Atropatenanın daha bir paytaxtı, ehtimal ki, Araz çayından şimalda yerləşmişdir. Son illərdə müasir Azərbaycan Respublikasının ərazisində, Kür-Araz çayları bölgəsində, Şəmkir şəhərinin yaxınlığında arxeoloqlar tərəfindən m.ə. VI-V əsrlər dövrünün şah sarayına bənzər olan möhtəşəm tikinti aşkar edilmişdir.

Makedoniyalı İskəndər Əhəməni imperiyasını zəbt edən zaman Atropatenada olmuşdur, oranı yunan müəllifi Kurtsi Ruf "Satrapena" adlandırmışdır. XVII əsrin birinci yarısının alman səyyahı Adam Oleari yazır: "Ərdəbil, Kvinti Kursinin məlumatlarından göründüyü kimi qədim zamanlarda Satrapene adı ilə məlum olan Adirbedjan (Adirbetzan) vilayətində yerləşir". Adam Oleari diqqəti ona yönəldir ki, Böyük İskəndər müəyyən müddət Adirbedjandan (Adirbetzandan) öz sarayı kimi istifadə etmişdir.

Firdovsiyə görə, Sasani imperiyası zamanı Azərbaycan hökmdarı Bəhram Çubin iki paytaxtdan: Bərdə və Ərdəbildən istifadə etmişdir. Ərəb xilafətinin tərkibində olarkən Azərbaycan vilayətinin paytaxtı Marağa şəhəri olmuşdur. Lakin Aqşın Sacın vilayət hökmdarı təyin edilməsi məqamında Marağanın faktiki hökmdarı yeni təyin olunan hökmdara tabe olmadı və bununla onun Marağaya yerləşməsinə mane oldu, bununla əlaqədar o, Ərdəbil şəhərini öz paytaxtı edərək orada yerləşdi. Zamanla o, itaətsiz şəhər hökmdarını özünə tabe etməyə nail oldu, lakin paytaxt Ərdəbildə qalmaqda davam etdi. Sacilər sülaləsindən sonra hakimiyyətə gəlmiş Salariilər sülaləsi Ərdəbili paytaxt kimi qoruyub saxladı. Rəvvadilər sülaləsi hakimiyyətə gələndən sonra paytaxt kimi Təbriz şəhərini seçdi.

Azərbaycanın paytaxtları (m.ə. VII əsr – m. XVIII əsr)

Azərbaycan atabəyləri zamanında paytaxt statusunu Naxçıvan və Gəncə şəhərləri qazandı. Keçmiş Midiyanın torpaqlarının birləşdirilməsindən sonra isə paytaxt Həmədan şəhəri (keçmiş Midiya Ekbatanı) oldu. Hesab edilir ki, Hülakü xan öz imperiyasını yaratmağı qərara almaqla və metropolianın Azərbaycan olmasını müəyyənləşdirməklə paytaxt kimi Marağa şəhəri seçiminin üzərində dayanmışdı. Çox güman ki, bu seçim Marağada rəsədxana tikməyi düşünən Nəsirəddin Tusinin təklifi ilə edilmişdir. Marağa imperiyanın mədəni mərkəzi kimi qalmışdır, orada rəsədxana ilə yanaşı, universiteti və kitabxanası olan nəhəng elmi mərkəz yaradılmışdır. Paytaxtın Təbrizdə olacağı barədə qərarı Hülakü xan hələ Bağdadda olarkən vermişdi. Mənbələrdən öyrənirik ki, Bağdad qənimətləri Təbrizə göndərilmiş və şəhər başçısına onları saxlamaq üçün xüsusi bina tikilməsi tapşırılmışdır. Elxan Arqun xanın zamanında (1284–1291-ci illər) tikintisi onun ölümündən bir çox illər keçdikdən sonra başa çatan yeni paytaxtın əsası qoyulmuşdur. Paytaxtın Təbrizdən Sultaniyyəyə köçürülməsi tarixi cəhətdən özünü doğrultmamışdır və tezliklə Təbriz paytaxt statusunu bərpa etmişdir. Bu şəhər Cəlairilərin, Qaraqoyunluların, Ağqoyunluların, Səfəvilərin hakimiyyətləri zamanı da paytaxt olmuşdur.

Osmanlılar və Səfəvilər arasında döyüş əməliyyatlarının tez-tez baş verməsi nəticəsində sonuncular paytaxtı əvvəlcə Təbrizdən Qəzvinə, sonra isə mümkün döyüş əməliyyatlarından daha uzaqda yerləşən İsfahana köçürməyə məcbur olmuşlar. Əgər Osmanlılarla münaqişə halında bu, məqsədə müvafiq idisə, müəyyən müddətdən sonra əfqanların təcavüzü halında məhz İsfahan şəhəri təcavüzkar üçün ən həssas, zəif yer oldu və onlar tərəfindən işğal edildi. Səfəvilərin ardınca hakimiyyətə gələn Nadir xan Əfşarın şah seçilməsi nəzərdə tutulan qurultay Cavad şəhəri (müasir Sabirabad şəhərinin yaxınlığında, Azərbaycan Respublikası) yaxınlığında keçirilmişdir.

Albaniya şahlığının ilk paytaxtı Albaniyanı Şimali Qafqazla bağlayan Alban keçidinin yaxınlığında yerləşən Qəbələ şəhəri olmuşdur. Sonralar xəzərlərin tez-tez basqını üzündən paytaxt Bərdə şəhərinə keçirilmişdir. Şirvan şahlığının (Albaniyanın hüquqi varisi) paytaxtı Şamaxı yollardan uzaqda, lakin Gülüstan qalasının yaxınlığında yerləşirdi. XII əsrdə Şirvan şahlığının hökmdarları Şamaxı ilə eyni zamanda Bakıda da hökumət kompleksi yaratmağı qərara aldılar. Şəhərin adı dəyişdirildi və “Badkubə” adlandırıldı. Fikrimcə, bu, qədim Azərbaycan ənənələrinə uyğun idi, bu ənənələrə görə Atarpatenanın/Atropatenanın iki – yay və qış paytaxtı olmuşdur. Fars hökmdarlarında da belə ənənə var idi: paytaxt Pəsərqatda olduğu halda, onlar yayı keçmiş Midiyanın paytaxtı Həmədanda keçirməyə üstünlük verirdilər.

M.ə. VII əsr –
m. VII əsrlərdə
Azərbaycanın
paytaxtları

Təxti-Süleyman

Ekbatan (Ekβātava, “Aṣḃātava, Hagmatana). Belə adla iki şəhər məlumdur: onlardan biri Atropatenanın Ekbatandan şimalda yerləşən baş şəhəri, digəri isə həmçinin Ekbatan adı ilə Böyük Midiyanın paytaxtıdır. Midiya Ekbatanı (cənubi) barədə həm Herodot (Herodot, III, 92), həm də Polibi danışır. O, müasir Həmədan şəhəri bölgəsində yerləşirdi. Atropatena Ekbatanı (şimali) haqqında Bibliyanın “Yudif kitabı”nda yazılmışdır: “Özünün hökmdarlığının 17-ci ilində... möhtəşəm Nineviya şəhərində assuriyalılar üzərində hökmdarlıq edən Navuxodonosor öz ordusu ilə Ekbatanda midiyalılar üzərində hökmdarlıq edən şah Arfaksada qarşı qalxdı və döyüşdə ona qalib gəldi”. Navuxodonosorun müstəqil hakimiyyətinin on yeddinci ili m.ə. 595-ci ilə aiddir. Atropatenanı və Midiyanı idarə etmiş Arpoksad skif olmuşdur. Arpoksadın qətlə yetirilməsi ilə m.ə. 623-cü ildə başlayan 28 illik skif hegemonluğu başa çatdı. Uzun müddət hesab edilirdi ki, “Yudif kitabı”nda söhbət Deyok tərəfindən tikilən və Midiyanın paytaxtı olan Ekbatan barədə gedir. Lakin diqqətli tədqiqat nəticəsində Q.Raulinson müəyyən etdi ki, Atropatenanın paytaxtı da həmçinin “Ekbatan” adlanırdı. Q.Raulinson Atropatena Ekbatanını Həmədan bölgəsindəki Cənubi Ekbatandan fərqləndirməklə həmçinin “Şimali Ekbatan” adlandırır.

Q.Raulinson hesab edir ki, Atropatenanın Ekbatan şəhəri müasir Təxti-Süleyman xarabalıqlarının yerində yerləşmişdir və müasir İran ərazisindəki Şiz şəhəri elə Atropatena Ekbatanıdır. Yaqut əl-Həməvi yazır: “Şiz Azərbaycan mahallarından biridir... Marağa sakinləri bu yeri Xəzinə adlandırırlar”. Daha sonra o əlavə edir: “Xəzinə – kiçik şəhərcikdir. Onunla Marağanın arası təxminən altı fərsəxdir. Orada atəşpərəstlərin ziyarətگاهی, qədim od məbədi və çox yüksək

eyvan vardır”. Buna əsaslanaraq Şiz/Cis şəhəri barədə qədim məlumatları Atropatenanın paytaxtı Qazaka/Xəzinə şəhəri ilə eyniləşdirmək olar. Y.Praşek həmçinin hesab edir ki, iki – “şimali” və “cənubi” Ekbatan olmuşdur. Atropatenian Medes-in paytaxtı Ekbatan Azərbaycanın özündə olmuş, orada ən azı m. III əsrinə qədər qalmış və “ikinci Ekbatana” və ya “yeddi divarlı şəhər” kimi səciyyələndirilmişdir.

Strabonda Atropatenanın paytaxtı “Qanzak” (Gazaca) adı ilə, Ptolemeyin coğrafiyasında V.Minorski tərəfindən “Gazaca” şəklində düzəldilmiş “Zazaca”, Plinidə – “Qaza” adı ilə, Ammian Marsellində – “Gazaca” adı ilə xatırladılır. Strabona görə, Atropatena-da “güclü Vera qalası kimi” qış paytaxtı da var idi. Ktesi Atropatena şəhəri Ekbatanla yanaşı, “Barene” adlı şəhərin olması barədə yazır. Q.Raulinson Ekbatana aparan yolda “Baris ziyarətətinin yerləşdiyini müəyyənləşdirir və israr edir ki, ona paralel olan “Baridos” anlayışı Atropatena paytaxtının bir hissəsini təsvir edir.

Şəmkir – şəhərdir. Arxeoloq İdeal Nərimanov hələ XX əsrin 60-cı illərinin əvvəlində Qazaxdakı Sarıtəpədə, XXI əsrin başlanğıcında isə Azərbaycanın Şəmkir rayonundakı Qaracəmilli kəndinin yaxınlığında zəng şəkilli daş sütun altlıqları olan saraytipli böyük binanın qalıqlarını aşkar etmişdir. İlyas Babayevin rəhbərlik etdiyi beynəlxalq ekspedisiyanın arxeoloji qazıntıları nəticəsində Cənubi Qafqazda belə abidələrdən ən böyüyü aşkar edilmişdir. Yalnız bir bina yarım hektar sahəni tutur, ümumilikdə isə kompleks 20 hektar sahəni əhatə edir. Tədqiqatçıların fikrincə, m.ə. VI–IV əsrlərdə burada baş inzibati mərkəz yerləşirdi və oradan bütün Cənubi Qafqazın idarəçiliyi həyata keçirilirdi.

Qəbələ – şəhərdir. İlk dəfə onun adı I əsrdə Plinidə xatırladılır (XI, 29). O yazırdı ki, “Albaniyada – Qabalak şəhəri liderdir” (“praevalentoppida... Albaniae Gabalaca”). Bu məlumat bir çox müəlliflər tərəfindən aşağıdakı şəkildə təsnifatlaşdırılır: Qəbələ Albaniyanın paytaxtı olmuşdur. Tezliklə Kabalaka şəhərinin adını Ptolemey (m. II əsr), sonra isə əsrlər boyunca çoxlu antik və orta əsr müəllifləri çəkirlər.

Bərdə və Ərdəbil. “Şahnamə”də Firdovsi bu şəhərləri ata Bəhram Cunas və oğlu Bəhram Çubinin (m. II–IV əsrlər) idarə etdiyi Azərbaycanın paytaxt şəhərləri kimi xatırladır. Bəhram Çubin haqqında Firdovsi yazır: “O, sənəti müharibə olan adamlardandır, cəsur, məğrur süvaridir. Onun adı Bəhram Çubindir. Yaxşı fikir ondan yan keçməməlidir. “Laqeyd yanaşmaqla heç nəsiz qala bilərik”. O, buradan uzaqda hökmranlıq edir. Sən ona Bərdəni və Ərdəbili verdin”. Bəhram Sasani qoşunlarına baş komandan təyin edildikdən sonra Firdovsi deyir: “Bəhram hərbi işləri dayandırıb öz dəstəsi ilə Bərdədən çıxdı”. Firdovsi. “Şahnamə”dən Bəhram Çubin haqqında hekayət. “Bəhram Cunasın oğlu Bəhram Azərbaycan və Armeniyanın sərhədində canişindir, onu Bəhram Çubin adlandırırlar”. Əbu Hənifə əd-Dinəvəri, “Uzun xəbərlər kitabları”.

Bərdə – şəhərdir. “Şöhrətli paytaxt Partav” – Musa Qaqankatuklu “Alban tarixi” kitabında Bərdəni belə adlandırır.

Qara dəniz

Azərbaycanın
paytaxtları.
VII–XII əsrlər

“Şamaxı – Yəzidiyə/Şamaxa – Şirvanşahların paytaxtı”. “*Tarix əl-Bab*”.

“Şamaxı – Şirvan vilayətinin paytaxtı”. *Yaqut əl-Həməvi* (XIII əsr).

“Marağa – Azərbaycanda ən böyük və məşhur şəhərdir. Marağa indiyə kimi Azərbaycanın paytaxtı olaraq qalır”. *Yaqut əl-Həməvi. Mücam əl-Buldan. Ərəb xilafəti dövründə.*

Ərdəbil – Azərbaycanın paytaxtı və vilayət şəhəridir; orada keçilməz qala vardır. *Müqəddəs* (X əsr). Ərəb xilafəti, Sacilər və Salarilər sülalələri dövründə.

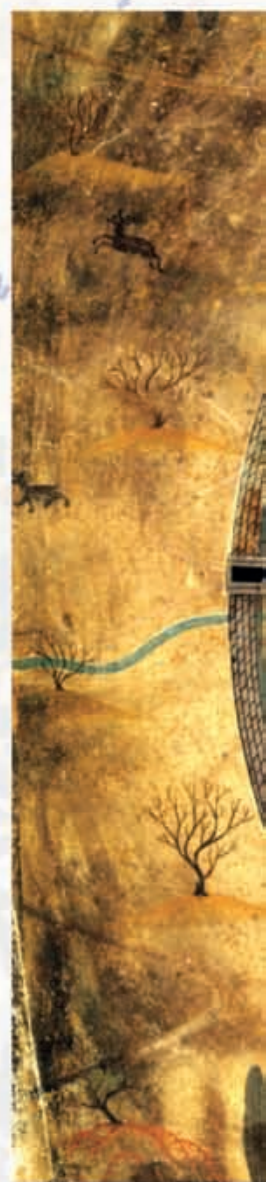
Təbriz – çox sıx əhalisi olan gözəl şəhərdir. Onda hədsiz sərvətlər, nəhəng bazarlar, məbədlər, ticarət var və o, indi də Azərbaycanın paytaxtı və ən çox əhalisi olan şəhərdir. *İbn-Hövqəl* (X əsr).

“Bərdə – Aranın baş şəhəri Bərdə Azərbaycan hüduqlarında yerləşir”. *Əl-Yakubi.*

“Barda ‘a – Aranın mərkəzində qədim böyük şəhərdir... Şəhərin kənarında “Ağ bağ” adlandırılan otlaq var. O, hökmdarların olduqları yerdir. *Əcaib əd-dünya* (Dünyanın möcüzələri).

“Bərdə – şəhərdir, Azərbaycanın paytaxtıdır”. *Kudama.*

“Gəncə – böyük şəhər və Aran ölkəsinin paytaxtıdır... Şirvan və Azərbaycan arasında yerləşir. Savadlı adamlar onu Canza adlandırırlar”. *Yaqut əl-Həməvi. Mücam əl-Buldan.*

Xəzər dənizi

Fars körfəzi

Tabriz

Qara dəniz

Azərbaycanın
imperiya
paytaxtları.
XII – XVIII
əslər

Sultaniyyə

Xəzər dənizi

Təbriz

Marağa

Sultaniyyə

Qəzvin

Rey

İsfahan

Fars körfəzi

Naxçıvan – Eldənizin uğurlu vaxtında (1137–1176-cı illər) Naxçıvan tam əzəmətə çatdı, [orada] şah iqamətgahı və idarəetmə evi düzəldildi”. *Əcaib əd-dünya (Dünyanın möcüzələri)*.

Marağa – “bu böyük şəhər də əvvəlcə Azərbaycanın paytaxtı olmuşdur. Buradakı xalq ağ üzlüdür, türkdür. *Həmdullah Qəzvini (XIII–XIV əsrlər), Nuzhat əl-Kulub*. Marağa Hülakülər sülaləsinin hakimiyyətinin ilk dövründə Azərbaycanın paytaxtı olmuşdur”.

Təbriz – keçmişdə Azərbaycanın paytaxtı Marağa olmuşdur, indi isə Təbrizdir. Bu, Azərbaycan şəhərlərinin ən gözəli və əzəmətlisidir... Buranın adamlarının siması gözəldir, boylu-buxunlu, məğrur və lovğadırlar... Bu şəhərdə adamlar nəzakətli, hazırcavab və zərifdirlər, necə deyərlər, “orada yaşlılar gənclərə nisbətən daha cəlbedicidirlər”. Həm varlılar, həm də kasıblar – hər kəs burada hansısa bir işlə məşğul olur və yerli adamların əksəriyyəti dövlətlidir...” *Həmdullah Qəzvini (XIII–XIV əsrlər), Nuzhat əl-Kulub*.

Sultaniyyə – bu, əl-Cibalda (keçmiş Midiya) yeni şəhərdir, Qəzvin və Zəncan arasında yerləşir. [Əsası Arqun xan (1284–1291-ci illər) tərəfindən qoyulmuşdur]. Sultan Olcaytu Məhəmməd ibn Arqun xan Hülakü tərəfindən 1305–1306-cı illərdə başa çatdırılmışdır. *Bakuvi*. Qısa müddət ərzində Təbrizin yerinə Hülakülər sülaləsinin paytaxtı olmuşdur.

Qəzvin – 1548–97/98-ci illərdə Səfəvilər sülaləsi zamanı Azərbaycanın paytaxtı.

İsfahan – səlcuq sultanı Məlik şahın zamanında (1072–1092-ci illər) İsfahan onların imperiyasının paytaxtı olmuşdur. İkinci dəfə İsfahan Səfəvilər sülaləsi zamanı 1598–1736-cı illərdə Azərbaycanın paytaxtına çevrilmişdir.

Hülakülər sülaləsi zamanı Azərbaycanın paytaxtları Marağa, Təbriz, Sultaniyyə və yəni-dən Təbriz olmuşdur. Səfəvilər sülaləsi zamanı Azərbaycanın paytaxtları aşağıdakı şəhərlər olmuşdur: Təbriz (1502–1548-ci illər), Qəzvin (1548–1598-ci illər) və İsfahan (1598–1736-cı illər). Cəlairilər, Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular sülalələri dövründə Azərbaycanın paytaxtı Təbriz şəhəri olmuşdur. Turan sultanlığı dövründə (Teymurun dövləti) Təbriz bölgə metropoliyasının paytaxtı olmuşdur.

XVIII–XIX
əsrlərdə
müstəqil Şimali
Azərbaycan
xanlıqlarının
paytaxtları

Dərbənd – paytaxt. “Dərbəndlilər İmamqulu xanın oğlu Məhəmməd Hüseyn bəyi (1747-ci ildən etibarən) öz xanları kimi tanıdılar. Bab al-Abvab (Dərbənd). Böyük şəhərdir [Bu] – hökmdarların olduğu yerdir”. *Əcaib əd-dünya*.

Quba – paytaxt. Hökmdar Sultan Əhməd xan oğlu Hüseyn Əli xan (1734–1758-ci illər) Quba və Salyan mahallarının hakimi Quba qalasını təbii Xudat sərhədindən Qudiyal çayının yanındakı hazırkı yerə keçirmiş və öz xanlığına Şabran və Kulqanı birləşdirmiş, bununla da Quba xanlığı yaratmışdır. Xanlıq ən böyük gücünə Fətəli xanın zamanında çatmışdır, o, silahlı yolla bütün xanlıqları öz rəhbərliyi altında birləşdirməyə cəhd göstərmişdir.

Şəki – paytaxt. Hökmdar Qurban oğlu Hacı Çələbi (1747–1755-ci illər) nə vaxtsa Nadir şahdan qaçmış və Gələrsən-Görərsən qalasında möhkəmlənmiş, üç il orada yaşamış, Şəki, Ərəş və Qəbələ mahallarına sahiblənmişdir. Hələ Nadir şah zamanında Şəki xanlığı itaətsizlik göstərmiş, onun ölümündən sonra isə bütün bəylərbeyliklər arasında ilk olaraq özünü müstəqil xanlıq elan etmişdir. *Şəki – Şəki xanlığının paytaxtı. Kərim ağa Fateh, Hacı Səid Əbdülhəmid.*

Şamaxı – paytaxt. Şamaxılılar Nadir şah zamanı Şirvanda ərzaq toplanması ilə məşğul olan Sofi-Nəbi-Zarnavayın oğlu Hacı Məhəmməd Əlini (1748–1765-ci illər) özlərinə xan seçmişlər.

Bakı – paytaxt. Nadir şahın yaxın əyanlarından biri, Dərgah xan Bakılının (1748–1767) oğlu hökmdar I Mirzə Məhəmməd xan Bakını ələ keçirmişdir. 8

fevral 1806-cı ildə, Bakı şəhərinin təslim edilməsi haqqında verilən ultimatumu cavab olaraq Rusiya generalı Sisianov Bakı qalasının divarlarının ötündə güllələnmişdir.

Gəncə – paytaxt. Gəncədə onun irsi hökmdarı Şahverdi xan Ziyad oğlu (1747–1760-cı illər) bərqərar olmuşdur. 1804-cü ildə hökmdar Cavad xan Rusiya qoşunlarının silahlı təcavüzünə qarşı qəhrəmancasına müqavimət göstərməsi nəticəsində öz oğlanları ilə birlikdə döyüşlərdə həlak olmuş, xanlıq isə işğal edilmişdir.

İrəvan – paytaxt. “İrəvan xanlığının hökmdarı Hüseyn Əli xan İrəvanlı (1750–1780-ci illər). [Əvvəllər Mehdi xan Qasımlı (1745–1748-ci illər) və Həsən Əli xan (1748–1750-ci illər) hökmdar olmuşlar]. Aran şəhəri İrəvan Azərbaycanda yerləşmişdir. Şəhər həmçinin Çuxur-Səad adlandırılır. Şəhərin sakinləri türklərdir. *H.Z.Şirvani.*

Naxçıvan – paytaxt. Naxçıvan xanlığının hökmdarı I Heydər Qulu xan Naxçıvanlı Kəngərli (1747–1764-cü illər).

Şuşa – paytaxt. Nadir şah zamanında xidmət etmiş İbrahim Xəlil Cavanşirin oğlu hökmdar Pənah bəy (1747–1763-cü illər) özünü Qarabağ xanı elan etmişdir. Xanlıq müəyyən müddət Şuşa xanlığı adlandırılmışdır. Pənah xan günü-gündən güclənərək Arazdakı Xudafərin körpüsü, Kür çayı və yerli erməni icması (məlikliyi) da daxil olmaqla Bərgüşad mahalı arasındakı bütün torpaqları öz hakimiyyətinə tabe etdi. Bundan başqa, o, Qaradağ əyalətində Meğri

Xəzər dənizi

və Güneyi, Naxçıvanda Tatev və Sisiani, İrəvanda Tərtər-Külanini, Tavriz əyalətində Zəngəzur və Qafanı öz xanlığına birləşdirdi. Bəzən o öz hakimiyyətini və nüfuzunu Ərdəbilə və digər əyalətlərə də yayırdı. 1754-cü ildə Pənah xan onun adı ilə adlandırılan “Pənahabad” adlı paytaxtın əsasını qoydu. Sonralar şəhərin adı dəyişdirildi və indiyə qədər Şuşa adlanır. Bağlanan sülh sazişinə əsasən, 1805-ci ildə İbrahim xanın dövründə xanlıq Rusiya imperiyasının protektoratlığı altına keçdi. Tezliklə Rusiya ordusunun zabiti Lisaneviç İbrahim xanı və onun ailəsinin əksər üzvlərini xaincəsinə güllələdi.

Lənkəran – paytaxt. Qara xan orada 1747–1786-cı illərdə hökmdarlıq etmişdir. Mirzə Əhməd Mirzə Xudaverdi oğlunun məlumatına görə, talış xanlarının soyu Ərdəbil mahalının Xir Xalxal kəndindən gəlir. Qara xana xan titulu Nadir şah Əfşar vermişdir. 1785-ci ildə xanlıq Quba xanı Fətəli xanın asılılığına düşmüşdür. Müəyyən müddət Qubada qalan Qara xanın oğlu Mir Mustafa xan (1814-cü ilə qədər hökmdarlıq etmişdir) Fətəli xan Qubalı tərəfindən xan vəzifəsinə yüksəldilmişdir.

İrəvan

On dördüncü fəsil

Etnogenetik proseslər nəticəsində Azərbaycan xalqı nəhəng türk etnosunun bir hissəsi kimi formalaşmışdır. Bu prosesin apacı iştirakçıları kimmerilər, skiflər/quzlar, saklar, kaspilər, miklər/maqlar/baqlar, Manna və Midiya tayfalarının bəziləri, massagetlər, albanlar, hunlar, sabirlər, avarlar/türklər, xəzərlər, oğuz/səlcuqlar, qıpçaqlar və başqaları olmuşdur. Türk etnogenetik tərkiblərin belə zəngin dəstini Azərbaycan xalqının heyratamiz türk etnik-mədəni çoxluğunun mənşəyi təsdiq edir. Azərbaycanlılar özlərini türk etnik ailəsinə aid olan Azərbaycan etnosu kimi eyniləşdirirlər. Ona görə də “türk” və “azərbaycanlı” anlayışlarının etnik eyniləşdirilməsi həm ümumi dil, həm də ümumi əcdadlar – Oğuz xan, Əfrasiyab, Koroğlu, Dədə Qorqud, ümumi büt-pərəstlik irsi – tenqriçilik, ümumi bayramlar (Yaz bərabərliyi günü), dastanlar və folklor, ümumi “Əcdadlar kultu” ənənəsi kimi – onun tarixi formalaşmasının bütün dövrü ərzində bizim xalqı müşayiət edən faktorlar kompleksinə əsaslanır.

Azərbaycan xalqının etnogenezi assimilyasiya prosesini deyil, türk tayfalarının qarşılıqlı təsirini və qovuşmasını ifadə edir. M.ə. XIV əsrə qədər bura kimmerilər, m.ə. VII əsrdə skiflər/quzlar, onlardan xeyli əvvəl Orta Asiya sakları gəlmişlər, m. I əsrdə isə sak ittifaqından seçilən alban-türklər hakim klana çevrilmişlər. Miladın başlanğıcından etibarən burada hunların, sabirlərin, türk-avarların, xəzərlərin, oğuz/səlcuqların, Hülakü dövrü türklərinin və digərlərinin yeni türk tayfaları ittifaqları toplaşır. Beləliklə, Azərbaycanda yaşayan xalqın etnik kompozisiyası bütün tarix boyunca dinamik formalaşma halında olmuş, təxminən m.ə. XIV əsrdən başlayaraq müntəzəm, fasiləsiz miqrasiyalar baş vermişdir. Bu zaman, VII əsr ərəb mənbələrinə görə, Azərbaycan qədimdən türk ölkəsi kimi tanınmışdır.

Azərbaycanda məskunlaşan tayfa ittifaqlarının hakim klanı, bir qayda olaraq, türk tayfaları olmuşdur. Tayfa ittifaqlarının tərkibləri müasir Azərbaycanda olduğu kimi bəzən polietnik olmuşdur. Məsələn, Albaniyanın tərkibində əsas etnos olan türk-albanlarla yanaşı, həmçinin digər dil ailələrinin nümayəndələri də yaşamışdır: Qafqaz dil ailəsinin xalqları və İran dili qrupu (onların böyük əksəriyyəti indiyə qədər Azərbaycanda yaşayır və öz doğma dilindən istifadə edir).

Bu dövr ərzində “Azərbaycan xalqı” etnonimi kimi müxtəlif terminlərdən istifadə edilmişdir. Etnonimin beynəlxalq səviyyədə təsdiq edilmiş standartı olmamışdı və ola da bilməzdi. Hər bir xalqın çoxəsrlik tarixindən məlumdur ki, etnonim həmin xalqın etnogenezinin spesifikliyinə və onun tarixən yarandığı əraziyə uyğun olaraq formalaşmışdır. Türk xalqları tarixin uzun dövrü ərzində, adları hakim klanın etnonimində əks olunan

Azərbaycan xalqının etnogenezi barədə məsələyə dair

və tayfa ittifaqının bütün üzvlərinə şamil olunan müxtəlif tayfa ittifaqlarının tərkibində yaşamışdır. Hansısa tayfanın hakim statusunun dəyişməsi ilə tayfa birliyinin də adı dəyişirdi. Əvvəlcə “skiflər” adlandırılan tayfa ittifaqında da belə olmuşdur; şah skifləri hakimiyyətdən kənarlaşdırıldıqdan sonra bu tayfa ittifaqı yeni adla – “sarmatlar”, müəyyən müddətdən sonra isə “alanlar” adı ilə məşhurlaşmışdır. Hunlar adı ilə məlum olan tayfa ittifaqında Atillanın ölümündən sonra türk-avarlar hakim klana çevrilmiş və tayfalar ittifaqı da, onların dövləti də eyni cür adlandırılmışdır.

Təbii sual yaranır: qədim azərbaycanlılar nə vaxt vahid xalq şəklində formalaşmışlar? Qədim Azərbaycan dövlətlərinin adlarının elmi cəhətdən tanınmış etnonimlər əsasında formalaşması qədim Azərbaycan dövlətlərinin titullu xalqlarında inkişaf etmiş etnik şüurun olmasını hesab etməyə əsas verir. Dövlətin adlarının dəyişməsi tez-tez dəyişən hakim sülalələrin etnonimləri ilə bağlı idi və heç bir halda dövlətin bir-birinə qohum olan türk etnosları hesabına artan etnik tərkibinin dəyişilməsi demək deyildi.

Etnonimlər dəyişmişdir, lakin etnik mahiyyət, etnik dəyərlər və kult əlamətləri dəyişməz qalmışdır. Eyni zamanda şüurda və özünüeyniləşdirmədə olan bəzi dəyişikliklər ilk növbədə dünyagörüşünün dəyişilməsi üzündən baş vermişdir.

Ona görə də VII–VIII əsrlərdən başlayaraq XIX əsrə qədər Azərbaycan və keçmiş Albaniyanın (Şirvan, Aran) yerli xalqı özünüeyniləşdirmə zamanı “müsəlman” anlayışına üstünlük vermişdir. “Müsəlman” anlayışının etnik-dini özünüeyniləşdirmə kimi qəbul edilməsi İslam ənənələrindən doğmuşdur, çünki onun bərqərar olmasının ilkin dövründə dini və etnik anlayışların tam qovuşması baş vermişdir. Özünü “müsəlman” adlandırmaqla insan bu anlayışın əsasına təkcə dini deyil, həm də etnik özünüeyniləşdirməni qoyur. Nəticədə azərbaycanlılar dünyanın əksər müsəlmanları kimi İslamı qəbul etdikdən sonra öz tarixlərinin uzun dövrü ərzində çox vaxt bu anlayışda öz etnik və dini eyniləşdirmələrini birləşdirməklə özlərini “müsəlman” adlandırırlar.

Azərbaycanlılar bütün tarixi inkişaf yolunda özlərinin türk mənşəyini dəqiq dərk etmişlər. Əsrlər boyunca türk xalqlarını vahid ideoloji gücdə birləşdirən şüur mövcud olmuşdur. Bizim əcdadlarımız, Azərbaycan və Albaniya əhalisi VII əsrdə Azərbaycana gələn ilk ərəb işğalçılarına özlərini məhz türk kimi təqdim etmişlər.

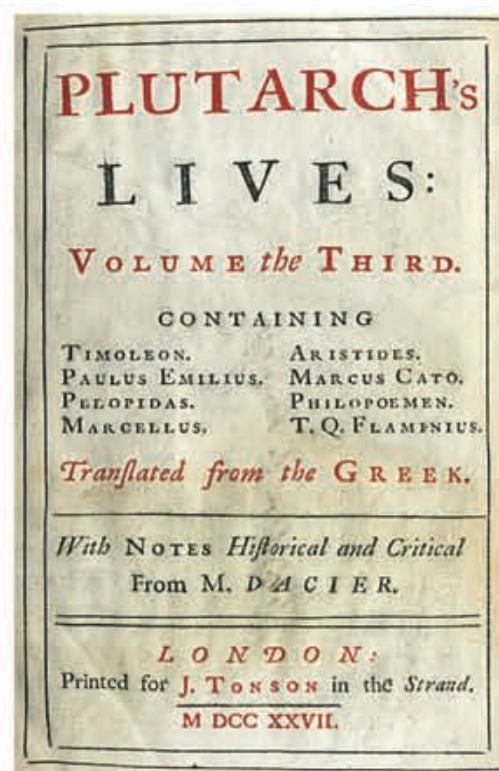
Sabit türk şüuru, vahid dünyagörüşü, dəqiq müəyyən edilən ərazi dislokasiyası Azərbaycan xalqına on əsrlərlə ciddi sınaqlardan keçməklə öz etnik eyniliyini, qüvvəsini və enerjisini qoruyub saxlamağa imkan vermişdir.

Azərbaycan xalqı haqqında antik məlumatlar

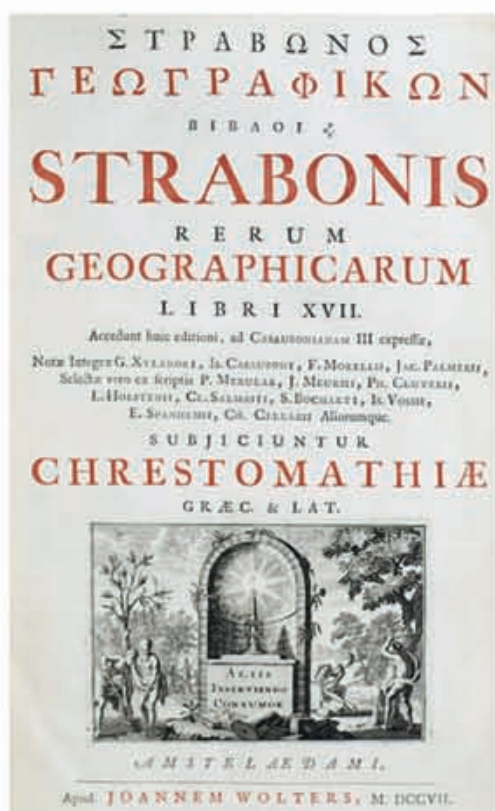
“Midiyanın qərb hissələri atropatilərə birləşir, sonuncular isə Evksinsk dənizi ilə həmsərhəd olan xalqların yaxınlığında yaşayırlar. Atropatena ölkəsinin hökmdarı Artabazana hökmdarlar arasında ən güclüsü və müdriki kimi ehtiram göstərilirdi, o, atropatilər və onlarla həmsərhəd olan xalqlar üzərində hökmranlıq edirdi”. *Polibi* (m.ə. III–II əsrlər), m.ə. 222–220-ci illər hadisələri barədə [Plb. V.44].

Polybius

“Lukull ilk zərbəni atropatenlilərin məhz onun qarşısında dayanan ən yaxşı güclərinə endirdi...” *Plutarch* [Plut. Luc. 31. Arsaniya çayı yanındakı döyüşlərin təsviri].

Plutarch

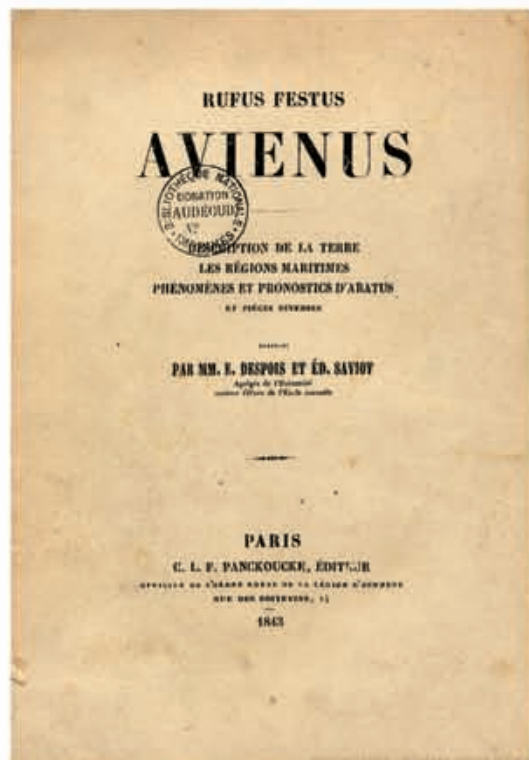
“Düzdür, atropatilərin güclü qonşuları – ermənilər və parfiyalılar – vardır, onlar tez-tez atropatilərin ölkəsini talan edirlər. Lakin onlar müqavimət göstərir və işğal edilmiş torpaqlarını geri alırlar; belə ki, (ermənilər) romalıların hakimiyyəti altına düşdük-ləri və Sezarla dostluq müqaviləsi münasibətlərinə daxil olduqları zaman onlar Simbakanı ələ keçir-dilər; bununla bərabər, onlar parfiyalıları da razı salmağa çalışırlar” *Strabon* [Strabo, XI, XIII, 2].

“Qərbdə Midiya atropatilər və ermənilərin bir his-səsi ilə həmsərhəddir” *Strabon* [Strabo, XI, XIII, 6].

Strabon

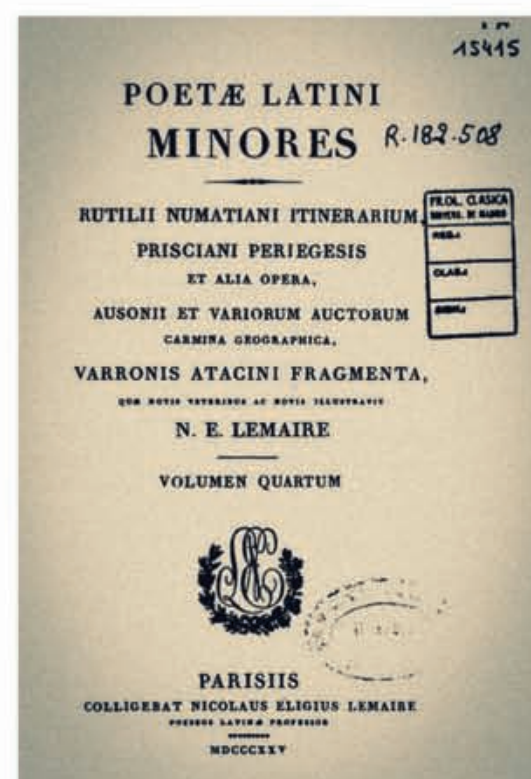
“Sonra əgər Babilistanın ardınca şimal küləyi istiqamətində (1015) şərqə doğru hərəkət etsən, Midiya vadisinə çıxacaqsan. Ondan şimala doğru bərəkətli torpaqları gəllər, mardlar və atropatenlər tuturlar”.

*İskəndəriyyəli Dionisi
Perieqet. Yerin təsviri.
(m.ə. 124-cü ildə yazılmışdır)*

“Əgər kimsə... [öz] addımlarını şərq sahillərinə doğru atarsa, onda geniş sahələr üzrə Midiya şahlığını görər. Onlarda buzlu Volopasın arabasına yaxınlaşanlar məhsuldar tarlaları tuturlar: orada atropatenlər, gəllər və mardlar yaşayırlar; digər tərəfdən isə öz mənşəyini skif tayfasından götürənlər isti Avstranın sahilini tuturlar [Rufi Fest Avien Avienus. 1209–1223/1214].

Avienus Rufus

“...Bu torpaqları gəllər, mardlar və eyni zamanda atropatenlər tuturlar”.

*Pristsian.
Yerin təsviri
(VI əsr)*

Türk mənşəli Azərbaycan xalqı

M.ə. VII əsrdə Adorbayqan ölkəsi əmələ gəldikdən sonra hələ antik müəlliflər etnonim mənasında mənbələrdə aşağıdakı anlayışlardan istifadə edirdilər: "artopatilər" – Polibi (m.ə. III–II əsrlər), "atropatilər" – Strabon (m. I əsr), "atropatenlilər" – Plutarx (m. I–II əsrlər), "atropatenlər" – Rufi Fest Avien (m. IV əsr). "Azərbaycanlılar" anlayışına ekvivalent olan etnonim uzun əsrlər ərzində istifadə edilirdi. Əgər hətta yalnız antik mənbələrdə aşkar olunanlarla kifayətlənsək, onda bu, m.ə. II əsrdən m. IV əsrinə qədər, yəni təxminən 700 il ərzində olmuşdur. Bu ənənə tarixin həmin dövrü barədə yazan Avropa müəlliflərinin əsərlərində də davam etdirilmişdir.

Daha çox ehtimal etmək olar ki, əcdadlarımız özlərini belə adlandırmağı VI–VII əsrlərdə dayandırılar, çünki ərəblərin gəlişi zamanında onlar özlərini "türk" etnonimi (adı) altında təqdim etmişdilər. "Atropatenlilər, atropatilər, atropatenlər, atropatilər" etnoniminin dəyişməsi nə üçün baş verdi, nə üçün məhz "türk" etnoniminə və nə üçün VI–VII əsrlərdə dəyişdi?

VI əsrdə Türk xaqanlığı adlı güclü imperiya yaradılır, onun qərb sərhədləri bizim torpaqlara qədər gəlib çatır. Həm Azərbaycan, həm də Albaniya əhalisi qohum türk xalqlarından ibarət idi, ona görə də imperiyanın titullu etnoniminin – türklərin qəbul edilməsi hansısa bir ağırlaşmalara səbəb olmadı [Adorbayqan/Atropatena ölkəsini skif-saklar yaradıblar. Skif-sakların türk mənşəyi Azərbaycan alimi Z.Həsənov tərəfindən hərtərəfli sübut edilmişdir]. Həmin vaxtdan başlayaraq türk etnonimi skiflər/quzlar, saklar, sarmatlar, hunlar, avarlar, albanlar, indiki halda isə atropatilər və digərləri kimi əvvəlki türk imperiya etnonimlərini əvəz edir. Bizim əcdadlarımız özlərini hələ ölkəyə ilk ərəblər gələn vaxt, VII əsrdə İslamın qəbulu ərəfəsində türk adlandırırdılar, VII əsrdə İslamı qəbul edəndən sonra İslamı qəbul etmiş bir çox digər xalqlar kimi özlərini, əsasən, müsəlman adlandırmağa başladılar. Lakin bununla belə, bu, etnik şüurun unudulmasına gətirib çıxarmadı. "Türk" etnonimi unudulmadı, yalnız etnik prioritetin dini prioritetlə yerdəyişməsi baş verdi. Bu, milli eyniliyin dəyişməsi deyildi, yeni prioritetin, daha dəqiqi, yeni dini ənənələrin bərqərar olması idi. Monoteizmi qəbul etmiş bütün xalqlarda onların dini tarixinin başlanğıc dövründə özlərini dini mənsubiyyət əsasında eyniləşdirmək ənənəsi var idi. Belə ənənə həm xristianlarda, həm də müsəlmanlarda olmuşdur.

XIX əsrdə etnik eyniləşdirmə yenidən öz prioritet yerini tutdu. Etnonim prioriteti ənənəsi dirçəldi. Bu ənənə bütün Avropa və Şərq xalqlarında yayıldı. Müsəlman dünyasında etnik prioritetin dini prioritet qarşısında üstünlüyü ideyasını irəli sürmüş ilk

şəxslərdən biri Cəmaləddin Əfqani olmuşdur. Alimlərin, ictimai xadimlərin və jurnalistlərin söyləri ilə Azərbaycan anlayışı da özünün bütün mənalarda dirçəldilməyə başladı. O bizim dilin adında, eləcə də etnik mənsubiyyət sahəsində və dövlətin adında tətbiq edilməyə başladı. XIX əsrin başlanğıcında azərbaycanlılara münasibətdə yad ad kimi "Azərbaycan türkləri", rəsmi sənədləşmədə isə "Azərbaycan tatarları", "Qafqaz tatarları" və s. söz birləşmələrindən istifadə edilirdi. Oxşar vəziyyət Rusiyanın bütün türk xalqlarına münasibətdə tətbiq edilmişdir. Türk xalqları dəqiq etnik təsəvvürə malik idi, çoxqınlığı siyasətçilər yaratmışdılar, alim-türkoloqlar isə yaranan terminoloji nizamsızlıqdan çıxış yolu axtarırdılar. Rus dilində "türklər" terminini ilk dəfə 1859-cu ildə V.V.Radlov ifadə edir. 1923-cü ildə A.N.Samoylovic elmi təklif irəli sürür: "türk" sözü isim və sifət kimi müasir Türkiyə türklərinə münasibətdə, "türk" isə bütün türk xalqlarına münasibətdə ümumiləşdirici etnonim kimi tətbiq edilsin. Nəticədə "türk" və "türk" kimi iki anlayış rus elmində dəqiq, daha doğrusu, fərqləndirilmiş tərif aldı. O zamana qədər öz mənasını yalnız məkana tətbiqən məhdudlaşdıran "Azərbaycan" anlayışı öz tətbiq diapazonunu genişləndirir və 1300 illik nisbi sıxışdırılmadan sonra dirçəldilir, kütləvi qaydada "xalq"/"Azərbaycan xalqı" və "dil"/"Azərbaycan dili" mənasında istifadə edilir.

Lakin qəti şəkildə demək olar ki, "Azərbaycan" anlayışı çoxlu əsrlər ərzində dövlət adı kimi sabit şəkildə mövcud olmaqla davam etmişdir və böyük İslam coğrafiyaçısı Əbu İshak İbrahim ibn Məhəmməd əl-İstəxri (təxminən 850–934-cü illər) "Azərbaycan xalqı"nın adını çəkir, digər İslam coğrafiyaçısı Əbül-Qasim Məhəmməd ibn Hövqəl ən-Nisibi (X əsr) "Adərbaycan dili" ifadəsini işlədir.

XIX əsrdə mətbuatda oxuculara dini olaraq "müsəlman" və etnik olaraq "azərbaycanlı" şəklində ayrıca özünüəyniləşdirmənin məqsəduyğunluğunu aydınlaşdıran məqalələr nəşr olunur. Bu şəraitdə

Azərbaycanda türk konsepsiyasının ideoloqu kimi ilk çıxış edənlərdən biri Əlibəy Hüseynzadə olmuşdur. O, "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir" adlı məqalə yazmışdır, o, adından göründüyü kimi, bir türk xalqı haqqında deyil, çoxlu türk xalqları haqqında danışır. Bununla eyni zamanda alternativ fikir də formalaşmışdır. "Azərbaycanlılar" etnonimi də unudulmamışdır.

"Kəşkül" qəzetində "Azərbaycanlı" imzası ilə məqalələr çap olunur. Elə həmin qəzetdə xalqın adının "müsəlman" yox, "azərbaycanlı" olması ilə bağlı yazılar dərc olunur.

Təxminən həmin vaxtda M.Şahtaxtinski "Kaspi" qəzetində "Azərbaycan tatarları necə adlandırılmalıdır?" məqaləsini dərc etdirir. M.Şahtaxtinski qeyd edir ki, çoxlu sayda türk xalqları vardır. Onlar arasında müəyyən fərq vardır, ona görə də onlardan hər birini onun spesifik adı ilə adlandırmaq daha düzgündür. O bizim xalqı azərbaycanlılar, dilimizi isə Azərbaycan dili adlandırmağı təklif edir. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində bizi əvvəlcə türklər, sonra Azərbaycan türkləri və nəhayət, azərbaycanlılar adlandırdılar. Etnonimin belə transformasiyası hansısa ideoloji və ya inzibati təsir olmadan, dirçəldilmiş dövlətçilik şəraitində (onun tam suveren olmamasına baxmayaraq) etnik eyniliyin təbii inkişafının nəticəsidir.

Rusiyanın rəsmi sənədlərində "Adərbaycan xalqı", "Adərbican xalqı" anlayışlarından istifadə edilir. 1839 və 1846-cı illərdə Mirzə Kazım bəy "Türktatar dilinin qrammatikası" kitabında "adərbicanlılar" anlayışından istifadə edir. 1866-cı ildə L.M.Lazarev "Osmanlı və Adərbican ləhcəli türk dilinin müqayisəli müntəxəbatı" kitabında dəfələrlə "adərbicanlılar" anlayışından istifadə edir və yazır: "qeyd edilməlidir ki, Adərbican müsəlmanları özlərini heç də tatar deyil, türk adlandırırlar. "Tatarlar adı altında isə, ümumiyyətlə, həm adərbicanlılar, həm də Osmanlılar və farslar Tatarıstan adlandırılan yerdə məskunlaşan xalq düşünülür". Alman tədqiqatçısı F.Ratsel fundamental "Xalqşünaslıq" əsərində "adərbicanlılar" anlayışından istifadə edir. Mətbuatda bizim xalqı dəfələrlə "azərbaycanlılar" adlandırırlar. "Müsəlman", "türk etnosu" və "türk dili" anlayışlarının "Azərbaycan xalqı"na və "Azərbaycan dili" anlayışlarına dəyişdirilməsi xalqın etnik və dəyər oriyentasiyasının dəyişməsinin nəticəsi deyil, yalnız özünüeyniləşdirmənin yeni mərhələsidir.

Özünüeyniləşdirmə terminlərinin dəyişdirilməsi, Azərbaycan milli şüurunun çoxtərəfli müsəlman və türk şüurundan ayrılması baş vermişdir. Dini şüur yox olmamış, etnik şüurla yanaşı, bərabər hüquqlu

şəkildə mövcud olmağa başlamışdır. Etnik və dini dəyərlərin dəyişdirilməsi deyil, onların iyerarxiyasının dəyişdirilməsi baş vermişdir.

"Azərbaycan" anlayışının etnonim kimi qəbul edilməsi türk etnik özünüdərkini nəinki istisna etmədi, əksinə, gücləndirdi. Məsələn, V.L.Veliçko qeyd edir ki, "azərbaycanlılar" etnonimi xalqda türk mənşəyi şüurunu inkar etmir, əksinə, möhkəmlədir. Özünün 1904-cü ildə nəşr edilən "Qafqaz" kitabında V.L.Veliçko "adzərbaycanlılar" və ya "Adərbeycan tatarları" terminlərindən istifadə etməklə dəyişməz şəkildə vurğulayır ki, "azərbaycanlıları tatarlar adlandırırlar, lakin bu, qətiyyətlə doğru deyildir, özünün əsası və mənşəyinə görə azərbaycanlılar türkdür, turanlıdır, qədim oğuzların, səlcuqların, müasir türklərin qan qohumlarıdır. Azərbaycanlıların qanı, şübhəsiz, nəcibdir, onlar təbiətən xeyirxah, cəsur, səxavətlidirlər, əqli və mənəvi inkişafa qabildirlər. Şübhəsiz ki, onlara dövlətçilik ideyası, həm də hakimiyyətə, adət-ənənələrə və intizama hörmət aşılaman güclü dövlətçilik ideyası xasdır, zahirən özbaşınalıq kimi görünməsi tarixlə, bölgənin coğrafi mövqeyi və bundan irəli gələn həyat şəraiti ilə izah edilməlidir. Azərbaycanlı, əsasən, güclü və mühafizəkar-ədallətli qeyri-məhdud hakimiyyətin kortəbii tərəfdarıdır".

XX əsrin başlanğıcında "Azərbaycan", "azərbaycanlı", "Azərbaycan dili" anlayışları daimi semantik mənə qazandı. 1917-ci il Fevral və Oktyabr inqilablarından sonra Azərbaycan Demokratik Respublikası kimi özünü təyin etdi, 1920-ci ilin yanvarında Versal sülh konfransında müstəqil dövlət kimi tanındı. Bizim xalqın tarixində ilk demokratik respublika minillik ənənələrə əsaslanmaqla "Azərbaycan Demokratik Respublikası" adlandırılmışdır.

İki anlayış ətrafında böyük fikir ayrılıqları vardır: bizim xalq türklərdir, yoxsa azərbaycanlılardır. Bizim xalqın türk mənşəyinin inkar edilməsi cəhdi böyük xətdir. Eyni zamanda, bizim azərbaycanlı kimi eyniliyimizə etinasız yanaşmaq da böyük yanlışlıqdır. Bizim üçün adın hər ikisi doğmadır, yaxındır və bizim çoxminillik tariximizlə sıx bağlarla əlaqəlidir. Hər bir insanın ata adı və şəxsi adı olduğu kimi, xalq da belədir. Türk etnonimi – bizim xalqın atalarının və əcdadlarının adıdır. Azərbaycanlı etnonimi – bizim adımızdır, 27 əsrlik tarixə malik olan Azərbaycan dövlətçiliyinin hüduqlarında öz dilini, mədəniyyətini və ideologiyasını formalaşdıran türk xalqının adıdır.

“Azərbaycan dili”
lingvonimi
barədə İslam
müəlliflərinin
məlumatları

N. Tusinin
Azərbaycan dilində
yazılan əsərindən

“Onun dağları Xarisdən və Xuvayrisdən Aqar və Varzakan silsiləsinə qədər uzanır və beləliklə, Sabalan dağına, sonra isə şimalda Tiflisə qədər uzanır, orada onlarla Kabk silsiləsi birləşir. Bu dağ silsiləsi nəhəngdir; deyirlər ki, orada 360 dil var; mən əvvəllər, çoxlu şəhərləri özüm görməyə qədər bunu inkar edirdim, burada Adərbaycan və fars dillərindən savayı, hər bir şəhərin öz dili vardır”. *İbn-Hövqəl*.

“Bərdə ölkəsində aran dilidir”. *İstəxri*.

“Aranda aranca danışirlar. Onlar farsca danışan zaman onları başa düşmək olur, onların farscası haradasa Xorasan ləhcəsini xatırladır”. *Müqəddəsi*.

“Bizi qarşılamaq üçün mağazanın sahibi olan balacaboy yəhudi ayağa qalxdı. Ondan qiymət barədə soruşan zaman o mənə nə isə rusca cavab verdi. O, Azərbaycan dilində başa düşmürdü və göründüyü kimi, mən ona ingilis və fransız dillərində müraciət edəndə də cavab verə bilmədi”. *Zeynalabdin Marağayi*.

“[İbrahim bəy] ürəyində azərbaycanca dedi...” *Zeynalabdin Marağayi*.

“Azərbaycan dilində şaftalı dolusu “muḥul” adlanır. *Biruni*, “*Tibdə farmakognoziya kitabı*”.

“Azərbaycan dilində xan sözü “bağ” mənasını verir. *Baladzuri*.

Hürufi mənbələrindən biri hökmdar Qara Yusif Qaraqoyunlunun əmri ilə Quranın türk dilinə tərcüməsi barədə məlumat verir və əlavə edir ki, o, “Quranı türkcə sürətlə oxudu”. Sultan Ağqoyunlu Uzun Həsən üçün Quranın türk dilinə tərcüməsi barədə XVI əsr tarixçisi Lari də məlumat verir. Əl-Hələbi bildirir ki, Uzun Həsənin Təbrizdən, Şirazdan, Bağdaddan və Səmərqənddən olan uləməlarla görüşündə bütün səslənən hədislər xüsusi olaraq onun üçün türk dilinə tərcümə edilirdi ki, hökmdar onların məzmununu başa düşə bilsin (**Bax: Ş.Mustafayev**).

Azərbaycan dili yazılı ədəbiyyatın, elmi əsərlərin, dini ədəbiyyatın, sarayın və xalqın dili idi.

20

نقطه لول شکل له : طریقیست انقلوب دالدر :
 اما اولکه منقلب در مشله : فرج مشجیل و بیکل
 وسعد خیل دالدر اما جوی کرکب انری یلوند
 اول شکل منقلب در مشله : نقی یا مزد در یا فزیر
 لره و اختیار سحر حرکت انکه دالدر اول بحر خا جدر :
 کبی دشمن سبیل یا فی فغونلئ برله خوف و وهر مرکت
 دالدر و اول سعد داخلدر : کبی خوب مبارک
 یغون مرکت ابدوب سله مت کلمه دالدر

ترجمه مصباح که تا کیف تغییر طوسه است

بسم الله الرحمن الرحيم
 الحمد لله العلي الكبير الوالي الغني ليس كنه شئ وهو السميع البصير
 المطلع على ملكوتات السرب ومكنومات الضم الذي يحيط علمه
 على غيايق الموجودات وزيارات الكائنا بالتيق والقطيع
 الله ما يشاء ويحكم ما يريد صلى الله على رسوله ونبينا البشير
 النبي السراج المنير محمد المصطفى صلى الله عليه وعلى آله وصحبه
 ما دامت الطائرات في الصفيق السحاب في القلوب وسلم
 دأباً كثر يعني بوجاهتك مقدم فك نباست سبيل الدركاب
 اسلام ياد شافي ما تنك انك بكي ياد شافي كه يدي اقلم مشه
 مطيع ابدى افرامان دوشجیدی عدل و اوصا اطاعتی
 ابدی ولا تیکل طرافتی صلیجید کلام قدیم الیه متمسک ابدی

میانک

Türk mənşəli Azərbaycan dili

Azərbaycan dili türk dil qrupuna aiddir, o da öz növbəsində Altay dil ailəsinə daxildir. Türk dilləri – hazırda məlum olan, qorunub saxlanılan dillər arasında ən qədim dillərdən biridir. Türk mənşəli sözlər şumer mətnlərində, “Avesta”da (m.ə. VII əsr), antroponimlər şəklində Assuriya və Babilistan mətnlərində, Midiya etnonim və toponimləri arasında (m.ə. VII–V əsrlər), Bisütun kitabəsində (m.ə. VI əsr), Herodotda (m.ə. V əsr) və Çin yazılarında (m.ə. II əsr) aşkar edilmişdir. M. VI əsrdən başlayaraq Runik qrafikası ilə icra edilən türk dilində çoxsaylı yazılı mətnlər nümunəsi qorunub saxlanmışdır. XX əsr müəllifi S. Malov xüsusilə qeyd edir ki, “miladdan beş əsr əvvəl də türk dilinin daşıyıcıları başlıca olaraq elə indi yaşadıkları yerdə yaşayırdılar”.

Bizim xalqlar minilliklərdən keçirməklə “Dədə Qorqud”, “Koroğlu” türk dastanlarını, nadir “bayatı” poetik nümunələrini, əcdadlarının “atalar sözü” adlandırılan çoxsaylı öyüdlərini qoruyub saxlamışdır.

Azərbaycan Ərəb xilafətinin tərkibinə daxil edildikdən və İslamı qəbul etdikdən sonra dövlət idarəetmə, dini xidmət, elm və ədəbiyyat dili, bütün digər müsəlman xalqlarında olduğu kimi, azərbaycanlılar üçün də ərəb dili olmuşdur. VII əsrdə Azərbaycanda ərəbdilli Azərbaycan poeziyası dövrü başlayır. X–XII əsrlərdə həmçinin fars dili də yayılmağa başlayır. Oxşar mənzərə Avropada latın dili nümunəsində formalaşmışdır, o, Avropa xalqlarında öz monopoliyasını faktiki olaraq müsəlman dünyasında ərəb və fars dillərindən daha çox müddət ərzində qoruyub saxlamışdır.

Türk dili ərəb və fars dillərinin ən qüdrətli zamanlarında belə öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır, bunu Mahmud Qaşqarının XI əsrdə ərəb dilinə sahib olanlar üçün tərtib etdiyi türk dilləri lüğəti sübut edir. Bununla türk xalqları arasında yazılı dil siyasətinin köklü dəyişilməsinin əsası qoyulmuşdur.

Tezliklə ərəb dilinin monopoliyasına 1258-ci ildə Ərəb xilafətinə son qoymuş Çingiz xanın nəvəsi Hülakü xan tərəfindən zərbə endirilmişdir. Onun və nəticə olaraq İslam dini mərkəzinin dağıdılmasından

sonra geosiyasi sistem dəyişmiş, nəticədə ərəb dili monopoliya statusunu itirmiş və milli dillər, o cümlədən türk dili cəmiyyətdə geniş istifadə edilməyə başlamışdır.

Əvvəlcə Marağa şəhərində, sonra isə Təbrizdə yerləşən Hülakü xan metropoliyası Azərbaycanda olan nəhəng imperiya yaratmışdır. Hülakülərin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda dövlət idarəetmə və bədii ədəbiyyat dili ümumtürk dili idi, bu barədə türk/Azərbaycan dilində yazılan, qorunub saxlanılan xan əmrləri xəbər verir. XVI əsrdə Şah İsmayıl Səfəvi şah sarayının, ordunun və məhkəmə icraatının dili kimi Azərbaycan dilindən fəal şəkildə istifadə edirdi. Məsələn, Arakel Davrijetsi 1602–1662-ci illər hadisələrinin öyrənilməsi zamanı erməni mətnlərində Azərbaycan dilində olan ifadələrdən istifadə edir ki, bu da həmin dövrdə bəzən “Fars şahı” kimi xatırladılan Azərbaycan Səfəvilər sülaləsi hökmdarı Şah Abbas və erməni katalikosu Davidin öz aralarında Azərbaycan dilində ünsiyyətdə olduqlarını göstərir. Nadir şah Əfşar danışıqlar zamanı təkcə özü Azərbaycan dilindən istifadə etmir, həm də onu rəsmi dil kimi tətbiq edirdi.

XIII əsrdə Nəsirəddin Tusinin söyləri ilə Azərbaycan dilində elmi əsərlərin yaradılmasına başlanılır. XIII əsrin sonundan etibarən şair Həsənoğlunun söyləri ilə azərbaycandilli poeziya çiçəklənir. Nəsimi (XIV–XV əsrlər), Füzuli (XVI əsr) və sonrakı əsrlərin çoxsaylı şairləri Azərbaycan dilində yazıb-yaradırlar. Azərbaycan dilində əsərləri yalnız şairlər deyil, həm də Avropa alimlərinin bəzən əsassız olaraq fars kimi təqdim etdikləri hökmdarlar yazıb-yaradırlar. Onlardan Oğuz tayfasının başcısı Qazi Bürhanəddin (1344–1398-ci illər), Qaraqoyunlu sülaləsindən Azərbaycan hökmdarı Cahanşah (1435–1467-ci illər), Ağqoyunlu sülaləsindən Azərbaycan hökmdarı Sultan Yaqub (1478–1490-cı illər), Səfəvilər sülaləsindən Azərbaycan hökmdarı Şah İsmayıl Xətai (1501–1524) və II Şah Abbas Tani Səfəvi (1642–1666), Qarabağ bəylərbəyliyi bəylərbəyi (hökmdarı) Məhəmməd Qulu xan Qacar (XVII əsr) və digərlərini göstərmək olar. Səfəvilər sülaləsi dövründə görkəmli türk dastanı “Dədə Qorqud” yazıya alınmışdır. Azərbaycan hökmdarı Nadir şah Əfşar (1736–1747-ci illər) məscidlərdə Azərbaycan dilində kitabə yazmağı əmr edir. Gəncə xanlığının hökmdarı Cavad xan (1786–1804-cü illər) Azərbaycan folkloru nümunələrindən istifadə etməklə insanların əxlaqına və dünyagörüşünə müsbət təsir edən ibrətamiz hekayələri Azərbaycan dilində yazmaq barədə tapşırıq verir. Qarabağ xanlığının baş vəziri Molla Pənah Vəqif (1747–1797-ci illər) özünün möhtəşəm poeziyasını Azərbaycan dilində yaradır.

Köklü Azərbaycan əhalisinin çoxlu əsrlər ərzində istifadə etdiyi dil, təbiidir ki, türk dili adlanırdı. Ona görə belə adlanırdı ki, o öz mənşəyinə, leksik tərkibinə və qrammatik quruluşuna görə türk dili hesab olunur.

Əksər türk dilinin daşıyıcıları, bəlkə də, etnolingvistik ümumiliyə digər etnoslardan daha çox davam gətirmiş, həm məişətdə, həm də ədəbi səviyyədə bir-birini tərcüməçisiz başa düşməyə qabil olmuşdur. Təbiidir ki, əgər dillər daşıyıcılar tərəfindən ayrı-ayrı qəbul edilirsə, onda onlar ayrı-ayrı lingvonimlərlə qeyd olunmalıdır (nişanlanmalıdır). Bizim dilin türk dillər qrupu çərçivəsində ayrılması və ona "Azərbaycan dili" adı verilməsi zərurəti belə yaranmışdır. Müstəqil lingvonimin – "Azərbaycan dili"nin yaranması "türk dili" kimi mövcudluğunun dayanması deyil, onun əcdad dili şəklində yeni status alması deməkdir.

XIX əsrdə lingvistik elmində "Azərbaycan dili" anlayışından istifadə edilir. Məşhur Azərbaycan şərqşünas alimi Mirzə Kazım bəy iki dəfə: 1839 və 1846-cı illərdə "Türk-tatar dilinin qrammatikası" kitabını nəşr etdirmişdir, orada onlarla dəfə "Adərbican dili" anlayışını göstərir. 1831-ci ildə A.A.Bestujev tərəfindən N.A və K.A.Polevoylara göndərilən məktubda "Adərbican-tatar lüğəti"nin adı çəkilir. Dornun (1841-ci il) və İ.Berezinin (1844-cü il) əsərlərində, Xalq Maarif Nazirliyinin jurnalının məqalələrində (1843-cü il) həmçinin "Adərbican dili" anlayışından istifadə edilir. 1848-ci ildə T.Makarovun "Qafqaz ləhcəsinin tatar qrammatikası" əsəri nəşr edilmişdir, orada müəllif "Adərbican, "türk", "noqay", "tatar" və ayrı-ayrı hallarda qırğız (qazax) dillərinin məlumatları ilə müqayisə-tutuşdurma planında çoxlu qrammatik qaydaları şərh edir. Bu əsərdə aşağıdakı anlayışlar iştirak edir: "qafqazca (yəni kumıkca) və "adərbicanca". Adı çəkilən iki dilə üstün diqqət verilməsi onunla izah edilir ki, kumık dili (Şimali Qafqaz türk dillərindən ən qədimi) Şimali Qafqaz üçün, eləcə də, Azərbaycan dili Cənubi Qafqaz üçün özünəməxsus Lingua Fransa olmuşdur. 1857-ci ildə L.Budaqovun "Türk-tatar Adərbican ləhcəsinin praktiki rəhbərliyi" əsəri nəşr edilir. 1866-cı ildə L.M.Lazarev "Türk dilinin Osmanlı və Adərbican ləhcələrinin müqayisəli müntəxəbatı" kitabında dəfələrlə "Adərbican dili" anlayışından istifadə edir. 1886-1887-ci illərdə Sankt-Peterburqda nəşr olunan "Journal Asiatik"də komediyanın "Adərbeycan ləhcəsi"ndə mətn və tərcüməsi verilir.

XIX əsrdə "Adərbican dili" anlayışından N.İ.Zolotnitski "Корневой чувашско-русский словарь, сравненный с языками и наречиями разных народов тюркского, финского и других" ("Müxtəlif

türk, fin və digər xalqların dilləri və ləhcələri ilə müqayisədə köklü çuvaş-rus lüğəti") əsərində, L.Lazarev "Турецко-татаро-русский словарь" ("Türkcə-tatarca-rusca lüğət") əsərində, Q.N.Potanin "Очерки северо-западной Монголии" ("Şimali-Qərbi Monqolustan öçerkləri") əsərində, Kazan İmperator Universiteti yanında Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya Cəmiyyətinin xəbərlərində, P.K.Uslar – 1869-cu ildə Sankt-Peterburqda nəşr edilən "Türk-tatar ləhcələrinin müqayisəli lüğəti"ndə dəfələrlə istifadə edirlər.

1857-ci il mənbəsi xəbər verir ki, Peterburq Universitetində "artıq çoxdan" "Adərbican ləhcəsi" tədris edilir və bunun üçün xüsusi, elmi işlənmiş metod tətbiq edilir. Xüsusi əsasnamə "nəşr edilmişdi, bu, arzu edənlərə müəllimsiz "Adərbican ləhcəsi"ni müstəqil öyrənməyə imkan verirdi. "Əsasnamə"yə həmçinin "Adərbican qrammatikasına qısa nəzəri baxış" əlavə edilmişdi. Sankt-Peterburq İmperator Universiteti Şurası iclasının protokolundan belə bir nəticə çıxır ki, 1870-ci ildə Sankt-Peterburq Universitetində "Adərbican dili" tədris edilirdi. Beləliklə, 1857-ci ilin etibarlı mənbələri Peterburq Universitetində "Adərbican ləhcəsi"nin "artıq çoxdan" tədris edildiyini, 1870-ci ildə isə tədrisin davam etdirildiyini təsdiq edir.

V.V.Radlov XIX əsrin sonunda və XX əsrin başlanğıcında Sankt-Peterburqda nəşr edilən, məşhur türk ləhcələri lüğətində dəfələrlə "Adərbican dili" anlayışının adını çəkir. Rusiya XİN Asiya Departamenti yanında Şərq dillərinin tədrisi bölməsinin arxivində 1888-ci ildə tərtib edilmiş sənəddə yazılmışdır: "Tatar dili dedikdə müxtəlif türk ləhcələrini, əsasən də Azərbaycan ləhcəsini başa düşmək lazımdır". 1890–1907-ci illərdəki "Ensiklopedik lüğət"də F.A.Brokgauz və İ.A.Yefron "Adərbican" anlayışını "dil" mənasında göstərirlər. Ceyhun bəy Hacıbəyov 1917-ci ildə bizim dili "türk-Adərbeycan ləhcəsi" adlandırır. Nəriman Nərimanovun 1918-ci il tarixli "Partiyalararası komissiya və qəzet" məqaləsi də maraq kəsb edir, orada dilimiz "Azərbaycan dili" adlandırılır.

Türk dilləri XX əsrə qədər qəbilə dillərindən tutmuş indiki yığcam qruplara qədər, olduqca özünəməxsus qarşılıqlı münasibətə malik olmaqla, minilliklər boyunca çox uzun bir həyat yolu keçmişlər – bu dillər əsas xüsusiyyətlərində oxşarlıqlarını qoruyub saxlamaqla bərabər, həm də böyük fərdi fərqlərə malikdirlər.

"Azərbaycan dili" anlayışının elm aləmində tam vətəndaşlıq qazanmasını yeni dilin yaranması kimi deyil, türk dili qrupu çərçivəsində "ayrıca dil" kimi seçilməsitək təsnifatlaşdırmaq lazımdır.

Antik müəlliflər Azərbaycan xalqı haqqında (m.ə. III əsr – m. IV əsri)

• Müəyyən müddətdən sonra ona [Makedoniyalı İskəndərə] orada olan mühafizəçilərdən biri yaxınlaşdı və onun sualına cavab olaraq dedi: “Turayı, Alanları görmək üçün Qubarbedaylar, ermənilər, midiyalılar, ərəblər, **Adorbayqan xalqı**, Belsaylar, Aloseylər, Şabronkaylar, Alinakaylar, Qalatlar, Tebarinikaylar Qurqan, Xaldey adamları, balıq və vəhşi heyvan yeyənlər, şərq bölgələrinin xalqlarından sonsuz sayda xalqlar, böyük ordusu olan qüdrətli insanlar sənin olan Misir torpağına gəlməyə tələsirlər [Psevdo-Kallisfenin Suriya versiyası. V. Budjun nəşri. M.ə. 331-ci il hadisələri barədə].

• Midiyanın qərb hissələri **atropatilərə** birləşir, bu sonuncular isə Evksinsk dənizi ilə həmsərhəd olan xalqların yaxınlığında yaşayırlar. Atropatena ölkəsinin hökmdarı Artabazana hökmdarların arasında ən güclüsü və müdriki kimi ehtiram göstərilir və o, atropatilər və onlarla qonşu olan xalqlar üzərində hökmranlıq edir”. Polibi, m.ə. III–II əsrlər [Plb. V. 44, m.ə. 222–220-ci il hadisələri barədə].

• Düzdür, **atropatiyalıların** ermənilər və parfiyalılar kimi güclü qonşuları var, onlar tez-tez atropatiyalıların ölkəsini talan edirlər. Lakin onlar müqavimət göstərir və işğal olunmuş torpaqlarını geri qaytarırlar; belə ki, onlar (ermənilər) romalıların hakimiyyəti altına düşəndə və Sezarla dostluq müqaviləsi münasibətlərinə daxil olanda ermənilərdən Simbakanı ələ keçirdilər; bununla bərabər, onlar parfiyalıları razı salmağa cəhd göstərirlər”. Strabon, m.ə. I əsr – m. I əsri [Strabo, XI, XIII, 2, m.ə. II–I əsrlər hadisələri barədə].

• Qərbdə Midiya **atropatiyalılarla** və ermənilərin bir hissəsi ilə həmsərhəddir”. Strabon, m.ə. I əsr – m. I əsri [Strabo, XI, XIII, 6, m.ə. II–I əsrlər hadisələri barədə].

• Lukull ilk olaraq ən yaxşı qüvvələrə, məhz ona qarşı olan **atropatenlilərə** zərbə endirdi...” Plutarx, 46–120-ci illər [Plut. Luc. 31., m.ə. I əsr hadisələri barədə].

• “Əgər kimsə ...[öz] addımları ilə şərq sahillərinə yönəlsə, onda Midiya şahlığının geniş sahələrini görər. Onlarda buzlu Volopasın arabasına yaxınlaşanlar bərekətli sahələri tuturlar: orada **atropatenlər**, gerlər və mardlar yaşayırlar; digər tərəfdən isə öz mənşəyini skif tayfasından götürənlər isti Avstradakı sahili tuturlar”. Ruffi Fest Avien, 305–375-ci illər [Avienus. 1209–1223/1214. M.ə. dövrün hadisələri barədə].

• [Ktesifonda ərəblərlə ilk döyüşdə sarsıdıcı məğlubiyyətə uğrayan Sasani qoşunları şimal-şərqə tərəf geri

Şərh:

Antik müəlliflər 700 il ərzində, m.ə. III əsrdən m. IV əsrinə qədər antik dövrün müxtəlif hadisələri barədə danışaraq bizim xalqı “atropatilər” və “atropatenlər” adlandırırlar. “Atropatena/Adorbayqan/Azərbaycan adlı ölkənin yaranmasına qədər Azərbaycanın tarixi torpaqlarında dörd mərkəzləşdirilmiş dövlət mövcud olmuşdur: kimmerilər tərəfindən yaradılan Qamir, Manna tayfalar ittifaqı tərəfindən yaradılan Manna, Midiya tayfalar ittifaqı tərəfindən yaradılan Midiya və aşqızlar/quzlar/skiflər tərəfindən yaradılan Aşquz. Suriya mənbəsi (V əsr) bildirir ki, Atropatena/Adorbayqan dövlətini skiflər yaratmışlar, Yeni Babilistan mənbələri (m.ə. tərtib edilən mixi xətlə mənbələr) bu xalqı umman-manda adlandırırlar, Makedoniyalı İskəndərin bioqrafları (m.ə. IV əsr) bildirirlər ki, bu ölkədə saklar/skiflər və albanlar yaşayırdılar. Beləliklə, ölkənin formalaşması zamanı aparıcı etnos sak-skiflər-quzlar olmuşdur. Tarixin ilkin dövründə böyük ehtimalla dövlətin və aparıcı xalqın adı fərqlənmiş, lakin zaman keçdikcə ölkənin adından Atropatena-Atropatilər/Atropatenlər etnosunun adı yaranmışdır ki, ondan antik müəlliflər istifadə etməyə başlamışlar və bu ənənə çox əsrlər davam etmiş, bizim zamana qədər gəlib çatmışdır.

VII–XIX əsrlər müəllifləri Azərbaycan dili və xalqı haqqında

çəkildi və Zaqros dağının ətəklərində, Ktesifondan 150 km şimalda olan Calul şəhəriçində toplanmağa başladı]. Hadisələrin sonrakı inkişafı barədə Təbəri bildirir: “Söyləyənlər məlumat verirlər: farslar əl-Mədaindən/Ktesifondan qaçandan sonra, nəhayət, Calula çatdılar, *Adharbayjan* və əl-Bab/Dərbənd xalqları bəyan etdi ki, onlar farslardan ayrılmağa hazırlaşırlar”. Şərh: Azərbaycan döyüşçülərinin bu bəyanatı o baxımdan mühümdür ki, onlar Sasani imperiyasından azad olmaq üçün fürsət yarandığını hiss etmişdilər. *Təbəri* (839–923-cü illər), 637/638-ci illər hadisələri barədə.

• Bu, ərəb sərkərdəsi Bukayrın Azərbaycanda apardığı ilk döyüş idi. Onlar vuruşdular və Allah İsfəndiyadin (*Azərbaycan* ordusunun döyüşdə həlak olan sərkərdəsi Rüstəmin qardaşı) ordusunu qaçmağa yönəltdi; Bukayr onu əsir götürdü. İsfəndiyad Bukayrdan sülhə, yoxsa müharibəyə üstünlük verdiyini soruşdu. O cavab verdi ki, sülhə üstünlük verir. İsfəndiyad dedi: “Məni öz yanınızda saxlayın, çünki əgər *Azərbaycan xalqı* ilə sülh bağlanmazsa və mən onlara qoşulmayacağamsa, onlar sizə qarşı dayanacaq və ətraf Qafqaz və Kiçik Asiya dağlarına yerləşəcəklər...” “Xəlifə Ömər bütün *Azərbaycanı* Utbah bin Farqadın rəhbərliyi altında birləşdirdi...” “Utbah onlarla Azərbaycan xalqı arasında sənəd tərtib etdi, sənədə əsasən Bukayrın əyaləti onun şəxsi əyaləti ilə birləşdirildi. “Şəfqətli, mərhəmətli Allahın adı ilə. Bu o deməkdir ki, möminlərin sərkərdəsi, xəlifə Ömər ibn Xəttabın valisi Utbah b. Farkad *Azərbaycan xalqının* sərəncamına istənilən dinə mənsub olan adamların olduğu dağlar və düzənliklərin hüddud və sərhədlərini verdi və imkanlarına uyğun olaraq, xərac ödəyəcəkləri təqdirdə onların canlarının, əmlaklarının, din və qanunlarının təhlükəsizliyini təmin edəcək”. *Təbəri*, 839–923-cü illər. “*Azərbaycanın fəthi*” fəsiləsindən, burada 642–643-cü illər hadisələri barədə danışılır. Vol. XIV, s. 32–33. Şərh: Müqavilədə göstərilən “Qafqaz və Kiçik Asiya” Azərbaycanın hüddudları, Qafqaz dağ silsiləsindən Urmiya gölünə və Şimali Midiyaya qədər ərazilər barədə mühakimə yürütməyə əsas verir. Təbəridə ərəb istilacı yürüşünün başlanğıcı təsvir edilərkən Midiya artıq əl-Cibal adlandırılır, Albaniyanın adı çəkilmir, onun ərazisi isə Azərbaycanın bir hissəsi kimi xatırladılır. Əl-Bab/Dərbəndin adı Azərbaycanın şimal hissəsi kimi çəkilir.

• “Xan” sözü *Azərbaycan dilində* “bağ” mənasını verir. *Baladzuri*, 820–892-ci illər.

• “O zaman marzuban bütün *Adərbaycan xalqı* üçün Huzeyfenin yaratdığı şəraitini yaratdı. *Baladzuri*, 820–892-ci illər.

• Orada ona qarşı Urm və Baluvankar/Baluwankarh bölgəsində müəyyən sayda ermənilər və *adərbaycanlılar* toplaşmışdılar, onlara qarşı o, Cərir ibn-Abdullah əl-Bəcəlini göndərdi. *Baladzuri*, 820–892-ci illər.

• Deyirlər ki, şahın darvazalarına ilk yaxınlaşanlar ispaqanlılar, sonra Rey sakinləri, daha sonra secistanlılar və nəhayət, *adərbeycanlılar* olmuşlar”. *İbn-Rustə*, 903-cü ildə vəfat etmişdir.

• Berda‘a ölkəsində (bütün Aran nəzərdə tutulur) *ar-ran dilidir*. *Əl-İstəxri*, 850–957-ci illər.

• “*Azərbaycan xalqı* bu (Saqir Rum-Bizans) tərəfə yollandı”. *Əl-İstəxri*, 850–957-ci illər.

• “Onun dağları Xaris və Xuvayrisdən Aqar və Varzakan silsilələrinə qədər, beləliklə, Sabalan dağına qədər uzanır, sonra şimalda Tiflisə qədər uzanaraq, orada onlarla Kabk (Qafqaz dağ silsiləsi nəzərdə tutulur) dağ silsiləsi birləşir. Bu dağ silsiləsi nəhəngdir; deyirlər ki, orada 360 dil var; mən özüm əvvəl çoxlu şəhərləri görməyə qədər bunu inkar edirdim və hər bir şəhərin *Adərbeycan* və fars dilindən savayı, öz dili də var”. *İbn-Hövqəl*, 988-ci ildə vəfat etmişdir.

• Arranda *arranca* danışrlar; onlar farsca danışan vaxt onları başa düşmək olur, onların fars dili isə nədəsə xurasancanı xatırladır”. *Əl-Müqəddəsi*, 946–1000-ci illər.

• “Şaftalı dolusu *Azərbaycan dilində* “muhul” adlanır”. *Biruni*, 973–1004-cü illər.

• “1432–1433-cü illərdə Mirzə [Sahrux Teymuri] Herat şəhərinə 10 minə yaxın *Azərbaycan türkmənləri* ailəsini köçürdü”. *Şərəf xan Şəmsəddin Budlisi*, XVI–XVII əsrlər.

• “Ərzurum şəhəri *azərbaycanlı* Uzun Həsənin əlinə keçdi, o, orada özünün keçilməzliyi və davamlılığı ilə məşhur olan Həsəngala qalasını tikdirdi”. *Övliya Çələbi*, 1611–1682-ci illər.

• Əmir Qulu xan şöhrətli *azərbaycanlılardan* birini [Nadir şahın sərkərdəsini] tufəngdən atılan atəşlə əbədi dünyaya göndərdi”. *Məhəmməd Kazım*, XVIII əsr.

• “Sən türksənmi? sualına İbrahim cavab verir: “Bəli, mən *azərbaycanlıyam*”. *Zeynalabdin Marağayi*, 1838–1910-cu illər.

Azərbaycan xalqı və dili (XIX–XX əsrlər)

• Özünüeyniləşdirmə terminlərinin dəyişməsi Azərbaycan milli şüurunun çoxtərəfli müsəlman və türk milli şüurundan ayrılması demək deyil. Dini şüur yox olmamış, etnik şüurla yanaşı, bərabər hüquqlu şəkildə mövcud olmağa başlamışdır. Etnik və dini dəyərlərin dəyişməsi deyil, onların iyerarxiyasının dəyişməsi baş vermişdir.

• XIX əsrdə “Kaspi” qəzetində Azərbaycan məarifçisi M.Şahmurovun “Azərbaycan tatarları necə adlandırılmalıdır?” adlı məqaləsi dərc olunur. M.Şahmurov qeyd edir ki, çoxlu sayda türk xalqları vardır. Onlar arasında müəyyən fərq vardır, ona görə də onların hər birini öz spesifik adı ilə adlandırmaq daha düzgün olar. O, xalqımızı azərbaycanlılar, dilimizi isə Azərbaycan dili adlandırmağı təklif edir.

• Rusiya rəsmi sənədlərində “*Adərbeycan xalqı*”, “*Adərbican xalqı*” anlayışlarından istifadə edilir. Mirzə Kazım bəy 1839 və 1846-cı illərdə nəşr olunan “Türk-tatar dilinin qrammatikası” kitabında “adərbicanlılar” anlayışından istifadə edir. Alman tədqiqatçısı F.Ratsel “Xalqşünaslıq” adlı fundamental əsərində “*adərbicanlılar*” anlayışından istifadə edir. Mətbuatda bizim xalq dəfələrlə “*azərbaycanlılar*” adlandırılır. “Müsəlman”, “türk etnosu” və “türk dili” anlayışlarının “Azərbaycan xalqı” və “Azərbaycan dili” anlayışına dəyişdirilməsi xalqın etnik və dəyər istiqamətinin dəyişməsinin nəticəsi deyil, yalnız özünüeyniləşdirmənin yeni mərhələsi idi.

• XIX əsrdə lingvistikada “*Azərbaycan dili*” anlayışından istifadə edilir. Məşhur Azərbaycan şərqşünas alimi Mirzə Kazım bəy iki dəfə: 1839 və 1846-cı illərdə nəşr etdirdiyi “Türk-tatar dilinin qrammatikası” kitabında onlarla dəfə “*Adərbican dili*” anlayışını verir. A.A.Bestujev tərəfindən 1831-ci ildə N.A. və K.A.Polevoylara göndərilən məktubda “*Adərbican-tatar lüğəti*” barədə xatırladılır. Dorn (1841-ci il) və İ.Berezinin (1844-cü il) əsərlərində, Xalq Maarifi Nazirliyinin jurnalının məqalələrində (1843-cü il) həmçinin “*Adərbican dili*” terminindən istifadə edilir.

• 1848-ci ildə T.Makarovun kitabı nəşr olunmuşdur, orada müəllif “*Adərbican*”, “türk” “noqay”, “tatar” və ayrı-ayrı hallarda, qırğız (qazax) dillərinin məlumatlarının müqayisəli-tutuşdurma planında çoxlu

grammatik qaydalarını şərh edir. Bu işdə aşağıdakı anlayışlar iştirak edir: “Qafqazca” (yəni kumıkca) və “*adərbicanca*”. Adları çəkilən iki dilə üstün diqqət verilməsi onunla izah edilir ki, kumık dili (Şimali Qafqaz türk dillərindən ən qədimidir) Şimali Qafqaz üçün, eləcə də Azərbaycan dili Cənubi Qafqaz üçün özünəməxsus Lingua Fransa olmuşdur.

• 1857-ci ildə L.Budaqovun “Türk-tatar *adərbican ləhcəsinin* praktiki bələdçisi” əsəri nəşr olundu.

• 1857-ci il mənbəsi xəbər verir ki, Peterburq Universitetində “artıq çoxdan” “*Adərbican ləhcəsi*” tədris edilir və bunun üçün xüsusi işlənmiş elmi metod tətbiq edilir. Xüsusi “Əsasnamə” nəşr edilmişdir, bu, arzu edənlərə müəllimsiz “*Adərbican ləhcəsi*”ni müstəqil öyrənməyə imkan verir. “Əsasnamə”yə həmçinin “*Adərbican qrammatikası*na qısa nəzəri baxış” əlavə edilmişdir. 1866-cı ildə L.M.Lazarevin “Türk dilinin Osmanlı və *Adərbican ləhcələrinin* müqayisəli müntəxəbatı” kitabında “*Adərbican dili*” anlayışından dəfələrlə istifadə edilir. 1886-1887-ci illərdə Sankt-Peterburqda nəşr olunan “Journal Asiatik”də komediyanın “*Adərbican ləhcəsi*”ndə mətni və tərcüməsi verilir. Sankt-Peterburq İmperator Universiteti Şurası iclasının protokolundan belə bir nəticə çıxır ki, 1870-ci ildə Sankt-Peterburq Universitetində “*Adərbican dili*” tədris olunurdu. Beləliklə, 1857-ci ilin etibarlı mənbələri təsdiq edir ki, Peterburq Universitetində “*Adərbican ləhcəsi*” “artıq çoxdan” tədris edilirdi, 1870-ci ildə isə tədris davam etdirilirdi.

• XIX əsrdə “*Adərbican dili*” anlayışından N.İ.Zolotnitski “Корневой чувашско-русский словарь, сравненный с языками и наречиями разных народов тюркского, финского и других” (“Müxtəlif türk, fin və digər xalqların dilləri və ləhcələri ilə müqayisədə köklü çuvaş-rus lüğəti”) əsərində, Q.N.Potanin “Очерки северо-западной Монголии” (“Şimali-Qərbi Monqolustan öçerkləri”) əsərində, Kazan İmperator Universiteti yanında Arxeologiya, Tarix və Etnoqrafiya Cəmiyyətinin xəbərlərində, P.K.Uslar – 1869-cu ildə Sankt-Peterburqda nəşr olunan “Müqayisəli türk-tatar ləhcələri lüğəti”ndə dəfələrlə istifadə edirlər. Rusiya imperiyası XİN Asiya Departamenti yanında Şərq dillərinin tədrisi bölməsinin arxivində 1888-ci ildə tərtib edilən sənəddə

yazılmışdır: “Tatar dili dedikdə müxtəlif türk ləhcələrini, əsasən də *Azərbaycan dilini* başa düşmək lazımdır. V.V.Radlov XIX əsrin sonunda və XX əsrin başlanğıcında Sankt-Peterburqda nəşr edilən məşhur türk ləhcələri lüğətində dəfələrlə *“Adərbican dili”* anlayışının adını çəkir. Ensiklopedik lüğətdə F.A.Brokqauz və İ.A.Yefron (1890–1907-ci illər) *“Adzerbican dili”* anlayışından istifadə edirlər.

• *“Azərbaycan”* anlayışının etnonim kimi qəbul edilməsi türk etnik özünüdərkini nəinki istisna etmədi, əksinə, onu gücləndirdi. Məsələn, V.L.Veliçko qeyd edir ki, *“azərbaycanlı”* etnonimi xalqda türk mənşəyi şüurunu inkar etmir, əksinə, onu möhkəmləndirir. 1904-cü ildə nəşr edilən “Qafqaz” kitabında V.L.Veliçko *“adzerbaycanlılar”* və ya *“Aderbaycan tatarları”* terminlərindən istifadə etməklə dəyişməz şəkildə vurğulayır ki, *“azərbaycanlılar”*ı tatarlar adlandırırlar, lakin bu, tamamilə yanlışdır, öz əsasına və mənşəyinə görə *azərbaycanlılar* türkdürlər, turanlıdırlar, qədim oğuzların, səlcuqların, müasir türklərin qan qohumudurlar. *Azərbaycanlıların qanı*, şübhəsiz, nəcibdir; onlar təbiətən xeyirxah, cəsur, səxavətli, əqli və mənəvi inkişafa qabildirlər. Dövlətçilik ideyası və üstəlik hakimiyyətə, adət-ənənələrə və nizama güclü hörmət edilməsi, zahiri özbaşınalığa baxmayaraq, şübhəsiz, bölgənin tarixi, coğrafi mövqeyi və buradan irəli gələn həyat şəraiti ilə bağlı olaraq onlara xasdır. Əsasda *azərbaycanlılar* qeyri-məhdud hakimiyyətin, güclü və patriarxal ədalətin kortəbii tərəfdarlarıdır.

• XX əsrin əvvəlində *“Azərbaycan”*, *“azərbaycanlılar”* anlayışları daimi semantik məna qazandı. Ceyhun bəy Hacıbəyov 1917-ci ildə bizim dili *“türk-Azərbaycan ləhcəsi”* adlandırır. Nəriman

Nərimanovun 1918-ci il tarixli “Partiyalararası komissiya və qəzet” adlı məqaləsi maraq kəsb edir, orada o, dilimizi *“Azərbaycan dili”* adlandırır.

• 1917-ci il Fevral və Oktyabr inqilablarından sonra ölkə Azərbaycan Demokratik Respublikası kimi özünü təyin etdi, bu, 1918-ci ilin 28 mayında bəyan edildi və 1920-ci ilin yanvarında Versal sülh konfransında müstəqil dövlət kimi tanındı. Bizim xalqın tarixində ilk demokratik respublika minillik ənənələrə əsaslanmaqla *“Azərbaycan Demokratik Respublikası”* adlandırılmışdır.

• 1920-ci ilin aprelində yaradılmış Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının ilk illərində bizi əvvəlcə türk, sonra *Azərbaycan türkləri* və nəhayət, azərbaycanlılar adlandırıdılar. Etnonimin belə transformasiyası dirçəldilən dövlətçilik şəraitində (onun tam suveren olmamasına baxmayaraq) etnik eyniləşdirmənin, hansısa bir ideoloji və ya inzibati təsirin deyil, təbii inkişafının nəticəsidir.

• İki anlayış – xalqımızın türklər və ya azərbaycanlılar olması – ətrafında böyük fikir ayrılığı vardır. Bizim xalqın türk mənşəyini inkar etmək cəhdi böyük səhvdir. Eynilə bizim *Azərbaycan* eyniliyimizə etinasız yanaşılması da böyük xətdir. Hər iki ad bizim üçün doğmadır, yaxındır və bizim çoxminillik tariximizlə sıx tellərlə bağlıdır. Hər bir şəxsin ata adı və şəxsi adı olduğu kimi, xalqlarda da belədir. “Türklər” etnonimi bizim xalqın atalarının və əcdadlarının adıdır. *“Azərbaycanlılar”* etnonimi – bizim adımızdır, iyirmi yeddi əsrlik tarixə malik olan, özünün *Azərbaycan* dövlətçiliyi hüddurlarında öz dilini, mədəniyyətini və ideologiyasını formalaşdıran türk xalqının adıdır.

Xalqın tarixi yaddaşı

Tarixi yaddaş cəmiyyəti birləşdirən amildir. O, vətənpərvərlik tərbiyə edir, milli özünüdərkini formalaşdırır. İnsanın tarixi yaddaşını itirməsi etnik şüuru dağıdır və onun bütövlüyünü deformasiya edir ki, bu da mənəvi aşınmaya gətirib çıxara bilər. Tarixi yaddaş bizə bütün mərhələlərdə vacibdir. Xüsusən indi, Azərbaycan təkcə indisini deyil, gələcəyini yaratdığı bir zamanda bu çox mühümdür. Tarixi yaddaş həm də ona görə mühümdür ki, son yüzillər ərzində Azərbaycanın tarixi keçmişi haqqında öz tarixi faktlarından məhrum olanlar tərəfindən əsl informasiya müharibəsi aparılır.

Tarixi yaddaşı möhkəmləndirmək üçün nəzərdə tutulan bu nəşr üzərində işləməklə mən burada təqdim edilən informasiyanı oxucular üçün maksimum əlçatan etməyə cəhd göstərmişəm. Bunu nəzərə alaraq, materialı elə şəkildə tərtib etməyə çalışmışam ki, oxucu onunla həm oxumaq (kitab esselər toplusundan ibarətdir), həm də vizual qavrayış vasitəsilə tanış ola bilsin. Vizual qavrayışa dizaynın seçilməsi, onun zəhəri cəlbediciliyi, müxtəlif formalı başlıqların tərtibi, coğrafi xəritələr, dərc edilən materialla bilavasitə aidiyyəti olan illüstrasiyalar daxildir. Sırf estetik məqsədlə kitaba mətnə bilavasitə aidiyyəti olmayan illüstrasiyalar da daxil edilmişdir.

Bu tədqiqatı aşağıdakı əsərlərin cəlb edilməsi sayəsində hazırlamaq mümkün olmuşdur: Ammian Marcellinin "Roma tarixi" (IV əsr), "Karkı de bet Selox" Suriya salnaməsi (V əsr), Yeni Babil mixi xətləli mətnləri: Gedd salnaməsi (m.ə. 550–400-cü illər) və Nabonid stellası (m.ə. 556–539-cu illər), Kvint Kurtsi Ruffun "Makedoniyalı İskəndərin tarixi (m.ə. I əsr – m. I əsr), Makedoniyalı İskəndərin tarixinin xristian və həbəş versiyaları (orta əsrlər) – bunlar "Atropatena/Adorbayqan" adlı ölkənin dirçəldilməsi prosesini daha dəqiq təyin etməyə imkan vermişdir.

Tədqiqata cəlb etdiyimiz xarici müəlliflərin tədqiqatları materialın işlənməsinə böyük töhfə vermişdir. Belələrinə aiddir: Gadd C.J. The Fall of Nineveh. The newly discovered. Babilonian chronicle. № 21, 901 in the British museum. Oxford university press, London, 1923; König F. W., Älteste Geschichte der

Meder und Perser, Der Alte Orient, 33 Band/ Heft ¾, J.C. Hinrichssche Buchhandlung, Leipzig, 1934; Cavaignak E. A propos du debut de l'histoire des Medes// Journal Asiatique, tom CCXLIX, 1961; Nağel Wolfram, Ninus und Semiramis in Sage und Geschichte; İranische Staaten und Reiternomaden vor Darius, Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte N.F. 2, Berlin, 1982; Schottky M. Media Atropatene und Gross – Armenian in Hellenistischer Zeit. Dr. Rudolf Habelt GMBH, Bonn, 1989; Bruno Jakobs, Achamenid Satrapies, the administrative units of the Achamenid; Originally Published: August 15, 2006 və başqaları.

Çoxlu sayda Azərbaycan müəlliflərinin əsərlərindən istifadə edilmişdir. "Atropatena/Adorbayqan" adlı ölkəni yaratmış xalqın etnik mənsubiyyəti hissəsində əsas kimi Z.Həsənovun aşağıdakı əsərlərindən istifadə edilmişdir: "Şah skifləri", "Skiflərin – qədim aşqızların/işqızların/quzların sosial-mədəni dəyərləri"; "Kimmerilər və onların Azərbaycan tarixində yeri" və s.

Azərbaycan elmində ilk dəfə Dionis Perieqetin (II əsr), Abraxams Orteliusun (Antweren, 1608), D.J.Wisemanın, A.H.Saycenin, Wolfram Nagelin, Bruno Jacobsun, A.Nemirovskinin və digərlərinin əsərləri əsasında Aqrippa (I əsr), Konrad Miller tərəfindən tərtib edilmiş coğrafi xəritələrdən istifadə edilmişdir. Xüsusilə qeyd edilməlidir ki, atlasla müstəsna olaraq əcnəbi mütəxəssislər tərəfindən tərtib edilmiş coğrafi xəritələr daxil edilmişdir.

İstənilən xalqın tarixi ilkin mənbələrin məlumat verdiyi çoxməqsədli prosesin ətraflı təsviri kimi və ya ən mühüm hadisələrin dərk edilməsi kimi tərtib edilə bilər. Üstünlük ikinci versiyaya verilmişdir. Qarşımda dayanan vəzifə Azərbaycan xalqının çox mürəkkəb tarixinin bütün aspektlərinin ətraflı tədqiq edilməsindən deyil, əsas, tələyüklü hadisələrin ayrıca öyrənilməsindən ibarət olmuşdur. Azərbaycan tarixini müşayiət edən çoxsaylı məqsədlər siyahısında mən o məqsədlərin üzərində dayandım ki, onlar Azərbaycan xalqının bütün nəsillərinin maraqlarını birləşdirir. Onlardan birincisi – dövlətçiliyin yaranması və

Nəşrin əsasına qoyulan məqsədlər

qorunub saxlanması, ikinci – mənəvi irsin mənşəyinin müəyyən edilməsi, onun mühafizəsi, üçüncüsü isə – özünün bütün tarixi inkişaf yolunda vətən dövlətçiliyinin dünya elmində yerinin bərqərar olmasına cəhd edilməsi.

Bu tədqiqatın birinci məqsədi Azərbaycan xalqının tarixinin dövlətçilik xəttini izləmək olmuşdur. “Atropatena/Adorbayqan” adlı ölkə ilk dəfə m.ə. 612-ci ildə, Assuriya imperiyasının dağılması nəticəsində yaranmış və cəmi 27 il mövcud olmuşdur. İlk baxışda görünə bilər ki, 27 il tarixdə yalnız bir andır (göz qırpmıdır). Lakin adı 26 əsrdən artıq qorunub saxlanılan bir dövlətin qoyduğu dərin izləri qiymətləndirməmək mümkün deyil. “Atropatena/Adorbayqan/Azərbaycan” adlı ölkə öz tarixinin 26 əsri ərzində bu nəşrdə əks etdirməyə cəhd göstərdiyim bir sıra xeyli dərəcədə fərqlənən mərhələlərdən keçmişdir. Mən ən qabarıq şəkildə dövlətin yaranmasına, müstəqilliyinin itirilməsinə və dövlətçiliyin dirçəlməsinə gətirib çıxaran, taleyüklü əhəmiyyət kəsb edən hadisələri ayıraraq işıqlandırmağa çalışmışam.

Tədqiqatın ikinci məqsədi Azərbaycan xalqının dövlətin ilkin əsaslarını təşkil edən mənəvi irsə sədaqətinin vəziyyətini göstərmək olmuşdur. “Azərbaycan” adlı ölkənin yaradıldığı vaxt ölkənin əhalisi nəhəng skif dünyasının bir hissəsi idi. “Skiflər”, “sarmatlar”, “alanlar” anlayışları öz aktuallığını itirən zaman siyasi səhnəyə “hunlar, quzlar/oğuzlar”, “türklər” və başqa ümumi adlar altında birləşən, onlara qohum olan xalqlar çıxdı. Skif dünyasının bir hissəsi kimi başlayan Azərbaycan xalqı təbii olaraq yeni, qohum tarixi-etnik mühitə transformasiya olundu. Azərbaycan elmində Herodot skiflərinin Rəşidəddinin oğuzları ilə, “Koroğlu” türk dastanının hadisələrinin haqqında Herodotun söylədiyi korların oğulları haqqında kimmeri əfsanəsinin hadisələri ilə eyniliyini müəyyənləşdirən uğurlu tədqiqatlar aparılmışdır.

Ən mühüm mənəvi dəyərlərdən biri etnonimin (xalqın adının) dövlətin adı ilə qarşılıqlı əlaqəsidir. İlk Azərbaycan dövlətlərinin adları Qamir (“Kimmerilər” etnonimindən törəyən), Aşquz (“quzlar” etnonimindən və ya “Oğuz” eponimindən törəyən),

Albaniya (“albanlar” etnonimindən törəyən) – bizim əcdadların öz etnik adlarının erkən formalarının mövcud olmasının birbaşa dəlilidir. Yeni ölkə yaratmış xalq özünün başçısının şərəfinə onu “Atropatena/Adorbayqan/Azərbaycan” adlandırmış, tanınmış “quzlar/skiflər” etnoniminə malik olmuşdur. Dövlətin yaradılması xalqı onu yaratmış liderin ətrafında daha da çox topladı. Dövlətin yaradılması anında özlərini skiflər adlandıran xalq ölkənin yaradıcısına yüksək hörmət əlaməti olaraq, müəyyən müddət keçdikdən sonra atropatenlər adlandırmağa başladılar (bu barədə antik mənbələr məlumat verir). Belə vəziyyətlərə sonrakı tarixlərdə də rast gəlirik. Böyük şəxsiyyətlərin şərəfinə aşağıdakı ölkələr adlandırılmışdır: Amerika (Ameriqo Vespuççi), Kolumbiya (Xristofor Kolumb), Boliviya (Simon Bolivar), İsrail (İakovun Bibliya titulu), Lixtenşteyn və San-Marino – bu adlar da xalqın etnonimi kimi qəbul edilmişdir.

Tədqiqatımızın üçüncü məqsədi Azərbaycan dövlətçiliyinin və Azərbaycan xalqının digər dövlət və xalqlarla hüquq bərabərliyini göstərməyə çalışmaq olmuşdur. “Atropatena” adlı ölkənin yaranmasının səhvən Makedoniyalı İskəndər imperiyasının dağılması dövrünə (m.ə. 321-ci il) aid edilməsi elmdə yayılan, guya “Azərbaycan dövləti və Azərbaycan xalqı Əhəmənilər imperiyasının və fars sivilizasiyasının məhsuludur” kimi səhvi doğurmuşdur. İlkin mənbələr dəqiqləşdirməyə əsas verir ki, m.ə. 321-ci ildə Atropatenanın yaradılması deyil, onun müstəqilliyinin dirçəldilməsi baş vermişdir. İlkin Suriya və Roma mənbələrində “israrla” bildirilir ki, “Azərbaycan” adlı ölkə m.ə. 612-ci ildə Assuriya imperiyasının dağılması nəticəsində yaranmışdır (Əhəməni Fars imperiyası 62 il sonra, yəni m.ə. 550-ci ildə yaradılmışdır). Suriya mənbəsinin məlumatı, eləcə də Yeni Babil mixi xətlə mətnləri iddia etməyə əsas verir ki, “Atropatena/Adorbayqan” adlı ölkəni bəzi mənbələrdə “umman-manda” (xalqın başqa adı) adlandırılan skiflər (xalqın öz adı) yaratmışlar. Qədim və orta əsr Azərbaycanının müəyyən dövrdə əvvəlcə Əhəmənilər, sonra isə Sasanilər imperiyasının tərkibinə daxil olmasına baxmayaraq, nə bizim dövlət, nə də xalqımız onların törəməsi olmamışdır.

Müəllif haqqında

Həsən Əziz oğlu Həsənov

1940-cı il oktyabrın 20-də Tiflis şəhərində doğulub. 1963-cü ildə Azərbaycan Politexnik Universitetinin inşaatçı-mühəndis ixtisası üzrə bitirmişdir. 1960-1966-cı illərdə komsomol təşkilatında işləyib. 1967-ci ildə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi aparatında vəzifəyə irəli çəkilib və 1990-cı ilədək sovet Azərbaycanında müxtəlif məsul vəzifələrdə çalışıb. 1990-cı ilin yanvarında Azərbaycan Nazirlər Sovetinin sədri (baş nazir), 1992-ci ilin aprelində isə Azərbaycanın BMT yanında daimi nümayəndəsi təyin edilib. 1993-cü ilin sentyabrından 1998-ci ilin fevralınadək xarici işlər naziri kimi fəaliyyət göstərüb. 1995-2000-ci illərdə Milli Məclisin deputatı olub. 2004-cü ilin sentyabrından 2021-ci ilin yanvarınadək Azərbaycan Respublikasının Macarıstandakı, daha sonra Polşadakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri kimi diplomatik xidmətdə olub. 2001-ci ildən ədəbi və elmi fəaliyyətlə məşguldur. Tarix elmləri doktoru, professor kimi son 25 ildə bir neçə fundamental tarixi əsər yazıb. Onlardan “Bakı Qız qalası” (Bakı, TEAS PRESS, 2017), “Bakı tanrıçılıq kompleksi” (Bakı, TEAS PRESS, 2017), “Makedoniyalı İsgəndər və Atropat” (Bakı, TEAS PRESS, 2017), “The Maiden Tower” (The National Commission of the Republic of Azerbaijan fot UNESCO. With the support of the UNESCO office, 2014), “Baku – eine heidnische Tempelanlage” (Verlag H.J.Maurer, Frankfurt am Main, 2020), “Atropatena/Adorbaygan adlı devletin doğuşu” (İstanbul, Zengin Yayıncılık, 2021) və digərlərini göstərmək olar.